

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Josua van Iperen (1726-1780) : gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting
Peene, Willem

Citation

Peene, W. (2017, January 12). *Josua van Iperen (1726-1780) : gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/45480>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/45480>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/45480> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Peene, Willem

Title: Josua van Iperen (1726-1780) : gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting

Issue Date: 2017-01-12

Josua van Iperen (1726-1780)
Gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting

JOSUA VAN IPEREN

(1726-1780)

Gereformeerd predikant
ten tijde van de Verlichting

Proefschrift

ter verkrijging van

de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,

op gezag van Rector Magnificus prof.mr. C.J.J.M. Stolker,

volgens besluit van het College voor Promoties

te verdedigen op donderdag 12 januari 2017

klokke 13.45 uur

door Willem Peene

geboren te Arnemuiden

in 1972

Promotor

Prof. dr. E.G.E. van der Wall

Copromotor

Dr. J.W. Buisman

Promotiecommissie

Prof. dr. M.P.A. de Baar

Prof. dr. H.G.M. Jorink

Prof. dr. F.A. van Lieburg (VU)

Dr. B.J. Spruyt (VU)

Inhoud

Inleiding – ‘Hoop in dunne rook vervolgen’	11
Deel I – Levensloop	17
I A. JEUGD EN STUDIE	19
1. Afkomst en kinderjaren	21
1.1. Afkomst: ‘langzamerhand in den burgerkring gekomen?’	21
1.2. Leerling van de Latijnse school	23
1.3. Onderwijs van Jacobus Willemsen in oosterse talen	26
1.4. Vrienden en connecties	27
1.5. Conclusie	29
2. Student te Groningen en Leiden	30
2.1. Het eerste studiejaar	30
2.2. De poëtenstrijd	32
2.3. Disputatie bij Daniel Gerdes	36
2.4. Studietijd te Leiden: Van Iperen als spreekbuis van twee rivaliserende hoogleraren	40
2.5. Conclusie	43
I B. PREDIKANTSCHAP	45
3. Fortpredikant	47
3.1. Intrede en kerkinwijding	47
3.2. Orthodoxus Medioburgensis	51
3.3. De gemengde huwelijken	58
3.4. De quaksalver	60
3.5. De doop van een rabbijn	62
3.6. Een netelige sake: de zorg om een wees	63
3.7. Conflict met de vrijmetselarij	64
3.8. Huwelijk en kinderzegen	68
3.9. Contacten en conflicten met fortbewoners	70
3.10. Interesse in tal van wetenschappen	73
3.11. Voorstel om te komen tot een woordenboek	74
3.12. Beroep naar Veere	76
3.13. Conclusie	77

4. Stadspredikant	79
4.1. Huisvesting en intrede	79
4.2. Evangelische prediking	81
4.3. Tegen een dweperse avondmaalsviering	83
4.4. Feestelijke inhuldiging van Prins Willem V als markies van Veere	84
4.5. Bestrijding van armoede	87
4.6. Scriba	88
4.7. Pleitbezorger van catechese en opvoeding	89
4.8. Een bijzondere preek	92
4.9. Historische redevoering	94
4.10. Nieuwe psalmen en evangelische gezangen	98
4.11. Curator van de scholen	100
4.12. Overige activiteiten	103
4.13. Vreugde en verdriet	106
4.14. Sebaldus Nothanker	107
4.15. Afscheidspreek	114
4.16. Conclusie	117
5. Indisch predikant	118
5.1. Ingescheept op het compagnieschip 'Europa'	118
5.2. Het eerste deel van de tocht	121
5.3. Verblijf te Kaap De Goede Hoop	125
5.4. De verdere reis	128
5.5. Aankomst en huisvesting te Batavia	129
5.6. Intrede	130
5.7. Verhuizing naar Molenvliet	134
5.8. Contact met het vaderland	135
5.9. Secretariaat van het genootschap	137
5.10. Verheffing van het volk	139
5.11. Inleidingsredevoering	142
5.12. Levenseinde	147
5.13. Conclusie	149

Deel II – De brede taakopvatting van een geleerd predikant

151

II A. LAVEREN TUSSEN KERK EN STAAT

153

6. Director van het collegium qualificatum

155

6.1. Inleiding

155

6.2.	Achtergrond van het collegium qualificatum	155
6.3.	De procedure-Stenhuis	158
6.4.	De kwestie-Hage	164
6.5.	Veerse fricties	171
6.7.	Afgevaardigde voor de psalmberijming	179
6.8.	Conclusie	180
7.	Lid van de classis Walcheren	182
7.1.	Inleiding	182
7.2.	Zitting nemen in de classis	182
7.3.	De gebruikelijke gang van zaken tijdens de classicale vergaderingen	185
7.4.	De commissie ad autographa	186
7.5.	Commissie ad res Indicas	189
7.6.	Commissie voor de barrièresteden	194
7.7.	Scriba van de classis	198
7.8.	Conclusie	199
8.	De psalmbeschaver	201
8.1.	Inleiding	201
8.2.	Voorgeschiedenis	201
8.3.	Benoeming	206
8.4.	Aankomst te Den Haag en voorbereidingen	207
8.5.	De eigenlijke werkzaamheden	213
8.6.	Van Iperens voorkeur	226
8.7.	De afronding	229
8.8.	De invoering van de nieuwe berijming	232
8.9.	Invoering van de psalmberijming te Veere	234
8.10.	De korte zingtrant	235
8.11.	Conclusie	238
II B.	GELEERDE	239
9.	Wijsgeer in de Leibniz-Wolffiaanse traditie	241
9.1.	Inleiding	241
9.2.	Wijsbegeerte in de republiek	241
9.3.	Proefschrift van Wolffiaanse snit	244
9.4.	Genomineerd voor hoogleraar in de wijsbegeerte	251
9.5.	Trouw aan het Leibniz-Wolffiaanse systeem	252
9.6.	Conclusie	257

10. Exegetische exercities:	259
poging tot revitalisering van de Profetische Godgeleerdheid	259
10.1. Inleiding	259
10.2. Exegese op wiskundige gronden	259
10.3. Retorica als hulpmiddel bij de exegese	264
10.4. Toepassen voor zover de leidraad dwingt	266
10.5. De profetische verrekyker	269
10.6. Poëtisch karakter van het Oude Testament	272
10.7. Fysicotheologie als exegetisch hulpmiddel	274
10.8. Reisbeschrijvingen als exegetische sleutel tot het verstaan van onduidelijke bijbelteksten	277
10.9. Een hindoeïstisch geschrift als hulpmiddel tot 'ophelderinge' van de Schrift	279
10.10. Verdediging van het Hooglied tegen de spot van vrijdenkers	281
10.11. Conclusie	291
11. Historieschrijver	293
11.1. Inleiding	293
11.2. Eerste vingeroefeningen op geschiedkundig terrein	293
11.3. Traditioneel-gereformeerde geschiedschrijver	296
11.4. Wijsgerig geschiedschrijver	299
11.5. Hulpmiddelen bij de geschiedschrijving	306
11.6. Conclusie	310
II C. LIEFHEBBER VAN ALLERHANDE WETENSCHAPPEN	311
12. Genootschapsman in hart en nieren	313
12.1. Inleiding	313
12.2. Lid van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen	314
12.3. Een reisje op kosten van de Hollandsche Maatschappij	316
12.4. Lidmaatschap van het Zeeuwsch Genootschap	319
12.5. Beoordelen van stukken en indienen van prijsvragen	320
12.6. De wederwaardigheden rond de prijsvraag van 1770	324
12.7. Het schrijven van verhandelingen	329
12.8. Lezing over 'het naive'	330
12.9. Conclusie	335
13. Sterrenkunde en navigatie	336
13.1. Inleiding	336
13.2. Van kometen en nieuwe sterren	336
13.3. Navigatie	341

13.4.	Verbeeldingskracht op de pijnbank, de beoordeling van systeem van Semeijns	343
13.5.	Voorkeur voor Bouguer	344
13.6.	Conclusie	346
14.	Beoefenaar van de natuurlijke historie	347
14.1.	Inleiding	347
14.2.	Van horen zeggen: berichten over zeegedrocht en zeeschildpad	347
14.3.	De 'scala naturae'	350
14.4.	Van Iperens bekroonde antwoord op de prijsvraag van 1770 als 'seismograaf' voor zijn natuurhistorische kennis	352
14.5.	Het aapdebat en het neger-albinodebat	356
14.6.	Conclusie	361
15.	Geneeskundige remedies	363
15.1.	Inleiding	363
15.2.	Fysicotheologie van de stembanden	364
15.3.	Schurft ter genezing van scheurbuik	365
15.4.	Gods verborgen inenting tegen kinderpokken	369
15.5.	Het dierlijk instinct als hulpmiddel in de strijd tegen rundveepest	371
15.6.	Doodsreutel als Godsgeschenk	374
15.7.	Oog- en huidziekten	376
15.8.	Conclusie	377
	Slotbeschouwing	379
	Geraadpleegde bronnen en literatuur	385
	Verantwoording illustraties	416
	Persoonsnamenregister	417
	Summary	425
	Curriculum vitae	429

Inleiding – ‘Hoop in dunne rook vervlogen’

De tekenaar Hendrik Pothoven (1725-1807) moet een enigszins uitgebluste persoon voor zich hebben gezien toen de Zeeuwse predikant Josua van Iperen in 1773 voor hem poseerde. Het resultaat was een portret van een man met kalend voorhoofd, die met een mismoedige trek op zijn vol en vlezig gelaat melancholiek voor zich uit staart. Drie knoopjes van zijn jas staan open; hij had de gewoonte daar zijn hand door te steken.¹ Een ‘welgelykend pourtrait’ dat naar het leven getekend is, oordeelde zijn vriend, de Veerse secretaris Jacobus Ermerins (1725-1795).²

De matheid die de man uitstraalt is wellicht gelegen in het feit dat er in deze jaren een diepe troosteloosheid over hem gekomen was. Dikwijls vertoefde hij in somber gepeins in zijn studeerkamer. Hij was tot de trieste conclusie gekomen dat er voor hem in het vaderland geen toekomst was. Daarom besloot hij uiteindelijk zijn geluk te beproeven te Batavia. In zijn afscheidspraak van de gemeente Veere sprak hij bittere woorden. Een glansrijke carrière was hem voorgespiegeld, maar niets was er van uitgekomen:

Mijne jaaren klommen ondertusschen, en mijne hope op een gelukkige verplaatsinge, niet zoo zeer voor my, als voor mijn lieve kinderen, vervloog in eenen dunnen rook.³

Wat was de oorzaak van deze teleurstelling? Ogenschijnlijk was Van Iperen een succesvol man. Hij was doctor in de filosofie, lid van vooraanstaande genootschappen en zijn publicaties werden meestal welwillend ontvangen. Tweemaal stond hij op de nominatie voor hoogleraar in de wijsbegeerte, hoewel het niet tot een benoeming kwam. In biografische lemmata wordt hij geprezen om zijn geleerdheid, zijn zachtaardig karakter en menslievendheid. De Utrechtse hoogleraar theologie Hermanus Bouman (1789-1864) beweerde zelfs dat Van Iperen zo begaafd was dat niet viel te zeggen in welke tak van wetenschap hij het meeste uitblonk.⁴ Wellicht praatte hij de Bataviase predikant Hermanus Wachter (1744-1805) na, die over Van Iperen zei dat hij uitmuntte in verschillende wetenschappen.⁵ Onwillekeurig

1 Zie voor deze hem kenmerkende houding de afbeelding van een kopergravure van de commissie ter verbetering van de rijmsalmen, in: P.J. Buijnsters, Hella S. Haase en D. Wolthers, *Betje Wolff en Aagje Deken* (Amsterdam 1979) 30.

2 Jacobus Ermerins, *Eenige Zeeuwsche oudheden uit echte stukken opgebelderd* I (Middelburg 1790) 209.

3 Josua van Iperen, *Afscheid van de classis Walcheren en de gemeente van Ter Veere nevens de eerste leerrede op het Oost-Indisch compagnie-schip Europa* (Amsterdam 1779) 73.

4 Hermanus Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogeleraars, grootendeels uit ongedrukte of zeldzame bescheiden* II (Utrecht 1847) 315.

5 Hermanus Wachter, *Lyk- en lof-rede op den wel eerwaarden en zeer geleerden heere Josua van Iperen* (Amsterdam 1781) 28.

doet Van Iperen denken aan zijn tijdgenoot Johannes Florentius Martinet (1729-1795), de gevierde predikant die eveneens was gepromoveerd in de filosofie, over gelijksoortige onderwerpen schreef en evenmin hoogleraar werd.⁶

De vraag rijst waarom Van Iperen, die we nog zullen leren kennen als een tamelijk eerzuchtig man, zo verbitterd afscheid nam van zijn vaderland. Soms wordt geopperd dat er in Nederland geleerde mannen van uitstekende verdiensten waren die niet werden opgemerkt en zelfs werden miskend of gedwarsboomd. Van Iperen zou gedeeld hebben in dit droevige lot.⁷ Ook wordt vragenderwijs dan wel stellig beweerd dat zijn werkzaamheden voor de nieuwe psalmberijming van 1773 en vooral het verslag dat hij daarvan deed in zijn meest bekende publicatie, de *Kerkelyke historie van het psalm-gezang*, zijn carrière gebroken zouden hebben. In dit werk beschreef hij niet alleen de geschiedenis van het psalmzingen door de eeuwen heen, maar gaf hij ook een gedetailleerde beschrijving van de werkzaamheden van de commissie. Niets menselijks was deze commissie vreemd, zo blijkt uit het verslag. Deze openhartigheid zou geleid hebben tot minder waardering voor de opsteller ervan.⁸

Men kan echter de vraag stellen of Van Iperen inderdaad zo veelzijdig, geleerd en innemend was als wel wordt voorgesteld. Behalve loffelijke getuigenissen klinken er namelijk ook andere geluiden. Niet iedereen was tevreden over zijn wetenschappelijke kwaliteiten. En wat zijn inborst betreft werd hij ook wel omschreven als 'een der zonderlingste, onverdraagzaamste en meest fanatieke karakters'.⁹ De geluiden over Van Iperen zijn, kortom, niet eenduidig.

In ieder geval zag hij zichzelf als een vooruitstrevend man. In zijn zojuist genoemd werk over het psalmzingen omschreef hij zichzelf als iemand die

alle die Nieuwigheden voor Verbeteringen en Hervormingen van den Openbaaren Godsdienst aanzie: zelfs in zoo verre dat ik my (...) vry gunstig uitlaate over de nuttigheid der invoeringe van eenige nieuwe Evangelische Lofzangen.¹⁰

In zijn reeds gememoreerde afscheidspraak kenschetste Van Iperen zijn eigen verkondiging als 'evangelisch' en sprak hij tevens lovend over 'onfeilbaare proefonder-

6 Zie over J.F. Martinet: Bert Paasman, *J.F. Martinet. Een Zutphens filosoof in de achttiende eeuw* (Zutphen 1971).

7 P.G. Witsen Geysbeek, *Biographisch, anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters* III (Amsterdam 1822) 488-489.

8 Roel A. Bosch, *En nooit meer oude psalmen zingen. Zingend geloven in een nieuwe tijd 1760-1810* (Zoetermeer 1996) 104; Arthur L. Legger, *Onrust in Zeeland 1775-'79. Opmerkingen over de invloed van de gereformeerde religie in de Republiek tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw* (ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA Amsterdam 1994) 2, 3.

9 J. Hageman J.Cz., 'Geschied- en aardrijkskundig overzicht van Java op het einde der achttiende eeuw' in: *Tijdschrift voor Indische taal-, land-, en volkenkunde* IX (Batavia 1860) 416.

10 Josua van Iperen, *Kerkelyke Historie van het Psalm-Gezang der Christenen, van de dagen der apostelen af tot op onzen tegenwoordigen tyd toe; en inzonderheid van onze verbeterde nederduitsche Psalmberijminge: uit echte gedenkstukken saamgebracht* II (Amsterdam 1778) iv.

vindelyke natuurkunde'.¹¹ Het begrip 'evangelisch' is verre van eenduidig, want vogels van diverse pluimage tooiden zich ermee, maar wel mogen we eruit afleiden dat Van Iperen niet veel ophad met dogmatische leerstellingen.¹² Zijn ontboezeming over de proefondervindelijke natuurkunde laat doorschemeren dat hij openstond voor de resultaten van de eigentijdse wetenschap.

Zijn uitlatingen doen dan ook vermoeden dat Van Iperen niet zomaar te rubriceren valt onder een bepaalde categorie predikanten: de indelingen die gewoonlijk worden gehanteerd, zoals traditioneel, conservatief, liberaal, verlicht, voldoen in zijn geval niet of nauwelijks – zoals evenmin in dat van andere achttiende-eeuwse collega's. Figuren als Van Iperen maken duidelijk dat dergelijke rubriceringsschema's veel te grofmazig zijn. Opvattingen die ons tegenstrijdig lijken, zijn dat in de beleving van de achttiende-eeuwer soms in het geheel niet.¹³ Bundels als *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland* en *Verlichting in Nederland 1650-1850. Vrede tussen rede en religie?* laten zien dat het loont om oog te hebben voor de eigenheid en verscheidenheid van denkers en geleerden.¹⁴ Zo blijkt uit laatstgenoemde bundel dat de voor verlichte predikant versleten Johannes Vlak ook orthodoxe standpunten innam. De Amsterdamse predikant en hoogleraar Jacob van Nuys Klinkenberg was enerzijds behoudend, maar had anderzijds duidelijk verlichte trekken. De predikant-dichter Jan Scharp, die in zijn tijd werd gekarakteriseerd als 'verlichte vriend van duisterlingen', wordt zelfs gekenschetst als 'theoloog van de Verlichting sans Lumières'.¹⁵

Het maakt een kenschets van iemand als Van Iperen er niet eenvoudiger op maar toch wil ik in dit proefschrift daartoe een poging wagen. Een uitvoerige studie van een 'gewone' gemeentepredikant van een bepaalde signatuur ten tijde van de Verlichting kan namelijk dienstig zijn in het huidige debat over de Verlichting, omdat hier een tamelijk nauw omschreven set denkbeelden gekoppeld kan worden aan een even nauw omschreven sociale en intellectuele categorie.

Zoals bekend lijkt het verschijnsel Verlichting te ontglippen aan een eenduidige interpretatie. Het debat over wat Verlichting nu eigenlijk is, en hoe de relatie ervan

11 Van Iperen, *Afscheid*, 49, 64.

12 J. van den Akker, 'Nieuwlichterij of bijbels geloven? De evangelische beweging in de achttiende eeuw', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 27 (2003) 18-36.

13 Zie Ernestine van der Wall, 'Religie en Verlichting: een veelzijdige verstandhouding', in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 13-35; Jan Wim Buisman, 'Inleiding: vreemde verlichting', in: Jan Wim Buisman (ed.), *Verlichting in Nederland 1650-1850. Vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013) 10-12.

14 Ernestine van der Wall en Leo Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007; 2e druk 2008); Jan Wim Buisman (ed.), *Verlichting in Nederland 1650-1850. Vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013).

15 Peter Buijs, 'Tussen verlichting en religie. De publicitaire carrière van Johannes Vlak (1634-1690)', 17, 23, 24; Ernestine van der Wall, 'Samenleving onder spanning of de relatie tussen godsdienst en sociale cohesie', 131; Roel Bosch, 'Verlichte vriend van duisterlingen: Jan Scharp (1756-1828)', 72, alle in: Jan Wim Buisman (ed.), *Verlichting in Nederland*.

tot godsdienst te karakteriseren is, wordt al vele decennia gevoerd. Heeft de Verlichting een zeker uniform karakter? Of dient zij eerder als een etiket voor een scala aan opvattingen? Is de Verlichting vooral antireligieus van aard? Of is een combinatie van verlichte en godsdienstige denkbeelden mogelijk – en ook verwerkelijkt? Het zijn belangrijke vragen die nog steeds volop in discussie zijn. Hier volsta ik met een beknopte schets van de hoofdpunten van het debat waarbij ik mij beperk tot de huidige stand van zaken, vooral met betrekking tot de relatie tussen Verlichting en religie.

Voor een zekere uniformiteit van het fenomeen Verlichting pleitten in een voorgaande generatie historici vooraanstaande geleerden en kenners van de Verlichting als Ernst Cassirer, Paul Hazard en Peter Gay. Nadien heeft iemand als John Pocock daarentegen betoogd dat er geen sprake is van één Verlichting maar van een familie van Verlichtingen, variërend van religieus tot antireligieus. Pocock staat in deze zienswijze bepaald niet alleen. Het debat lijkt telkens tussen deze twee polen, uniformiteit en diversiteit, heen en weer te gaan.

Het is Jonathan Israel die opnieuw, in de lijn van Cassirer, Hazard en Gay, een krachtig pleidooi voert voor een interpretatie van de Verlichting als een coherent verschijnsel. Daarbij is voor hem het eigene van de Verlichting gelegen in een seculiere wijze van denken. Weliswaar onderkent hij dat er een gematigde hoofdstroom is, maar deze maakt naar zijn overtuiging niet de essentie van de Verlichting uit. Het wezen van de Verlichting is volgens Israel per definitie seculier. De radicale Verlichting is in zijn ogen ‘de’ Verlichting. De gematigde Verlichting is dat niet – zij gaat uit van geloof in de schepping, goddelijke voorzienigheid, een goddelijke oorsprong van de moraal, de unieke betekenis van Christus en de onsterfelijkheid van de ziel. Deze gematigdheid valt aan te treffen in een drietal belangrijke stelsels: neo-cartesianisme, newtonianisme en het Leibniz-Wolffianisme. De radicale Verlichting daarentegen is materialistisch, democratisch, antitheologisch en kampvechter voor de absolute vrijheid van denken. Spinoza, Bayle en Diderot gelden als de vooraanstaande figuren die de radicale Verlichting gestalte geven.¹⁶

De visie van Israel is, vanzelfsprekend, op verschillende punten niet onweersproken gebleven. Naar aanleiding van zijn beklemtoning van het antitheologische karakter van de Verlichting, wenst David Sorkin bijvoorbeeld nuanceringen aan te brengen door te spreken van een driestromenland. Sorkin situeert de radicale Verlichting naast de gematigde Verlichting die op haar beurt geflankeerd wordt door de religieuze Verlichting. Deze religieuze Verlichting, die de gematigde deels overlapt, waaiert uit in een protestantse, joodse en katholieke Verlichting. Sorkin is van oordeel dat juist de gematigde vormen van Verlichting het radicale denken mogelijk maakten.¹⁷ Voor ons onderzoek is de these van Sorkin van minder belang.

16 Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the making of modernity* (Oxford 2001) Nederlandse vertaling: *Radicale verlichting. Hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden* (Franeker 2005) 17-35.

17 David Sorkin, *The religious Enlightenment. Protestants, Jews and Catholics from London to Vienna*

Vermij heeft overtuigend aangetoond dat Verlichting niet alleen bestaat uit een aantal filosofische concepten, maar verweven is met politieke en maatschappelijke constellaties, en hoe binnen de kerkelijke gemeenschap verschillende antwoorden werden gegeven, variërend van afwijzing tot voorzichtige verwerking van nieuwe denkbeelden, met name het benadrukken van deugdzaamheid en menselijkheid.¹⁸

In dit internationale debat over de Verlichting kan het zoals gezegd dienstig zijn om het leven en denken van een ‘gewone’ achttiende-eeuwse predikant als Josua van Iperen te bestuderen, om scherper te krijgen hoe in Nederland werd omgegaan met het gedachtegoed van de Verlichting. De visie van een gewone predikant in die tijd, zijn interesses, en de keuzes die hij maakte, kunnen ons helpen om kritisch te kijken naar onze sjablonen van de Verlichting. Bij Van Iperen zullen we typisch gematigd verlichte ideeën tegenkomen zoals een brede encyclopedische gerichtheid, een afkeer van dogmatiek en confessionalisme; een streven naar meer tolerantie, een optimistischer mensbeeld en een concentratie op ethiek. Van Iperen staat daarin niet alleen, maar kan gezien worden als een exponent van een grote middengroep van predikanten. Het is de moeite waard zijn gedachtegoed aan een nader onderzoek te onderwerpen.

Centraal staat in deze dissertatie dan ook de vraag op welke wijze Van Iperen zijn weg zocht in het spanningsveld tussen orthodox geloof en Verlichting. Hoe kwam dit tot uitdrukking in zijn werk als theoloog, wijsgeer en historicus? Door welke paradigma's liet hij zich leiden op het gebied van sterrenkunde en navigatie, natuurlijke historie en geneeskunde?

Behalve enkele beknopte biografische overzichten en een onderzoek naar een deelaspect van zijn werk is tot nog toe geen uitvoerige studie aan Van Iperen gewijd.¹⁹ We beschikken over een beknopte autobiografie, maar deze behelst niet veel meer dan een opsomming van zijn publicaties.²⁰ Ook zijn vriend en collega Jona Willem te Water vertrouwde enkele gegevens over Van Iperen toe aan het papier, maar deze zijn helaas zeer summier.²¹

Het eerste deel van deze studie betreft zijn levensloop. In de eerste twee hoofdstukken worden zijn afkomst, jeugd- en studiejaren geschetst. De drie daarop volgende

(Princeton 2008) 1-21. Uit de veelheid van recente literatuur voor een recent overzicht van de discussie over de Verlichting ook John Robertson, *The case for the Enlightenment. Scotland and Naples 1680-1760* (Cambridge 2005) 1-51.

18 Rienk Vermij, *De geest uit de fles. De Verlichting en het verval van de confessionele samenleving* (Amsterdam 2014).

19 Zo verschenen onder meer: BL V 276, 277; Arthur Legger, *Het sluitende bewijs. Opmerkingen over providentiële geschiedschrijving* (ongepubliceerde scriptie, Amsterdam 1994); BWPGN IV, 461-467; NNBW IV, 799, 800; BWN IX 27-32; F. Nagtglas, *Levensberigten van Zeeuwen, zijnde een vervolg op P. de la Rue, Geletterd, staatkundig en heldhaftig Zeeland voor het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen I* (Middelburg 1888) 455-464; B. Glasius, *Godgeleerd Nederland. Biographisch woordenboek van Nederlandsche Godgeleerden II* ('s Hertogenbosch 1853) 190-193; Witsen Geysbeek, *Biographisch, anthologisch en critisch woordenboek*, 488-493.

20 ZB, HS. 3632.

21 ZB, HS. 3020. Jack de Mooij, *Jona Willem te Water. Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting* (z.p. 2008).

hoofdstukken brengen zijn verdere leven ter sprake dat verweven is met zijn predikantenloopbaan te Lillo, Veere en Batavia.

In het tweede deel van de dissertatie wordt nader ingegaan op verschillende dimensies en aspecten van zijn leven, inclusief zijn uiteenlopende interesses. Het zesde tot en met het achtste hoofdstuk laten dat deel van zijn werkzaamheden zien waarbij hij moest laveren tussen kerk en staat. Als predikant diende hij niet alleen zijn eigen gemeente, maar kwam hij ook in veelvuldig contact met de overheid. Ook diende hij de kerk in haar geheel door zijn lidmaatschap van de classes, in het bijzonder de classis Walcheren die verschillende commissies rijk was. Verder leverde hij een aandeel aan de totstandkoming van de psalmberijming van 1773. Het negende tot en met het elfde hoofdstuk zijn gewijd aan zijn werkzaamheden die hij als geleerde heeft uitgeoefend. Aan bod komt zijn filosofische, exegetische en historische arbeid.

In de laatste vier hoofdstukken wordt aandacht geschonken aan Van Iperens interesse in tal van wetenschappen. Hij was een enthousiast genootschapsman en liet veelvuldig van zich horen op het gebied van sterrenkunde, biologie en geneeskunde. De gedachten die hij over diverse onderwerpen ventileerde, geven een boeiend amalgaam te zien van zijn denkbeelden. Zij bieden ons inzage in de manier waarop een achttiende-eeuwse predikant zijn weg zocht tussen geloof en wetenschap.

Hoewel Van Iperen zich op veel terreinen heeft bewogen, hield hij zich niet met politiek bezig. Hij is duidelijk Oranjegezind, maar hij doet in zijn geschriften geen politieke uitspraken, afgezien van een enkel lovend woord in een gedicht of in het opdragen van een boek.

Tenslotte, de onderhavige studie is – zo kwam reeds zijdelings aan de orde – een biografie. Nog een enkel woord daarover. Uiteraard wordt binnen het genre van de biografie gekozen voor de zogenaamde *high biography*. Deze wil kritisch van aard zijn en gebaseerd op feiten, in tegenstelling tot de *low biography*, die een herdenkingsbiografie is en juist bepaalde onwelgevallige informatie links laat liggen. Na lange tijd in diskrediet verkeerd te hebben, heeft de biografie zich weten te ontworstelen aan het negatieve imago dat lange tijd aan haar kleefde als zijnde niet-wetenschappelijk.

Inmiddels is de kritische biografie ook binnen de academische wereld geaccepteerd, mits voldaan wordt aan de eis dat het leven van de gebiografeerde persoon op een wetenschappelijk verantwoorde manier in zijn tijd wordt geplaatst door gedegen onderzoek met verifieerbaar bronnenmateriaal.²² Een vereiste dat terecht is en dat zeker de goedkeuring van Van Iperen zou hebben kunnen wegdragen. Want, zo merkte hij zelf reeds op over biografieën die meer lofredes waren dan beschrijvingen van het werkelijke leven: ‘niets mishaaft er meer aan de levensbeschrijvingen dan de gapingen die erin voorkomen’.²³

²² Hans Renders, *De zeven hoofdzonden van de biografie. Over biografen, historici en journalisten* (Almere 2008) 6,7,17, 52, 53.

²³ ZB, HS. 3924, Josua van Iperen, *Iets over het naive*, 3.

DEEL I

LEVENSLLOOP

I A

JEUGD EN STUDIE

1. Afkomst en kinderjaren

Wat moet men denken van die overheerschende drift, welke sommigen, van kindsbeen bezielt (...) om in de letteroeffeningen en vooral in de Godgeleerdheid, ware 't mogelyk boven anderen uit te munten. Gylieden weet, myne waarde Middelburgers, dat die drift my, van myne jeugd aan, misschien wat al te sterk, beheerde.¹

1.1. Afkomst: 'langzamerhand in den burgerkring gekomen'?

Josua van Iperen werd op 23 februari 1726 te Middelburg geboren als zoon van Jacobus van Iperen en Johanna ter Beek. Over de samenstelling van het gezin is vrijwel niets bekend. In ieder geval had het echtpaar twee kinderen: Josua en Josina. Waarschijnlijk was Josua vernoemd naar zijn grootvader.² Trots was hij op zijn grootmoeder van vaders zijde. Via haar was hij verbonden met een verhaal uit de *Historie der Martelaren*, een destijds voor protestanten bekend boek. Zijn grootmoeder Magdalena Catharina de Smit zou een nakomelinge zijn van Martinus de Smit, van wie verteld wordt dat hij als eerste hervormde prediker van Mechelen vanwege zijn geloof werd opgehangen aan een eik. Van Iperen ging er prat op een afstammeling van deze geloofsheld te zijn. Via deze grootmoeder was hij ook verwant met het patriciërsgezicht Van der Poort en daarmee ook met andere deftige Middelburgse families.³

Frederik Nagtglas (1821-1902), de bekende negentiende-eeuwse biograaf van belangrijke Zeeuwen, beweert zelfs dat Van Iperen afkomstig zou zijn uit een oud Vlaams geslacht dat reeds tijdens de kruistochten in de adelstand was verheven. Maar bronnen noemt hij niet. Het feit dat er van adeldom weinig te bespeuren valt, verklaart Nagtglas door aan te nemen dat de naar Zeeland uitgeweken leden van deze adellijke familie 'langzamerhand in de burgerkring gekomen zijn'.⁴ Waarschijnlijk baseert Nagtglas zich op wat Van Iperen beweert in zijn autobiografie. Daarin vermeldt hij dat zijn voorgeslacht geadeld werd vanwege deelname aan de

1 Van Iperen, *Afscheid*, 60, 61.

2 ZB, HS. 3632; F. Nagtglas, *Levensberigten van Zeeuwen I*, 456; Wachter, *Lyk-en lof-rede*, 11; J.M.G. Leune, *Lillo en Liefkenshoek. Repertorium van personen in en nabij deze scheldeforten 1585-1786 IIb* (Brussel 2006) 254.

3 Josua van Iperen, *Tweehonderdjarig jubel-feest der Nederlandsche vryheid of plegtige redenvoeringe ter gedagtenisse der afwierpinge van het Spaansche juk uitgesproken in de Grootte Kerk ter Veere op den III van bloeiemaand MDCCLXXII met eenige bylagen* (Middelburg 1772) 200; Adriaen Cornelisz van Haemstede, *Geschiedenis der martelaren die om de getuigenis der Evangelische waarheid hun bloed gestort hebben van Christus onzen zaligmaker tot het jaar 1655* (herdruk, Leiden 1747) 641, 642.

4 Nagtglas, *Levensberigten van Zeeuwen I*, 456.

kruistochten naar het heilige land.⁵ Weliswaar zijn er in Vlaanderen middeleeuwse adellijke families geweest die de naam Van Iperen droegen, maar er zijn geen bewijzen dat Van Iperen van hen af zou stammen.⁶ Wel verraadt de naam een Vlaamse afkomst. Vooral tijdens de godsdiensttroebelen in de zestiende eeuw namen veel mensen uit Vlaanderen de wijk naar Middelburg.⁷ Het is echter niet meer na te gaan hoe en wanneer het voorgeslacht van Van Iperen te Middelburg is gekomen.⁸

Zowel Van Iperens vader als grootvader waren werkzaam als opperkerken van de Middelburgse weeskamer, een instelling van het oud-Nederlandse recht dat toezicht hield op het beheer van de bezittingen en het vermogen van wezen.⁹ Verder was Van Iperens vader diaken van de hervormde gemeente.¹⁰ Gewoonlijk werden de ambten van ouderling en diaken bekleed door burgers van enige stand en aanzien.¹¹ Zijn verkiezing zal ingegeven zijn door het feit dat men vertrouwen in hem had als opperkerk van de weeskamer.¹² Ook laat zijn benoeming zijn theologische voorkeur doorschemeren. Lange tijd was er sprake geweest van een richtingenstrijd te Middelburg tussen Voetianen en Coccejanen, maar in Van Iperens tijd was die in het voordeel van de Coccejanen beslecht.¹³

Jacobus van Iperen was bevriend met de bekende arts Leonardus Stocke (1710-1775).¹⁴ Stocke richtte in Middelburg twee fysicotheologische genootschappen

5 ZB, HS. 3632.

6 E. Warlop, *De Vlaamse Adel voor 1300. Alfabetisch repertorium van edele geslachten (midden 9de - einde 13de eeuw)* II (Handzame 1968) 474.

7 De schaarse afschriften uit de doop- en trouwboeken van Middelburg vermelden frequent personen van Vlaamse afkomst.

8 Bij de beschieting in de meidagen van 1940 is het grootste deel van de DBL-registers verbrand.

9 ZA, Rekenkamer D, begraaftijsten ontvangers collaterale successies; H.M. Kesteloo, 'De Stadsrekeningen van Middelburg 1700-1810' IX, in: *AZG* (1902) 84; Nagtglas, *Levensberigten* I, 456, 546.

10 F. Nagtglas, *De algemeene kerkeraad van de nederduitsch-hervormde gemeente te Middelburg van 1574-1860 met eene inleiding en aantekeningen* (Middelburg 1860) 166.

11 G.D.J. Schotel, *De openbare eeredienst der Nederlandsche Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw* (Leiden z.j.) 312.

12 Pieter Boddaert, Johannes Plevier en Nikolaas van der Schatte, *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden behelzende eene beschrijving van Zeeland, met eene kaart, plans van steden en konstige printverbeeldingen versierd. Behelzende eene beschrijving van Staats-Vlaanderen I* (Amsterdam 1751) 121.

13 S.D. Post, 'Machtsmisbruik in Middelburg, Een onderzoek naar de achtergrond van Smijtegelts aversie tegen de coccejaanse predikanten', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 15 (1991) 36; M. van der Bijl, 'Kerk en politiek omstreeks 1700: een theologisch trio', in: A. Wiggers e.a. (ed.), *Rond de kerk in Zeeland*, 177-193.

Schotel, *De openbare eeredienst*, 312.

14 ZB, HS. 1496; over Stocke zie J.C. de Man, 'Leonardus Stocke, eene historische bijdrage', in: *Tijdschrift van de Nederlandsche maatschappij tot bevordering der geneeskunst* 11 (1856) 3-30; A.W. Prins, 'Leonardus Stocke, fysicotheologie en materialisme in de achttiende eeuw in Nederland', in: *Algemeen Nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte* 75 (1983) 95-109.

op.¹⁵ Onder de term fysicotheologie verstaan we de wisselwerking tussen een theologie die zich baseerde op gegevens van de experimentele natuurwetenschap en een experimentele natuurwetenschap die bedreven werd met uitdrukkelijke theologische vooronderstellingen.¹⁶

Gods grootheid meende men bijvoorbeeld aan te kunnen tonen uit de onmetelijkheid van het heelal, maar ook uit de bouw van een slakkenhuis.¹⁷ Het doel van de fysicotheologie was dan ook om de Schepper te leren kennen uit zijn schepselen. Hiervoor diende dan empirisch onderzoek. De gereformeerde orthodoxie stond echter huiverig tegenover fysicotheologie. Men meende namelijk dat het menselijk verstand te zeer verduisterd was voor dergelijke zaken.¹⁸ Tevens bestond er in Middelburg tijdens de jeugdijaren van Van Iperen grote belangstelling voor het Newtonianisme. Het verhaal gaat dat de bekende John Theophilus Desaguliers (1683-1744), die het Newtoniaanse gedachtegoed in Engeland en Nederland verbreidde, reeds in 1729 te Middelburg lessen verzorgde.¹⁹ Deze belangstelling in Middelburg kan een voedingsbodem zijn geweest voor de interesse die Josua van Iperen later voor de fysicotheologie aan de dag legde.

1.2. Leerling van de Latijnse school

In 1737 werd Josua ingeschreven als leerling van de Latijnse school.²⁰ De lessen werden aangevangen en beëindigd met een gebed in het Latijn of Grieks, dat door een van de leerlingen eerbiedig moest worden opgezegd. Naast het onderwijs in deze talen behoorde ook het van buiten leren van de Heidelbergse Catechismus tot de leerstof.²¹ Blijkens het schoolreglement waren de leerlingen lang niet altijd even

15 W.W. Mijnhardt, *Tot heil van het menschedom. Culturele genootschappen in Nederland 1750-1815* (Amsterdam 1988) 132, 133.

16 J.P.M. Bots, *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland* (Assen 1972) 2, 146.

17 Rienk H. Vermij, *Secularisering en natuurwetenschap in de zeventiende eeuw: Bernard Nieuwentijt* (Amsterdam 1991) 106.

18 J.W. Buisman, 'Rede en de openbaring in de verlichting', in: W.T.M. Frijhoff en L. Wessels (ed.), *Veelvormige dynamiek. Europa in het ancien régime 1450-1800* (Amsterdam 2006) 446-448.

19 Ernestine G. E. van der Wall, 'Newtonianism and religion in the Netherlands', in: S. Mandelbrote (ed.), *Studies in history and philosophy of sciences*, 35 (2004) 493-514; Rienk Vermij, *The Calvinist Copernicans. The reception of the new astronomy in the Dutch Republic, 1575-1750* (Amsterdam 2002); Klaas van Berkel, 'Science in the service of the Enlightenment 1700-1795', in: Klaas van Berkel e.a. (ed.), *A history of science in the Netherlands: survey, themes and reference* (Leiden 1999) 80-81; H.J. Zuidervart, *Van 'konstgenoten' en hemelse fenomenen. Nederlandse sterrenkunde in de achttiende eeuw* (Rotterdam 1999) 72; K. van Berkel, *In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580-1940* (Meppel 1985) 82; Mijnhardt, *Tot heil van 't menschedom*, 132.

20 Johann Georg Voegler, 'De leerlingen van het Middelburgsch gymnasium van 1629 tot 1905', in: *AZG* (1906) 35.

21 Johann Georg Voegler, 'Geschiedenis van het Middelburgsch gymnasium. Tweede tijdvak van 1574-1815', in: *AZG* (1893) 531.

braaf; zo was de bepaling nodig dat de leerlingen bij het uitgaan van de school ‘sedig elk sijns wegs na huijs gaan, niet onbesuijst loopen, malkander stooten en schreeuwen, of op de straat met hoopen blijven staan’.²² Zoals gebruikelijk was de school onderverdeeld in zes klassen, waarvan de eerste twee onder leiding stonden van een preceptor, de middelste twee onder leiding van de conrector en de hoogste twee klassen onder leiding van de rector.

De toestand van de school was niet bepaald florissant. De preceptor, de Lutherse predikant Johannes Nicolaas Treitel, leefde in onmin met zijn kerkenraad. In het jaar dat Van Iperen op school kwam, was het conflict hoog opgelopen. De curatoren namen Treitel in bescherming, maar het conflict zal aan de lessen geen goed gedaan hebben, te meer daar klassikaal lesgeven niet de sterkste kant van Treitel was.²³ Rector van de school was tijdens Josua’s eerste schooljaren Frederik Lodewijk Abresch. Onder diens rectoraat ging de school hard achteruit. Telde de school in 1734 nog 52 leerlingen, in Van Iperens schoolperiode was het aantal gedaald tot 22.²⁴ In 1741 trad de conrector Wilhelm Otto Reitz (1702-1768) als nieuwe rector aan. Onder zijn leiding maakte de Latijnse school weer een bloeiperiode door. Reitz was een rechtsgeleerde en had grote belangstelling voor wiskunde. Van Iperen heeft zijn leven lang het belang van de wiskunde ingezien en was een liefhebber van algebra.²⁵ Hoe belangrijk Reitz voor Van Iperen geweest is, schreef hij zelf bij zijn afscheid van de Latijnse school, maar wellicht is het niet meer dan een plichtpleging:

Beroemde rector gy hebt my voornamentlyk
 Vermaning, leere en raad gegeven, waar voor ik
 U zoveel als ’t gemoed bevat, niet kan bedanken:
 De rechte dankbaarheid bewyst men door geen klanken.²⁶

Niet iedereen die onderwijs volgde aan de Latijnse school, rondde deze opleiding af. Er waren vanouds ook kinderen uit de koopmansstand die slechts enkele jaren het onderwijs genoten en daarna de school verlieten. Vooral in de zeventiende

22 Voegler, ‘Geschiedenis’, 526.

23 Voegler, ‘Geschiedenis’, 438-440; Nagtglas, *Levensberichten* II, 778; *NNBW* III, 1247.

24 Voegler, ‘Geschiedenis’, 433-441.

25 Voegler, ‘Geschiedenis’, 441, 443; J.C. Poggendorff, *Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften enthaltend Nachweisungen über Lebensverhältnisse und Leistungen von Mathematikern, Astronomen, Physikern, Mineralogen, Geologen usw. aller Völker und Zeiten* I (Leipzig 1863) 602; J.G. Meusel, *Lexikon der von 1750 bis 1800 verstorbenen Teutschen Schriftsteller* IX (Leipzig 1811) 216-218; Josua van Iperen, *Intree-rede te Batavia, nevens eene inleidings-redevoering tot de openbaare lessen over de wysbegeerte en fraaije letteren* (Amsterdam 1780) 105.

26 Josua van Iperen, *Laudatio viri illustris C. van Bynkerhoek in publico gymnasii Medioburgensis auditorio habita A.D. xii kal. martias MDCCXLIV ab Josua van Iperen, auctore* (Middelburg 1744) 31.

eeuw was dit het geval.²⁷ Ook was het mogelijk om zonder afgeronde opleiding te gaan studeren aan de universiteit omdat er geen formele toegangseisen waren.²⁸ Van Iperen die naar eigen zeggen behept was met een drift om boven andere leerlingen uit te munten, doorliep de gehele opleiding en sloot deze af met een zogenaamde 'oratie'. Dit was slechts weggelegd voor de beste leerlingen. Op 12 februari 1744 vond deze feestelijke gebeurtenis plaats.²⁹

De plechtigheid begon met een optocht vanuit de Latijnse school naar het auditorium van de zogenaamde Wandelkerk, de ruimte tussen de Nieuwe Kerk en de Koorkerk die zich onder een dak bevonden van het oude abdijcomplex. Twee stadsboden gingen voorop met een houten bak waarin de prijzen vervoerd werden: boeken met op de kaft het wapen van Middelburg. Achter hen volgden de curatoren, daarna kwamen de rector en de leraren, gevolgd door de afgestudeerden. De overige leerlingen sloten de rij. De rector opende de plechtigheid met een welkomstgroet, waarna de oraties door de leerlingen werden gehouden. Vervolgens las de rector de namen op van de leerlingen en overhandigde de voorzitter van het college van curatoren de prijzen. De samenkomst werd besloten door een toespraak van de rector.³⁰

Blijkens de titel van de oratie was Van Iperens declamatie een lofredde op Cornelis van Bynkershoek (1673-1743). Deze rechtsgeleerde was te Middelburg geboren en hij overleed een jaar voordat Van Iperen de Latijnse school verliet.³¹ Wellicht was zijn overlijden aanleiding om aan hem een *laudatio* te wijden. Het is niet ondenkbaar dat rector Reitz de hand had in deze keuze, hij was immers zelf ook rechtsgeleerde. Bij oraties boden rectoren nogal eens de helpende hand. Zeker in de achttiende eeuw kon het schrijven van oraties een vast bestanddeel van het inkomen van een rector uitmaken.³² Een jaar voor Van Iperens oratie tekende Reitz aan dat de drie oraties die toen gehouden werden hem grote voldoening gaven, te meer daar het hun eigen opstel was.³³ Deze opmerking laat zien dat het ook in Middelburg gebruikelijk was dat de rector meehielp. Maar het feit dat bij Van Iperens *Laudatio* met nadruk op het titelblad wordt vermeld *ab Josua van Iperen, auctore* blijkt dat Van Iperen zijn oratio daadwerkelijk zelf heeft geschreven. Wel zal Reitz hebben meegewerkt. Wanneer Van Iperen mededeelt dat hij informatie over Van Bynkershoek heeft geput uit het 'schoolboek' van de Latijnse school, moet hij

27 H.W. Fortgens, *Schola Latina. Uit de geschiedenis van ons hoger onderwijs* (Zwolle 1958) 31.

28 J. Spoelder, *Prijsboeken op de Latijnse school. Een studie naar het verschijnsel prijsuitreiking en prijsboek op de Latijnse scholen in de Noordelijke Nederlanden, ca. 1585-1876, met een repertorium van wapenstempels* (Amsterdam 2000) 165.

29 Van Iperen, *Afscheid*, 60-61; Sarah Blom, 'Onderwijs en wetenschappelijke vorming', in: D.W. Fokkema en Frans Grijzenhout (ed.), *Rekenschap 1650-2000* (Den Haag 2001) 207; Josua van Iperen, *Laudatio*, titelpagina.

30 Voegler, 'Geschiedenis', 415.

31 Josua van Iperen, *Laudatio*, titelpagina; *NNBWI*, 533.

32 Spoelder, *Prijsboeken*, 174.

33 Voegler, 'Geschiedenis', 442.

hierbij in ieder geval hulp gehad hebben van Reitz. Het ligt immers niet voor de hand dat een leerling zonder toestemming en medewerking de administratie van de school kon inzien.³⁴

De *Laudatio* was Van Iperens eerste publicatie.³⁵ Hij geeft hierin een beschrijving van Van Bynkerhoeks leven. Hij schetst kort zijn afkomst als telg van een zeilmakersfamilie.³⁶ Verder handelt het klinkdicht over Van Bynkershoeks inspanningen op de Latijnse school, zijn studie aan de universiteit, ‘als hy leeg tyd had, ging hy nergens henen waren, in kroegen of bordeel, maar scherpte zyn vernuft’.³⁷ Hij beschreef zijn werkzaamheden en zijn huwelijken.³⁸ Behalve de daden en de inborst van Cornelis van Bynkershoek, gaf Van Iperen ook een beschrijving van zijn postuur: ‘Hy was gelyk van wezen en schouders aan een god’.³⁹ Minutieus beschreef hij ook het gelaat van Van Bynkershoek en ontleende daaraan betekenis. De donkere ogen schitteren van ernst, zijn voorhoofd wijst het vermogen tot deugd aan, ‘dat glansig hem versiert’. De wenkbrauw heeft een plooi naar boven, waaruit men zijn naarstigheid kan kennen. De neus is van onder wat ‘ingehaald’, dat duidt op snelheid van begrip en scherpe reuk. Zijn purperrode lippen laten matigheid zien.⁴⁰

Zyn wezen en zyn koonen
Belooven aan elkeen, de vrin’lykheid te toonen.⁴¹

Leerlingen konden bij hun promotie naar de universiteit een geschenk krijgen van de curatoren. Wie deze eer te beurt viel, diende dan wel een in het Latijn te houden dankwoord uit te spreken. Ook Van Iperen ontving een dergelijk geschenk. In zijn *Laudatio* bracht hij hiervoor dank: er zouden eerder sneeuwwitte kraaien en pikzwarte zwanen door het luchtruim zweven, dan dat zijn dankbaarheid zou ophouden.⁴²

1.3. Onderwijs van Jacobus Willemsen in oosterse talen

Behalve de Latijnse school was er te Middelburg ook een illustre school gevestigd. Een dergelijke instelling was bevoegd tot het geven van academisch onderwijs. Er waren professoren aan de school verbonden, maar deze bezaten geen promotierecht. Dit laatste was voorbehouden aan een hogeschool of universiteit. Het onder-

34 Van Iperen, *Laudatio*, 19.

35 Van Iperen, *Laudatio*, 15.

36 Van Iperen, *Laudatio*, 17.

37 Van Iperen, *Laudatio*, 21.

38 Van Iperen, *Laudatio*, 27.

39 Van Iperen, *Laudatio*, 29.

40 Van Iperen, *Laudatio*, 29.

41 Van Iperen, *Laudatio*, 30.

42 Fortgens, *Schola Latina*, 113; Voegler, ‘Geschiedenis’, 425; ZB, HS. 3632, 1; Van Iperen, *Laudatio*, 30.

wijs werd gegeven in de Wandelkerk en stond open voor belangstellenden. De colleges werden gegeven op woensdagen, wanneer de kinderen van de Latijnse school 's middags vrijaf hadden.⁴³

Er werd voornamelijk theologie, filosofie en anatomie gedoceerd. De school leidde een kwakkelend bestaan.⁴⁴ Van het hoogleraarschap moeten wij ons niet al te veel voorstellen; meestal waren het predikanten, die als dank voor het feit dat zij een beroep naar een andere gemeente hadden afgeslagen, werden benoemd tot hoogleraar aan de illustre school.⁴⁵ Behalve de genoemde colleges op woensdagen was het gebruikelijk dat men de lessen hoofdzakelijk volgde bij de hoogleraren thuis.⁴⁶ Deze hoogleraren waren vrij in de keuze en inrichting van de lesstof.⁴⁷ Van Iperen ontving lessen in oosterse talen bij Jacobus Willemsen.⁴⁸

Deze schatrijke en kinderloze predikant van ernstig-coccejaanse snit, was niet alleen Van Iperens leraar maar ook diens mecenas en 'vader in Christus'.⁴⁹ Bij het vertrek naar de universiteit ontving Van Iperen van hem een werk van de bekende hebraïst Buxtorf. Johann Buxtorf (1564-1629) die als geleerde werkzaam was te Bazel, ging uit van de authenticiteit van de masoretische vocalisatie van Hebreeuwse tekst, om daarmee het orthodoxe inspiratiedogma te verdedigen tegenover zowel de rooms-katholieke leer als tegen de Bijbelkritiek die in die tijd opkwam. Hij vervaardigde verschillende naslagwerken; welk boek Van Iperen heeft ontvangen is niet duidelijk, maar hoogstwaarschijnlijk schonk Willemsen hem een exemplaar van het *Manuale Hebraicum et Chaldaicum*.⁵⁰ In ieder geval was Van Iperen hem er zeer erkentelijk voor.⁵¹

1.4. Vrienden en connecties

Tijdens zijn schoolperiode had Van Iperen enkele vrienden die een gedicht schreven in zijn *Laudatio*. Allereerst schreef Benjamin Taats een lofdicht op hem. Met

43 Voegler, 'Geschiedenis', 529.

44 W. Frijhoff, 'Zeelands universiteit. Hoe vaak het mislukte en waarom', in: A.I. Bierman e.a., *Worstelende wetenschap. Aspecten van wetenschapsbeoefening in Zeeland van de zestiende tot in de negentiende eeuw* (overdruk van AZG 1987) 7-41.

45 W. Frijhoff, 'Zeelands universiteit', 13.

46 W. Frijhoff, 'Zeelands universiteit', 12.

47 F. Sassen, *De illustre school te Maastricht en haar hoogleraren 1683-1794* (Amsterdam 1972) 14; F. Sassen, *Studenten van de illustre school te 's Hertogenbosch 1636-1810 ter reconstructie van het album studiosorum* (Amsterdam 1970) 8.

48 ZB, HS. 2067, J. van Iperen aan J. Willemsen, 30 maart 1745.

49 *NNBW* V, 1189; H. de Jong, 'Jacobus Willemsen (1698-1780) Lampiaans godgeleerde in het "dierbaar" Middelburg', in: *AZG* (1991) 75, 85, 89-92; Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, iv, v.

50 Over Johann Buxtorf sr. zie *RGG* I-4 (Tubingen 1998) 1927; zie verder S.G. Burnett, *From Christian hebraism to Jewish studies. Johannes Buxtorff (1564-1629) and Hebrew learning in the seventeenth century* (Leiden 1996).

51 ZB, HS. 2067, Van Iperen aan Willemsen, 30 maart 1745.

Benjamin Taats zou Van Iperen in Groningen gaan studeren. Taats stamde uit een deftige van oorsprong Vlaamse familie.⁵² Hij volgde echter geen lessen aan de Latijnse School, maar bekwaamde zich in het Latijn onder leiding van de predikant Jacob Gijsbert Wichmans (overl. 1769) uit het naburige dorpje Nieuwland. Het was in die tijd gebruikelijk dat predikanten privélessen gaven ter voorbereiding op een universitaire studie.⁵³ Op 4 augustus 1744 hield Benjamin zijn oratie in de kerk van Nieuwland. Ook deze oratie verscheen in druk en Josua van Iperen vereerde zijn vriend met een gedichtje. Een andere vriend wenste Taats toe:

Ga nu van hier, mijn vriend, daar 't Hoogeschool U wacht
En hou de wijsbegeerte, het oog der ziel in acht
Dan zal het bijgeloof door 't Redenlicht verdwynen.⁵⁴

De vriendenkring verkeerde blijkbaar in de sfeer van de Verlichting. Van Iperen zou zijn hele leven lang strijden tegen ‘bijgeloof’, wat voor hem neerkwam op dweperij. Dit begrip werkte hij verder niet nader uit, maar het is duidelijk dat hij daaronder verstond het tegendeel van een rustige bedaarde wijze van redeneren.⁵⁵ De tweede kameraad die Van Iperens werkje opluisterde met een bijdrage was Jacobus Goethals. Van hem is zo goed als niets bekend. Wellicht was hij van rooms-katholieken huize en is hij reeds op achttienjarige leeftijd overleden.⁵⁶ De derde die een gedichtje schreef was Hendrik de Witte Tierings. Van hem weten wij dat hij connecties had met de eerder genoemde arts Leonardus Stocke. Bij diens afscheid van Middelburg schreef De Witte Tierings een gedicht voor hem samen met Petronella Johanna de Timmerman (1724-1786). Zij was een begaafd meisje dat interesse had in wijsbegeerte en wiskunde en de echtgenote zou worden van de wiskundige en filosoof Johann Friedrich Hennert (1733-1813), over wie wij nog meer zullen horen.⁵⁷

In zijn jeugd was Van Iperen enkele malen van de partij bij huwelijksjubilea. Het was gebruikelijk om het feest op te luisteren met het voordragen van gelegenhedsgedichten, die naderhand werden gebundeld en uitgegeven. Zo was hij in 1743 aanwezig op de zilveren bruiloft van Johan Assuerus Schorer en Maria Johanna van de Putte, waar hij een gedicht voordroeg. Johan Assuerus Schorer (1690-

52 Nagtglas, *Levensberichten* II, 733-734.

53 Benjamin Taats, *Oratio de bellis eruditorum* (Middelburg 1744) titelblad; Voegler, ‘Geschiedenis’, 439; Arno Neele, ‘Religie en Cultuur’, in: Paul Brusse en Jeanine Dekker (ed.), *Geschiedenis van Zeeland III* (Utrecht z.j.) 254, 255; over Wichmans zie F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816 I Predikanten* (Dordrecht 1996) 278.

54 Benjamin Taats, *Oratio de bellis eruditorum*, ongepagineerd.

55 Van Iperen, *Afscheid*, 47.

56 Nagtglas, *Levensberigten van Zeeuwen* I, 269.

57 Hendrik de Witte Tierings en Petronella Johanna de Timmerman, *Aan den kunstwekenden heere Leonardus Stocke, welervaren arts : wanneer zym ed. na eene plechtige afscheidsreden uit Middelburg in Zeeland naar Utrecht vertrok.* (z.p. 1746); Nagtglas, *Levensberichten* II 769; zie ook hoofdstuk 12.

1752) was ontvanger-generaal van Zeeland en advocaat-fiscaal van het hof van Vlaanderen.⁵⁸ Ook had hij zitting in het stadsbestuur en was hij thesaurier van Middelburg. Hij was een telg van het bekende en aanzienlijke Middelburgse regentengeslacht Schorer, dat afkomstig was uit Aken.⁵⁹ Het echtpaar had zes zonen. Waarschijnlijk was Van Iperen bevriend met een van hen. In verschillende gelegenhedenbundels van deze familie komen wij namelijk ook weer bijdragen tegen van de reeds genoemde Hendrik de Witte Tierings en Jakobus Goethals. Via deze familie maakte Van Iperen waarschijnlijk ook kennis met de tolerante en vooruitstrevende predikant Ewald Hollebeek (1719-1796), de latere Groningse en Leidse hoogleraar. Hollebeek, die destijds nog ongehuwd was, kwam veel over de vloer bij deze familie. Hij schreef jaren later dat hij Van Iperen al zeer lang kende.⁶⁰

Een tweede gedicht schreef hij in 1746 bij de gelegenheid van het vijfentwintigjarig huwelijk van Jacobus Perkois en Jacoba Vermeulen. Het geslacht Perkois was een voorname handelsfamilie.⁶¹ Een zoon van het jubilerende echtpaar, Johannes Perkois, was leerling van de Latijnse school en verliet evenals Van Iperen de school in 1744.⁶²

1.5. Conclusie

Wanneer wij de spaarzame gegevens overzien, kunnen wij concluderen dat Josua van Iperen niet behoorde tot het regentenmilieu van Middelburg, al was hij via zijn grootmoeder wel aan regentenfamilies gelieerd. Zijn vader en grootvader waren opperklerk van de weeskamer. Door zijn opleiding aan de Latijnse school bewoog hij zich in kringen van gegoede stand. Zijn vriendenkring ademde de sfeer van de gematigde Verlichting.

Ten behoeve van zijn verdere studie had hij een mecenas nodig, die hij vond in de predikant en hoogleraar Jacobus Willemsen. Van hem ontving hij onderwijs in de oosterse talen. In zijn jeugdijaren bestond er te Middelburg grote belangstelling voor fysicotheologie. Naar alle waarschijnlijkheid werd hier de voedingsbodem voor zijn latere belangstelling gelegd. Godsdienstig gezien behoorde hij tot de cocjeaanse stroming van de Middelburgse gemeente.

58 Josua van Iperen, 'Idyllon', in: *Zegengroeten ter zilveren bruilofte van den weledelen gestrengen here, den here mr Johan Assuerus Schorer, ontvanger generaal van Zeeland, advocaat generaal van den edelen hove van Vlaanderen, enz. enz. en weledele geborene vrouwe, mevrouwe Maria Johanna van de Putte, gevierd te Middelburg den xxviii van grasmaand des jaars MDCCXLIII* (z.p. 1743).

59 Jacobus Willemsen, *Gedenkteken, opgerecht ter gedachtenis van den rechtveerdigen, op dat die zy tot zegening: in eene lykrede over I. Kon: XI: 43. 1ste deel; op het godzalig en gelukzalig afsterven van den hooggeleerden zeer eerwaarden en godvruchtigen heere Isaäk Schorer* (Middelburg 1751) 65, 66.

60 ZB, HS. 3893, dagboekantekeningen van Maria Johanna van de Putte; NHA, KHMW, inv. 40, E. Hollebeek aan C.C.H. van der Aa, 25 april 1765. Zie over Hollebeek *NNBWI*, 1140, 1141; *BL IV*, 209-211.

61 Nagtglas, *Levensberichten II*, 365.

62 Voegler, 'De leerlingen', 35.

2. Student te Groningen en Leiden

Als ik voormaals te Groningen en Leiden in privatis collegiis of publice, over de Godgeleerdheid zintwistte, daar ik groote liefhebbery toe had, heb ik altoos gemerkt, dat het gansch verschil eindelyk uitliep op het gezag van den Praeses, die, tanquam ex tripode, eenen Text, daar de Opponens zig op beriep, ten voordeele der opgegevene Thesis verklaarde. Dog om de waarheid te zeggen, dat heeft my nimmer kunnen vergenoegen.¹

2.1. Het eerste studiejaar

Op 12 september 1744 schreef Van Iperen zich in als student theologie aan de universiteit te Groningen onder vermelding ‘ex urbe Medioburgo Zelandorum’.² Omdat een brief van hem uit zijn studententijd aan Jacobus Willemsen bewaard is gebleven en hij over zijn studietijd ook iets geschreven heeft in zijn autobiografie, zijn we enigszins op de hoogte van zijn studieuze activiteiten.³

Uit gemelde brief blijkt dat Van Iperen moeite heeft om het Zeeuwse dialect te vermijden. Als een echte Zeeuw laat hij de letter ‘h’ aan het begin van een woord weg; hij schrijft over het ‘Ebreeuws’. Nu zou dit nog ingegeven kunnen zijn door het veelvuldig gebruik van het Latijn, waarin men soms ook wel sprak over het *alphabetum ebraicum*. Maar Van Iperen wisselt ook de h in voor een g; hij schreef ‘gebben’ in plaats van ‘hebben’. De oorzaak hiervan moet gezocht worden in het feit dat een Zeeuw in het gewone spraakgebruik juist de ‘g’ verwisselt met een ‘h’. Uit angst om dialect te gebruiken, schreef men van de weeromstuit de ‘g’ wanneer het een ‘h’ moest zijn; een verschijnsel dat meermalen voorkwam.⁴ Dergelijke spel-fouten vielen ook zijn medestudenten op; zo schreef een van hen spottend: ‘hoe weinig Eripan [anagram door Van Iperen zelf als pseudonym gebezigd, w.p.] zyn moedertaal verstaat kan ieder uit de kwaade spelling en slechte bewoording (...) oordelen.’⁵

Bij de Leibniz-Wolffiaans georiënteerde filosoof Nicolaus Engelhard (1696-1765) liep Van Iperen colleges logica. Onder diens leiding moest hij als opponens optreden tijdens een disputatie. Hij diende kritiek te formuleren op bepaalde niet nader genoemde ‘metafysische waarheden’. Disputaties werden gehouden om te trainen in de vaardigheid van het argumenteren. Een student verdedigde een aantal

1 NHA, KHMW, inv. 30, J. van Iperen aan C.C.H. van der Aa, 15 november 1755.

2 *Album studiosorum Academiae Groninganae* (Groningen 1915) 197.

3 ZB, HS. 2067, Van Iperen aan Willemsen, 30 maart 1745; HS. 3632.

4 P.J. Meertens, *Meertens over Zeeuwen. Zeeuwse studies uitgegeven naar aanleiding van zijn tachtigste verjaardag* (Middelburg 1979) 131.

5 Johannes Lukaszoon Fockens, *Roskam voor Curillus, Andreaes en Eripanus* (Groningen 1746) 8.

stellingen tegen de argumenten van een of meer andere studenten.⁶ Van Iperen moest op 3 november 1745 kritiek leveren op het gedachtegoed van de Zwitserse geleerde Spleissius. Waarschijnlijk moeten wij hier denken aan Stephan Spleiss (1623-1693), rector van de Latijnse school in Schaffhausen die logica en metafysica doceerde.⁷ Van Iperen kreeg voor eens en voor goed de smaak te pakken van de filosofie die Engelhard voorstond. Een aantal jaren later zou hij bij hem promoveren op een proefschrift in Leibniz-Wolffiaanse trant. Aan het einde van zijn leven was hij nog steeds aanhanger van deze filosofie, hoewel deze stroming toen al lang niet meer maatgevend was.⁸

Hebreeuws volgde hij bij de uit Maagdenburg afkomstige lector Sniebert, de vervanger van de hoogleraar oosterse talen Otto Verbrugge.⁹ Tijdens een college dat hij uit liefhebberij volgde, kwamen de verschillende interpretaties van de Godsnaam יהוה ter sprake. Geen van alle konden Van Iperens goedkeuring wegdragen. Niet geplaagd door enige schroom kwam hij met een eigen visie: ‘...daar naderhand eens op denkende kwam mij iets anders in gedachte, daar ik noit af weet gehoord of gelezen te hebben.’ Volgens hem wordt in deze naam de eeuwigheid van het Goddelijk wezen uitgedrukt. De verleden tijd, de tegenwoordige tijd en de toekomstige tijd worden erdoor tot uitdrukking gebracht, ‘zonder nochtans dat de tempora gelijk de grammatici spreken in dusdanige woordkens vallen’. Van Iperen beseftte dat hij grammaticaal niet sterk stond, maar volgens hem deed dat niet ter zake, want de eeuwigheid van God wordt door mensen immers ook voorgesteld als tijd zonder begin en zonder eind, hoewel dit niet mogelijk is aangezien er bij God van opeenvolging van tijd geen sprake kan zijn. Verder meende hij dat de letters ך, ך en ך symbool staan voor de drie-eenheid; waarbij de ך voor de menselijke natuur en de ך voor zijn de goddelijke natuur van Christus staat.

Bij wijze van oefening maakte Van Iperen een vertaling van het eerste hoofdstuk van het Johannesevangelie vanuit het Grieks in het Hebreeuws. Hij beschouwde het Hebreeuws als een volmaakte taal.¹⁰ Deze gedachte was zowel onder Voetianen als Coccejanen gangbaar. Later zou Van Iperen onder invloed van de Leidse hoogleraar Albertus Schultens (1686-1750) andere gedachten op dit punt ontwikkelen.¹¹

6 Margreet J.A.M. Ahsmann, *Collegia en colleges: juridisch onderwijs aan de Leidse Universiteit 1575-1630 in het bijzonder het disputeren* (Groningen 1990) 275; J. Veenhof, ‘Ten geleide’, in: Ferenc Postma, *Disputationes exercitii gratia. Een inventarisatie van disputaties verdedigd onder Sibrandus Lubbertus, prof. theol. te Franeker 1585-1625* (Amsterdam 1985) vii, viii.

7 ZB, HS. 3632; Hans Jacob Leu, *Allgemeines eydgenössisches oder Schweizerisches lexicon* XVI (Zürich 1740) 243.

8 Zie hoofdstuk 9.

9 W.J.A. Jonckbloet, *Gedenboek der hoogeschool te Groningen ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest op last van den academischen senaat* (Groningen 1864) 256; K.M. Witteveen, *Daniel Gerdes* (Groningen 1963) 36.

10 ZB, HS. 2067.

11 Zie hoofdstuk 10.

Onder leiding van Leonard Offerhaus (1699-1779) verdiepte hij zich in de geschiedenis. Offerhaus was een kennis van Jacobus Willemsen en Van Iperen bracht aan Willemsen de groeten van hem over.¹² Over diens colleges in de jaren voor 1748 is niet zoveel bekend; in ieder geval vond Offerhaus chronologie en geografie zeer belangrijk voor de geschiedbeoefening.¹³ Hij was bekend met het werk van Christophorus Cellarius (1638-1707) die chronologie en geografie ‘de ogen der geschiedenis’ noemde. Van Iperen zou zijn leven lang vasthouden aan deze metafoer.¹⁴ Verder declameerde hij op 4 mei 1745 voor een van de colleges van Offerhaus een Latijns dichtstuk, waarin hij Scipio Africanus ten tonele voerde die voor de Romeinse raad de stad Carthago opeist.¹⁵ Tenslotte werd hij in maart 1745 samen met 46 anderen aangenomen als lidmaat van de gemeente.¹⁶

2.2. De poëtenstrijd

Het derde studiejaar was vol reuring. Van Iperen nam deel aan wat later wel de ‘poëtenstrijd’ werd genoemd.¹⁷ In 1746 was geletterd Groningen in de ban gekomen van een pamflettenstrijd over de kwaliteit van het dichterschap van de gegoede burgerij. De student Gerard Nicolaas Heerkens (1726-1801) wierp de knuppel in het hoenderhok. In een pamflet onder het synoniem Curillus (Latijn voor ‘heertje’) beweerde hij moe te zijn van alle goedkope rijmelarij die uit deze kring voortkwam. Hij besloot de berg Pindus, de zetel der muzen, te verlaten.

Niets komt er voor den dag dan TRIPPEN, die geen aer
Verstaat met ALTINGS en BOLHUIZEN en een schaar
Van bruiloftsdichteren bij WOLTHERS aangezeten
Huurknollen, schreeuwers, slegt Jan Hagel, slempoeten¹⁸

Heerkens had het niet alleen gemunt op de dichtende personen die bijeen waren op het bruiloftsfeest van Herman Wolthers en Louise Christina Conring, waar hij

12 ZB, HS. 2067.

13 Anton J Rinzema, ‘Groninger hoogleraren uit de periode 1614-1867 en hun belangstelling voor de geschiedenis der Middeleeuwen’, in: Catrien Santing (ed.), *De geschiedenis der Middeleeuwen aan de Groningse universiteit 1614-1939* (Hilversum 1979) 21; *BL I* (Kampen, 1978) 228; A. Th van Deursen, *Leonard Offerhaus, professor historiarum Groninganus* (1699-1779) (Groningen 1957) 33, 42; P. B. M. Blaas, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn* (Rotterdam 1988) 32.

14 Van Deursen, *Leonard Offerhaus*, 31; Blaas, *Anachronisme en historisch besef*, 32. Zie hoofdstuk 11. 15 ZB, HS. 3632.

16 RHC, Hervormde Gemeente Groningen, inv. 5, notulen 10 maart 1745; inv. 331.

17 S. Anema, *Een vergeten dichteres uit de achttiende eeuw (Clara Feyoena van Sytzama)* (Amsterdam 1921) 31; Yasmin Haskell, *Prescribing Ovid. The Latin works and networks of the enlightened dr. Heerkens* (Londen-New-York 2013) 33-70.

18 [Gerard Nicolaas Heerkens] *Gedicht van Curillus toen hij de zanggodinnen voorwel zeide om zich op verhevener letteroeffeningen te leggen* (Groningen 1746) 7.

op doelde in zijn gedicht. Hij richtte zijn pijlen ook op de zeventienjarige Clara Feyoena van Sytzama (1729-1807). Zij zou later bekend worden vanwege haar geestelijke poëzie. Verschillende gedichten van haar hand werden opgenomen in de *Evangelische Gezangen* van 1806. Rondom deze Clara, die met haar familie de Tammingaborg te Bellingeweer bewoonde, kwam een kring van jonge dichters samen, tegen wie Heerkens zich eveneens keerde.

Een stroom pamfletten was het gevolg. Eén van degenen die Heerkens van replek dienden was de jurist Lucas Trip (1713-1783). In zijn *De bescheiden hekel-dichter* nam hij het vol vuur op voor de genoemde Clara Feyoena van Sytzama. Hij noemde haar zelfs een ‘andere Tesselscha waarvan de Hunze en A gewaagt’. Heerkens daarentegen vergeleek hij met een vleermuis die zijn vale vlerken op het lelie-wit van Clara slaat.¹⁹ Heerkens had echter ook bijval gekregen van een zekere Andreades. In deze Andreades vermoedde men aanvankelijk een vriend van Heerkens, Joost Conring, wiens vader namelijk Andries heette. Deze Andreades schreef een gedicht waarin hij Heerkens opriep om terug te keren tot Pindus en de muzen te verdedigen. Ook Van Iperen koos partij voor Heerkens. In zijn pamflet *Pindus berent door eenen verwarden hoop poëtische insurgenten en laffe kooldichters beschreven door Eripanus of Twist-fakkell* beschrijft hij zichzelf als een priester die in dienst staat van de poëzie en deze wil verdedigen tegen ‘gasten, tuk op plonderen en stroopen’. Hij prijst Curillus en Andreades:

Curillus, wiens getrouwdheid ik bemin
En dapperheid, om Dichtkunst te verweren
Andreades, die Hippius durft bravéren²⁰

Het is de vraag of Van Iperen echter heeft beseft wie er werkelijk achter de naam Andreades schuilging. Het was namelijk niemand anders dan Heerkens zelf! De reeds genoemde Lucas Trip ontmaskerde hem in zijn pamflet. Van Iperen had toen echter zijn publicatie al uitgegeven.²¹ Ook de theologiestudent Johannes Lukaszoon Fockens voegde zich in de strijd.²² Hij nam het op voor de regentenklasse. In zijn *Roskam voor Curillus, Andreades en Eripanus* viel hij Heerkens en Van Iperen hard aan:

19 Lucas Trip, *De bescheiden hekel-dichter* (z.p. 1746) 22.

20 [Josua van Iperen] *Pindus berent door eenen verwarden hoop poëtische insurgenten en laffe kooldichters beschreven door Eripanus of Twistfakkell* (Groningen 1746) 4.

21 Trip, *De bescheiden hekel-dichter*, 36.

22 Johannes Lukaszoon Fockens, Groninger van geboorte, studeerde in deze stad en werd in 1748 proponent en werd in 1749 beroepen te Ransdorp. Hij overleed in 1771. Zie Jan Wim Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuur-historisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* I (Zwolle 1992) 91, 94, 95, 98, 104, 145; *BWPGN* III, 80-81.

'K Meen u Andreades, Curil en Eripaan
 Drie poezybarbaaren
 'k meen U vervloekt gespui, met kracht in 't Schilt te varen
 (...)
 Waar bergt men zich van stank! Kruip in uw gruwelnest
 Gij grimmig kroost der Draaken!
 En wacht u! wacht u wel ooit weer uit lasterkaaken
 Op ons te spuwen eene afgrywelyke pest!²³

Een andere student in de godgeleerdheid, Petrus Lollema, koos eveneens partij voor de Groningse elite.²⁴ In zijn *Hekel voor Curillus, Andreades en Eripanus* bekritiseerde hij eerst Curillus en Andreades en richt hij vervolgens zijn gramschap op Eripanus. Vilein stelde hij de dichtersgaven van Eripanus aan de kaak:

Daar komt nog een ('t is Eripaan) rinkinken;
 Ik ken hem aan 't op lamme rymen hinken
 Wat wil die bloed? Zal men hem meer verminken?
 Dat waar te wreed, en laf
 Medogentheid huisvest in ed'le zielen
 En zegt: behou! Laat anderen vernielen!
 'k vergeef u dan; schoon gy als puik dier zielen
 Verdient een zwaaren straf²⁵

Het opmerkelijke is echter dat Heerkens, Van Iperen, Lollema en Fockens behoorden tot dezelfde kring van vrienden en bekenden die aanwezig was op de bruiloft van Herman Wolthers en Louise Christina Conring. Ook Curillus had het bruidspaar met een huwelijksgedicht vereerd. En even als de anderen was hij actief in de dichterskring rondom Clara Feyoena van Sytzama. Toen Clara in 1746 haar gedichtenbundel *Bellingeweerder Uitspanningen* het licht deed zien, schreven zij allemaal een gedicht in haar bundel. Blijkbaar stonden ze op goede voet met haar. Wellicht hadden zij Clara leren kennen door haar broer Pico Galenus van Sytzama.²⁶ In een album amicorum van een van hen, Andreas Kulenkamp, staan bijdragen van hen met hun pseudoniemen die ook in een andere dichtbundel van Clara een rol speelden, namelijk de latere bundel *Gedichten* uit 1794. Hieruit blijkt dat

²³ Fockens, *Roskam voor Curillus*, 4-12.

²⁴ Petrus Lollema werd geboren in 1726 en werd in 1750 aangesteld tot predikant te Constantinopel in 1750. Daar aangekomen veinsde hij krankzinnigheid en repatrieerde. Zie O. Schutte *Repertoria vertegenwoordigers in Nederland en in het buitenland*, ('s Gravenhage 1976) 316-317.

²⁵ Petrus Lollema, *Hekel voor Curillus, Andreades en Eripanus* (Groningen 1746) 9.

²⁶ Anema, *Een vergeten dichteres*, 41.

Van Iperen als synoniem Lycidas gebruikte.²⁷ Heerkens draagt de naam Pylignon, Justus Conring draagt de naam Corydon. Clara zelf noemde zich Fillis.

Volgens Heerkens waren alle dichters verliefd op Clara, maar zij wees hen allen af, uitgezonderd Justus Conring. In de reeds genoemde bundel *Bellingeweerder Uitspanningen* liet ook Van Iperen zich inderdaad in verliefde termen uit. Hij bezong weliswaar de muze Poëzie, maar zijn gedicht kan evengoed opgevat worden als een liefdesuiting aan Clara:

Ik zing van U myn Zang-godinne
En Eer van SYTZAMAS geslacht
Die myn verliefde ziel van Parnas Myter-tinne
Genadiglyk toelacht.

Natuur schonk u hoogdravende gedachten
Die gy tot Godes lof besteedt
Geluk! Uw vlugge ziel snelle op noit moede schachten
Zoo hoog als 't Godvrucht heet!

Nu weet ik 't reets: om dat de hoogste noten
Zich vormen in een Maagde-keel
En om de lieflykheid der Poezy te ontblooten
En 's Minnaars heuglyk deel

Eer zal de Pool zich uit zyn krammen wringen
Of aarde en zee tot kalk geklust
Te zamen gisten, eer men aarzele te zingen
Uw naam, der Dicht'ren lust!

Justus Conring stierf reeds vroeg. Het is trouwens de vraag of het tot een huwelijk tussen de twee had kunnen komen, aangezien Justus Conring niet tot de adelstand behoorde. Jaren later keek Clara terug op deze periode in haar leven:

Volmaakte Coridon, ô roem van Neêrlands zoonen,
Moest uwe levenszon zoo spoedig ondergaan!
Kon dan uw ijsren vuist, ô dood! Geen knaap verschoonen,
Die eeuwig in ons hart, dat om hem treurt, zal staan!
(...)
En gij, ô Fillis! Die mogt roemen op zijn liefde,
Een liefde, zoo volmaakt, dat zij geen weêrga vond,

²⁷ Onder de naam Lycidas publiceerde Van Iperen ook een gedicht 'Ecloga cui nomen Lycidas ad eundem disputantem de foro competenti', in: Isaac Petrus Velingius, *Dissertatio juridica inauguralis de foro competenti* (Groningen 1745) onepageineerd.

Een liefde, die te teêr, te sterk zijn hart doorgriefde,
En in haar zuiver doel vooral naar deugden stond.²⁸

Toen Clara in 1750 in het huwelijk trad met Isaac Reinder baron van Raesveld was het volgens Heerkens droevig gesteld met de leden van de dichtkring. In een weemoedig gedicht deed hij hiervan verslag. De één was door de onbeantwoorde liefde van Clara broodmager geworden. Een ander was over verre zeeën vertrokken. Hier zullen we moeten denken aan Petrus Lollema, die vertrokken was naar Constantinopel. Weer een ander was dood en werd hopelijk in het hiernamaals vertroost door Sappho. Ongetwijfeld doelde hij hier op Justus Conring. Van de hele vriendenkring was slechts nog één drinkebroer overgebleven – dat was Heerkens zelf.²⁹

Het is natuurlijk een raadsel waarom Heerkens de kring van mensen zo scherp bekritiseerde waarvan hijzelf deel van uitmaakte. Evenzo is het vreemd dat Van Iperen hem hierin bijviel. Er wordt daarom wel verondersteld dat deze pamflettenstrijd als een puberaal steekspel moeten worden gezien, waar de heersende elite op reageerde, tot groot vermaak van de jongelui. Tevens zou het kunnen dienen om bekendheid te verwerven.³⁰ Volgens Van Iperen was de hele pennenstrijd door de professoren en de magistraat niet onwelwillend ontvangen.³¹ Maar dat staat te bezien. Het stadsbestuur verordeneerde namelijk dat zonder zijn toestemming geen gedichten meer in druk mochten verschijnen.³² Verder had Gerard Nicolaas Heerkens zich naar het oordeel van zijn vader onmogelijk gemaakt in Groningen; hij sommeerde zijn zoon om de stad te verlaten en zijn studie in Leiden voort te zetten.³³ Ook Van Iperen vertrok dat jaar naar Leiden. Maar eerst hield hij nog onder leiding van Daniel Gerdes een disputatie over typologische exegese.³⁴

2.3. Disputatie bij Daniel Gerdes

Daniel Gerdes (1698-1765) was een coccejaans georiënteerd theoloog die wat exegese betreft in het voetspoor ging van zijn leermeester Friedrich Adolphe Lampe

28 De bundel stamt uit 1794, terwijl het gedicht gedateerd is op 1748. Het is niet zeker of Clara het lied reeds in haar jeugd heeft geschreven. Het kan ook zijn dat zij het pas later heeft geschreven, of een bestaand gedicht heeft omgewerkt.

29 Gerard Nicolaas Heerkens, *Impromptu sur la mariage de Clara Feyouna de Sytzama, Baronne de Bellingeweer* (Groningen 1750).

30 J. Tersteeg, 'Clara Feyoena's dichtkring te Bellingeweer', in: *Rondom de Herdenbergh. Tijdschrift van de historische vereniging Hardenberg en omstreken* (2007) 19, 20.

31 ZB, HS. 3632.

32 Beno Hofman, *De dichtende burgemeester Lucas Trip, regionaal historisch centrum Groninger archieven*. <http://www.groningerarchieven.nl/historie/stadsverhalen/taal-en-literatuur/de-dichtende-burgemeester-lucas-trip> dd. 03-09-2015.

33 *NNBWI*, 1051.

34 Josua van Iperen, *Dissertatio theologico-philologico-philosophica de practico ceremoniarum sub Veteri Testamento usu* (Groningen 1746) titelpagina.

(1683-1729). Na predikant te zijn geweest in Wageningen werd Gerdes hoogleraar te Duisburg en sinds 1735 bekleedde hij het professorenambt te Groningen. Gerdes zag de Schrift als een organisch geheel, waarin de Openbaring zich steeds rijker en voller ontvouwde. Hierdoor viel er vanuit latere passages licht op eerdere Bijbelgedeelten en kon men allerlei verborgen betekenissen in de teksten ontdekken. Hij was een voorstander van een typologische exegese.³⁵ Deze manier van schriftuitleg wordt gekenmerkt door Oudtestamentische personen en gebeurtenissen te interpreteren als ‘afbeeldingen’ van personen en gebeurtenissen uit het Nieuwe Testament. Vooral met betrekking tot Christus werden op die manier verwijzingen gevonden.³⁶

Coccejus had veelvuldig gebruik gemaakt van de typologie. Hij was hier in zekere zin ook toe genoodzaakt. Omdat hij uitging van een doorgaande ontwikkeling in de Openbaring moest hij het Oude Testament minder waarderen dan het Nieuwe. Maar om ook de eenheid van de Schrift vast te kunnen houden, nam hij zijn toevlucht tot de typologie. Hoe minder hij het Oude Testament waardeerde, des te meer moest hij dus overgaan tot het aannemen van allerlei typen en profetieën in het Oude Testament.³⁷ Hoewel Gerdes niet in alles Coccejus volgde, was hij een warm voorstander van de typologische exegese.³⁸ De disputatione die Van Iperen op 4 juli 1747 hield, was dan ook geheel in deze lijn en bevat zoals gebruikelijk de ideeën van de hoogleraar zelf.³⁹ We zullen de inhoud daarom slechts kort aanstippen.

De disputatione draagt als titel *De practico ceremoniarum sub Veteri Testamento usu* en handelt over de betekenis van de ceremoniële wetten van het Oude Testament. Uitgangspunt voor het onderzoek naar de betekenis van de Oudtestamentische cultus is Hebr. 10: 1. In deze tekst wordt gezegd dat de wet slechts een schaduw is van het toekomstige en niet de gestalte zelf. De in deze tekst genoemde Griekse woorden *skian* (schaduw) en *eikoon* (beeld) onderwerpt Van Iperen aan een nadere analyse. Hij sluit zich aan bij Calvijn die over deze tekst in zijn *Institutie* opmerkt dat met de dood van Christus de voorhang van de tempel was gescheurd en neergevallen. Het onverhulde beeld van de hemelse goederen was toen aan het licht gekomen.⁴⁰ Verder verwijst Van Iperen naar Calvijns *Institutie* waar deze het opneemt voor de eenheid van Oude en Nieuwe Testament tegen Servet en de anabaptisten. In tegenstelling tot Servet hield ook Calvijn vast aan de typologie.⁴¹

35 Witteveen, *Daniel Gerdes*, 1-37; 111-120.

36 Antonius H. Gunneweg, *Vom Verstehen des Alten Testaments. Eine Hermeneutik* (Göttingen 2011) 157.

37 Heinrich Heppe, *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformierte Kirche namentlich der Niederlande* (Leiden 1879) 221-223; Willem J. van Asselt, ‘Christus Sponsor. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Coccejanisme’, in: *Kerk en Theologie* 53 (2002) 109; Witteveen, *Daniel Gerdes*, 151.

38 Witteveen, *Daniel Gerdes*, 111, 116.

39 Sibbe Jan Visser, *Samuel Naeranus (1582-1641) en Johannes Naeranus (1608-1679). Twee remonstrante theologen op de bres voor godsdienstige verdraagzaamheid* (Hilversum 2011) 239.

40 Van Iperen, *De practico ceremoniarum ... usu*, 2.

41 Van Iperen, *De practico ceremoniarum ... usu*, 3; David L. Pucket, *John Calvin's exegesis of The Old Testament* (Louisville, Kentucky 1995) 114, 115, 135.

Het belang van de ceremoniële wet is gelegen in deze voorafschaduw van de komende goederen van het verbond. Hiervoor verwijst Van Iperen naar Ezechiël 20:12 waar de sabbat het teken wordt genoemd van het verbond tussen God en zijn volk. Hij laat zich opnieuw leiden door de interpretatie van Calvijn, die de sabbat ziet als schaduw van het toekomstige. Wat in de sabbat nog maar schaduw was, wordt in Christus als waarheid en substantie geschonken.⁴² Deze oriëntatie op Calvijn behoeft ons niet te verbazen: Gerdes had zeer grote bewondering voor Calvijn.⁴³

Het betoog steunt verder op verschillende Bijbelteksten, die duidelijk maken dat de ceremoniën afbeeldden wat in Christus werkelijkheid is geworden, zoals Hebréeën 9 : 24. In deze tekst wordt het Oudtestamentische heiligdom het tegenbeeld van het ware heiligdom genoemd.⁴⁴ Een andere belangrijke tekst is Kol. 1: 15 waar gezegd wordt dat Christus het εἰκών (beeld) van God is. Op grond van deze en andere Bijbelteksten probeert Van Iperen duidelijk te maken dat de ceremoniën typologisch moeten worden opgevat.⁴⁵

En passant richtte hij zijn pijlen op de godsdiensthistorische wijze van interpreteren die John Spencer (1630-1693) voorstond. Spencer was een Engelse theoloog die het meest bekend is geworden door zijn werk *De legibus Hebraeorum* dat verscheen in 1732. Dit geschrift kan opgevat worden als het pionierswerk van de vergelijkende godsdienstwetenschap. Spencer probeerde de Israëlitische cultus te verklaren uit heidense riten. Van Iperen uitte kritiek op het feit dat Spencer de ceremoniële wetten van het Oude Testament wilde interpreteren tegen de achtergrond van Egyptische gebruiken.⁴⁶ Van Iperen verwees naar Handelingen 7: 44, waar verteld wordt dat God zelf op de berg Sinai aan Mozes had laten zien hoe de ontmoetingstent eruit zou moeten zien.⁴⁷ Ook deze kritiek op Spencer is in de lijn van Gerdes. Zo had Gerdes kritiek geïfend op Spencers opvatting dat de rituele wet als een opvoedingsmiddel gezien moest worden. Gerdes daarentegen meende allerlei typen van Christus in de rituele wetten aan te kunnen wijzen.⁴⁸

Behalve bij Calvijn ging Van Iperen ook te rade bij de uit Zwitserland afkomstige Nicolaus Görtler (1645-1711), die na hoogleraar geweest te zijn te Herborn, Hanau en Deventer tenslotte professor werd te Franeker. Görtler interpreteerde de geschiedenis van Israël typologisch: de geschiedenis van Israël was een voorbeschouwing van de geschiedenis van de kerk. Evenals veel anderen had Gerdes grote waardering voor Görtler.⁴⁹

42 Van Iperen, *De practico ceremoniarum ... usu*, 15.

43 Witteveen, *Daniel Gerdes*, 207.

44 Van Iperen, *De practico ceremoniarum ... usu*, 29.

45 Van Iperen, *De practico ceremoniarum ... usu*, 2.

46 Guy G. Stroumsa, *A new science. The discovery of religion in the age of reason* (Harvard 2010) 95-100.

47 Van Iperen, *De practico ceremoniarum... usu*, 4-6.

48 Witteveen, *Daniel Gerdes*, 118-120.

49 Van Iperen, *De practico ceremoniarum ... usu*, 7,8; *BL VI*, 105, 106; Witteveen, *Daniel Gerdes*, 155.

In de reeds genoemde Bijbeltekst Hebrëen 10: 1 is sprake van de ‘toekomstige goederen’ en Van Iperen staat uitvoerig stil bij de ‘goederen van het genadeverbond’, zoals de *laetitia* (blijdschap) en de *tristitia secundum Deum* (droefheid naar God).⁵⁰ Ook dit past weer geheel in de visie van Gerdes, zoals hij deze had uiteengezet in zijn *Doctrina gratiae sive Compendium theologiae dogmaticae* uit 1744.⁵¹

Met verwondering noemt Van Iperen het feit dat de Zwitserse theoloog Samuel Werenfels (1657-1740) in zijn *Dissertatio de logomachiis eruditorum* niet het onderscheid in vergeving noemt tussen *aphesis* en *paresis*.⁵² In de coccejaanse theologie werd benadrukt dat de *aphesis* van het Nieuwe Testament voller en rijker is dan de *paresis* van het Oude Testament. Dit had alles te maken met de reeds aangestipte visie van Cocceus die de Openbaring als doorgaande ontwikkeling zag. Zo moest volgens hem de vergeving der zonden niet geïnterpreteerd worden als een statisch ‘pact’ dat in de eeuwigheid tussen de God de Vader en de Zoon gesloten was en daardoor in even sterke mate gold voor zowel gelovigen onder het oude als onder het nieuwe verbond, maar als een dynamisch gegeven dat zich ontwikkelde in de tijd. Pas in Christus heeft de vergeving der zonden zijn volle rijkdom gevonden. Onder het Oude Testament was de vergeving daarom niet zo volledig als in het Nieuwe Testament. Voor Voetianen was dit echter verdacht aangezien dit hun rooms-katholiek voorkwam. Ook op dit punt ging Gerdes mee met Cocceus. Dat dit strijdpunt in de disputatie genoemd wordt, is niet vreemd omdat deze kwestie raakvlakken heeft met de typologische exegese die nodig was om de eenheid van de Schrift vol te kunnen houden.⁵³

De disputatie eindigt met de belijdenis dat wij van veel zaken nog niet voldoende op de hoogte zijn. Verwezen wordt naar 1 Kor. 13: 12, waar gezegd wordt dat wij nu nog maar ten dele kennen, maar dat wij eens zullen kennen, zoals ook wij gekend zijn. Door de kracht van Gods Geest zullen wij getransformeerd worden naar Zijn beeld.⁵⁴

Met deze disputatie sloot Van Iperen zijn studie in Groningen af. Hij dacht er nog over om in Franeker verder te studeren, maar het werd uiteindelijk Leiden. Later zou hij geleerden als Franciscus van Oudendorp (1696-1761), hoogleraar welsprekendheid en geschiedenis, Tiberius Hemsterhuis (1685-1766), hoogleraar Grieks, Albertus Schultens (1686-1750), hoogleraar oosterse talen, alsmede de hoogleraren Bernardinus de Moor (1709-1780), Joan van den Honert (1693-1758) en Johannes Alberti (1698-1762) met ere noemen.⁵⁵

50 Van Iperen, *De practico ceremoniarum ... usu*, 36-44.

51 Witteveen, *Daniel Gerdes*, 148-151.

52 Van Iperen, *De practico ceremoniarum ... usu*, 45.

53 Heppé, *Geschichte des Pietismus und der Mystik*, 221-223; Van Asselt, ‘Christus Sponsor’, 109; Witteveen, *Daniel Gerdes*, 151.

54 Van Iperen, *De practico ceremoniarum ... usu*, 45, 46.

55 ZB, HS. 3632.

2.4. Studietijd te Leiden: Van Iperen als spreekbuis van twee rivaliserende hoogleraren

Van zijn studiejaar te Leiden weten wij niet veel. Hij schreef zich op 12 september 1747 in.⁵⁶ Hij liep onder meer colleges bij Albertus Schultens, Tiberius Hemsterhuis en Joan Alberti.⁵⁷ Zoals gezegd zal hij wellicht onder invloed van Schultens tot andere gedachten zijn gekomen wat betreft de status van het Hebreeuws.⁵⁸

Ook in Leiden liet hij zich kennen als een aanhanger van de Wolffiaanse filosofie. En, wat politieke voorkeur betreft, ook als orangist. Hij deed namelijk een werkje het licht zien waaruit bleek dat hij blij was met de politieke omwenteling van zijn dagen en dat hij de Wolffiaanse filosofie toejuichte.⁵⁹ In 1747 waren de Fransen de Republiek binnengevallen en hadden de verwaarloosde fortificaties in Staats-Vlaanderen ingenomen. Dit luidde de orangistische restauratie in, want de Staten van Zeeland riepen de Prins te hulp en andere provincies volgden.⁶⁰ Verder schreef hij een geboortegedicht naar aanleiding van het feit dat Willem V in 1748 het levenslicht zag.⁶¹ Zijn leven lang zou hij zowel Orangist als Wolffiaan blijven, al zou hij zich verder niet met politiek inlaten.

Tot tweemaal toe luisterde hij een bruiloft op met zijn gedichten. Hij schreef *Doris visschers-zang* ter gelegenheid van de bruiloft van majoor Jan Lukas Trip en Petronella Piccardt uit Slochteren. De band met de Groningers werd dus niet geheel verbroken. En hij vervaardigde een bruiloftsgedicht voor Hendrik Daniel Becker en Christina Catharina Haase. Dit laatste bruidspaar trad te Wezel in het huwelijk.⁶²

Tijdens zijn studie hield Van Iperen twee disputaties die elkaar tegenspraken. Dit heeft niet zozeer met een snelle ontwikkeling in zijn denken te maken als wel met

56 *Album studiosorum academiae Lugduno Batavae MDLXXX-MDCCCLXXV accedunt nomina curatorum et professorum per eundem secula* (s Gravenhage 1875) 1017.

57 Wachter, *Lyk- en lofreden*, 12.

58 Zie hoofdstuk 10.

59 Josua van Iperen, *Ode pro philosophia cum illustriss. ac celsissimus princeps Wilhelmus Carolus Henricus Friso. D.G. Belgii foederati gubernator numisma aureum susceptae gubernaturae memoriale honoris gratia dono miserat ad Christ. Wolfium potentiss. Regis Borussiae consiliarum intimum* (Leiden 1748).

60 J.A.F. de Jongste, 'The restoration of the Orangist regime in 1747: The modernity of a "Glorious Revolution"', in: Margareth C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt (ed.), *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, enlightenment, and revolution* (Ithaca 1992) 32.

61 Josua van Iperen, *Genethliacon de natali filii principis D. G. Arausionensis et Nassavii totius Belgii Foederati. Hereditarii statoris gubernatoris et supremi militiae praefecti reliqua* (z.p.z.j.).

62 Josua van Iperen, 'Doris visschers-zang', in: *Zegen-wenschen ter bruilofte van Jan Lucas Trip, majoor dezer provincie. En Petronella Piccardt, van Slochteren. In den echt vereenigt op den 12 van grasmaand M.D.CC.XLVII* (Groningen 1747); Josua van Iperen 'Epithalamium', in: *Huw'lykes zangen ter bruilofte van den welëdelen heere Hendrik Becker der byden regten licentiaat en drossaard der stad en heerlijkheid Alpen en de welëdele jonkvrouwe Christina Catharina Haase, Voltrokken binnen Wezel den 4 van zomermaand MDCCXLVIII* (z.p. 1748).

twee hoogleraren die in een onderlinge strijd verwickeld waren en de student gebruikten om de degenen te kruisen. De eerste disputatie hield Van Iperen op 22 mei 1748 onder leiding van de Voetiaan Bernhardinus de Moor (1709-1780). De tweede disputatie vond op 29 juli van dat jaar plaats onder leiding van de Coccejaan Joan van den Honert (1693-1758). Hoewel De Moor het als enige Voetiaan in Leiden niet gemakkelijk had, werd hij door de studenten geprezen om zijn vriendelijkheid en mildheid. Ook Van Iperen zou hoog opgegeven hebben van de man.⁶³ Het levenswerk van De Moor is zijn commentaar op het *Compendium theologiae christianae didactico-elencticum* van de Voetiaan Johannes à Marck (1656-1731).⁶⁴

De disputatie van Van Iperen had als onderwerp Christus' nederdaling ter hel: *De descensu ad inferos*. Over dit onderwerp disputeerden onder leiding van De Moor nog twee andere studenten. Het was niet ongebruikelijk dat over hetzelfde onderwerp gediscussieerd werd, soms vormden de disputaties een samenhangend geheel.⁶⁵ Ludovicus Hamerster beet met zijn disputatie de spits af op 11 mei. Jacobus Hondius volgde op 18 mei. Van Iperen sloot de rij op 22 mei. Disputeerden de andere twee studenten alleen 's morgens op de gebruikelijke tijd van 9 tot 11 uur, Van Iperen disputeerde ook nog 's middags om 14.00 uur.⁶⁶

Over het onderwerp is veel te doen geweest. Hoe moest men de zinsnede uit het Credo interpreteren? Is Christus daadwerkelijk in de onderwereld geweest, zoals de Rooms-Katholieke kerk leerde en ook Luther meende? Calvijn nam radicaal afstand van deze zienswijze. Volgens hem was hiervoor geen steun te vinden in de Schrift. Hoewel hij op de hoogte was van de visie dat met het woord 'αδης' gewoon het 'graf' kon worden aangeduid, gaf hij hier niet de voorkeur aan. Hij meende dat deze zienswijze geen goede verklaring bood omdat het dan slechts een onnodige uitbreiding was bij het 'gestorven en begraven' zijn. De frase 'nedergedaald ter hel' moest een diepere betekenis hebben. Volgens hem had deze zinsnede betrekking op de geestelijke kwelling die Christus in zijn lijden had ondergaan. Dat er eerst sprake is van zijn lijden, dood en begraving en pas daarna van deze kwelling, verklaart Calvijn door te stellen dat de eerste zaken betrekking hebben op de zichtbare feiten, het laatste echter op wat voor de mensen onzichtbaar is.⁶⁷

Ook de opstellers van het bekende Leidse leerboek in de gereformeerde theologie *Synopsis Purioris Theologiae* (1625) verwierpen met Calvijn de Rooms-Katholieke en Lutherse opvatting van Christus' neerdalen in de onderwereld. Wel meenden zij

63 C. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschiedenis van kerk en school in de achttiende eeuw* II (Amsterdam 1866) 54.

64 BL III, 273-276.

65 Henk Jan de Jonge, 'Willem Godschalck à Fockenbourg (Focquenbroch) student theologie te Leiden en bursaal in het Collège Wallon (ca. 1658-1661)', in: *Fumus. Medelingen van de stichting Willem Godschalck van Focquenbroch* 1 (2003) 10.

66 Van Iperen, *Disputatio theologica de descensu Christi ad inferos* (Leiden 1748) titelpagina; P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit* I ('s Gravenhage 1913) 132.

67 Joannis Calvinus, *Institutio christianae religionis* (Genève 1585) 163, 164; Johannes Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst* I (Houten 2009) 502-504.

dat het goed mogelijk was om de letterlijke interpretatie dat Christus vertoefd heeft in het dodenrijk te combineren met de visie van Calvijn.⁶⁸

Hoe dacht De Moor over deze kwestie? Immers, hij gebruikte Van Iperen als spreekbuis. Na een uitvoerige analyse van de begrippen **Ἅιδης** (sjeool) en **Ἅιδης** (hades) maakte hij duidelijk dat zijn voorkeur uitging naar het gevoelen van Calvijn, zolang er geen betere visie voorhanden was.⁶⁹ Maar in deze disputatie deed hij meer. Hij bestreed de visie van Taco Hajo van den Honert (1666-1740), de vader van de zojuist gemelde Joan van den Honert. Deze hoogleraar had beweerd dat onder ‘nedergedaald ter hel’ verstaan moest worden dat Christus’ ziel na zijn dood in de hemel geweest is. Om tot deze interpretatie te komen, redeneerde Van den Honert als volgt: bij de dood komt er een scheiding tussen lichaam en ziel. Terwijl Christus’ lichaam in het graf was, bevond zijn ziel zich in de hemel. Christus had immers bij zijn sterven zijn geest toevertrouwd in de handen van Zijn Vader. Ook had Christus de moordenaar beloofd dat deze spoedig met Hem in het paradijs zou zijn. Verder verbond Van den Honert deze teksten met een uitspraak van Paulus in 2 Kor. 12:2 waarin deze beweerde in de derde hemel opgenomen te zijn geweest. Zo betekende ‘nedergedaald ter helle’ niets anders dan dat terwijl Christus’ lichaam in het graf rustte, zijn ziel zich in de derde hemel bevond.⁷⁰ Van den Honert probeerde dit verder te staven door er op te wijzen dat in het Oude Testament sprake is van het afdalen naar de **Ἅιδης**, een woord dat in de Septuagint wordt weergegeven met **Ἅιδης**, hetzelfde woord dat in het Credo wordt gebruikt.

Deze visie wordt bestreden door op te merken dat nergens in de Schrift sprake is van een scheiding van lichaam en ziel waarbij het lichaam van de vrome neerdaalde in de **Ἅιδης**, terwijl zijn ziel naar de hemel ging. Volgens Van Iperen laten de teksten uit de Schrift juist zien dat de **Ἅιδης** of **Ἅιδης** niet de begraafplaats van lichamen is, maar de vergaderplaats van de zielen. Hij verwijst hierbij naar de Franeker hoogleraar Meinardus Schotanus (1593-1644), die reeds voor zijn professoraat een werkje over de zielen had geschreven: *Disputatio de anima*. Schotanus stond bij Voetius in hoog aanzien.⁷¹

Joan van den Honert liet het er niet bij zitten. Hij nam het op voor zijn overleden vader en liet Van Iperen op 29 juli disputeren over een passage uit het Bijbelboek Openbaring. In Openbaring 6: 9-11 is sprake van martelaren die zich onder een altaar in de hemel bevinden. In deze disputatie getiteld *De animis sub altari* werd het gedachtegoed van De Moor bestreden en dat van Taco Hajo van den Honert verdedigd. Deze dissertatie blijkt geheel het werk van Joan van den Honert zelf te zijn: meerdere malen wordt in de disputatie het werk van Taco Hajo van den Honert ingeleid met de woorden ‘pater meus’ waarmee zij overduidelijk de hand

68 Johannes Polyander e.a., *Synopsis purioris theologiae* (Leiden 1642) 323-335.

69 Van Iperen, *De descensu ad inferos*, 30.

70 Van Iperen, *Dissertatio theologica de animis sub altari* (Leiden 1748) 13.

71 Van Iperen, *De descensu ad inferos*, 25-28; BWN XVII-1, 431-432; NNBW IX, 1001.

van zoon Joan verraden.⁷² Omdat de disputaties geheel het gedachtegoed van de hoogleraren zijn, kunnen wij deze verder laten rusten. Het is een treffende illustratie hoe destijds theologische meningsverschillen tussen hoogleraren werden uitgevochten.

Een maand na de laatste disputatie, op 26 augustus 1748, werd Van Iperen door de classis Leiden en Neder-Rijnland beroepbaar gesteld. Met nog drie andere studenten legde hij die dag examen af. Voor hij toegelaten werd tot het examen preekte hij over Joël 3: 18. Daarna werd zijn vaardigheid op het gebied van het Hebreeuws en Grieks getoetst, als ook zijn dogmatische kennis. Het examen werd afgenomen door Adrianus Munnikemolen, die als examinerator voor dat kwartaal was aangesteld.⁷³ Na zijn examen vertrok Van Iperen naar zijn geboortestad Middelburg, in afwachting van een gemeente die een beroep op hem zou uitbrengen.⁷⁴ Het was in deze tijd niet ongevoerd dat men als proponent een aantal jaren moest wachten voor men een beroep ontving.⁷⁵

2.5. Conclusie

Van Iperen studeerde drie jaar te Groningen en een jaar in Leiden. Te Groningen raakte hij in de ban van de Leibniz-Wolffiaanse filosofie, die daar werd uitgedragen door Nicolaus Engelhard. Dit stelsel liet hem ook in Leiden niet los en hij zou er zelfs zijn hele leven aan blijven vasthouden. Zijn theologische studie sloot hij te Groningen af met een disputatie bij de Coccejaan Daniel Gerdes over de betekenis van de oudtestamentische ceremoniën. Geheel in diens lijn worden deze ceremoniën typologisch uitgelegd. Verder maakten de colleges geschiedenis van Leonard Offerhaus indruk op hem. Zijn leven lang zou hij vast houden aan de metafoer dat chronologie en geografie de ogen van de geschiedenis zijn.

Zijn vertrek naar Leiden zal mede veroorzaakt zijn door de zogenaamde poëtenstrijd in het jaar 1746. Hij had aan deze pamflettenstrijd meegedaan en daarbij de zijde gekozen van Curillus en Andreades tegen de dichtende notabelen van Groningen. Achter Curillus en Andreades bleek echter een en dezelfde persoon schuil te gaan: de rechtenstudent Nicolaas Heerkens. Diens vader vond dat hij zich met zijn actie onmogelijk had gemaakt en gelastte zijn zoon naar Leiden te vertrekken. Ook Van Iperen zette zijn studie te Leiden voort.

Te Leiden kwam duidelijk aan het licht hoe het bij het houden van disputaties niet zozeer de inhoudelijke visie van de student van belang was, maar dat het aankwam op

⁷² Over het feit dat hoogleraren soms zelf de disputaties schreven, zie o.a. Klaas van Berkel, *Universiteit van het noorden. Vier eeuwen academisch leven in Groningen I. De oude universiteit 1614-1867* (Hilversum 2014) 157, 158.

⁷³ NA, classis Leiden en Neder-Rijnland, inv. 12, notulen 6 mei 1748, notulen 26 augustus 1748.

⁷⁴ ZA, Rekenkamer C, inv. 2900 f. 157.

⁷⁵ Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland (1570-1990)* (Amsterdam 1996) 56.

de vaardigheid van het redeneren. Van Iperen hield twee disputaties die elkaar inhoudelijk tegenspraken. De eerste hield hij bij de Voetiaan De Moor, waarbij de visie van de Coccejaan Hajo Taco van den Honert aangevallen werd. De tweede disputatie hield hij onder leiding van diens zoon Joan van den Honert, waarbij Van Iperen juist het gedachtegoed van Van den Honert verdedigde tegen De Moor. Het is echter duidelijk dat Van den Honert zelf de hand had in deze disputatie.

In twee kleine dichtwerkjes die hij in zijn Leidse tijd uitgaf liet Van Iperen zich kennen als een Oranjegezinde student. Hij juichte de omwenteling van 1747 toe en schreef in 1748 een geboortegedicht toen prins Willem V werd geboren.

I B

PREDIKANTSCHAP

3. Fortpredikant

Niets was er natuurlyker, dan dat (...) de Aanbiddeleyke voorzienigheid my, (...) gelegenheid zou verschaffen, om die talenten, van haar ontvangens, op grooter woeker te kunnen zetten, dan wel by myne kleine, doch hartelyk beminde Gemeinte van Lillo, scheen te kunnen geschieden.¹

3.1. Intrede en kerkinwijding

Aan weerszijden van de Schelde, ongeveer twintig kilometer stroomafwaarts van Antwerpen, liggen de forten Lillo en Liefkenshoek. Zij zijn aan het einde van de zestiende eeuw gebouwd om Antwerpen te beschermen, destijds een bolwerk van de Reformatie.² Uiteindelijk viel de stad toch in Spaanse handen. De Spanjaarden waren echter niet bij machte om ook de forten te veroveren. Deze bleven eigendom van de Republiek.³ Daarmee veranderde echter wel het doel van de forten. In plaats van bescherming te bieden aan Antwerpen werden ze nu ingezet om het verkeer van en naar de stad te controleren en tol te heffen. Reeds bij de bouw van de forten hadden Antwerpse kooplui gevreesd dat de forten ooit tegen hen gebruikt zouden worden.⁴

Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog in 1747 hadden de forten aanzienlijke schade geleden en kwamen zij zelfs korte tijd onder Frans bewind te staan. Bij de Vrede van Aken in 1748 werden ze echter weer aan de Republiek teruggegeven.⁵ Het bestuur van deze forten viel rechtstreeks onder de Staten-Generaal, net zoals Staats-Vlaanderen behoorde tot de generaliteitslanden. Maar uit praktische overwegingen had men er voor gekozen om het bestuur toe te vertrouwen aan de gecommitteerde raden van de Staten van Zeeland.⁶ De kerkelijke gemeenten van de forten vielen onder het ressort van de classis Tholen en Bergen op Zoom.

Ter hoogte van fort Lillo werd op 28 december 1749 op het wachtschip dat de scheepvaart controleerde een zogenaamd ‘collegium qualificatum’ gehouden. Een collegium qualificatum was een Zeeuws verschijnsel dat bestond uit een samengestelde vergadering van een kerkenraad en een afvaardiging van de plaatselijke overheid. Men kwam in deze samenstelling bijeen voor het benoemen of afzetten van ambtsdragers of andere kerkelijke functionarissen.⁷

1 Josua van Iperen, *Afscheid*, 62.

2 J.M.G Leune, *Lillo en Liefkenshoek. De geschiedenis van twee Scheldeforten 1585-1786 I* (Brussel 2006) 17.

3 Leune, *Lillo en Liefkenshoek I*, 716.

4 Leune, *Lillo en Liefkenshoek I*, 19-20.

5 Leune, *Lillo en Liefkenshoek I*, 423.

6 Leune, *Lillo en Liefkenshoek I*, 195.

7 Pieter Boddaert e.a. *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden I*, 118-121.

In dit geval vergaderde men om een predikant te beroepen. De groslijst bestond uit een zestal kandidaten. Onder hen waren drie predikanten: Nicolaus Jansen, predikant te Putte, Cornelis Anemaat, predikant van Ossendrecht, Woensdrecht en Hogerheide en Johannes Diepelius, predikant van de zogenaamde ‘Olyfbergh’, de aanduiding voor enkele protestantse gemeenten in Vlaanderen. De proponenten waren Josua van Iperen te Middelburg, Hubertus Henricus van Monjou te Utrecht en Johannes Botichius te Lingen. Dit zestal werd in een tweede stemmingsronde teruggebracht tot drie: de predikanten Anemaat en Jansen en proponent Van Iperen. Uit dit drietal werd vervolgens Van Iperen gekozen.⁸

De classis Tholen en Bergen op Zoom, die het beroep moest goedkeuren, had echter vragen bij de locatie waar het collegium qualificatum was gehouden. Gewoonlijk vond deze in de kerk plaats. De leden van het collegium qualificatum maakten de classis duidelijk dat voor het wachtschip was gekozen omdat de kerk en veel andere gebouwen in fort Lillo kapotgeschoten waren door de Fransen.⁹ Het feit echter dat de classis zo gevoelig was voor de locatie van het collegium qualificatum, laat zien dat er soms spanningen waren tussen kerk en overheid. Van Iperen zou daar nog genoeg mee te maken krijgen.¹⁰

Nadat approbatie voor het beroep was verleend en Van Iperen zijn testimonia had overhandigd, werd hij uitgenodigd om voor de classis een preek te houden en examen af te leggen. Uitgangspunt voor de preek diende Mattheus 16:18 te zijn: ‘En ik zeg u ook, dat gij zijt Petrus, en op deze petra zal ik Mijn gemeente bouwen, en de poorten der hel zullen dezelve niet overweldigen.’¹¹

Het examen zou worden afgenomen door Johannes Janssen, de predikant van Bergen op Zoom. Van Iperen kreeg zeven weken de tijd om zich voor te bereiden.¹² Nadat hij op 17 maart 1750 zijn preek tot veel genoegen van de classis gehouden had, werd hij toegelaten tot het examen. Over een viertal onderwerpen werd hij nader ondervraagd: de leer van de rechtvaardiging, de sacramenten, de kerk en het kerkbestuur ‘en de controversiën daartoe behorende’. Het examen legde hij met veel genoegen af, zodat hij zonder bezwaren en met ‘toewenschinge van des Heeren bequaammakende genade’ tot de openbare eredienst werd toegelaten.¹³ De dag van zijn intrede werd bepaald op 5 april 1750 en zo vertrok Van Iperen vanuit Middelburg om als predikant bevestigd te worden te Lillo.¹⁴

Renatus Stenhuis, de predikant van het naburige fort Liefkenshoek, bevestigde hem met Jes. 30: 20, 21: ‘De Heere zal ulieden wel brood der benauwdheid, en water der verdrukking geven, maar uw leraars zullen niet meer als met vleugelen

8 ZA, Classis Tholen en Bergen op Zoom, inv. 7, notulen 27 januari 1750; BZ (1750) 121, 122.

9 ZA, Classis Tholen en Bergen op Zoom, inv. 7, notulen 27 januari 1750.

10 Zie hoofdstuk 6.

11 ZA, Classis Tholen en Bergen op Zoom, inv. 7, notulen 27 januari 1750.

12 ZA, Classis Tholen en Bergen op Zoom, inv. 7, notulen 27 januari 1750.

13 ZA, Classis Tholen en Bergen op Zoom, inv. 7, notulen 17 maart 1750.

14 ZA, Rekenkamer C, inv. 2900 f. 157.

wegvliegen, maar uw ogen zullen uw leraars zien en uw oren zullen horen het woord desgenen, die achter u is, zeggende: Dit is de weg, wandelt in denzelven, als gij zoudt afwijken ter rechter- of ter linkerhand.’ Een naderhand zeer toepasselijke tekst, want Van Iperen zou zestien jaar aan deze gemeente verbonden blijven. Aan de handoplegging nam de reeds eerder genoemde Cornelis Anemaat deel. Van Iperen deed intrede met Hooglied 1: 7, 8: ‘Zeg mij aan, gij die mijn ziel liefheeft, waar Gij weidt, waar gij de kudde legerd in den middag; want waarom zou ik zijn als een die zich bedekt bij de kudden Uwer metgezellen? Indien gij het niet weet, o schoonste onder de vrouwen! Zo ga uit op de voetstappen der schapen, en weid uw geiten bij de woning der herderen.’¹⁵ De tekstkeuze uit Hooglied is opmerkelijk, omdat Van Iperen lange tijd weinig ophad met dit Bijbelboek en zelfs twijfelde of het Hooglied wel van goddelijke oorsprong was. Hier zullen wij later nog meer over horen.¹⁶ Stenhuis kon niet bevroeden dat de kandidaat die hij nu bevestigde, twee jaar later alles in het werk zou stellen om hem zelf afgezet te krijgen. Hoewel de classis Stenhuis de hand boven het hoofd wilde houden, zette Van Iperen alles op alles om hem te laten afzetten en riep daarbij de steun in van de burgerlijke overheid.¹⁷

Hoewel Van Iperen predikant was geworden in een fortkerk, betekende dit niet dat hij slechts militairen onder zijn geestelijke hoede had. Er bevonden zich in het fort ook burgers. Zij droegen zorg voor het economisch functioneren van de forten. Zo waren tal van ambachten aanwezig.¹⁸ Gedurende de achttiende eeuw schommelde het aantal fortbewoners rond de 200; een relatief groot aantal mensen op een gering oppervlak. Dit leidde nogal eens tot spanningen, te meer omdat deze bevolking heterogeen van aard was.¹⁹

Zoals reeds is opgemerkt, had het fort aanzienlijke schade geleden. Omdat de kerk verwoest was, werden de diensten gehouden in een magazijn. Onder omstandigheden die verre van genoeglijk waren, moest Van Iperen de erediensten leiden. Eind 1750 schreef hij dan ook namens de kerkenraad een brief aan de gecommitteerde raden van Zeeland waarin hij op klagelijke toon de toestand uit de doeken deed.

Vanwege de lage zoldering was het zowel ’s zomers als ’s winters zeer onaangenaam. Hij vroeg of men gebruik mocht maken van het leegstaande commandeurshuis. Wanneer een tussenmuur werd weggebroken, zou men van de twee bestaande kamers een ruim vertrek kunnen maken. Laurens van der Stel, ‘s lands fabricq’ uit Middelburg, die door de gecommitteerden daarop ontboden werd, voelde hier niets voor. Volgens hem was er een veel gemakkelijker oplossing. Wanneer men de zoldering uit het magazijn zou breken, zou een veel hoger vertrek ontstaan, dat vooral ’s zomers veel aangenamer zou zijn. Van de vrijgekomen planken kon men

15 BZ (1750) 472, 473.

16 Zie hoofdstuk 10.

17 Zie hoofdstuk 6.

18 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* I, 353.

19 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* I, 251.

vervolgens een vlonder timmeren. Ondanks het negatieve advies van Van der Stel is het commandeurshuis wel voor erediensten gebruikt.²⁰

Het bouwen van een nieuwe kerk was geen zaak van de kerkelijke gemeente, maar een aangelegenheid van de overheid. De kerkelijke gemeente had daarin geen inspraak. Reeds in het najaar van 1749 spraken de gecommitteerde raden van Zeeland over herbouw van de fortkerk.²¹ Een jaar later besloten de Staten om de kerk te herbouwen.²² In de zomer van 1751 gaven de gecommitteerde raden de opdracht aan de gedelegeerde rechters om erop toe te zien, dat ‘door de Ingeseetenen in dezelve Kerke geene andere stoelen dan van eenerleije hoogte, breette en fatsoen worden geplaatst, en aan dezelve egale voet-banken worden gemaakt’. Ook mochten er geen erebanken tussen de stoelen worden gezet.²³

Uiteindelijk kon op 23 januari 1752 een nieuw kerkgebouw in gebruik genomen worden.²⁴ Bij die gelegenheid preekte Van Iperen over Openbaring 21: 2-4: ‘Zie de tabernakel Gods is bij de mensen en Hij zal bij hen wonen.’ Tijdens deze dienst werd psalm 118: 9,10 als aanvangpsalm gezongen en psalm 134: 2,3 werd als slotlied aangeheven:

Heft uw handen in heiligheid
In zijn huis op met vlijtigheid,
Om Hem te loven ’t allentijd;
Prijst Hem, met hart en mond verblijd.

U zal de Heer, die eeuwig leeft,
Die hemel en aard gemaakt heeft,
Uit Sion met groot overvloed
Zegenen met allerlei goed.

Ongetwijfeld was de nieuwe kerk een verademing. Toch waren er nog enkele zaken voor verbetering vatbaar. Zo ondervond Van Iperen bij het preken hinder van de schittering van het zonlicht dat naar binnen viel. Men vroeg de Staten dan ook om groene velours gordijnen. Omdat het verder een vrij donkere ruimte was verzocht men om twee kroonluchters in de kerk en twee blakers op de kansel. De Staten gingen er mee akkoord, met de aantekening dat deze luchters niet te groot mochten zijn. Graag wilde men ook het interieur van de kerk verfraaien met twee zwarte

20 ZA, Staten van Zeeland, inv. 558, notulen 12 december 1750; Staten van Zeeland, inv. 797, 12 dec 1750; Rekenkamer D, inv. 81330, f. 79; Leune, *Lillo en Liefkenshoek*, I, 538. Het woord ‘fabric’ is afgeleid van het Latijnse woord ‘fabrica’, in het Middelnederlands sprak men ook wel van ‘fabrijc’ of ‘fabrijcmeester’ waarmee men doelde op de opzichter over een werkplaats. Zie: E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek* II (’s Gravenhage 1889) 769.

21 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* I, 538.

22 ZA, Staten van Zeeland, inv. 797, notulen 12 dec. 1750.

23 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1963, notulen 23 juli 1751.

24 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1934, f. 6.

borden waarop de tien geboden en geloofsbelijdenis aangebracht waren. Tenslotte vroeg men de consistorie te verrijken met zeven stoelen. Men durfde om deze zaken te vragen omdat deze ook in de oude kerk aanwezig waren.²⁵ Tijdens het preken had Van Iperen meer dan eens last van het luide kabaal dat spelende kinderen onder kerktijd maakten rond de kerk. De gedelegeerde rechters maakten daarop bekend dat het verboden werd om op het fort ‘eenig lawejt off geschreeuw onder kerktijd te maken’. Wie niet gehoorzaamde riskeerde een boete van vijf Vlaamse schellingen.²⁶ Veel schijnt het niet geholpen te hebben want enkele jaren later zagen de gedelegeerde rechters zich opnieuw genoodzaakt tot een dergelijke publicatie.²⁷ Behalve een nieuwe kerk kon ook een nieuw rechthuis worden ingewijd. Bij die gelegenheid werd ‘de klok geklept’ en werd het nieuwe gebouw voor bezichtiging opengesteld. Van Iperen hield ‘een cierlijke aansprake’ over Job 29:12-17: ‘want ik bevrijdde de ellendige die riep, en de wees die geen helper had.’²⁸

3.2. Orthodoxus Medioburgensis

Hoe ontwikkelde Van Iperen zich als predikant en theoloog? Omdat de kerkenraadsnotulen uit deze periode verloren zijn gegaan, missen wij een belangrijke bron om te achterhalen hoe hij zijn predikantschap vervulde. Ook zijn er helaas geen preken van Van Iperen uit deze tijd bewaard gebleven. Toch tasten wij niet geheel in het duister. Zo schreef hij aan Cornelis van der Aa, Luthers predikant en secretaris van de Nederlandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, dat hij een voorkeur had voor de zogenaamde Engelse preekstijl, een nieuwe manier van preken.²⁹

Tot dan toe was het gebruikelijk om op zogenaamde analytische wijze te preken. Het Schriftgedeelte werd niet zozeer verklaard als wel ontleed en vaak ook met geleerd vertoon gebracht. De verlichte Lutherse predikant Philippus Ludovicus Stadius Muller (1725-1776) zwengelde een debat aan over deze wijze van preken. In Duitsland was Johann Lorenz von Mosheim begonnen met een andere wijze van preken die als zeer vernieuwend gold. Maar het was waarschijnlijk vooral de Engelsman John Tillotson die als katalysator gezien kan worden van een nieuwe preekstijl waarbij vooral aandacht geschonken werd aan het communicatieve aspect van de preek.³⁰

In deze lijn dacht ook Van Iperen. Wellicht was hij beïnvloed door Ewald Hollebeek, die een warm pleitbezorger was van de nieuwe preekmethode.³¹ Van Iperen stond een eenvoudige preekstijl voor, in navolging van Christus’ eigen toespraken.

25 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1384.1.

26 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1934, notulen 4 oktober 1754.

27 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1936, notulen 7 december 1759.

28 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1934, f. 2, 3.

29 NHA, KHMW, inv. 30, Van Iperen aan Van der Aa, 15 november 1755.

30 Jelle Bosma, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800. Monografie & bibliografie* (Nieuwkoop 1997) 269-318.

31 Zie de reeds genoemde literatuur over Hollebeek in hoofdstuk 1.

Als ik op de predikatiën van Christus (...) nauwkeurig lette, zie ik geene noodzaak dat men Taal- en Redenrykkundige Geleerdheid voor de Gemeente behoeft te brengen. Dit werk moet binnen de studeerkamer blyven (...)³²

Verder moest Van Iperen niets hebben van dweperij. In deze tijd deden zich in de Republiek bijzondere godsdienstige toestanden voor. In zijn brief aan Van der Aa kiest hij positie tegen deze ‘mystieke en puriteinsche zaken’. In het bijzonder hekelde hij de Nijkerkse predikant Gerardus Kuypers en de Hoornse binnenweesvader en lekentheoloog Eswijler. Gerardus Kuypers (1722-1798) was in 1749 predikant geworden te Nijkerk, een gemeente waar een diep besef van zonde leefde. Kuypers nam zijn taak als predikant ijverig waar. In het najaar van 1749 preekte hij uit psalm 65 over een hand vol koren op het land waarvan de opbrengst zou ruisen als de Libanon. Het begon tijdens die dienst onrustig te worden in de kerk. Mensen kermden en zuchtten over hun zonden. Het ruisen op de Libanon was kennelijk begonnen en waaide naar andere plaatsen over. Een jaar lang hielden de rumoerige kerkdiensten aan. Het gebeuren op de Veluwe trok de aandacht in de Republiek. Velen bestempelden de zaak als ‘geestdrijverij’, maar Kuypers hield vol dat het werk van Gods Geest was. Kuypers leermeester Joannes van den Honert zag het gebeuren met lede ogen aan en schreef een waarschuwend boek.³³

De uit Duitsland afkomstige Jan Willemsz. Eswijler (ca. 1633-1719) had zich in Hoorn gevestigd en was bekend geworden door zijn *Zielseenzame meditatiën*. De kerkelijke gemeente werd in die tijd bediend door zeven predikanten van Voetiaanse snit. Gedurende zijn verblijf te Hoorn was hij met twee predikanten in het bijzonder bevriend: Florentinus Costerus (1630-1703) en Martinus van Harlingen (1643-1721). Als binnenhuisvader van het Burgerweeshuis had hij de taak om zorg te dragen voor de gebouwen en voor de coördinatie van de verschillende werkzaamheden die door tal van functionarissen werden uitgevoerd. Het werk van binnenhuisvader bracht ook met zich mee dat hij gedurende zijn aanwezigheid in het weeshuis veel vrije tijd had. Deze tijd gebruikte hij door te lezen en het schrijven van zijn *Zielseenzame meditatiën*. Eswijler signaleerde eenzijdigheden in de prediking, zoals een te grote nadruk op de heiliging van het leven. Daardoor zagen gelovigen altijd hun tekortkomingen en bleven daardoor bekommerde mensen. Eswijler meende dat men meer nadruk moest leggen op de passieve kant van het geloof: berusten in de eigen onvolmaaktheid en vertrouwen op Christus’ gerechtigheid. Dit werkte hij uit in godsdienstige overpeinzingen. Het boekje viel bij Voetianen in goede aarde. In het bijzonder in Zeeland had men voorliefde voor het werk. Een kwart eeuw na zijn dood, in het jaar 1734, verscheen een herdruk van Eswijlers pennenvrucht en deze uitgave zorgde voor grote beroering. Het klimaat was inmiddels anders dan bij de verschijning van het boekje en het bleek nu voor

32 NHA, KHMW, inv. 30, Van Iperen aan Van der Aa, 15 november 1755.

33 Johan Fekkes, ‘De Nijkerkse opwekkingsbeweging verdacht van “Geestdrijverij”’, in: Van der Wall en Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 119-125.

meerdere uitleg vatbaar te zijn. De auteur werd beschuldigd van onder meer Hattemisme en Spinozisme. Over het boekje werd heftig gediscussieerd in huiskamers en boekwinkels en ook op kansels kwam het geschrift ter sprake. In Rotterdam en Sommelsdijk ontstond grote onrust. Om escalatie te voorkomen zag het stadsbestuur van Rotterdam zich genoodzaakt om in te grijpen door het uitgeven van polemische geschriften te verbieden.³⁴

Van Iperen interpreteerde de verschijnselen rond Eswijler en Kuypers als dweperij en wees die daarom met stelligheid af. Tijdens een veiling schafte hij het boek *Oorsprong en voortgang der dweperij* aan van de Cartesiaanse Coccejaan en criticaster van de dweperij, Dionysius van der Keessel (1700-1755).³⁵ Hij zal het boek met instemming gelezen hebben. In de dweperij zag Van Iperen een gevaar voor het echte geloof en de deugd. Hij probeerde hiertegen een dam op te werpen door middel van het uitgeven van enkele werkjes op exegetisch en dogmatisch gebied, die enerzijds het geloof moesten verdedigen tegen atheïsten en vrijgeesten en anderzijds de dweperij moesten beteugelen.

De schotse geestdryvery, de kenmerken der begenadigde van Eswyler, de stuip-trekkingen van Kuipers en diergelyke inzettingen van menschen die een verdorven verstand hebben, zouden niet zoo veel nadeel aan de ware Godzaligheid en Deugdsbetragtinge doen, zoo men het door eene redekundige Hermeneutica over het Geestelijk Leven en de inwendige gestalte der ware Geloovige kon eens worden.³⁶

Door een viertal dogmatische werkjes zijn we op de hoogte van de denkbeelden van Van Iperen. Drie werden er gepubliceerd, maar voor zover bekend is er geen exemplaar meer voor handen. Het vierde geschrift had hij toegezonden aan de Hollandse Maatschappij. Het werd niet gepubliceerd, maar is wel in handschrift bewaard gebleven. Toch hebben wij van een enkel verloren gegaan werkje een globale indruk omdat er een recensie van verscheen in de *Vaderlandsche letteroefeningen*.

Het eerste werk draagt de titel *Korte verhandeling over het werkverbond*. Van Iperen schreef het naar aanleiding van de beroemde kwestie-Van der Os.³⁷ De Zwolse predikant Antonie van der Os verkondigde gematigd-verlichte denkbeelden van de kansel en toonde zich een trouw leerling van zijn Leidse hoogleraren Jan Jacob Schultens en Joan van den Honert. Net als Van Iperen zag hij geen heil in de verouderde preekmethode. De predikanten Alexander Comrie en Nicolaas Holtius vielen Van der Os scherp aan. Schultens trok het zich zeer aan dat zijn vroegere leerling zo aangevallen werd en verdedigde hem tegen de aantijgingen van

34 F. A. van Lieburg, *Eswijlerianen in Holland, 1734-1743. Kerk en kerkvolk in strijd over de zielseenzame meditatieën van Jan Willemsz. Eswijler (circa 1633-1719)* (Kampen 1989) 12-67; 136-138.

35 Zie voor Van der Keessel *BWN* IV, 677-680.

36 NHA, KHMW, inv. 30, Van Iperen aan Van der Aa, 15 november 1755.

37 ZB, HS. 3632.

ketterij. Volgens hem bleef Van der Os binnen het belijden van de kerk. Waar deze een ander geluid verkondigde, was dit slechts het geval op ondergeschikte punten waarover men verschillend kon denken. In zijn ogen bliezen Comrie en Holtius de geschilpunten aangaande het werkverbond veel te veel op.³⁸

Wat precies de inhoud is van Van Iperens werkje is niet bekend. Aangezien Van Iperen sympathie had voor zijn leermeester Schultens en voor de nieuwe preekstijl, zal zijn stellingname waarschijnlijk ten gunste van Van der Os zijn geweest. In 1762 verscheen zijn *Historische en Godgeleerde verhandeling over de rechtveerdigmaking* waarin hij onder het pseudoniem ‘Orthodoxus Medioburgensis’ inging op het leerstuk van de rechtvaardigmaking. In dit pseudoniem zullen wij een knipoog moeten zien naar het werk van Comrie en diens vriend Holtius die samen het *Examen van Tolerantie* schreven. In dit werk is een vijftal mannen met elkaar in gesprek, waarvan er een de naam Orthodoxus draagt.³⁹

Van Iperens werkje is een van de vele pamfletten die verschenen zijn in de discussie over de rechtvaardiging die speelde in de jaren tussen 1750 en 1760. We zagen reeds dat tijdens zijn classicaal examen vragen gesteld werden over dit onderwerp. Van Iperen zal hoogstwaarschijnlijk partij gekozen hebben tegen de extreme gedachten van Alexander Comrie. Comrie meende dat de rechtvaardiging een daad van God was, die enerzijds reeds ‘in de eeuwigheid’ had plaatsgevonden, maar anderzijds ook een weldaad van God was die de mens ‘in de tijd’ wordt geschonken. Dit laatste vindt plaats bij de wedergeboorte, waarin God de mens het geloof als een ‘hebbelijkheid’ geeft, waardoor de mens open staat voor het Woord van God. De rechtvaardiging gaat dus volgens Comrie aan het geloof vooraf, terwijl het gebruikelijk was om te veronderstellen dat men de rechtvaardiging ontving door het geloof.⁴⁰

Dat Van Iperen recht in de leer wilde zijn, blijkt ook uit een geschriftje dat de drie-eenheid als onderwerp heeft. Over de drie-eenheid was in die periode nogal wat te doen geweest. Zo werd de Harlingse doopsgezinde predikant Johannes Stinstra (1708-1790) beticht van socinianisme. Socinianiërs waren volgelingen van Lelio en Fausto Sozzini. Zij verwierpen het dogma van de drie-eenheid. Het afwijzen van de triniteit zag men als een ernstige ketterij. De term socinianisme werd uiteindelijk een scheldwoord voor vrijzinnigheid. In 1741 had Stinstra een prekenbundel uitgegeven onder de titel *De Natuure en gesteldheid van Christus Koninkrijk*. Hij pleitte hierin voor godsdienstvrijheid op bijbelse gronden. Tot dan toe had

38 *Resolutien van den Heeren Staaten van Holland en Westfriesland in haar edele groot. mog. vergadering genoomen in den jare 1760* II, 1399; Roel A. Bosch, *Het conflict rond Antonius van der Os, predikant te Zwolle 1748-1755* (Kampen 1988); Roel Bosch, ‘Godsdienstig liberalisme in de Gereformeerde Kerk: Antonius van der Os, slachtoffer van het licht’, in: Van der Wall en Wessels, *Een veelzijdige verstandhouding*, 111-118.

39 E.G.E. van der Wall, ‘De Verlichting in Nederland kritisch bekeken: Het Examen van Het ontwerp van tolerantie (1753-1759)’, *Documentatieblad Nadere Reformatie* 27 (2003) 7.

40 C. Graafland, ‘Alexander Comrie (1706-1774)’, in: T. Brienen (ed.), *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers* (s-Gravenhage 1986) 315-347; A.G. Honig, *Alexander Comrie* (Utrecht 1892) 232-246.

men daarvoor gepleit met juridische argumenten. Stinstra verwierp het dogma van de drie-eenheid, maar hij aanvaardde wel de leer van de pre-existentie van Christus. Orthodoxe predikanten drongen aan op een preekverbod en hierin werden zij gesteund door Friese stadhouder Willem Karel Hendrik Friso die een voorkeur had voor de orthodoxie. Stinstra verdedigde zich tegen de beschuldiging van socinianisme door te stellen dat Petrus in zijn toespraak te Jeruzalem en Paulus te Athene op geen enkele wijze de drie-eenheid ter sprake hadden gebracht, terwijl toch niemand hen van socinianisme had verdacht. Stinstra kreeg weliswaar een preekverbod, maar hij kon toch actief blijven door te catechiseren. Ook bleef hij boeken publiceren. En hij vertaalde Engelse romans. In 1757 werd het preekverbod opgeheven en bij wijze van eerherstel gingen leden van de Staten van Friesland bij hem ter kerke.⁴¹

Behalve de zaak Stinstra was er in die jaren nog meer te doen rondom het dogma van de drie-eenheid. Met verbazing had Van Iperen vernomen dat de rechtzinnige theoloog Friedrich Adolf Lampe (1683-1729) ooit had beweerd dat bekende Bijbelteksten als Joh. 5: 26 en Joh. 15: 26 niet konden dienen als bewijsplaatsen voor de leerstellingen aangaande de eeuwige generatie van de Zoon en de eeuwige uitgang van de heilige Geest. Op deze uitlatingen van Lampe werd destijds heftig gereageerd, in het bijzonder door Jacobus Fruytier (1659-1731). Deze meende dat deze bijbelteksten door Lampe krachteloos gemaakt waren. Lampe werd dan ook beschuldigd van Röellianisme.⁴² Bernardus Smytegelt (1665-1739) had in zijn verontwaardiging gesproken over een ‘stinkende vuile lamp’.⁴³ Van Iperen meende dat men het de vrijdenkers wel erg gemakkelijk maakte wanneer men deze teksten niet meer kon gebruiken als bewijsplaatsen voor de genoemde dogma’s. ‘Indien tegen zulken handel geen middel kan worden uitgedagt, zal er ook noijt geen middel wezen, om de naturalisten en vrijdenkers van hun scepticismus exegeticus te kunnen genezen.’⁴⁴ Vanwege deze zaken schreef Van Iperen zijn werkje over het leerstuk van de drie-eenheid. De recensent van de *Vaderlandsche letteroefeningen* toonde zich teleurgesteld over de inhoud, omdat Van Iperen deed wat al zo vaak was gedaan: gemeenplaatsen noemen, zonder iets nieuws te berde te brengen,

des wy den Lezer dit stukje niet kunnen aanpryzen als een geschrift dat iets weezenlyk behelst, of in de verschillen over dit Leerstuk eenig meerder licht geeft, maar ’t alleen moeten brengen onder het menigvuldige getal der Schriften, die over dit onderwerp geschreeven zyn.⁴⁵

41 BL III, 345-347; C. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18^e eeuw* I (Amsterdam 1865) 244.

42 Zie over het Röellianisme hoofdstuk 7.

43 G. Snijders, *Friedrich Adolph Lampe* (Harderwijk 1954) 55-60.

44 NHA, KHMW, inv. 30, Van Iperen aan van der Aa, 15 november 1755.

45 VI II (1762) 718.

Onder dat aantal neemt Van Iperens werk volgens de *Vaderlandsche letteroefeningen* zeker niet de laatste plaats in, vanwege de bescheidenheid die het ademt. Toch moest het werkje een teleurstelling zijn, ook voor mensen die het leerstuk van de drie-eenheid niet betwistten. Het geschriftje miste volgens de *Vaderlandsche letteroefeningen* de nauwkeurigheid die men van Van Iperen gewend was. Men uitte ook kritiek op zijn weergave van de begrippen *homo-ousios* en *homoi-ousios* met ‘eenswezig’ en ‘gelykwezig’, zonder zich er rekenschap van te geven dat de woorden *homo-ousios* en *homoi-ousios* voor de Niceense kerkvergadering iets anders betekenden dan Van Iperen weergaf met de woorden ‘eenswezend’ en ‘gelykwezend’. Voorts nam men het hem kwalijk dat hij veronderstelde dat de belijdenis van Athanasius een authentiek geschrift was, terwijl hij toch moest weten dat algemeen werd aangenomen dat deze belijdenis uit een later tijd stamde. Verder bekritiseerde men hem vanwege het feit dat hij van 1 Joh 5: 7 beweerde dat deze passage in sommige belangrijke handschriften te vinden zou zijn, zonder aan te geven om welke handschriften het dan zou gaan. Van Iperen behoorde volgens de recensent te weten dat er geen enkel oud Grieks handschrift voorhanden was dat deze passage bevatte.⁴⁶ Uit deze kritische bespreking in het gematigd verlichte tijdschrift komt Van Iperen naar voren als een orthodox theoloog die er alles aan gelegen is om het leerstuk van de drie-eenheid te bewijzen.

Een ander geschrift van zijn hand handelt over de kinderdoop. Ook in deze verhandeling blijkt zijn rechtzinnige stellingname. Hij legde zich er op toe om dit stuk ‘de doopsgezinden, wat de behandeling betreft, smakelijk te maken’. Hatelijke en scherpe uitdrukkingen zijn niet bevorderlijk voor de wetenschap. Hij wilde het leerstuk van de kinderdoop op dezelfde wijze behandelen zoals hij ook had gedaan met de rechtvaardiging en de drie-eenheid.⁴⁷ ‘Verbeelde mij de opzettelyke instelling des kinderdoops volledig te kunnen bewyzen uit Handelingen 2: 38, 39, anders dan zover ik weet de beste Godgeleerden tot nog toe gedaan hebben’.⁴⁸ De Hollandsche Maatschappij stond echter huiverig tegenover een dergelijk onderwerp, omdat men geen onderlinge theologische twisten wilde ontketenen, daar er ook doopsgezinde leden waren. Maar indien Van Iperen de thematiek op een goede manier wist te behandelen stond het hem vrij om een artikel in te dienen.

In zijn verhandeling stelde hij dat het niet gemakkelijk was om bewijzen te vinden voor de kinderdoop. Hij verwees naar het werk van Vitringa en Bingham die hadden getracht om door middel van gegevens uit het vroege christendom aannemelijk te maken dat in die tijd ook kinderen werden gedoopt.⁴⁹ Van Iperen spitste zijn betoog toe op enkele teksten uit het Nieuwe Testament. Zo concludeert hij uit Mat-

46 VII (1762) 718-719.

47 NHA, KHMW, inv. 40, J. van Iperen aan het genootschap, 13 maart 1765.

48 NHA, KHMW, inv. 40, Van Iperen aan het genootschap, 13 februari 1765.

49 Joseph Bingham (1668-1723) was een Engels geestelijke; de titel van zijn bekendste werk luidt *Origines sive antiquitates ecclesiasticae*. Het zal dit boek zijn waarop Van Iperen doelt. Campegius Vitringa sr. (1659-1722) schreef onder meer over de doop in zijn *Korte stellingen in welke vervat worden de grondstukken van den christelyken leere ten dienste van de openbare huys-oeffeningen over de Godgeleerdheid* (Delft 1708) 453-460.

theus 28: 19 ‘Ga dan heen, onderwijst al de volken hen dopend in de naam des Vaders en des zoons en des Heiligen Geestes’ dat de doop een nationale zaak was. Gehele volken moesten gedoopt worden. Hij meende dat de tekst niet opgevat moest worden als zouden de mensen eerst onderwezen worden en pas daarna gedoopt, maar dat er onderwezen werd door de mensen te dopen. Dat hier ook kinderen bij hoorden, was voor hem vanzelfsprekend. Hij verwees naar de woorden van Petrus tijdens diens Pinkstertoespraak in Hand. 2: 38: ‘en een ieder van u worde gedoopt’.

Uitvoerig gaat Van Iperen in op het ‘en een ieder van u’. Volgens hem maakt dit duidelijk dat Petrus hier inclusief spreekt en niemand uitzondert van welke rang, ouderdom of geslacht men ook is. Verder legt Van Iperen de vinger bij het ‘en u komt de belofte toe en uw kinderen’. Voor de Joden moest deze gedachtegang niet vreemd zijn, aangezien zij al gewend waren aan de besnijdenis als teken van het verbond. Hij meende dat hier gedacht moest worden aan een vernieuwd genadeverbond dat werd opgericht met wederzijdse voorwaarden van God en de mensen. Wanneer er hier inderdaad sprake was van een vernieuwd genadeverbond behoefde men ook geen ‘uitwendig verbond’ aan te nemen, net zomin als daar bij de Sinai sprake van was. ‘Wy hebben met de haarkloverijen van de oude schoolgeleerden niets meer te schaften.’ Van Iperen gaf toe dat hiermee nog niet uitputtend het bewijs voor de kinderdoop was geleverd was en dat dit ook geen geringe opgave was, maar het zou wel tot nut en troost zijn wanneer iemand de opzettelijke instelling van de kinderdoop zou kunnen bewijzen.⁵⁰

Het stuk werd ter beoordeling toegestuurd aan de reeds meermalen genoemde Ewald Hollebeek. Deze vond niets in het stuk dat de druk onwaardig zou zijn. Het werd echter niet gepubliceerd, wellicht om de reeds gemelde reden dat de materie te gevoelig lag in de kringen van de Hollandsche Maatschappij.⁵¹

We krijgen nog een scherper beeld van Van Iperens werkzaamheden doordat hij zich genoodzaakt zag tot bepaalde stellingnames waarbij hij niet aarzelde om de pen op te nemen. Zo koos hij positie ten opzichte van het probleem van de gemengde huwelijken, het theater en de vrijmetselarij. Veel tijd en energie moest hij als directeur van het collegium qualificatum steken in de afzettingsprocedure van zijn collega Renatus Stenhuis uit Liefkenshoek. Bij sommige kwesties kunnen we volstaan met een korte beschrijving omdat deze onderwerpen reeds uitvoerig zijn gedocumenteerd, zoals de kwestie van de vrijmetselarij.⁵² De zaak Stenhuis zal elders besproken worden.⁵³

50 NHA, KHMW, inv. 40, J. van Iperen aan het genootschap, 23 maart 1765.

51 NHA, KHMW, inv. 40, E. Hollebeek aan het genootschap, 25 april 1765.

52 A.C. Tramper, ‘De veroordeling van Renatus Stenhuis, predikant te Liefkenshoek van 1736 tot 1754. Een voorbeeld van kerkelijk-burgerlijke rechtspraak in Zeeland’, in: A Wiggers e.a. (ed.), *Rond de kerk in Zeeland* Derde verzameling bijdragen van de vereniging voor Nederlandse kerkgeschiedenis (Delft 1991) 209-222; Leune, *Lillo en Liefkenshoek Repertorium van personen in en nabij deze Scheldeforten 1585-1786; namen P-Z* IIc (Brussel 2006) 387-400; J.M.G. Leune, *Lillo en Liefkenshoek. Compilaties en transcripties* (3) IIIc (Brussel 2006), 638-655.

53 Zie hoofdstuk 6.

3.3. De gemengde huwelijken

Enkele maanden na zijn bevestiging werd Van Iperen in de verlegenheid gebracht door een ‘circulairen brief’ van de Staten-Generaal.⁵⁴ Deze brief, gericht aan de classes van de generaliteitslanden, bevatte instructies hoe er gehandeld moest worden met zogenaamde ‘ongeoorloofde huwelijken’. Hiermee werden gemengde huwelijken bedoeld tussen hervormden en rooms-katholieken. Deze huwelijken waren formeel niet verboden, maar er was onrust ontstaan over de toename van het aantal gemengde huwelijken.⁵⁵

De overheid probeerde deze toename aan banden te leggen door de regels voor een dergelijk huwelijk aan te scherpen. Er diende voorkomen te worden dat ‘onze goede ingezetenen door jonkheid van jaaren, onbezonne driften en zonder overweging van de beklaglyke en verderffelyke gevolgen van de voorz. Huwelyken tot het aangaan van dezelve worden verleid’. Daarom diende men als man de leeftijd van 25 jaar te hebben bereikt, wilde men kunnen trouwen met een rooms-katholieke vrouw. Voor een vrouw gold de minimumleeftijd van twintig jaar. Wanneer men de gereformeerde religie had verlaten omwille van een huwelijk, moest men nog een jaar wachten alvorens men daadwerkelijk in het huwelijk kon treden. De voorschriften moesten nauwgezet worden opgevolgd, op straffe van een boete van 100 zilveren dukaten.⁵⁶

Van Iperen was verlegen met de situatie. Hoe moest hij zich in de toekomst opstellen bij gemengde huwelijken, juist nu hij predikant was van een fort met een heterogene bevolking? Moest de kerkenraad zich houden aan het strenge plakkaat? En waren zij verplicht om in de toekomst ook dergelijke plakkaaten en circulaire brieven te accepteren? Hij richtte zich namens de kerkenraad van Lillo met zijn vragen tot de gecommiteerde raden van de Staten van Zeeland.⁵⁷ De gecommiteerde raden brachten de brief van de kerkenraad van Lillo op 31 oktober 1750 in hun vergadering ter sprake en kwamen tot de slotsom dat de kerkenraad zich diende te houden aan de plakkaaten van de Staten-Generaal. Men moest het opnemen in ondertrouw van dergelijke gemengde huwelijken weigeren en ‘zig voort met alle

⁵⁴ ZA, Staten van Zeeland, inv. 558, notulen 31 oktober 1750.

⁵⁵ Enige jaren later, in 1754, zou er ophef ontstaan over het huwelijk van de protestantse Margaretha Cornelia van de Poll, weduwe van Cornelis Munter, met Chevalier de Bonnac, broer van de Franse ambassadeur, die van rooms-katholieke huize was. Eind 1755 verscheen naar aanleiding van dit huwelijk *Nieuwjaarsgift aan de Nederlandsche dames en juffers, zynde een nieuw lied tegens de gespikkelde huwelyken* waarna nog meer pamfletten verschenen. Zie: *Resolutien van den Heeren Staaten van Holland en West-Vriesland in haar edele groot mog. vergadering genoomen in den jaare 1754* II (Den Haag z.j.) 1102, 1103; W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* IV (Den Haag 1902) 308.

⁵⁶ Cornelis Cau, *Groot placcaetboek, vervattende de placaten ordonnantien ende edicten van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden etc.* II (’s Gravenhage 1664) 2429-2448; Isaac Schelens, *Groot placcaetboek, vervattende alle placaten, ordinantiën ende edicten van de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden etc.* VII (’s Gravenhage 1770) 813-815.

⁵⁷ ZA, Staten van Zeeland, inv. 1382.2, rel. tot de acta, 31 oktober 1750.

omzigtigheid naar den letter en inhoude van het voornoemde placcaat, presijse te reguleeren.⁵⁸ De gecommiteerden konden ook niet anders oordelen; de forten vielen immers uiteindelijk onder het gezag van de Generaliteit, zoals we gezien hebben.⁵⁹

Ondertussen laat deze kwestie wel zien dat Van Iperen weinig met het plakkaat op had. Hij zag blijkbaar meer in het vredelievend met elkaar optrekken van verschillende religieuze gezindten. Overigens zou het met het plakkaat over het algemeen zo'n vaart niet lopen, in Lillo trouwde men doorgaans toch met mensen van de eigen godsdienstige gezindte. Slechts een enkele maal kwam een gemengd huwelijk voor.⁶⁰

Toch werd de kwestie enkele jaren later voor Van Iperen actueel. In 1752 overleed de sergeant-majoor van Lillo, Johannes van Wijck. Zijn weduwe, Elizabeth Bosschart, was van rooms-katholieke huize, die bij haar ondertrouw overgegaan was naar de gereformeerde religie. In de huwelijkse voorwaarden hadden zij de bepaling opgenomen dat hun eventuele kinderen hervormd zouden worden opgevoed. Na de dood Johannes van Wijck en zijn vrouw werden twee van hun minderjarige kinderen toevertrouwd aan Johanna van Wijck, de halfzuster van deze kinderen.

In 1754 stond onverwacht Pieterrella Bosschart uit Antwerpen bij haar op de stoep. Zij was de zus van Elizabeth Bosschart en verzocht de kinderen mee te mogen nemen omdat de magistraat van Antwerpen hierom gevraagd zou hebben in verband met een erfenis. Het bleek echter een listige manier te zijn om de kinderen haar te ontfutselen en hen in Antwerpen een rooms-katholieke opvoeding te geven. Toen Johanna namelijk met de kinderen naar Antwerpen reisde en hen bij Pieterrella Bosschart achterliet, kreeg zij de kinderen niet meer terug. De echtgenoot van Pieterrella gaf Johanna met dreigende taal te verstaan dat ze zonder de kinderen kon vertrekken. Ze zouden tot hun 25^e levensjaar in Antwerpen moeten blijven.

Johanna liet het er niet bij zitten en zocht steun bij de gedelegeerde rechters van Lillo. Deze schreven verschillende brieven aan de magistraat te Antwerpen, waarin zij uitvoerig uit de doeken deden dat het echtpaar Van Wijck testamentair had bepaald dat de kinderen een protestantse opvoeding moesten ontvangen en dat Johanna van Wijck als voogd was aangesteld. Doch tevergeefs. Men richtte zich tot de Staten van Zeeland en ook Josua van Iperen schreef de Staten een brief waarin hij zijn zorgen uitte over deze twee kinderen 'in de Gereformeerde Kerk gedoopt en in de religie opgebracht' maar die nu in de Bottekesgank in Antwerpen bij hun oom en tante verbleven met geen ander doel dan om hen de gereformeerde religie te doen afzweren en hen te onderwijzen in de 'Roomsche bygeloovigheden'. Hij vreesde dat wanneer de Staten hun invloed niet zouden aanwenden om deze zaak ongedaan te maken, dergelijke praktijken in de toekomst meer zouden gaan voorkomen.

58 ZA, Staten van Zeeland, inv. 558, notulen 31 oktober 1750.

59 Zie paragraaf 1.

60 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* I, 581.

Uiteindelijk keerden de kinderen in 1755 terug.⁶¹ Of de actie van Pieterella Boschart enkel door godsdienstige motieven werd ingegeven is niet geheel duidelijk. Enkele jaren later zouden er andere zorgen komen rondom de geestelijke gezondheid van Johanna van Wijck.⁶²

Hoezeer predikanten aan handen en voeten gebonden waren aan de overheid, bleek uit een brief uit 1751 naar aanleiding van het overlijden van Prins Willem IV. De Staten van Zeeland verordenden dat er voortaan in een bepaalde vaste volgorde voor de overheid gebeden zou moeten worden. Eerst diende de predikant te bidden voor Staten van Zeeland, vervolgens voor de andere provincies en bondgenoten; daarna voor de Prins van Oranje en zijn familie, vervolgens voor de gecommiteerde raden van Zeeland, de gedeputeerden van de provincie en ten slotte voor de vergadering van de Staten-Generaal, ‘en voorts in alle de steden, en plaatsen daar zulks gebruikelijk is voor de magistraat der plaats’. In heerlijkheden en ambachtsheerlijkheden zou men dat dan doen voor de heer of ambachtsheer.⁶³ Blijkbaar achtten de Staten van Zeeland zich bevoegd om een dergelijk gebod te laten gelden in de kerkelijke gemeenten van de Generaliteitslanden.

3.4. De quaksalver

Op 7 maart 1753 verscheen een toneelspeler op de markt van Lillo. Van Iperen noemde hem een ‘quaksalver’.⁶⁴ Dat is niet verwonderlijk: vaak voerden kwakzalvers eerst een klucht op om publiek te trekken. Vervolgens probeerden zij dan hun middelen aan de toegestroomde menigte te slijten.⁶⁵ Tot groot ongenoegen van Van Iperen stelde de toneelspeler zijn theater vlakbij de kerk op. Hij vond het ongepast dat er ‘grimassen en narrenpoetzen’ werden opgevoerd terwijl het Avondmaal aanstaande was en het bitter lijden en sterven van de geliefde Zaligmaker zou worden herdacht.⁶⁶

Van Iperen nam contact op met Gabriel Lebleu, vice-voorzitter van het college van gedelegeerde rechters en tevens ouderling van Van Iperen. Maar Lebleu maakte geen aanstalten om de voorstellingen van de toneelspeler te verbieden. En zo kon het gebeuren dat er die vrijdag en zaterdag op het marktplein het volgende werd opgevoerd:

61 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1387, aangehechte bescheiden bij ingekomen stuk van 30 juni 1755.

Een vorm van kidnapping in een grensgebied van de Republiek speelde zich enkele jaren later ook af in Limburg, zie Benjamin Kaplan, *Cunegonde's kidnapping: a story of religious conflict in the age of Enlightenment* (New Haven-London 2014).

62 Zie paragraaf ‘Een netelige sake: de zorg om een wees’ en paragraaf ‘Contacten en conflicten’.

63 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1948, f. 42, 43.

64 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1385, rel. tot de acta, 19 maart 1753.

65 Barbara Sierman, ‘Toneel op de Haarlemse kermis in de achttiende eeuw’, in: E.K. Grootes (ed.), *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum 1993) 181-182.

66 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1385, rel. tot de acta, 19 maart 1753.

verkleedinge van vrouwe in mans kleederen, ontugtige gebaarden en uitdrukkingen, eene opeenstapeling van de aller afgrijpselijkste vloeken, bespottingen van eeden, canaillieuse scheldwoorden.⁶⁷

Die zondag wees Van Iperen nogmaals Lebleu op zijn verantwoordelijkheid en ook sprak hij er zijn diaken Bodmer op aan, die eveneens zitting had in het college van gedelegeerde rechters. Maar ook Bodmer weigerde iets aan de situatie te doen. Dat magistraten weinig bezwaar hadden tegen het uitvoeren van een klucht was gebruikelijk.⁶⁸ Deze weigerachtige houding had ondertussen tot gevolg dat er 's maandags een voorstelling kon worden opgevoerd over koningin Elizabeth en de onthoofding van Essex.

Eene aller partijdigste en bitterste verdrayinge der geschiednisse van de alleruitmuntenste Koninginne Elizabeth van Groot Brittannien glorieuser gedagtenisse, alwaar dezelve als de allergeilste, en aller wraakgierigste Princes in de onthoofdinge van den Grave van Essex verতোont wierd.

Aan welk toneelstuk wij hier moeten denken is niet duidelijk; de geschiedenis van Elizabeth en Essex was stof voor meerdere treurspelen.⁶⁹ In 1750 kwam een toneelstuk uit van een zekere Joannes Franciscus Cammaert over deze historie.⁷⁰ Misschien moeten wij aan dit stuk denken, maar evengoed kan het een vrije bewerking van een ander toneelstuk zijn geweest. De voorstelling was in ieder geval van roomse snit, want volgens Van Iperen was het vooral vermakelijk voor de 'roomsgezinden' uit Antwerpen.

Tot ergernis van Van Iperen hadden de toneelspelers het plan opgevat om nog enkele weken te Lillo te blijven. Omdat de gedelegeerde rechters weigerden op te treden, wendde hij zich tot de Staten van Zeeland.⁷¹ En met succes. De gecommitteerde raden van Zeeland gelastten de gedelegeerde rechters om het theater te doen staken, en sommeerden dat 'voortaan diergelijke kwakzalvers en vertooningen binnen de gemelden Forte niet meer te admitteeren'.⁷² Dat Van Iperen zover durfde te gaan dat hij de Staten te hulp riep, was geen actie die op zichzelf stond. In Bergen op Zoom en in welhaast alle plaatsen van de Republiek verzochten de predikanten altijd om in de week van voorbereiding op het Avondmaal de kluchten te verbieden.⁷³

67 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1385, rel. tot de acta, 19 maart 1753.

68 Charles de Mooij, *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom (1577-1795)* (Hilversum 1998) 370.

69 Léon Stapper e.a., *Van Abelard tot Zoroaster. Literaire en historische figuren vanaf de renaissance in literatuur, muziek, beeldende kunst en theater* (Nijmegen 1994) 79-84.

70 Joannes Franciscus Cammaert, *Dood-baerende standvastigheid in den graeve van Essex onder Elizabeth koninginne van Engeland* (Brussel 1750).

71 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1385, rel. tot de acta, 19 maart 1753.

72 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1948, f. 58, inv. 1963, notulen 15 maart 1753.

73 De Mooij, *Geloof kan bergen verzetten*, 379.

Overigens kan uit dit voorval niet geconcludeerd worden dat Van Iperen tegen toneelspel an sich was. Hij vond het alleen ongepast dat theaterstukken werd opgevoerd in de tijd dat het Avondmaal werd gevierd. Ook stond de inhoud van deze toneelstukken hem niet aan. In ieder geval stond hij in latere jaren genuanceerd ten opzichte van toneel. Hij beval het zelfs aan om toneelstukken bij te wonen.⁷⁴

3.5. De doop van een rabbijn

Een bijzondere gebeurtenis was de doop van een rabbijn. Izak Heijman Brager, ook wel Prager genoemd, bekeerde zich op 25-jarige leeftijd tot het Christendom. Hij was afkomstig uit Praag en had gestudeerd te Mannheim en Amsterdam en was handelaar te Lillo. Hij zou aantoonbaar veel kennis hebben van en geloof hebben in de Messias. Van Iperen was er dan ook van overtuigd dat hij gedoopt kon worden.

In de middagdienst van zondag 11 maart 1759 vond de doopplechtigheid plaats. In de preek stond Van Iperen stil bij Mattheus 3: 7-9, waar verteld wordt over Farizeeën en Sadduceeën die naar Johannes de Doper toekomen, maar door hem adderengebroid worden genoemd en gewezen worden op het feit dat men zich niet kan beroepen een kind van Abraham te zijn.

Voorafgaand aan de eigenlijke preek vond een inleidend woord plaats over Ex 40: 30-32, waarin gesproken wordt over een rituele wassing. Aan de doop zelf ging een toespraak vooraf naar aanleiding van Romeinen 11: 1, 2 waar duidelijk gemaakt wordt dat God het Joodse volk niet heeft verstoten. Hierna deed de rabbijn openbare belijdenis van het geloof en vertelde hij over zijn bekering. Vervolgens knielde hij neer op een kussen, waarbij hij geflankeerd werd door de kerkenraad aan de ene kant en enkele gemeenteleden aan de andere kant. Bij zijn doop gaf Van Iperen de rabbijn de namen Izaäk Paulus.⁷⁵

Of het alleen een kwestie van geloof is geweest bij Brager, is echter de vraag. Nauwelijks een maand na zijn doop verzocht hij de gedelegeerde rechters om het poorterrecht te mogen ontvangen en om een vrijgeleide te krijgen voor zijn handel met Engeland. Hij ontving van de gedelegeerde rechters een getuigschrift waarin deze verzochten aan regenten, hoge en lage officieren en bevelhebbers 'onse burger overal vrij en onverhindert te laten passeeren en repasseeren.'⁷⁶

Het lijkt er daarom veel op dat zijn bekering tot het Christendom mede ingegeven was door economische motieven. Opmerkelijk is ook dat hij twee jaar daarvoor – hij moet toen toch al belangstelling voor het Christendom hebben gehad – op de boekenveiling van Renatus Stenhuis geen enkel werk heeft gekocht.⁷⁷ Al kan het natuurlijk zijn dat hij toen als rabbijn niet gezien wilde worden bij een veiling van christelijke werken.

⁷⁴ Zie hoofdstuk 11.

⁷⁵ *Mc*, 22 maart 1759.

⁷⁶ ZA, Staten van Zeeland, inv. 1936, notulen 25 april 1759.

⁷⁷ ZA, Staten van Zeeland, inv. 1988.

3.6. Een netelige sake: de zorg om een wees

Wij hoorden reeds over Johanna van Wijck, die een halfzusje en een halfbroertje onder haar hoede had. Zij ging zich in het jaar 1760 steeds vreemder en roekelozer gedragen. De burens vreesden voor brand omdat zij als een ‘dolleman’ met een brandende toorts door het huis liep. Ook sloeg zij haar kinderen, ‘exerabel vloekende en rasende’, zowel ’s nachts als overdag.⁷⁸ Uiteindelijk werd zij in de herfst van het bewuste jaar naar het ‘simpelhuys’ te Middelburg afgevoerd, nadat haar bezittingen waren geïventariseerd en overgedragen aan de diaconie.⁷⁹

Ruim twee jaar later, in het voorjaar van 1763, gedroeg haar dochter Dorothea zich ‘soo woest en wild’ dat zij op verzoek van Josua van Iperen in de gijzelmeter van de provoost werd opgesloten.⁸⁰ Het betrof hier een zogenaamd ‘confinement’, een hechtenis conform het recht, doch zonder vorm van proces.⁸¹

De opsluiting werd noodzakelijk geacht omdat gevreesd werd dat er anders ‘door hare zottigheid en handelingen droevige ongelukken’ zouden ontstaan. Deze hechtenis duurde een maand, en werd met een maand verlengd.⁸² Daarna moest voor een definitieve oplossing gezorgd worden.⁸³ Bij het zoeken naar een oplossing kwam een verschil in inzicht openbaar tussen de kerkenraad en de gedelegeerde rechters. Volgens de gedelegeerde rechters leed Dorothea aan krankzinnigheid. Bij deze afweging zal voor de gedelegeerde rechters zeker hebben meegespeeld wat er met haar moeder enige jaren eerder had plaatsgevonden.

Van Iperen meende echter dat er geen sprake was van ‘dolzinnigheid’ bij Dorothea, maar dat zij behept was met een ‘goddelooze en strafbaare drift’ tot ‘beestachtigheid toe’.⁸⁴ De gedelegeerde rechters vreesden echter dat zij ‘in het hoofd was schortende’ en verzochten de kerkenraad zorg te dragen voor een permanent verblijf elders voor Dorothea.⁸⁵ De kerkenraad bleef echter bij het standpunt dat er bij Dorothea slechts sprake was van ‘uitwerkzels van kwaadaardigheid’.⁸⁶

Ook de gedelegeerde rechters bleven bij hun oordeel dat Dorothea ‘suiver sineloos’ en daarom veeleer ‘ontfermend dan strafwaardig’ was. Zij riepen de kerkenraad met klem op om ernst te maken met de christelijke opdracht om ervoor te zorgen dat er een passend verblijf voor Dorothea zou worden gevonden.⁸⁷ De kerkenraad was dit vooralsnog niet van plan. Om uit de impasse te komen werd een bijeenkomst in het rechthuis belegd waarbij alle leden van de kerkenraad aanwezig

78 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1937, notulen 6 juni 1760.

79 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1937, notulen 14 oktober 1760.

80 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 30 juni 1763.

81 J.A.N. Knuttel, *Woordenboek der Nederlandsche taal* III (’s Gravenhage-Leiden 1916) 2112.

82 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 5 augustus, rapport der conferentie, littera B.

83 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 30 juni 1763.

84 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 30 juni 1763.

85 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 30 juni 1763.

86 ZA, Staten van Zeeland inv. 1938, rapport gedelegeerde rechters 12 juli 1763, notulen 5 augustus 1763.

87 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 9 juli 1763.

waren alsook Jacobus Ermerins en Daniel Cramer, als afgevaardigden van de magistraat, om deze ‘netelige saake’ te bespreken.⁸⁸

Tijdens deze bijeenkomst vroeg de magistraat de kerkenraad naar steekhoudende argumenten voor de bewering dat Dorothea niet krankzinnig zou zijn. In plaats van deze argumenten te geven, bleek Josua van Iperen plotseling bereid om mee te werken tot het plaatsen van Dorothea in een gesticht.⁸⁹ Deze switch werd ingegeven door het feit dat men tot een compromis kwam: voor de bekostiging van een blijvend confinement zou niet de diaconie opdraaien, maar zouden allereerst de wezenpenningen van Dorothea worden aangewend. Het verblijf zou ook voorlopig getermineerd worden tot een jaar.⁹⁰ Niet lang na dit overleg werd Dorothea in het ‘Simpelhuys’ te Middelburg geplaatst.⁹¹

Het is de vraag of Van Iperen er bij zijn inschatting over Dorothea’s gesteldheid zo ver naast zat.⁹² Jacobus Ermerins, die binnen het jaar een bezoek bracht te Middelburg, vertelde aan de gedelegeerde rechters dat moeder en dochter het goed maakten en zelfs terug wilden keren naar Lillo. Op verzoek van de magistraat schreef Daniel Jeffrey, de binnenvader van het Simpelhuys, een verklaring waarin hij meedeelde dat zowel Johanna als Dorothea al weer geruime tijd bij zinnen waren en zich goed hadden gedragen.⁹³ Het confinement kon worden opgeheven en beiden dames keerden terug naar Lillo. Wel dreigden de gedelegeerde rechters met een ‘eeuwig confinement in het spinhuys’, wanneer de twee zich weer zouden misdragen.⁹⁴ Het dreigement met het spinhuis laat zien dat ook de gedelegeerde rechters uiteindelijk aan kwade opzet dachten.

3.7. Conflict met de vrijmetselarij

In 1754 was een nieuwe majoor benoemd te Lillo: Adolphe von Schweinitz (1723-1784). Deze majoor had de drang om overal waar hij kwam vrijmetselaarsloges op te richten. Hij was in 1747 krijgsgevangene geweest te Dijon en had daar kennisgemaakt met verschillende loges.⁹⁵ Na zijn krijgsgevangenschap werd hij door de Franse vrijmetselaars gemachtigd om als ‘provinciaal grootmeester’ nieuwe loges te stichten in de Republiek.⁹⁶ Nadat hij eerst een loge had opgericht in Sluis

88 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 12 juli 1763.

89 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, rapport over vergadering 12 augustus, notulen 5 augustus 1763.

90 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 5 augustus 1763, extract littera A.

91 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1938, notulen 5 augustus 1763, extract littera A en C.

92 ZA, Staten van Zeeland inv. 1938, rapport gedelegeerde rechters 12 juli 1763, notulen 5 augustus 1763.

93 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1919, notulen 6 juli 1764.

94 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1939, notulen 11 juli 1764.

95 Anton van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen. Een mysterieuze broederschap zonder geheimen* (Zutphen 1995) 74.

96 Van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen*, 74; Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 638.

in 1749, stichtte hij bij zijn overplaatsing naar Maastricht daar eveneens een loge. Toen Von Schweinitz te Lillo kwam duurde het weliswaar enkele jaren, maar eind 1763 trof hij ook hier voorbereidingen om een loge op te richten. Het zou een gecombineerde loge met Hulst worden, omdat een loge voor Lillo alleen niet haalbaar was.⁹⁷ De leden van de loge hadden vooral hoge militaire rangen of behoorden tot de magistratuur. Er waren slechts twee uitzonderingen: de schoolmeester en koster Robbert de Bruijn en Pieter van Assendelft, de kastelein.⁹⁸

De vrijmetselarij werd in de achttiende eeuw met argusogen bekeken. Vanuit politiek oogpunt was de vrijmetselarij verdacht omdat zij van buitenlandse origine was en de leden verantwoording moesten afleggen aan een organisatie buiten de Republiek. Bij plakkaat van 1735 werd het oprichten van loges verboden, al was niet iedereen het hiermee eens. Vanuit kerkelijk perspectief waren er grote bezwaren omdat de vrijmetselarij uitging van ‘de Opperbouwmeester des Heelals’ en het ieder lid vrijstond daarvan het zijne te denken. In ieder geval mocht men de christelijke visie niet een ander opleggen. Zo was de vrijmetselarij verdacht van vrijzinnigheid. In Lillo kwam daar nog bij dat in het fort tot dan toe de hervormde kerk in levensbeschouwelijke zaken het alleenrecht had. Met de oprichting van de loge kon afbreuk gedaan worden aan het gezag van de kerk.⁹⁹

De vrijmetselaarsloge werd dan ook een bron van onrust in Lillo. De loge kwam samen in een vertrek aan de straatkant en de gordijnen werden tijdens de bijeenkomst dichtgeschoven. Deze geheimzinnigheid prikkelde niet alleen de nieuwsgierigheid, maar wekte ook ergernis en vermoedelijk ook argwaan.¹⁰⁰

Wat de concrete aanleiding is geweest is niet meer bekend, maar in ieder geval ontvingen de leden van de loge een brief van Van Iperen waarin hen namens de kerkenraad werd meegedeeld dat zij van het Avondmaal waren gecensureerd.¹⁰¹ Aanvankelijk had Van Iperen zich zeer coulant opgesteld, zo zeer zelfs dat men hem voor een vrijmetselaar ging houden.¹⁰² Wellicht begon hij na deze verdachtmaking harder op te treden om te laten zien dat hij geen vrijmetselaar was. Het uitsluiten van het Avondmaal was een grote belediging voor de vrijmetselaars die zich van geen kwaad bewust waren. Von Schweinitz richtte zich tot Van Iperen met de vraag wat daarvan de reden mocht zijn. De vrijmetselarij liet immers de mensen vrij te geloven wat zij willen, en ‘wij alle nog bij die selve gevoelens blijven die bij onse aanneming tot litmaten van de christelijke kerke betuijgt en belooft hebben, in welke wij hopen te volharden tot ons einde toe en in deselve uijt vrije genade met

97 Van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen*, 87; Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 638. Zie voor vrijmetselarij in militaire context: M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw. Kerkelijke, politieke en sociale verhoudingen 1775-1801* (Assen 1964) 26, 27.

98 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 3, 639-641.

99 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 644.

100 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 648.

101 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 645.

102 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 648.

en nevens u eerwaarden de Eeuwige gelukzaligheid deelagtig te worden'.¹⁰³ Maar Van Iperen hield voet bij stuk.¹⁰⁴ Die zondag had hij het Schriftgedeelte en de te zingen psalmverzen met zorg gekozen. De sfeer zat er al goed in met de voorzang die hij liet zingen: psalm 26: 1 en 6.

Bewaar o Heer! Mijn regt,
Want voorwaar uwen knecht
Wandelt in onschuld nu voortaan;
Op U staat mijn vertrouwen
In al mijn zwaar benauwen,
Daarom en zal ik niet vergaan.

Ik wasch mijn handen rein
Met onschuld in 't gemein;
Ik geve mij tot 't goed eenpaar,
En God tot offeranden,
Schoon en zeer velerhande,
Die men doet op uwen altaar.

Tijdens de dienst sprak hij over dwaalleraars naar aanleiding van 2 Petr. 2:7,8 over de profeet Elia en de afgodspriesters van Baal (1 Kon. 18:17,18) en preekte hij over de kleinen en de ergernissen, naar aanleiding van Mattheus 18: 6,7. Als slotzang werd psalm 119: 57 aangeheven:

Ik hebbe steeds al de menschen gehaat,
Die tot schalkheid eenpaarlyk zyn genegen.¹⁰⁵

Von Schweinitz riep de hulp in van Adriaan Steengracht, de pensionaris van de gecommiteerde raden van Zeeland. Von Schweinitz wist namelijk dat deze lid was van de Middelburgse loge La Philantrope. Maar Steengracht steunde hem niet. Integendeel, hij gaf hem een reprimande omdat hij zich zo onvoorzichtig had opgesteld door openbaar te maken dat hij vrijmetselaar was. In Middelburg ging men veel voorzichtiger te werk. Daar liet men slechts magistraten tot de loge toe, beducht als men was dat anders de burgerij er lucht van zou krijgen.¹⁰⁶ Zo ontving Van Iperen steun van onverwachte zijde.

Maar Von Schweinitz sloeg terug. In september van datzelfde jaar diende hij bij de gedelegeerde rechters een 'memorie van bezwaarnissen' in.¹⁰⁷ Op viertal punten

103 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 646.

104 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 645-646.

105 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 646.

106 Van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen*, 87.

107 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1939, notulen 7 september 1764.

had hij bezwaar tegen de gang van zaken te Lillo. Allereerst wilde hij dat de gedelegeerde rechters een einde zouden maken aan het verkopen van groente en fruit op zondag. Blijkbaar wilde hij laten zien dat hij een nauwgezet christen was en probeerde hij zich zo van de blaam van onrechtzinnigheid zuiveren. In de tweede plaats had hij aanmerkingen op het functioneren van de fortpredikanten, waar hij geen goed woord voor over had. Hij klaagde over het feit dat de godsdienst door de predikanten werd verzuimd. Er was maar eens per zondag eredienst in de forten, zodat soldaten die 's morgens dienst hadden, niet naar de kerk konden. Ook verichtten de predikanten veel te weinig pastorale arbeid. Er waren veel zieken, en omdat er geen ziekentroosters waren, dienden de predikanten hun roeping te verstaan:

Een ambtenaar, een officier, een soldaat, vertrekkende draagt sorge al is het tot sijn koste, dat sijn dienst niet half maar geheel wort waargenomen, de predikanten sijn daartoe sterker verplicht, de goddienst gaat alle eigen belangen verre te boven. Dus versoeke vriendelijk dat door de heeren die de handhavers van de godsdienst en recht sijn, daar in gelieven te voorsien, de naburige roomsche honden den spot met onsen flauwen ijver voor godes dienst.

Ten derde klaagde hij over de bakkers, die de laatste tijd roggebrood van zeer slechte kwaliteit afleverden, en ten vierde was het straatje naar de provoost erg morsig. Hoewel Von Schweinitz met geen woord rept over de vrijmetselaarsrel, lijkt het er verdacht veel op dat hij zijn gram wilde halen. Vooral het tweede punt was een rechtstreekse aanval op de predikanten. Hij probeerde Van Iperen te treffen in zijn functioneren. In hun weerwoord stelden de predikanten dat klachten niet behandeld konden worden door de gedelegeerde rechters, maar dat men voor dergelijke zaken bij kerkelijke instanties moet zijn. De gedelegeerde rechters namen dit standpunt over, en daarmee was de kous af.¹⁰⁸

Jacobus Ermerins, lid van het college van gedelegeerde rechters en diaken van de gemeente, hield zijn hart vast. Aan een niet nader genoemde hoogedelgeboren heer, waarschijnlijk de opvolger van Jan van Borssele met wie hij in contact stond, schreef hij dat hij een grote ruzie voorzag: 'Eerstdaags zal in Lillo weder veel rusie omtrent het metzelaarsgenoodschap uitleeveren.' Hij achtte het niet raadzaam om hierover verder per brief mededelingen te doen, maar hoopte hem binnenkort mondeling te kunnen bijpraten.¹⁰⁹

Voor koster Robbert de Bruijn had het hele avontuur in ieder geval nog een staartje. Hij besepte dat met de censuur zijn positie als functionaris op het spel stond. Hij nam dan ook Von Schweinitz in vertrouwen en deelde hem mee dat hij een brief had opgesteld waarin hij de kerkenraad om vergeving zou vragen en zou

108 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1939, notulen 1 maart 1765.

109 ZB, HS. 0159, J. Ermerins aan NN, 9 februari 1765.

beloven zijn lidmaatschap van de loge te beëindigen.¹¹⁰ Of hij de brief ook daadwerkelijk bij de kerkenraad heeft bezorgd is niet bekend; in ieder geval bleef hij lid van de loge tot 1796. Toen zegde hij zijn lidmaatschap op in verband met een ruzie met Pieter van Assendelft.¹¹¹

De gehele affaire was voor de kerkenraad reden om de instructie voor de koster aan te scherpen. In de Republiek was de taak van koster per plakkaat vastgelegd.¹¹² Maar op 26 september 1764 kwam de kerkenraad van Lillo met een aanvulling.¹¹³ Deze aanvulling was er duidelijk op gericht om Robbert de Bruijn in het gareel te houden. Zo zou de koster van niemand anders orders mogen ontvangen dan alleen van de predikant, of bij diens afwezigheid van de presiderende ouderling. Blijkbaar voerde hij weleens orders van anderen uit. Ook zou hij nooit schriftelijke attestaties mogen geven. Evenmin mocht hij rekesten, brieven en dergelijke in de consistorie leggen, maar diende hij die aan de predikant te overhandigen. Ziekenbezoek was evenmin zijn taak, tenzij dit hem opgedragen zou zijn. Blijkbaar had hij zichzelf ook de rol van ziekentrooster aangemeten. Dat De Bruijn in het gareel gehouden moest worden en dat dit lang niet meeviel, is zeker. Zo verwaarloosde hij op een gegeven moment zijn burgerlijke taken, zoals de zorg voor de brandweerspuit.¹¹⁴ Ook werd hij aangeklaagd omdat hij de echtgenote van majoor Scheffer 'bij het hoofd had gevat, gesoent en bij den boesem getast had, ja zelfs ter plaatse daar de schaamte gebied te swijgen'.¹¹⁵

Hoewel De Bruijn hiervan werd vrijgesproken, maakte hij zich te Lillo onmogelijk. Hij vertrok naar Middelburg, waar hij blijkbaar zijn leven beterde, men was daar in ieder geval content met hem.¹¹⁶ Ondanks de zorgvolle woorden van Ermerins, horen wij verder niets meer van een escalatie tussen de kerkelijke gemeente en de vrijmetselarij. Wellicht omdat de vrijmetselaars zich gedeisd hielden. Het kan ook zijn dat de rust weerkeerde doordat Van Iperen begin 1766 naar een nieuwe standplaats zou vertrekken.

3.8. Huwelijk en kinderzegen

Van Iperen was ongehuwd naar Lillo gekomen en leidde er gedurende zes jaar een vrijgezellenbestaan. Maar op 7 mei 1756 ging hij te Middelburg bij de predikant Augustus van der Sloot in ondertrouw met de negentienjarige Maria Catharina de Waal.¹¹⁷ Destijds gold men op die leeftijd als minderjarig.¹¹⁸ De jonge bruid was

110 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 649.

111 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIIc, 649.

112 Scheltus, *Groot placcaetboek* V ('s Gravenhage 1725) 615-616.

113 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* I, 572,573.

114 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIa, 363.

115 Leune *Lillo en Liefkenshoek* IIa, 370.

116 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIa, 364.

117 GAV, Hervormde Gemeente Vlissingen, inv. K 546, f. 48.

118 L.J. van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht* (Amsterdam 1925) 152-154.

afkomstig van Tholen, waar zij op 25 december 1737 was gedoopt. Haar ouders waren François de Waal en Adriana Mol.¹¹⁹ Lang heeft Maria Catharina haar ouders niet gekend. In 1747 overleed haar vader en nog geen twee jaar later stierf haar moeder.¹²⁰ Maria Catharina verhuisde naar Vlissingen, waar zij in 1754 met nog 23 anderen bij Augustus van der Sloot belijdenis van het geloof aflegde. Enkele maanden voor haar huwelijk vertrok zij naar Middelburg. Op 8 mei 1756, een dag na hun ondertrouw, traden zij te Vlissingen in het huwelijk.¹²¹

Het kersverse bruidspaar stelde binnen zeer korte tijd twee testamenten op. Het eerste testament was op de dag van hun ondertrouw opgesteld door de Middelburgse notaris Hendrik Brouwer (1736-1770).¹²² Het betrof een testament waarin de huwelijkse voorwaarden waren geregeld.¹²³ Dit testament is niet bewaard gebleven.¹²⁴ Meestal werd in een dergelijk testament beschreven op welke wijze de bezittingen en hun eventuele opbrengsten buiten de gemeenschap van goederen werden gehouden en de uitsluiting van aansprakelijkheid voor eventuele schulden die de partner voor het sluiten van het huwelijk had gemaakt. Ook konden er regelingen worden opgenomen waardoor de beheers- of beschikkingsbevoegdheid van de man over het privébezit van de vrouw werden ingeperkt.¹²⁵ In de deze bepalingen van het eerste testament zal de weeskamer wellicht de hand in hebben gehad, die immers de belangen van minderjarige diende te behartigen.

Nauwelijks een maand later, op 11 juni 1756, maakten Josua van Iperen en zijn vrouw een nieuw testament op, ‘beijde gesont van lichaemen, gaande en staande, hunne verstanden suiver en memorien wel magtig, en gebruikende’. Dit keer voor de gedelegeerde rechters van Lillo en Liefkenshoek. In dit testament maakten zij alle vorige testamenten ongedaan, in het bijzonder de huwelijkse voorwaarden, opgenomen in het vorige testament door notaris Hendrik Brouwer ‘en seekere geuijgen binnen Middelburg in Seelandt hebben gemaakt en gepasseert, niet willende dat deselve ofte eenige andere makinge van kragt oft waarde sullen wesen, maar gehouden worden, oft noijt ware gemaakt, ofte gepasseert’.¹²⁶ Door haar huwelijk

119 De vader van Maria Catharina de Waal was eerder gehuwd met Susanna Cabboord; dit huwelijk duurde door haar vroegtijdig overlijden slechts twee jaar. Zij werd in de kerk van Tholen begraven. Na haar overlijden trouwde hij in 1736 met Adriana Mol nadat hij met haar in ondertrouw was gegaan in Bergen op Zoom. ZA, Genealogische afschriften 53B, Genealogische afschriften 54, Genealogische afschriften 302.

120 ZA, Genealogische afschriften 302; Genealogische afschriften 455; Genealogische afschriften 302.

121 GAV, Hervormde gemeente Vlissingen, inv. K 484, f. 111; inv. K 484, f. 117.

122 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1968, f. 53.

123 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1968, f. 53.

124 Testamenten vervaardigd door Middelburgse notarissen zijn door het bombardement van 1940 verbrand.

125 A. Pitlo, *De zeventiende en achttiende eeuwse notarisboeken. Een verhandeling over notarisboeken, notarisambt en notarieel recht onder de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 2004) 166.

126 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1968, f. 53.

was zij meerderjarig geworden en had zij het recht om het testament te laten wijzigen.

Het nieuwe testament was een zogenaamd mutueel testament, waarin zij elkaar testeerden.¹²⁷ In dit testament bedachten zij ook de diaconie met een bedrag van vijftientig gulden. Tevens besloten zij tot seclusie van de weeskamer.¹²⁸ De uitsluiting van de weeskamer gebeurde meestal door de deftigere families, omdat zij de belangen van eventuele wezen lieten behartigen door een notaris.¹²⁹ Waarschijnlijk vond Van Iperen het bij zijn stand passen om de weeskamer te secluderen. Na zijn huwelijk zou hij nog tien jaar te Lillo blijven. In die jaren ontvingen zij zes kinderen, die door Van Iperen werden gedoopt.¹³⁰

3.9. Contacten en conflicten met fortbewoners

*Van Iperen (...) was er om zijn minzaam en verdraagzaam karakter bij iedereen bemind.*¹³¹

Van Iperen bouwde te Lillo verschillende vriendschappelijke contacten op. Met de reeds eerder genoemde Jacobus Ermerins, (1725-1995) zou hij vrienden voor het leven worden. Ermerins was geboren te Lillo. Hij werd commies van 's lands magazijnen en gedelegeerd rechter te Lillo. Hij was geïnteresseerd in vestingwerken en geschiedenis.¹³² Tevens was hij diaken bij Van Iperen.¹³³ Beiden zouden kort na elkaar naar Veere vertrekken. Verder gaf Van Iperen onderwijs aan Hendrik Kluit (1740-1812). Zoals we reeds hebben gezien, was het in die tijd gebruikelijk dat predikanten privéonderwijs gaven aan huis.¹³⁴ Hendrik Kluit was een zoon van de gedelegeerde rechter Willem Kluit en een broer van de later bekende hoogleraar Adriaan Kluit.¹³⁵ Van Iperen zag dat de jongen te Lillo verstoken was van onderwijs en wakkerde bij hem de belangstelling aan voor Frans, Latijn, Grieks, wis- en natuurkunde, geschiedkunde 'als mede in andere takken van nuttige wetenschappen'.¹³⁶

127 A.F.L. Gehlen, *Notariële acten uit de 17^e en 18^e eeuw. Handleiding voor gebruikers* (Zutphen 1986) 41-45.

128 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1968, f. 53.

129 Gehlen, *Notariële acten*, 44, 45.

130 Gegevens over de doop uit primaire bronnen zijn verloren gegaan, maar worden vermeld in *De Navorscher* 39 (Amsterdam 1889) 441.

131 *BWN IX*, 28.

132 Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen I*, 185-187.

133 Leune, *Lillo en Liefkenshoek IIa*, 659.

134 Zie hoofdstuk 1.

135 Leune, *Lillo en Liefkenshoek IIb*, 367.

136 J.W. te Water, 'Levensbericht van Hendrik Kluit van Rhijnzaterswoude', in: *Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden*, (Leiden 1813) 5, 6; *Algemene konst- en letterbode, voor het jaar 1813 I*, 164.

Wat betreft het onderwijs in de wiskunde is te hopen dat dit van betere kwaliteit was dan het voorstel tot verbetering van het wiskundeonderwijs dat Van Iperen in 1761 indiende bij de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. De Leidse wiskundige en filosoof Johan Lulofs velde een vernietigend oordeel over het opstel. Hij was verontwaardigd dat men hem de verhandeling had aangeboden ter beoordeling. Hij noemde het zelfs een schandvlek voor de Maatschappij dat niemand de zothed van deze bijdrage had ingezien. Volgens Lulofs kon men in het opstel slechts een ‘gans oppervlakkige kennis van de ware gesteldheid en ziel van de wiskunde’ bespeuren. Verder was het van een ‘walgelijke langdradigheid’. Waar een ander slechts een halve bladzijde nodig had om iets uit de doeken te doen, had Van Iperen vijf pagina’s nodig. Volgens Lulofs had Van Iperen weinig kennis van de ontwikkelingen in de wiskunde. Zelfs wanneer men er voor zou kiezen om het stuk te plaatsen, was het nog maar te bezien of dat technisch mogelijk was met al die kleuren, lijnen en letters.¹³⁷

Ondanks dit vernietigende oordeel zou Van Iperen het ideaal van het verbeteren van het onderwijs in de wiskunde nooit loslaten. Aan het einde van zijn leven zou hij er zijn blijdschap uitspreken dat er eindelijk een methode voorhanden was om die het onderwijs in de wiskunde aantrekkelijker had gemaakt.¹³⁸ Hendrik Kluit werd ontvanger te Lillo, en vervolgens generaal aan het Hof van Holland. Ook was hij diaken bij Van Iperen. Nog op hoge leeftijd sprak Kluit vol achting over zijn predikant.¹³⁹

Het lukte Van Iperen niet om met iedereen op goede voet te blijven. Zo raakte hij tot tweemaal toe in een conflict verzeild waar de gedelegeerde rechters aan te pas moesten komen. In 1759 had Van Iperen een huis met erf gekocht ‘met twee poorten afgeschut’ aan de Voorstraat. Het droeg de naam *Het Wapen van Zeeland*.¹⁴⁰ Het was een vrij nieuwe woning, omdat het voormalige huis tijdens de beschietingen door de Fransen dermate had geleden dat het geheel nieuw moest worden opgebouwd.¹⁴¹

Met de verkoper van het pand, Jacobus de Munck, kreeg Van Iperen spoedig ruzie over brandemmers. Deze emmers dienden in ieder huis aanwezig te zijn.¹⁴² De Munck, die aanvankelijk de brandemmers in het huis had laten staan, haalde ze er later weer uit en was niet van plan ze alsnog af te staan. Hij beriep zich op het feit dat er geen bepaling was waaruit bleek dat de emmers bij het huis hoorden. Hoewel de onredelijkheid van deze handelswijze hem werd voorgehouden, bleef

137 NHA, KHMW, inv. 36, J. Lulofs aan het genootschap, 6 september 1761.

138 Van Iperen, *Intree-rede*, 104, 105.

139 Leune, *Lillo en Liefkensboek* IIb, 367; ZA, Staten van Zeeland, inv. 1939, notulen 4 mei 1764; Te Water, ‘Levensbericht van Hendrik Kluit van Rhijnzaterswoude’, 164.

140 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1976, 2 oktober 1759; ZA, rekenkamer D, inv. 81430, f. 20, 21.

141 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1948 lijst der beschadigde huizen te Lillo; no 12: “een hujs van Jacobus de Munk extra ordinar veel schade geleden, moet tot den gront aff van ’t geen nog staat” zie ook Leune, *Lillo en Liefkensboek* IIb, 644.

142 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1981, publicatie 19 aug 1750; waarschuwing 9 mei 1752; 4 aug 1753; 2 mei 1755; 5 mei 1758.

hij bij zijn standpunt. Van Iperen, die te kennen had gegeven dat hij in liefde en vrede wilde handelen, werd verzocht zich hierbij neer te leggen om verwijdering en processen te voorkomen. De gedelegeerde rechters bedankten Van Iperen voor zijn vredelievende aanbiedingen.¹⁴³ Wellicht besefte hij dat hij als predikant onmogelijk deze zaak op de spits kon drijven.

In een andere zaak had Van Iperen zich eveneens coulant opgesteld. Op een dag in het jaar 1757 kwam de ons reeds bekende Johanna van Wijck langs Van Iperens woning. Zijn echtgenote zat samen met Pieterella van Duisel, de weduwe van groot-majoor Willem Provo, in de woning te keuvelen.¹⁴⁴ Toen Johanna hen beiden ontwaarde, brak zij los in een scheldpartij:

juffrouw domineesche, juffrouw van Iperen, jou beest, steekt jen hoofd maar door het venster, koom maar buiten, ik zal je hebben.¹⁴⁵

Verder schold zij beide dames uit voor alles wat mooi en lelijk was om vervolgens met 'vloekende en bulderende taal' huiswaarts te keren. Toen Van Iperen later bij haar langsging om haar te berispen, kreeg ook hij de wind van voren. Hij werd naar eigen zeggen met 'de uitgezotste impertinenties behandeld'. Daar liet hij het als weleerwaarde niet bij zitten. Hij spande een proces tegen haar aan bij de gedelegeerde rechters van Lillo en Liefkenshoek.

Tijdens de zitting ontkende Johanna eerst alles. Daarna gaf zij toe dat het mogelijk was dat zij bepaalde dingen gezegd zou kunnen hebben 'in haastigheid' vanwege de lastertaal die mevrouw Van Iperen en weduwe Provo over haar hadden gebezigd. Bewijzen voor deze beschuldigingen kon zij echter niet aanvoeren. Johanna vertrouwde de rechters ook toe dat Van Iperen had beweerd dat zij omgang zou hebben met de duivel. Maar Van Iperen pareerde haar beschuldiging en vertelde dat het toch iets anders in elkaar stak. Toen hij haar namelijk eens vroeg waarom zij niet deelnam aan het Avondmaal, antwoordde zij dat dit voor haar onmogelijk was, aangezien zij omgang had met de duivel. Deze duivel was trouwens een mens van vlees en bloed: niemand minder dan ouderling Gabriel Lebleu.¹⁴⁶ Johanna van Wijck werd in gijzeling genomen.¹⁴⁷ Uiteindelijk heeft Johanna haar excuses aangeboden aan Van Iperen deze verleende deze haar 'satisfactie'.¹⁴⁸ Johanna werd veroordeeld tot het betalen van 19 gulden.¹⁴⁹

143 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1937, notulen 7 november en 5 december 1760.

144 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1989, rel. tot de acta, 11 juni 1757; Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIc, 125.

145 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1989, rel. tot de acta, 11 juni 1757.

146 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1935, notulen 11 juni 1757.

147 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1935, notulen 1 juli 1757.

148 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1935, notulen 6 juli 1757.

149 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1935, notulen 5 augustus 1757.

3.10. Interesse in tal van wetenschappen

In zijn vrije tijd verdiepte Van Iperen zich in tal van uiteenlopende onderwerpen. Wij vernamen al van zijn belangstelling voor het verbeteren van het onderwijs in de wiskunde, maar ook met andere terreinen van de wetenschap hield hij zich bezig. Met de vroegere vriend van zijn vader, de Rotterdamse arts Leonardus Stocke, correspondeerde hij over keelziekte en scheurbuik. Ook wisselden zij instrumenten en andere zaken uit. Zo stuurde Van Iperen hem astrolabia en een telescoop toe en zond Stocke hem een kistje met twintig vogeltjes en de huid van een Armadillus.¹⁵⁰ Zijn belangstelling voor de sterrenkunde leidde er ook toe dat hij een geschriftje uitgaf over kometen en het ontstaan van nieuwe sterren. In navolging van Pierre Bayle benadrukte hij dat kometen bestudeerd moesten worden als natuurverschijnselen en was hij wars van bijgeloof dat kometen interpreteerde als voorboden van onheil.¹⁵¹

Met de Zierikzeese arts Job Baster (1711-1775) onderhield hij eveneens contact. Baster, die de goudvis in de Republiek introduceerde, schonk hem enkele exemplaren.¹⁵² Deze goudvissen zwommen in een porseleinen kom, maar tijdens de winter van 1763 bleken de visjes totaal ingevroren te zijn zodat ze letterlijk geen vin konden verroeren. Van Iperen vermoedde dat het gedaan was met de diertjes, maar toen hij de ijsklomp liet ontdooien, zwommen de visjes tot zijn verrassing vrolijk verder. Ze bleken sterker te zijn dan gedacht.¹⁵³ Verder onderzocht hij de houdbaarheid van pauweeieren. Hij had deze in een kast gelegd en na verloop van maanden opende hij er telkens een om te onderzoeken welke veranderingen er optraden en of zij ondanks de verandering van structuur in eiwit en dooier toch nog eetbaar waren. Zijn belangstelling ging ook uit naar zogenaamde ‘molibegravers’, kevers die dode dieren onder de grond stopten als voedsel voor hun kroost.¹⁵⁴ Ook schreef hij een epistel over zaden die duizend jaar onder de grond zaten.¹⁵⁵ Verder had hij belangstelling voor geneeskundige onderwerpen en had hij interesse in geschiedschrijving en bijverde hij zich voor het vervaardigen van een woordenboek. Tevens promoveerde hij te Groningen in de wijsbegeerte op een Leibniz-Wolffiaans proefschrift. Ook trachtte hij de exegese te moderniseren. Een benoeming tot hoogleraar in de wijsbegeerte ging aan hem voorbij, maar tot zijn vreugde werd hij wel benoemd tot lid van al genoemde Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, waaraan hij van tijd tot tijd verhandelingen en berichten toestuurde. Op al deze activiteiten zullen we later terugkomen.¹⁵⁶ Alleen bespreken wij nu nog zijn bemoeienis om te komen tot het vervaardigen van een woordenboek der Nederlandse taal.

150 ZB, HS. 1495; HS. 1496.

151 Josua van Iperen, *Redenkundige bedenkingen over cometen en nieuwe starren* (Middelburg 1758) 3.

152 Job Baster, *Natuurkundige uitspanningen behelzende eenige waarneemingen over sommige zee-planten en zee-insecten benevens derzelver zaadhuisjes en eijernesten II* (Haarlem 1765) 87-91.

153 NHA, KHMW, inv. 39, 10 dec. 1764.

154 NHA, KHMW, inv. 12, f. 191.

155 NHA, KHMW, inv. 12, f. 356.

156 Zie hoofdstukken 9, 10, 11, 14 en 15.

3.11. Voorstel om te komen tot een woordenboek

In de achttiende eeuw werd de behoefte aan een woordenboek der Nederlandse taal steeds sterker. Deze behoefte werd ingegeven door de historische taalkunde zoals die werd beoefend door Lambert ten Kate en Balthasar Huidecoper.¹⁵⁷ Van Iperen meende echter dat men pas inzicht kon verwerven in een levende taal door goed te luisteren naar de gesproken taal en het raadplegen van woordenboeken.

Ook heb ik geleerd hoe en op wat wyze men in eene Levendige volkstale die gebruikelyke Beteekenissen kan ontdekken (...) en teffens betoogd, dat geen Spraakmeester dezelve kan kennen en onderscheiden, als door Verkeer onder het volk, daar de Taal levendig is, of door een vernuftig gebruik van goede Woordenboeken en vertaalingen, of door beide te samen.¹⁵⁸

Maar hij moest spijtig constateren dat het wat dat betreft droevig gesteld was met de Nederlandse taal: 'goede woordenboeken hebben wij niet.' Daarom deed hij in 1762 in de periodiek *Maendelyse bydragen ten opbouw van Neerland's tael en dichtkunde* in een oproep om hierin verandering in te brengen: *Uitnoodiginge der liefhebbers van onze moedertale tot het helpen toestellen van een oordeelkundig Nederduitsch woordenboek.*¹⁵⁹

Hij betoogde dat Kiliaan wel kon dienen voor het raadplegen van de oorspronkelijke betekenis van woorden, maar niet voor de hedendaagse taal. Cornelis van Kiel, beter bekend als Kiliaan (1530-1607), begon als letterzetter bij de befaamde Antwerpse drukker Christoffel Plantijn. In 1574 verscheen zijn Nederlands-Latijns woordenboek. Het was een zeer vernieuwend werk omdat hij ook verwante taalvormen uit andere talen opnam. Daarmee zette Kiliaan ten diepste de stap richting de vergelijkende taalwetenschap. Verder meende Van Iperen dat ook Huidecoper niet echt van dienst kon zijn. Balthazar Huydecoper (1695-1778) was vooral geïnteresseerd in de taal zoals deze afgeleid was van de klassieke schrijvers. Maar in de visie van Van Iperen betekende hij niet veel voor het doorgronden van de tegenwoordige taal. 'Allenskens heeft men ettelyke woorden beginnen af te keuren, zonder 'er even fraye en kragtige in de plaats te stellen'.

Van Iperen, die door verschillende personen was verzocht om een begin te maken met het woordenboek, had links en rechts gevraagd of mensen hem wilden bijstaan, maar zonder resultaat: 'elk ziet op tegen den arbeid en wanhoopt aan de uitkoomste'. Daarom leek het hem van belang voor het slagen van het project dat er een genootschap zou worden opgericht waarvan de leden afzonderlijk een bepaalde taak zou krijgen. Men behoefde daarbij niet vanuit het niets te beginnen. Zo zou men gebruik kunnen maken van het werk van David van Hoogstraten (1658-1724) en François Halma (1653-1722). Beiden hadden zich toegelegd op het vervaardigen van taalkundige werken. Hun arbeid kon aangevuld worden met

157 P.G.J. van Sterkenburg, *Van woordenlijst tot woordenboek* (Schiedam 2011) 150.

158 *Tael- en dichtkundige bydragen* II (Leiden 1762) 509.

159 *Tael- en dichtkundige bydragen* II, 509-514.

‘oude en versleten woorden’ uit de werken van Klaas Kolijn en Melis Stoke. De leden van het nieuwe genootschap dienden gerekruteerd te worden uit ieder gewest van de Republiek. Hij riep dan ook de lezers op om ‘die woorden, die eigen gebruik zijn, hoe misselyk zij ook mogen voorkomen by voorraad op te teekenen, zulke namelyk, die niet algemeen in Holland bekend zijn.’ Hij twijfelde er niet aan of velen zouden zich willen inzetten. Ook beloofde hij dat in het voorbericht van het te verschijnen werk melding gemaakt zou worden van ‘wat iedere Taalkenner tot de voltoyning van dit Hoognuttig werk zal hebben byeengebracht’.

Van Iperen liet het hier niet bij, maar voegde de daad bij het woord en vervaardigde zelf een *Schetze van woorden-scharinge en zinbepalinge, die men hoopt te volgen in het toestellen van een oordeelkundig Nederduitsch woordenboek*. Hij begon met het woord ‘aard’, dat hij definieerde als een mannelijk naamwoord dat hij omschreef als eigenschap, imborst. Vervolgens behandelde hij ‘afstammelingen’ hiervan, zoals ‘aardje’, ‘aarden’, ‘welgeaard’, etc. Hij meende dat de spelling de uitspraak diende te volgen. Ook brak hij daarbij een lans voor eenvoudige en zuivere taal. Als waarschuwend voorbeeld verwees hij naar Voltaire, die allerlei Latijnse en Griekse woorden wilde opnemen in het Frans, waardoor een opgesmukte taal ontstond die door de Franse boeren rond Parijs en Versailles niet verstaan kon worden. ‘Laten wij zo dwaas niet zijn. Onze zinrijke Moedertale heeft diergelijke hoofsche en uitheemsche Welsprekendheid niet van doen.’¹⁶⁰

Waarschijnlijk was er nog een andere reden waarom Van Iperen zo ijverde voor een woordenboek. Zijn oproep lijkt namelijk ook een revanche te zijn op de Amsterdamse predikant Rutger Schutte, die een maand daarvoor in diezelfde periodiek een dichtwerkje van Van Iperen, *Obadja dichtkundig opgehelderd*, had gerecenseerd en de vinger had gelegd bij allerlei ‘stop- en lapwoorden’ die Van Iperen bezigde. Schutte was van oordeel dat Van Iperen sleetse en ouderwetse woorden gebruikte om zijn zinnen te laten rijmen. Wie gebruikt er nu woorden als ‘zenuwsnok’?¹⁶¹ ‘Ja, in dit stukken ontmoeten we veele versleten of onbruikbare woorden, meestal op het einde der regels welke ons schynen te toonen, dat de Dichter om de slotklanken verlegen was’.¹⁶² In de volgende aflevering diende Van Iperen met zijn oproep tot het vervaardigen van een woordenboek Schutte indirect van repliek:

In Holland verbeelde men zich, wierd alleen zuiver Nederduitsch gesproken. (...) Alles wat in Friesland, Groningen, Overijssel, Gelderland, Uittrecht Braband, Vlaanderen en Zeeland gesproken wierd en in Holland onbekend was wierd aanstonds voor een samenstel van verouderde, ongeschikte, lompe, lage Stop en Lapwoorden gehouden en zo er iemand ergens de onvertzaagdheid had, om ze in een Gedigt te bezigen.¹⁶³

¹⁶⁰ *Tael- en dichtkundige bijdragen* II, 541-551.

¹⁶¹ *Tael- en dichtkundige bijdragen* II, 487.

¹⁶² *Tael- en dichtkundige bijdragen* II, 487.

¹⁶³ *Tael- en dichtkundige bijdragen* II, 510.

Het project om tot een woordenboek te komen kwam ondanks Van Iperens enthousiasme slechts aarzelend van de grond. Op zijn bijdrage kwam één reactie in het novemhernummer van de hand van de later bekende letterkundige en staatsgeleerde Herman Tollius (1742-1815). Deze uitte kritiek op Van Iperens stelling dat de spelling de uitspraak moest volgen. Dit was volgens hem gemakkelijker gezegd dan gedaan, aangezien dezelfde letters soms anders worden uitgesproken en hoe bepaalt men dan wie er gelijk heeft? Hij vond het dan ook een gemis dat Van Iperen er voor gekozen had ‘geen schryvers, geen geschiedverhael des geschils op te geven’. Verder wenste hij Van Iperen geluk met zijn onderneming.¹⁶⁴

De oproep van Van Iperen werd overgenomen door de in 1766 te Leiden opgerichte Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.¹⁶⁵ Het was vervolgens de Arnhemse predikant Ahasverus van den Berg die in 1769 het initiatief voor het woordenboek nieuw leven inblies. Er volgden besprekingen en in 1773 kwam er een ‘beredeneerd plan’ en in 1774 een ‘nader voorstel’ tot het komen van een woordenboek. Men sloeg aan het verzamelen en ook Van Iperen deed mee. Zo stelde hij een lijst Vlaamse woorden samen. Maar het project voor het woordenboek stagneerde in 1794. Uiteindelijk kreeg de remonstrantse predikant Pieter Weiland toestemming om gebruik te maken van de reeds verzamelde materiaal en gaf hij in de jaren 1799-1811 zijn *Nederduitsch taalkundig woordenboek* uit, dat in elf delen verscheen.¹⁶⁶

3.12. Beroep naar Veere

Het verblijf te Lillo kon Van Iperen op den duur niet bevredigen. Hij had er naar zijn gevoel te weinig omhanden. Aanvankelijk leek het hem vanzelfsprekend dat de ‘aanbiddeijke voorzienigheid’ een andere standplaats voor hem in petto had. Maar een beroep naar elders bleef uit en zijn geduld werd zestien jaar op de proef gesteld. Zijn hoop op een andere standplaats was bijna uitgedoofd, toen de hervormde gemeente van Veere in 1765 een beroep op hem uitbracht.¹⁶⁷

Er is wel gesuggereerd dat hij dit beroep te danken had aan zijn vriend Ermerins, die secretaris te Veere was geworden.¹⁶⁸ Hoewel Ermerins pas in 1767 secretaris werd van Veere, is het niet geheel onmogelijk dat hij de hand heeft gehad in het beroep van Van Iperen naar Veere. Ermerins correspondeerde namelijk reeds vanaf 1765 over zijn benoeming als secretaris met een niet bij name genoemde hoogedel

164 *Tael- en dichtkundige bijdragen* II, 583-590.

165 P.G.J. van Sterkenburg, *Van woordenlijst tot woordenboek. Inleiding tot de geschiedenis van woordenboeken in het Nederlands* (Leiden 1984) 47.

166 L. van Driel en J. Noordegraaf, *De Vries en Te Winkel, een dubbelbiografie* (Den Haag-Antwerpen 1998) 85, 86; C.B.F. Singeling, *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800* (Amsterdam 1991) 121, 122, 251, 252; Marleen de Vries, *Bescha-ven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800* (Nijmegen 2001) 92-94.

167 Van Iperen, *Afscheid*, 62.

168 Nagtglas, *Levensberichten over Zeeuwen* I (Middelburg 1890) 457.

geboren gestrenghe heer. Wie dit geweest is, is niet bekend. Jan van Borssele van der Hooge, die grote invloed had op het reilen en zeilen te Veere kan het niet zijn geweest, aangezien hij reeds in 1764 was overleden.¹⁶⁹ In ieder geval is het goed mogelijk dat Ermerins aan die onbekende Van Iperen heeft aanbevolen. Van Iperen aanvaardde het op hem uitgebrachte beroep. In Lillo had men graag gezien dat hij zou blijven.¹⁷⁰

3.13. Conclusie

In de zestien jaar dat Van Iperen als predikant werkzaam is geweest, komt hij enerzijds naar voren als een godgeleerde die bewust orthodox-gereformeerde leerstellingen verkondigde. Zo nam hij het op voor de leer van de triniteit, de rechtvaardiging en de kinderdoop. Verder koos hij positie tegen het piëtisme. Zo moest hij niets hebben van het gebeuren in Nijkerk rondom de diensten van Kuypers. Ook sprak hij zijn misnoegen uit over de *Zielseenzame meditatiën* van Eswijler. Hij deed dit af als dweperij. Wanneer wij deze gegevens overzien zouden wij Van Iperen kunnen kenschetsen als een predikant die behoorde tot de gereformeerde orthodoxie. Dit komt ook tot uiting in zijn afwijzing van de vrijmetselarij.

Maar er zijn ook andere facetten te bespeuren. Hij had een brede wetenschappelijke interesse en schreef over tal van onderwerpen verhandelingen die hij met meer of minder succes indiende bij de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, waarvan hij tot zijn grote vreugde werd benoemd tot lid. Zijn studiezin leidde tot een doctoraat in de wijsbegeerte. Blijkens zijn dissertatie was hij de Leibniz-Wolffiaanse filosofie toegedaan, die bekend staat als een gematigd verlichte wijze van filosoferen. Openheid naar het nieuwe ontwaren we verder bij Van Iperen in zijn bemoeienis om te komen tot een woordenboek van de Nederlandse taal. Verder schreef hij werkjes over de exegese, waaruit blijkt dat hij aan de exegese vernieuwende impulsen wil geven. Een geschriftje over kometen laat zien dat hij in tegenstelling tot sommige andere predikanten een komeet niet wilde zien als een teken van het naderende onheil of oordeel, maar wenste te interpreteren als een natuurverschijnsel.

Voor ons doemt het beeld op van een predikant die niet geheel te plaatsen valt: hij lijkt orthodox-gereformeerd in geloofsopvattingen, maar staat tegelijk open voor de tijdgeest en toont verlichte trekken.

Als predikant blijkt hij niet alleen met zijn gemeente van doen te hebben, maar ook met het kerkelijk orgaan van de classis, die zijn collega Stenhuis de hand boven het hoofd houdt, terwijl Van Iperen door wilde pakken. Hij wist steun te vinden bij de burgerlijke overheid. Maar niet altijd verkeerde hij op goede voet met de

169 ZB, HS. 3340, Hendrik Kluit, *Afscheidsgroet aan mijn zeer geliefde vriend Jacobus Ermerins na zijn benoeming tot secretaris van Veere*; HS. 0158, Jacobus Ermerins aan N., 14 mei 1765; De Mooij, *Jona Willem te Water*, 43.

170 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1939, notulen 25 januari 1766.

overheid, een enkele keer is er spanning tussen de kerkelijke gemeente en de gedelegeerde rechters. Zo dreigde men in een impasse te raken over de zorg die verleend moet worden aan een halfwees. Het laveren tussen kerk en staat zal een blijvend thema zijn in het leven van Van Iperen.

4. Stadspredikant

Ach mijne Veereenaars! Wat heb ik myn uiterste best gedaan om u wys te maaken tot zaligheid, was 't mogelyk u van alle overblyfzelen van onkunde, dweepery en ongeloof te geneezen (...) doch gy hebt niet gewild.¹

4.1. Huisvesting en intrede

Veere, gelegen aan de noordoostelijke kust van het eiland Walcheren, was één van de zes stemhebbende steden van Zeeland. Een dergelijke stad had een afgevaardigde in het provinciale bestuur, in tegenstelling tot de zogenaamde ‘smalsteden’. Deze plaatsen bezaten wel stadsrechten, maar hadden geen eigen afgevaardigde in de Staten van Zeeland. Zij werden samen met de plattelandsdorpen vertegenwoordigd door de zogenaamde ‘Eerste Edele’, een persoonlijk vertegenwoordiger van de stadhouder.² Veere behoorde dus als stemhebbende stad tot de invloedrijke plaatsen van de provincie, maar was wel de laagste in rang.³

De toestand van Veere was in de achttiende eeuw bepaald niet florissant: het bevolkingsaantal was al jaren op zijn retour.⁴ Toch kon Van Iperen ondanks de krimpende bevolking heel moeilijk geschikte huisvesting vinden in de stad. Een maand voor zijn komst had hij nog steeds geen woning en zag hij zich genoodzaakt om de hulp in te roepen van het stadsbestuur.⁵ Daarin leek zijn situatie op die van collega-predikant Martinet, die een tiental jaren later eveneens bij het zoeken van een woning in de stad Zutphen de bemiddeling van een van de burgemeesters nodig had. Maar Zutphen was een ‘volkvolle stad’ in tegenstelling tot Veere.⁶ Uiteindelijk kon Van Iperen een zogenaamd ‘stadshuis’ huren aan de markt. Een dergelijk huis was eigendom van de stad in tegenstelling tot een huis dat door particulieren te huur werd aangeboden. In het voorjaar van 1768 kocht hij een huis, eveneens aan de markt.⁷

1 Van Iperen, *Afscheid*, 70.

2 Boddaert e.a., *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* I, 32-34.

3 Pieter Boddaert, Johannes Plevier en Nikolaas van der Schatte, *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, vervolgende de beschrijving van Zeeland: met nieuwe landkaarten, plans der steden en konstige printverbeeldingen* II (Amsterdam 1753) 134.

4 ZB, HS. 3749, Jacobus Ermerins, *Register der dopelingen in de gereformeerde nederduitsche gemeente te Vere, sedert den jare 1701 tot 1766 ingesloten*.

5 ZA, Gemeente Veere, inv. 35, notulen 25 januari 1766.

6 Bert Paasman, *J. F. Martinet*, 38.

7 ZA, Rekenkamer D, inv. 69471.

Op zijn veertigste verjaardag werd hij bevestigd door Jacobus de Schoesetter, een van zijn drie collega's.⁸ De Schoesetter preekte bij die gelegenheid over Ezechiël 33: 11: 'Zeg tot hen: Zo waarachtig als ik leef, spreekt de Heere HEERE, zo Ik lust heb in den dood des goddelozen! Maar daarin heb ik lust, dat de goddeloze zich bekere en leve. Bekeert u, bekeert u van uw zondige wegen, want waarom zoudt gij sterven, o huis Israels?' Blijkbaar had De Schoesetter geen hoge dunk van zijn gemeente.

Van Iperen deed intrede met een preek over 2 Tim 2: 24-26: 'En een dienstknecht des Heeren moet niet twisten, maar vriendelijk zijn jegens allen, bekwaam om te leren, en die de kwaden kan verdragen; met zachtmoedigheid onderwijzende degenen die tegenstaan; of hun God te eniger tijd bekering gawe tot erkentenis van de waarheid; en zij wederom ontwaken mochten uit den strik des duivels, onder welken zij waren tot zijn wil.'⁹ Deze tekst zou Van Iperens leidraad worden.¹⁰

De tekst past goed bij de idealen van de achttiende eeuw, waarin voor een predikant een opvoedende taak was weggelegd. Van Iperen zou later zeggen dat hij daarin maar ten dele was geslaagd, deels omdat hij zelf te kort was geschoten, deels omdat de mensen hun dweperij en bijgelovigheid niet wilden opgeven.¹¹ Het eerste gedeelte van de tekst, 'een dienstknecht des Heeren moet niet twisten', zou echter in schril contrast komen te staan met de werkelijkheid. Van Iperen zou verzeild raken in verschillende conflicten met zijn collega's, de classis, het stadsbestuur en in het bijzonder met burgemeester Van der Loeff. Het stadsbestuur en met name Van der Loeff, wilde steeds meer invloed uitoefenen op het reilen en zeilen van de kerkenraad en daar was Van Iperen niet van gediend.¹²

De gegevens over zijn bevestiging en intrede werden op weinig elegante wijze door zijn collega Henricus Liens geboekstaafd in het actaboek van de kerkenraad. Helemaal onderaan de pagina staan haast onleesbaar de gegevens over de bevestigings- en intrededienst neergekrabbeld.¹³ Deze slordige notitie zal Van Iperen een doorn in het oog zijn geweest. Toen hij zitting nam in de classis Walcheren, zette hij in het ondertekeningsboek zijn handtekening bovenaan een nieuwe bladzijde, hoewel onderaan de vorige pagina nog voldoende ruimte was.¹⁴ Wellicht zag hij in de slordige vermelding van zijn bevestiging ook een illustratie van de onwelwillende houding waarmee zijn ambtsbroeders hem bejegenden: 'myne toenmalige

8 Jacobus de Schoesetter werd geboren te Middelburg, was predikant te Lienden en sinds 1749 predikant te Veere, overleden in 1781, zie J. Renier, *Nieuwe naamlijst der predikanten in de hervormde gemeente van Vere, sedert afwerping van het Spaansche juk ten jare 1572* (Middelburg 1834) 16.

9 ZA, Hervormde Gemeente Veere, 2700, inv. 16, notulen 31 januari 1766; *Mc*, 27 februari 1766.

10 Van Iperen, *Afscheid*, 63.

11 Van Iperen, *Afscheid*, 63, 70.

12 Zie hoofdstuk 6.

13 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16; notulen van 31 januari 1766. Henricus Liens was predikant te Molenaarsgraaf, Koudekerke, Kortgene en sinds 1753 te Veere. Hij overleed in 1768.

Zie Renier, *Nieuwe naamlijst*, 16, 17.

14 ZA, Classis Walcheren, inv. 45.

Amptgenooten, welke hunne stem niet hadden willen geeven, om my te beroepen (...) waren tegen my vooringenoomen' zou hij later zeggen.¹⁵

4.2. Evangelische prediking

Het begin van zijn ambtsperiode was voor Van Iperen veelbelovend: 'de kerken liepen vol, en ik gaf genoeg aan velen.'¹⁶ Maar dit was niet van lange duur. 'Nyd en bedilzucht gespten het harnas aan.'¹⁷ Volgens hem was een verschil in theologische ligging de oorzaak. Hij typeerde zichzelf als 'evangelisch': 'Ik sprak, en zelfs in myne toepassingen, van Onzen Zaligmaker, met een meer Evangelische toeëigeninge.'¹⁸

Het begrip 'evangelisch' is een moeilijk te omschrijven notie, waaraan verschillende betekenissen werden gegeven. Zo kon de evangelische prediking dicht bij de orthodox-bevindelijke prediking liggen, maar dergelijke predikers hadden minder op met de dogmatiek. Vaak was hun prediking eenvoudige kruisprediking, waarin zij de nadruk legden op Christus' verzoenend sterven en opriepen tot bekering. Uit de evangelische prediking sprak soms een groot zondebesef, maar de oorzaak werd niet gezocht in de erfzonde zoals bij de orthodoxe bevindelijken. Daardoor konden evangelische predikers gemakkelijker oproepen tot bekering. Een ander verschil met de orthodoxe voorgangers was dat deze vaak tot God baden, terwijl de evangelischen zich in hun gebeden sneller tot Jezus richtten. De ideeën van de verschillende gelovigen die zich met de naam 'evangelisch' tooien zijn echter zeer divers en laten zich niet makkelijk onder een noemer brengen. Wat de evangelischen wel gemeen hadden, was hun ideaal om terug te keren naar de bron, het Evangelie van Jezus.¹⁹

Van Iperen verstond onder 'evangelisch' dat hij het Evangelie naar zijn oorspronkelijke bedoeling wilde uitleggen, zonder inmenging van menselijke begrippen en uitdrukkingen.²⁰ Daarbij nam hij de apostelen tot voorbeeld.²¹ Maar zijn 'evangelische' prediking viel niet in goede aarde. Al spoedig werden er 'lasterschriften onder de deur geschoven' met onder meer het dreigement dat wanneer hij zijn prediking niet zou wijzigen hij spoedig 'voor lege stoelen en banken' zou preken.²² Toen hij toch doorging met nadrukkelijk te spreken over 'ónze Vader en ónze Heere Jezus Christus' verlieten inderdaad velen zijn gehoor. Gewoonlijk waren er 's zondagsmorgens twee diensten, één in de Grote Kerk, en één in de Kleine Kerk.

15 Van Iperen, *Afscheid*, 63.

16 Van Iperen, *Afscheid*, 64.

17 Van Iperen, *Afscheid*, 64.

18 Van Iperen, *Afscheid*, 64.

19 Van den Akker, 'Nieuwlichterij of bijbels geloven?', 18-36; Bosch, *En nooit meer oude psalmen zingen*, 43, 44; Bosma, *Woorden van een gezond verstand*, 374-378.

20 Van Iperen, *Afscheid*, 104, 105.

21 Van Iperen, *Afscheid*, 65.

22 Van Iperen, *Afscheid*, 64.

Wanneer er bij uitzondering slechts één dienst was en deze door Van Iperen werd geleid, bleef men liever thuis dan onder zijn gehoor te gaan zitten.²³ Hoewel na verloop van tijd de kerkgang weer toenam, kwam er later toch weer een terugval en weigerden mensen opnieuw bij hem ter kerke te gaan.²⁴ Waarschijnlijk speelde hierbij de onrust op Walcheren een rol die in het jaar 1778 ontstond met betrekking tot tolerante predikanten. Zo meed men toen in Vlissingen de diensten van Jona Willem te Water, een vriend van Van Iperen.²⁵

Zelf dacht Van Iperen dat de geringe belangstelling werd veroorzaakt door het feit dat men zijn preken te geleerd vond. Hij ging te uitvoerig op Bijbelse geschiedenissen in. Om de mensen te overtuigen van de ‘evangelische waarheden’ hield hij namelijk allerlei uitweidingen van fysicotheologische aard: ‘Was dat geleerdheid, als ik Ulieden, tot het opmerken en eerbiedigen der Goddelyke Eigenschappen in de aanschouwing der Natuur, nu en dan aanwakkerde?’²⁶ Hij vroeg zich af hoe het kwam dat geleerde personen het publiek minder wisten te boeien dan onkundige predikers.²⁷ Hij meende dit te kunnen verklaren uit het feit dat dergelijke onkundige predikers ongewone verschijnselen waren:

En omdat dit een zeldzaam verschynzel is, dat een neger, een jood, een ambagtsman prediken, kunnen deeze ook naar het oordeel der gemeente beter prediken dan een hoogleeraar, dan onze machtigste predikers: de Willemsens, Nieuwlandes, Hofstedes, Nahuysens en soortgelyken.²⁸

Wanneer een ziekentrooster of ambachtsman voorging tijdens erediensten, zou hij woorden en klanken gaan gebruiken die hij ooit gehoord had in de gezelschappen van ‘eenvoudige godsdienstminnaars’. Op de kansel zou hij veelvuldig gebruikmaken van deze ‘kunstwoorden’, die goed in het gehoor lagen ‘...en zo predikt hy waarlyk schoone en naif in de ooren van het grootste gros van zyne toehoorders.’²⁹ Met dergelijke praktijken konden predikanten zich natuurlijk niet inlaten. Van Iperen zag het als de opdracht van de dienaren van het Woord om allereerst af te stemmen op de gemeenten om die vervolgens op te voeden.³⁰ Hij blijkt daarmee oog te hebben voor het communicatieve aspect van de preek. Zoals wij reeds gezien hebben, sprak hij met waardering over Tillotson die vernieuwende ideeën had over de verkondiging. Van Iperen voelde niets voor een geleerde analytische preektrant die in zijn ogen slechts afleidde van waar het werkelijk om te doen was.³¹

23 Van Iperen, *Afscheid*, 65.

24 Van Iperen, *Afscheid*, 65.

25 De Mooij, *Jona Willem te Water*, 75.

26 Van Iperen, *Afscheid*, 69-70.

27 ZA, KZGW, inv. 4, notulen 28 juli 1775.

28 ZB, HS. 3924, 12.

29 ZB, HS. 3924, 12-13.

30 ZB, HS. 3924, 12.

31 NHA, KHMW, inv. 30, Van Iperen aan van der Aa, 15 november 1755; ZB, HS. 3924, 12, 13.

Men moet geene verborgentheden zoeken, daar ze niet zyn, of eenen onnoodigen omslag van letterkundige en praktikale godgeleerdheid overhoop haalen, om eenen eenvoudigen leezer te verbysteren, en om hem, by het uitgaan van de kerk in welmeenenden ernst te doen betuigen dat hy den text nu minder verstaat, dan toen hy denzelven hoorde voorlezen: ja dat hy den voorlezer menigmaal beter, duidelyker verstond, dan den predikheer.³²

Hij wilde kort en bondig preken, al gebeurde het een enkele keer dat hij langer dan twee uur op de preekstoel stond.³³ Hij ging bij het maken van zijn preken zorgvuldig te werk en schreef ze helemaal uit. Aan het einde van zijn leven had hij twaalf folio-banden met de preken die hij had gehouden. Deze zijn helaas verloren gegaan.³⁴

4.3. Tegen een dweperse avondmaalsviering

Te Lillo was al duidelijk geworden dat hij fel gekant was tegen dweperij. In Veere kwam hij er daadwerkelijk mee in aanraking. Er was een vorm van Avondmaalsviering in zwang gekomen die hem tegenstond. Hij sprak van 'dweepersche nieuwigheden'. Omdat de notulen hierover zwijgen is niet duidelijk wat hij hieronder verstond. In ieder geval voelde hij zich in zijn afwijzing geheel alleen staan.

Ik, ik alleen, zonder eenige hulpe, de eenvoudige bedieninge en het Formulier des H.AvonDMAALS tegen de begochelende inbreuk van eenige dweepersche nieuwigheden handhaafde.³⁵

Vaak werd dweperij geassocieerd met bijzondere ervaringen die volgens gelovigen veroorzaakt werden door directe goddelijke ingeving.³⁶ In de Bijbel kwam Van Iperen passages tegen die uitgelegd konden worden in het voordeel van de dwepers, zoals het krijgen van visioenen. Hij deed dan zijn uiterste best om duidelijk te maken dat zulke passages niets met dweperij van doen hadden. Zo drukte hij de gemeente op het hart dat in Handelingen 16 weliswaar sprake is van een visioen, maar dat Paulus niet blindelings dit visioen volgde, maar eerst met zijn medereisgenoten een kalm en bedaard gesprek aanging om vervolgens met het verstand een besluit te nemen.³⁷

Van Iperen ontkende niet dat de Heilige Geest hiermee te maken had. De gelijkgestemde gedachten van Paulus, Silas, Timotheus en Lukas interpreteerde hij

32 Van Iperen, *Afscheid*, 30, 31.

33 ZA, Gemeente Veere, inv. 341, 21 februari 1771.

34 Wachter, *Lyk-en lof-rede*, 34, 35.

35 Van Iperen, *Afscheid*, 70.

36 Dorothée Sturkenboom, *Spectators van hartstocht: sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998) 170.

37 Van Iperen, *Afscheid*, 47.

weliswaar als ingeblazen door de Geest, maar hierin was volgens hem geen ‘zweemsel van dweepery.’³⁸ Want Paulus en zijn reisgenoten redekavelden ‘weloverdacht’. Hij typeerde hun overleg zelfs als een vorm van ‘onfeilbaare proefondervindelyke natuurkunde.’³⁹

4.4. Feestelijke inhuldiging van Prins Willem V als markies van Veere

Het verblijf te Veere was voor Van Iperen feestelijk begonnen. Enkele dagen na zijn intrede was Prins Willem V meerderjarig geworden. Omdat Veere een markizaatstad was, werd de prins enige maanden na zijn verjaardag te Veere ingehuldigd als markies.⁴⁰ Van Iperen werd gevraagd om ter opluistering van die plechtigheid zorg te dragen voor Latijnse spreuken die op de erebogen vermeld zouden worden. Deze spreuken vervaardigde hij niet allemaal zelf, hij ontleende deze ook aan schrijvers zoals Jacobus Sannazarius,⁴¹ en ‘mynen boven alle, begunstigten Digter Horatius’.⁴² Ter gelegenheid van het feest werden de huizen en gebouwen versierd met vlaggen en wimpels en werd de dag met kanonschoten ingeluid. Nadat de prins was gearriveerd werd de eed afgelegd door zowel de prins als de stad. Een moment dat Van Iperen als zeer indrukwekkend heeft ervaren.

(...) de zielen van een iegelyk wierden getroffen met ontzag voor de Gedugte en Alomtegenwoordige hemelmajesteit, en met verdubbelinge van liefde voor en van getrouwe aanklevinge aan den jongen heer Markgraaf en zyne Regeringe, dien Jehova voorspoedig make!⁴³

De markies werd vervolgens door verschillende personen toegesproken. Namens de predikanten voerde Jacobus de Schoesetter het woord. Die eer viel hem te beurt omdat hij de oudste predikant was. Van Iperen echter kon het niet nalaten om op

38 Van Iperen, *Afscheid*, 49.

39 Van Iperen, *Afscheid*, 49.

40 Zie over Veere als markizaatstad: H. Cools, *Het markizaat Veere. Een relict van Bourgondisch-Habsburgse adelsbeleid* (Leuven 2009).

41 Josua van Iperen, *Statige inhuldiginge van zyne doorluchtigste hoogheid Willem den Vyfden, prince van Oranje en Nassau als markgraaf van Veere den 28 van bloeimaand 1766* (Middelburg 1767) 32; Jacopo Sannazaro (1456-1539) was een Italiaanse dichter die in elegant klassiek Latijn elegieën, epigrammen vissersidyllen schreef. Hij schreef eveneens een epos in hexameters *De partu virginis*. Zijn hoofdwerk is een herdersroman *Arcadia*. Deze roman oefende in de 16^e en 17^e eeuw in geheel Europa grote invloed uit. Ook schreef hij *Gliomeri*: grappige met spreuken doorweven liederen in elf-lettergrepige verzen. Zie William John Kennedy, *Jacopo Sannazaro and the uses of pastoral* (Hannover/London 1983) 72; G.S. Overdiep, ‘De invloed der Italiaansche letteren’, in: F. Baur e.a. (ed.), *Geschiedenis der letterkunde der Nederlanden* III (Antwerpen/Brussel/ ’s Hertogenbosch z.j.) 54-58.

42 Van Iperen, *Statige inhuldiginge*, 33.

43 Van Iperen, *Statige inhuldiginge*, 47.

eigen houtje als jongste predikant de prins een Latijnse lierzang te overhandigen, die hij naderhand in het Nederlands vertaalde.⁴⁴

Ginds ryd hy door, myn erfprins, voorgereden
 En vergezeld
 Van Edelen en lyftrouwanten, heden
 Beklimt hy nog het Raadhuys, aangesteld
 En opgehaald, om de ampten zyner vaderen
 't Aanvaarden, met een teêr gemoed,
 Dat zedigheid beheert, en schiet door zuivere aderen
 Oranjes heldenbloed.⁴⁵

Deze handelswijze zal niet bijgedragen hebben tot zijn acceptatie bij zijn ambtsbroeders. Aan het einde van de dag was het stadhuis opgeluisterd met prachtige lampions. Ook de kerken en torens waren versierd met lantarens. De ramen van de huizen had men beschilderd zodat de verlichte vensters bij vallen van de avond een mooi effect gaven. De prins werd in een koets langs de kaden en de belangrijkste straten rondgereden en vertrok daarna naar zijn hotel in Middelburg.⁴⁶ Hiermee was voor de prins de plechtige inhuldiging tot markies ten einde. Voor de inwoners was het feest nog niet afgelopen. Zij konden nog nagenieten van een indrukwekkend vuurwerk, dat bestond uit vuurpijlen en voetzoekers, dat tot in de morgen heeft geduurd.⁴⁷

Voor Van Iperen duurde de napret nog langer. Het was gebruikelijk dat een dergelijke inhuldiging werd geboekstaafd. Het stadsbestuur verzocht hem dit werk te schrijven, wellicht omdat hij ook al zorg gedragen had voor de spreuken op de erepoorten. Enthousiast gaf hij aan dit ter hand te willen nemen.⁴⁸ Omdat hij alles zo grondig mogelijk wilde doen, vroeg hij inzage in alle stukken, om een zo nauwkeurig mogelijk beeld te kunnen geven van de activiteiten van die dag.⁴⁹ Allereerst schetste hij een overzicht van de ontwikkeling van het markizaat, omdat hij van mening was dat dit markizaat nog niet nauwkeurig genoeg beschreven was.⁵⁰ Hiervoor maakte hij gebruik van bestaande literatuur zoals de *Vaderlandse Historie* van Jan Wagenaar, de *Tegenwoordige Staat van Zeeland* en de *Cronijck* van Mattheus Smallegange. Maar hij bestudeerde ook bronnen. Zo nam hij een waarschijnlijk door hem zelf vervaardigde Nederlandse vertaling van de Franse oorkonde van het markizaat op om inzicht te geven in de geschiedenis van het markizaat.⁵¹ Johan

44 Van Iperen, *Statige inhuldiging*, 51.

45 Van Iperen, *Statige inhuldiging*, 59.

46 Van Iperen, *Statige inhuldiging*, 58.

47 Van Iperen, *Statige inhuldiging*, 59.

48 ZA, Gemeente Veere, inv. 35, notulen 19 juli 1766; Van Iperen, *Statige inhuldiging*, 2,3.

49 ZA, Gemeente Veere, inv. 35, notulen zaterdag 19 juli 1766.

50 Van Iperen, *Statige inhuldiging*, 3.

51 Van Iperen, *Statige inhuldiging*, 7-12.

Marinus Chalmers, de zoon van de voormalige Schotse predikant John Chalmers was secretaris van de Staten van Zeeland, later werd hij raadpensionaris. Hij stelde aan Van Iperen een afschrift van deze oorkonde ter hand. Behalve deze oorkonde maakte hij ook gebruik van de notulen van de Staten van Zeeland.⁵² Waarschijnlijk had hij dankzij dezelfde Chalmers inzage gekregen in deze notulen. Chalmers had namelijk grote belangstelling voor de notulen van de Staten. Hij had zich verdienstelijk gemaakt door er indices op te vervaardigen.⁵³

Daarna meldde Van Iperen de voorbereidingen tot de inhuldiging, waarbij hij uitvoerig de praalbogen, die op verschillende plaatsen in de stad werden opgesteld, beschreef.⁵⁴ Hierna volgt een beschrijving van de gebeurtenissen van de inhuldiging zelf.⁵⁵ Het werk sluit af met de zojuist gememoreerde *Lierzang* op de prins, vervolgens een bespiegeling waarin hij enkele meditatieve gedachten wijdt aan de inhuldigingsdag en tenslotte een huwelijkslied.⁵⁶

De werkwijze van Van Iperen is niet origineel. Hij volgde globaal de indeling van het werk van zijn voorganger, Andreas Andriessen, die eveneens een inhuldigingsboek had beschreven. De Waalse predikant van Vlissingen, Daniel Theodor Huet, die destijds voor het stadsbestuur van Vlissingen een dergelijk werk had vervaardigd, volgde een vergelijkbaar patroon.⁵⁷

Van Iperen wijkt op een belangrijk punt af van de andere inhuldigingsboeken. Hij nam namelijk een stichtelijke toepassing op, door hem een ‘bespiegeling’ genoemd. Hij zag namelijk een diepere dimensie in het evenement verscholen: zoals de prins welkom geheten werd en er voor zijn komst allerlei voorbereidingen waren getroffen, zo zal ook eenmaal de grote Erfheer van de wereld komen, en de gehele schepping zal met een ‘bevinge’ bevangen zijn. Met apocalyptische beelden schilderde Van Iperen de komst van God; vergeleken bij die geduchte verschijning zal het zonlicht zwart zijn, en de maan zal een roodachtig schijnsel geven. Ook dan zal er sprake zijn van vuurwerk, al belooft dat vuurwerk niet veel goeds:

ja dat eindelijk het groot vuurwerk van het veroordeeld waereldgestigt op zal vlieden, en branden tot in de onderste helle.⁵⁸

52 Van Iperen, *Statige inhuldiging*, 14.

53 Voor Johan Marinus Chalmers, zie *BWN* III, 305.

54 Van Iperen, *Statige inhuldiging*, 17-36.

55 Van Iperen, *Statige inhuldiging*, 37-59.

56 Van Iperen, *Statige inhuldiging*, 60-80.

57 Daniel Theodorus Huet, *Inhuldiging van zijne doorluchtige hoogheid Willem Karel Hendrik Friso: prins van Oranje en Nassau, enz. enz. enz. ... als erf-beer van Vlissingen, op den vden Junij MDCCLI. Met toestemminge en goedkeuringe der ed. achtb. regeeringe derzelver stad, uit echte stukken beschreeven* (Amsterdam 1753).

58 Van Iperen, *Statige inhuldiging*, 76.

Hij zal gedacht hebben aan de inslag van een komeet, want hij was de mening toegedaan dat op die wijze de aarde zou vergaan.⁵⁹ Wat in zijn werk ontbreekt zijn lofdichten op de auteur. Gewoonlijk schrijven vrienden of collega's een gedicht in een dergelijk werk. Maar bij Van Iperen treffen wij dit niet aan. Wellicht omdat hij niet goed lag bij de predikanten.⁶⁰ De magistraat schonk hem als blijk van waardering voor zijn arbeid drie exemplaren van het door hem geschreven boek, waarvan een in Franse band en twee in kleiner formaat.⁶¹

4.5. Bestrijding van armoede

Spoedig hierna maakte Van Iperen ook kennis met de armoedige kant van de stad. In de achttiende eeuw verslechterde de economische toestand binnen de Republiek. Stagnatie van de overzeese handel veroorzaakte een diepe recessie.⁶² Nog geen jaar na zijn bevestiging verzocht de magistraat hem om een speciale preek te houden die toegespitst moest zijn op een collecte voor de armen van de stad. Hij stond voor die dag op het rooster om voor te gaan in de gebruikelijke vrijdagavonddienst.⁶³ De directe aanleiding was de langdurige vorst, waardoor al het handwerk stil was komen te liggen en veel inwoners in erbarmelijke omstandigheden leefden. Het aantal gedupeerden was zo groot dat zij onmogelijk voor rekening konden komen van de diaconie. Daarom zou er een collecte onder de burgerij gehouden worden. Van de opbrengst konden meer dan 80 gezinnen en alleenstaande personen van brandstof, brood en boter worden voorzien.⁶⁴

De armoede in de stad trachtte men verder te beteugelen door het aanstellen van wijkmeesters die moesten voorkomen dat er armlastige lieden zich zouden vestigen in de stad. Een dergelijke maatregel had men ook reeds in 1693 getroffen.⁶⁵ De arme kant van Veere werd gedurende de loop der jaren steeds duidelijker zichtbaar en ging Van Iperen niet in de koude kleren zitten.

Het algemeen, het onbeschryfelyk verval, de droevige, de wanhopige, en uitmergelende vermageringe, welke ik, niet alleen, maar gylieden allen, weekelyks, daagelyks meer en meer in deeze stad en onder deeze burgery, ziet toeneemen, deeden my bykans, in eene sombere mymeringe, in eene droevige verleegenheid neerzygende, bezwyken.⁶⁶

⁵⁹ Zie hoofdstuk 13.

⁶⁰ Van Iperen, *Afscheid*, 63.

⁶¹ ZA, Gemeente Veere, inv. 37, notulen 12 december 1767, inv. 218, rel. tot de acta 5 december 1767.

⁶² Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996) 1101-1121.

⁶³ ZA, Gemeente Veere, inv. 36, notulen 28 febr. 1767.

⁶⁴ ZA, Gemeente Veere, inv. 36, notulen 28 febr. 1767; inv. 218, rel. tot de acta, 28 febr. 1767.

⁶⁵ ZA, Gemeente Veere, inv. 36, notulen 28 febr. 1767.

⁶⁶ Van Iperen, *Afscheid*, 73.

4.6. Scriba

Bij toerbeurt vervulde Van Iperen de taak van scriba van de kerkenraad. Hierbij toonde hij zich een ordelijk man. Zo maakte hij zich in 1772 sterk voor het goed onderhouden van het kerkelijk archief. Het ging hem aan het hart dat de oudste trouw- en doopboeken in slechte staat verkeerden. Daarom pleitte hij voor het opnieuw laten inbinden van de boeken.⁶⁷ Waarschijnlijk was hij hierop gekomen doordat hij zich in de geschiedenis van Veere aan het verdiepen was.⁶⁸ Ook maakte hij zich verdienstelijk door een ‘nieuwe naamlyst’ van de predikanten op te stellen. Deze naamlijst bevat niet alleen de namen maar ook biografische gegevens van alle predikanten die de Veerse gemeente hadden gediend. Overigens deed hij dit werk niet in de functie van scriba. Als preses had hij eens geopperd dat het goed zou zijn wanneer de naamlijst van de Veerse predikanten zou worden herzien. Men besloot hem dit werk op te dragen.⁶⁹ Het laat wel zien hoe graag hij de administratieve zaken op orde wilde hebben. Al is het ook niet uitgesloten dat hij voor aanvulling van de naamlijst zorg wilde dragen om zijn eigen naam vermeld te zien.

Verder werd hij als scriba voor de taak gesteld om een preciaire situatie op een nette manier af te handelen. Twee collegapredikanten vroegen bijna tegelijkertijd emeritaat aan. Het ambtelijke werk begon Henricus Liens zwaar te vallen, zodat hij emeritaat aanvroeg. Hij had last van zijn luchtwegen en ‘beginnende beroerten en zenuwtrekkingen’.⁷⁰ Into ter Swege klaagde over hypochondrie. Hij kreeg het niet meer voor elkaar om een preek te maken. Hij zat de hele week van ’s morgens vroeg tot ’s avonds laat op zijn studeerkamer, maar het lukte hem niet om een preek te memoriseren. Zijn uitgeschreven preek meenemen op de kansel bood ook geen soelaas, want zijn gezichtsvermogen was zo slecht dat hij zijn eigen handschrift nauwelijks kon lezen.⁷¹

Nog voor het emeritaat rond was, overleed Liens.⁷² Op voorstel van Ter Swege werd een zekere kandidaat Holzapfel aangetrokken om hem te ontlasten.⁷³ Van deze kandidaat beleefde men echter weinig plezier. In plaats van werkzaam te zijn in het pastoraat, leidde hij een ergerlijke levenswandel en deed hij onbetamelijke voorstellen aan vrouwen.⁷⁴ Te Veere was deze kandidaat niet meer te handhaven, maar men wilde hem wel een nieuwe kans geven in een andere gemeente. Daarbij wilde men niet verbloemen dat men in het geheel niet tevreden was over zijn

67 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 18 juli 1772.

68 Zie paragraaf ‘historische redevoeringen en nieuwe psalmen’.

69 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 11 juni 1774; notulen 23 sept 1775, 30 september 1775.

70 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16. Notulen 29 april 1768.

71 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16. Notulen 4 mei 1768.

72 Hij overleed op 22 mei 1768, ZA, Hervormde gemeente Veere, inv. 16, notulen 1 oktober 1768.

73 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16, notulen 28 juni 1769.

74 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16, notulen 10 november 1770; 17 november 1770, 24 november 1770; 17 september 1771.

werk.⁷⁵ Van Iperen stond voor de opdracht om als scriba van de kerkenraad een dusdanig testimonium te schrijven waaruit bleek dat hij zijn werk in Veere niet naar behoren had uitgeoefend, zonder hem al te hard te vallen. Verder schreef hij Holzapfel een bestraffende brief.⁷⁶

4.7. Pleitbezorger van catechese en opvoeding

*En ik voor my meene gelukkiger te zyn dan menig minnaar, indien dit Boek een klein plaatsje op de Kaptafel, onder uwe kap- en reukdoosjes, snuysteryen, Romans, fraye almanakken en andere kleinigheden verkrygen mag.*⁷⁷

Samen met zijn andere collega's deed Van Iperen zijn best om de catechese nieuw leven in te blazen. Daar was namelijk de klad ingekomen sinds het catechese-uur op bevel van het stadsbestuur verplaatst was naar de maandagavond. Een 'misselijke schikkinge' naar het oordeel van Van Iperen. Door het verplaatsen van de catechese kwamen er beduidend minder catechisanten en Van Iperen voelde zich daardoor belemmerd iets aan de onkunde van de mensen te kunnen doen.⁷⁸ Uiteindelijk slaagde de kerkenraad er in 1773 in om de catechese weer op zondagavond plaats te laten vinden. Naar het voorbeeld van Vlissingen en Goes duurde de catechesebijeenkomst anderhalf uur en vond deze plaats in de kerk. De predikant stond op de preekstoel, de catechisanten die de vragen moesten beantwoorden bevonden zich op een behoorlijke afstand van hem, zodat hun antwoord verstaanbaar was voor de luisteraars in de kerk.⁷⁹ Aan Van Iperen werd opgedragen om een preek over de catechese te houden. Hij preekte bij die gelegenheid over Hand 18: 24-28. Die avond ontving hij de catechisanten bij hem thuis.⁸⁰

Doopleden werden in de ogen van Van Iperen veel te laat aangenomen tot lidmaat van de kerk. Wanneer de mensen de leeftijd hadden om een beroep uit te oefenen, waren ze doorgaans te lui om nog te leren. Belijdenis van het geloof zou daarom eerder afgelegd moeten worden en de catechese moest gemakkelijker en aangenamer gemaakt worden. Het geheugen diende men niet te overvragen en kinderen moesten leren om zich uit te drukken in eigen woorden. Op die manier

75 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17 notulen 28 september 1771; 5 oktober 1771.

76 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 28 september.

77 Josua van Iperen, *Opvoedinge der meisjes van den heer Francois de Salignac de la Motthe Fenelon aartsbisschop en hertog van Kamerryk, alsmede Onderwys voor eene prinsesse van den heer De La Charterdye uit het Fransch vertaald en voorzien van eene voorreden over de gevoeggeykste en gemakkekykste manier om jonge dogters tot het huysbestier bequaam te maken* (Amsterdam 1771) ongepagineerd.

78 Van Iperen, *Afscheid*, 69.

79 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 25 november 1773; notulen 10 november 1773.

80 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 20 november 1773; ZB, HS. 3632.

kon men ‘de begrippen van de Belydenisse op een bevallige manier ingescherpt krijgen’.⁸¹

Behalve catechese had ook de godsdienstige opvoeding zijn aandacht. Zo vertaalde hij het bekende traktaat van de Franse auteur Fénelon, getiteld *Traité de l'éducation des filles*. Als pedagoog is Fénelon te karakteriseren als vertegenwoordiger van de zeventiende-eeuwse hoofse opvoeding.⁸² Zijn betekenis ligt vooral in het feit dat hij zich sterk maakte voor de opvoeding van meisjes, iets wat in die tijd niet gebruikelijk was. Verder achtte Fénelon het van belang rekening te houden met de ontwikkeling van het kind. In zijn tijd was daar weinig oog voor. Hij probeerde aan te sluiten bij de kinderlijke nieuwsgierigheid en zag de waarde in van het spelend leren.⁸³ Na zijn opleiding tot priester kreeg Fénelon in 1678 een aanstelling tot directeur van een instituut in Parijs dat belast was met de heropvoeding van dochters van hugenoten. Een hertogin vroeg hem advies bij de opvoeding van haar dochters. Naar aanleiding van haar verzoek schreef hij zijn traktaat, dat in 1687 verscheen. Van Iperen verzorgde de eerste Nederlandse vertaling.⁸⁴

We dienen zijn vertaling te zien in samenhang met de grote belangstelling die er in zijn tijd voor opvoeding leefde. Zo had de Hollandsche Maatschappij een prijsvraag over dit thema uitgeschreven die tientallen inzendingen opleverde.⁸⁵ Van Iperen wilde echter speciale aandacht vragen voor de opvoeding van jonge meisjes. Daarin was hij in ons land niet de enige. Justus van Effen was hem hierin voorgegaan. Maar blijkbaar achtte Van Iperen het toch nodig om met een vertaling van een meer dan honderd jaar oud geschrift op de markt te komen. Niet bij name genoemde vrienden hadden hem gevraagd het werkje te vertalen. Tot dan toe was er nog geen vertaling in het Nederlands verschenen en Van Iperen vermoedde dat de oorzaak gezocht moest worden in het feit dat de auteur een al te vurig Rooms-Katholiek was. Hij liet in zijn vertaling de tekst van Fénelon ‘even yverig Roomsch als dat hy was’, maar plaatste er protestantse kanttekeningen bij.⁸⁶ Hij probeerde door middel van een uitvoerige inleiding een vertaalslag te maken naar de opvoeding van gewone burgermeisjes.⁸⁷

Van Iperen laat zich kennen als een voorstander van goed onderwijs aan meisjes. In die zin is hij verlicht te noemen. Hij gaat daarin verder dan Fénelon. Meende Fénelon dat meisjes het beste geen kennis konden nemen van ‘heidense verdigtzelen’

81 Van Iperen, *Opvoedinge*, 118.

82 Bernard Kruithof e.a. (ed.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding bronnen, onderzoek* (2e herz. druk; Nijmegen 1983) 177.

83 Kruitof e.a. (ed.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, 178.

84 H.G. Martin, *Fénelon en Hollande* (Parijs 1928) 88, 89.

85 Willeke Los, ‘De predikant als pedagoog, de prijsverhandeling van Allard Hulshoff over geestelijke en zedelijke vorming’, in: Van der Wall en Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 279-288; André Hanou, ‘Het meisje God en Vaderland, een ideale religieuze opvoeding volgens Wolff en Deken’, in: Van der Wall en Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 309-319.

86 Van Iperen, *Opvoedinge*, ii.

87 Van Iperen, *Opvoedinge*, i-lii.

omdat deze mythen en sagen nogal eens onkuis waren, Van Iperen daarentegen was van mening dat de meisjes hier juist wel van op de hoogte moesten zijn. In zijn ogen was alle onkunde verderfelijk en daarom diende de meisjes gewaarschuwd te worden, anders zouden zij door hun onwetendheid een gemakkelijke prooi worden.⁸⁸ Een dergelijke gedachte vinden wij later ook terug in de briefroman *De historie van Cornelia Wildschut* van Betje Wolff en Aagje Deken.⁸⁹

Wanneer Fénelon meent dat men de opvoeding van meisjes niet te veel over de ziel moet spreken, vraagt Van Iperen zich af wat meisjes misdaan hebben waarom hen het onderscheid tussen de stoffelijke en geestelijke dingen zou onthouden worden.⁹⁰ Totaal oneens is Van Iperen het met Fénelon wanneer deze beweert dat vrouwen een afschrik moeten hebben van de wetenschap. Hij is juist van mening dat men zonder kennis ook geen geloof en godsvrucht kan bezitten.⁹¹ Wat onderwijs betreft is Van Iperen van oordeel dat meisjes zeker de Franse taal moeten leren omdat deze taal zo algemeen is, dit als aanvulling op Fénelons voorstel dat een meisje, wanneer zij wilde, Latijn, Italiaans en Spaans moest leren.⁹² Van Iperens dochter bezocht zelf de Franse School.⁹³

Aan de andere kant houdt Van Iperen ook een pleidooi voor het klassieke rolpatroon. Hij verwijst naar de natuur, waarin mannetjes altijd mooier en sterker zijn dan vrouwtjes. Hij concludeert daaruit dat de natuurwet de vrouwen oproept tot ootmoed en onderwerping en oordeelt dat de man boven de vrouw staat.⁹⁴ Geheel andere gedachten ventileerde zijn tijdgenoot Frederik Adolf van der Marck (1719-1800), die sprak van de gelijkheid van man en vrouw.⁹⁵ Een bazige vrouw zal volgens Van Iperen door haar gedrag haar man van zich vervreemden. Hij zal buitenshuis vertier gaan zoeken. In herbergen ontvangt hij respect van waard en waardin en ontmoet hij iemand die er niet slecht uitziet en hem vriendelijk toelacht.

En zie daar! Zoo maakt een heerszuchtig wijf hare gemaal die anders nooit van 't huis was, uithuizig, en gelijk het gaat, naderhand een lichtmis en overspeelder.⁹⁶

Voor 'keukenklauwers' heeft hij geen goed woord over. Dergelijke 'verwijfde schepselen', die zich met vrouwelijke zorg willen bezighouden, verdienen het niet om

88 Van Iperen, *Opvoedinge*, 57.

89 P.J. Buijnsters, *Wolff & Deken. Een biografie* (Leiden 1984) 280-287.

90 Van Iperen, *Opvoedinge*, 85.

91 Van Iperen, *Opvoedinge*, 85.

92 Van Iperen, *Opvoedinge*, 156-157.

93 ZA, Gemeente Veere, inv. 220, relatieven tot de acta, 20 okt. 1770.

94 Van Iperen, *Opvoedinge*, xlv.

95 Jan Wim Buisman, 'De vrouw, de bijbel en de Verlichting. De visie van de jurist Frederik Adolf van der Marck in context', in: Van der Wall en Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 297-304.

96 Van Iperen, *Opvoedinge*, xlvi.

een goede vrouw te treffen. Een vrouw die toch met een dergelijke man in zee ging ontving haar verdiende loon; zij kon maar op weinig medelijden rekenen.⁹⁷

Wat de godsdienstige opvoeding betreft, meende Van Iperen dat men het beste allereerst gebruik kon maken van de *Lusthof der Historiën*, om vervolgens de *Historische School en Huysbybel* van Kulenkamp te gebruiken.⁹⁸ Gerardus Kulenkamp (1700-1775) had in 1743 dit laatste werk uitgegeven. Dat Van Iperen waardering voor Kulenkamp had, kan ook ingegeven zijn doordat deze zich evenals hij zelf keerde tegen dweperij. Zo schreef Kulenkamp een bekend werk over de ‘enthousiasterij, geestdrijverij en bedorven mystijkerij’ van de Hernhutters.⁹⁹

Om de kinderen eerbied voor het Opperwezen bij te brengen maakt Van Iperen onderscheid tussen positieve en negatieve zaken. De negatieve zaken, zoals onweer en ziekten, zijn ‘proefstukken en flauwe schetzen’ van de goddelijke gramstorigheid om de ‘hardnekkige stouthed’ van het menselijk geslacht te bestrijden. Maar positieve zaken, zoals mooi weer en vruchtbare regen, onverwachte geluksgevallen dient men toe te schrijven aan de ‘goedgunstigheid van onzen Vader’.¹⁰⁰ Opvallend is dat Van Iperen positieve zaken in verband brengt met een persoonlijke God, terwijl hij negatieve zaken duidt met abstracte begrippen als ‘goddelijke gramstorigheid’. Hij had aarzelingen bij het gebruik van platen en prenten bij het bijbels onderwijs. Hij was er niet mordicus tegen, maar stelde wel de voorwaarde dat de prenten zorgvuldig vervaardigd dienden te worden. In ieder geval was hij tegen het uitbeelden van God.¹⁰¹ Tegen antropomorfe voorstellingen van God had hij geen bezwaar. De Bijbel zelf spreekt in menselijke taal over God. Het zou juist ongerijmd zijn om kinderen ‘afgetrokken denkbeelden te willen inscherpen’.¹⁰²

Van Iperen heeft met zijn vertaling van Fénelons *Traité* getracht om in de discussie over de opvoeding het gedachtegoed van deze geleerde te zuiveren van roomse ideeën en toe te passen op opvoeding van gewone burgermeisjes. Met zijn aandacht voor de opvoeding van de vrouw blijkt hij zoals gezegd een geestverwant te zijn van de gematigd verlichte auteurs Wolff en Deken.

4.8. Een bijzondere preek

Op zondag 3 mei 1772 viel Van Iperen de eer te beurt om een bijzondere dienst te leiden. In dat jaar werd namelijk de tweehonderdjarige bevrijding van de Spanjaarden herdacht. Het stadsbestuur besloot om hier aandacht aan te besteden in de middagdienst van de bewuste zondag.¹⁰³ Dergelijke diensten waren in de tweede

97 Van Iperen, *Opvoedinge*, xlvi.

98 Van Iperen, *Opvoedinge*, 64.

99 Zie over Kulenkamp: *BL IV* (Kampen 1998) 275.

100 Van Iperen, *Opvoedinge*, viii.

101 Van Iperen, *Opvoedinge*, 71.

102 Van Iperen, *Opvoedinge*, 75.

103 ZA, Gemeente Veere, inv. 41, notulen 18 april 1772.

helft van de achttiende eeuw niet ongebruikelijk. Wellicht hangen deze herdenkingsdiensten samen met het economisch verval dat was ingetreden en werden de herdenkingsdiensten ingegeven door een vorm van nostalgie.¹⁰⁴ Van Iperen stond op het rooster om die zondag voor te gaan in de Grote Kerk en zo ontving hij de opdracht deze herdenkingsdienst te leiden.¹⁰⁵

De preek kreeg als titel mee: *Tweehonderdjarig jubelfeest der Nederlandsche vrijheid, of plegtige redenvoeringe ter gedagtenisse der afwerpinge van het Spaanse juk*. De herdenkingsdienst werd 's middags gehouden, omdat in de morgendienst het Avondmaal werd gevierd. Het bezwaar dat door deze bijzondere dienst geen dankzegging op het Avondmaal kon worden gevierd, nam hij weg door er op te wijzen dat de gemeente juist het Avondmaal heeft te danken aan de bevrijding van het Spaanse juk.

Zouden wy dan dezen dag, dezen schoonen dag (...) laten voorby glippen, deze alleraandoenelykste omstandigheid, om elk beproefd Avondmaalganger, met dubbele vreugde met een dankbare en uitgelatene vrolykheid overstelpt, den Drinkbeker des Heeren te doen opnemen en zynen naam te doen aanroepen?¹⁰⁶

Als tekst had Van Iperen Jesaja 51:9 gekozen: 'Ontwaak, ontwaak, trek sterkte aan Gij arm des Heeren! ontwaak als in verledene dagen, als in de geslachten van ouds, zijt Gij het niet, Die rahab uitgehouwen hebt, die den zeedraak verwond hebt?' Net als een gewone preek kende deze leerrede een inleiding, een verklaring van de bijbeltekst, en een toepassing. Bij de uitleg van deze woorden kreeg de gemeente een flink staaltje van de zogenaamde profetische godgeleerdheid voorgeschoteld. De profetische godgeleerdheid was opgekomen in de zeventiende eeuw als reactie op vroege deïsten en 'vrijgeesten' die de bijbel onder kritiek stelden. Door bestudering van de profetische geschriften probeerde men aan te tonen dat deze profetieën daadwerkelijk waren uitgekomen om op deze wijze de waarheid van de bijbel te bewijzen. Het was voornamelijk een aangelegenheid van Coccejanen.¹⁰⁷ Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen dat Van Iperen met zijn Cocceaanse achtergrond zich met de profetische godgeleerdheid bezig hield.¹⁰⁸

De woorden Rahab en Zeedraak worden als volgt uitgelegd: met Rahab wordt de nijldelta bedoeld en onder zeedraak verstaat hij de krokodil 'dat tweeslagtig

104 Bosma, *Woorden van een gezond verstand*, 229.

105 ZA, Gemeente Veere, inv. 41, notulen 18 april 1772.

106 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 5.

107 E.G.E. van der Wall, 'Profetie en providentie, de coccejanen en de vroege verlichting', in: P. Bange (ed.), *Kerk en verlichting, voordrachten gehouden tijdens het Windesheimsymposium op 18 november 1989* (Zwolle 1990) 30; E.G.E. van der Wall, 'The religious context of the early Dutch Enlightenment. Moral religion and society', in: Wiep van Bunge (ed.), *The early Enlightenment in the Dutch Republic 1650-1750. Selected papers of a conference held at the Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel 22-23 March 2001* (Leiden-Boston 2003) 48.

108 Zie hoofdstuk 10.

watergedrogt, die verschrikkelijk groote hagedis' die in Egypte de wreedste verwoestingen aanricht.¹⁰⁹ Hij volgde hierin de visie van de Franse protestantse bijbelwetenschapper en filosoof Samuel Bochart (1599-1667).¹¹⁰ In een voetnoot bij de gedrukte tekst tekende hij echter aan dat hij Rahab liever exegetiseerde als Nijlpaard. Dit dier was niet zo gevaarlijk als de krokodil. Deze wijsheid haalde hij onder meer uit een verslag, getiteld *Reize naar Palestina* van de hand van Fredrik Hasselquist (1722-1752), een Zweeds reiziger en natuurvorser. Van Iperen zou nog vaker reisbeschrijvingen te berde brengen bij zijn exegese.¹¹¹

Na de uitleg paste hij de tekst toe op de situatie van de Hollandse opstand tegen Spanje. Zeeland ligt net als de nijldelta in de laagte en in het blazoen van de provincie is een zwemmende leeuw in de golven te vinden. Koning Filips is dan de verstokte Farao en dus de krokodil.¹¹² Vervolgens brengt hij het Nieuwe Testament te berde waarin sprake is van Jannes en Jambres die Mozes tegenstaan. Daarin ziet Van Iperen 'geschikte prentverbeeldingen' om er kardinaal Granvelle en bisschop De Castro onder te verstaan.¹¹³

4.9. Historische redevoering

*Buiten aan het noorderhoofd van deze onze stad ligt, onder de ruwe keyen en lompe zinksteen, weggesmeten een brok der zerke, waar op nog het wapen en de naam van den edelen en eerwaardigen heer Miggrode, den hervormer uwer voorzaten te lezen is, van eenen man, die hier in deze veste, ruim zoo wel, als Erasmus te Rotterdam, ja met beter regt, een metalen standbeeld verdiend had.*¹¹⁴

Een goed jaar later hield Van Iperen een historische redevoering. Tijdens een wandeltocht langs het Noorderhoofd had hij een brokstuk van een zerk gevonden.¹¹⁵ Op zich was dat niet bijzonder. Zerken lagen daar genoeg. In 1686 had een hevige brand in de Grote Kerk gewoed en door de hitte waren veel zerken gebarsten. De brokstukken werden gebruikt als dijkverzwaring.¹¹⁶ Maar het brokstuk dat Van

109 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 12-13.

110 S. Bochart (1599-1667) schreef *Hieroicoon sive de animalibus S Scripturae*. Hij verzamelde tal van gegevens uit werken van Plinius, Ibn-Ezra, Josephus enz. Zie over hem: Johann Fuck, *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts* (Leipzig 1955) 84, 85.

111 Zie hoofdstuk 10.

112 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 19.

113 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 19. In Nederland heeft van 1561-1574 het bisdom Middelburg bestaan. In 1561 werd Nicolaus De Castro benoemd tot bisschop van dit bisdom, zie hierover: W. Punt, 'De introductie van Nicolaas de Castro als bisschop-abt van Middelburg', in: *Zeeuws Tijdschrift* 34 (1984) 8-14.

114 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 75.

115 *Mc*, 28 december 1773.

116 Anneke Stadig, *Victor de Stuers en de monumenten van Veere* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, UvA Amsterdam 1985) 53.

Iperen had gevonden, identificeerde hij als een deel van de grafzerk van Johannes van Miggrode.¹¹⁷ Van Miggrode was de laatste pastoor van Veere en tevens de eerste predikant. Als lid van de classis Walcheren en de classis Zuid-Beveland, en als preses van de eerste synode te Goes in 1579 en scriba van de provinciale synode van 1591 te Middelburg, had Van Miggrode zich verdienstelijk gemaakt voor de opbouw van de kerk der hervorming in Zeeland.¹¹⁸

Dat Van Miggrodes zerk vergeten aan de zeekant lag, ging Van Iperen aan het hart en in zijn zojuist genoemde herdenkingspreek had hij dit aan de orde gesteld. Het stadsbestuur besloot daags na de herdenkingsrede het brokstuk in de stads-schuur onder te brengen om er te zijner tijd iets mee te doen.¹¹⁹ Later dat jaar ontstond het idee om een gedeelte van de zerk te verwerken in een gedenknaald voor Miggrode.¹²⁰

Toen het monument nagenoeg klaar was, vroeg men Van Iperen om een gepaste redevoering te houden waarin de goede verdiensten en geloofsijver van Miggrode aan de vergetelheid zouden worden ontruikt.¹²¹ Hij had hier vanzelfsprekend oren naar en gaf het stadsbestuur in overweging om een programma uit te geven om meer ruchtbaarheid te geven aan de zaak. Zijn voorstel werd door de magistraat overgenomen en er werden 200 exemplaren van het programma gedrukt.¹²²

In zijn ijver zorgde hij zelf voor een concept. Dit concept is niet meer voorhanden en dat is jammer, want op het programma prijkt de naam van Josua van Iperen met grotere letters dan de naam van Johannes van Miggrode.¹²³ Wanneer dit op suggestie van Van Iperen is gebeurd, dan kon hij nog wel eens meer voor eigen eer geijverd hebben dan voor die van Van Miggrode. Van Iperen stelde voor om het monument met een kleed af te dekken en het na de redevoering te onthullen. De plechtigheid werd op woensdagmorgen 1 december 1773 om 11.00 uur gehouden voor een 'zaamvloeiende menigte', aldus *De Middelburgsche courant*.¹²⁴ Van Iperen vermoedde dat hij de eerste was die op dergelijke wijze een lofredde hield op een

117 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 75.

118 C. Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572)* (Goes 1996) 274.

119 Van Iperen, *Tweede eeuwfeest*, 75.

120 ZA, Gemeente Veere, inv. 41, notulen 31 oktober 1772.

121 ZA, Gemeente Veere, inv. 42, notulen 6 november 1773.

122 ZA, Gemeente Veere, inv. 42, notulen 13 november 1773.

123 Het programma luidt: 'Voorrede/G.G.G./De gedenknaald/Op last van de /Edele achtbaare regeeringe/Der stadt/Veere/In de groote kerk aldaar opgerigt/Ter ere van Johannes van Miggrode/Na het opsteeken van het vaandel der/Vrijheid/Ten jaare/MDLXXII/Den eerste kerkhervormer van /Zeeland/Zal, op woensdag den eersten van wintermaand/ MDCCLXXIII/Plegtig worden ontdekt/Onder het uitspreken eener/Historische redenvoeringe/Door /Josua van Iperen/Die alle/Vaderlanders van /Geboorte, rang, smaak, geleerdheid/Gediensig uitnoodigt, om/Voor den middag elf uren/Deeze zeldsaame plegtigheid/Met hunne aanzienlijke, en gunstige tegenwoordigheid/Te willen vereeren', zie Josua van Iperen, *Historische redenvoeringe by het ontdekken der gedenknaalde: opgericht ter eere van Joannes van Miggrode* (Amsterdam 1774) xx.

124 *Mc*, 3 december 1773.

hervormer en hij vergeleek zich met de romeinse consul Valerius Publicola, die de eerste was die een lijkrede hield.¹²⁵

In de rede gaf Van Iperen een schets van Miggrodes leven waarbij hij zich ten doel stelde om een eerlijk beeld van diens leven te geven.¹²⁶ ‘Niets mishaaft zo zeer dan de gapingen in de levensbeschrijvingen’, zou hij enige jaren later zeggen over biografieën waarin mensen alleen maar geprezen worden, zonder ook hun mindere kanten te belichten.¹²⁷

In het verleden roemden historieschrijvers nogal eens ‘roervinken’, terwijl er voorbij werd gegaan aan hen die vol wijsheid in stilte hun werk deden. Gelukkig is daar in ‘deze verlichte eeuw’ verandering gekomen, nu men meer oog begint te krijgen voor de werkelijke oorzaken van de loop der gebeurtenissen.¹²⁸ Blijkbaar waardeerde Van Iperen zijn eeuw van verlichting positief. Geheel anders dan later Bilderdijk in zijn *Krekelzangen* en Da Costa met zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* zouden doen.¹²⁹

Van Iperen schetste eerst Miggrodes voorname en adellijke komaf uit Vlaanderen en meldt dat Miggrode niets van de Beeldenstorm moest hebben, evenals Van Iperen zelf die de Beeldenstorm typeert als ‘onvoorzichtige baldadigheden’.¹³⁰ Hij roemde Miggrodes bedaard gemoed.¹³¹ Verder refereerde hij aan een overlevering die nog steeds de ronde deed onder de bewoners van Veere. Miggrode zou al wandelend naar Middelburg door goddelijk licht bestraald zijn geworden en zo tot het besluit zijn gekomen om openlijk de leer van de Hervorming te belijden.¹³² Het is opmerkelijk dat Van Iperen deze legende kritiekloos vermeldt. Het verhaal kan immers gemakkelijk gebruikt worden als voer voor dweperij, waar hij juist zo tegen gekant was.

Verder memoreerde hij dat Miggrode moest vluchten naar Engeland waar deze zich verdienstelijk maakte door het stichten van de Nederlandse gemeente te Colchester.¹³³ Ook zette hij zich in voor de hervormde belijdenis, door ‘de woeste begrippen’ van de geuzen die onder zijn gehoor kwamen, te ‘beschaven’.¹³⁴ Ook benadrukte Van Iperen het belang van Miggrode voor de kerkorde, niet alleen in

125 Van Iperen, *Historische redenvoeringe*, 81.

126 Van Iperen, *Historische redenvoeringe*, 56.

127 ZB, HS. 3924, 3.

128 Van Iperen, *Historische redenvoeringe*, 18.

129 Simon Vuyk, ‘Kritiek op de Verlichting. Bezwaren van Isaac Da Costa’, in: Van der Wall en Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 377-389; Arend en Michiel Kagchelland, *Van dompers en verlichten: een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)* (Leiden 2009) 218. Zie ook L.H.M. Wessels, *Bron, waarheid en verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773) een historiografische studie* (Nijmegen 1996) 255.

130 Van Iperen, *Historische redenvoeringe*, 20.

131 Van Iperen, *Historische redenvoeringe*, 33.

132 Van Iperen, *Historische redenvoeringe*, 21.

133 Van Iperen, *Historische redenvoeringe*, 35.

134 Van Iperen, *Historische redenvoeringe*, 36.

Colchester, maar later ook in het vaderland.¹³⁵ Diens moed illustreerde hij met het feit dat Miggrode als een van de eersten naar het vaderland terugkeerde.¹³⁶

Tenslotte verwees Van Iperen naar diens werk voor de classis Walcheren en zijn rol als grondlegger van de Zeeuwse kerkorde, zijn scribaat van de synode van Goes en het werk dat hij verricht heeft voor de kerk op Zuid-Beveland.¹³⁷

In zijn redevoering citeerde Van Iperen een gebed van Miggrode dat van ‘zijn maaksel’ was en dat hij dikwijls zou hebben ‘uitgeboezemd’.¹³⁸ Hoewel de rede – naar de gewoonte van die tijd – nogal lovend aandoet, is Van Iperen zelf van mening dat hij Miggrode niet verheerlijkt heeft.

Wat dunkt u, vreemdelingen en inwoners? Wat dunkt u nu, is mijne lofreden over den eerwaardigen en Godzaligen MIGGRODE wel opgesmukt? Heb ik mij van versierselen en bloemruikers bediend? Heb ik schijnschoon blanketsel op ’s mans aangezicht gelegd? Heb ik ulieden mijnen Geloofsheld door een bedrieglijk vergrootglas laten bekijken? Neen voorwaar, Geliefden, niets dat daarnaar gelijkt.¹³⁹

Het feit echter dat Van Iperen op geen enkel punt een kritisch geluid laat horen maakt dat de rede meer een lofredede is dan een historisch relaas, zijn eigen mishagen over gapingen in levensbeschrijvingen ten spijt.

Ook voor deze redevoering raadpleegde hij diverse bronnen. Opnieuw ontving hij steun van Jacobus Ermerins.¹⁴⁰ Hij raadpleegde de predikanten Muilman en Hofstede, en de Middelburgse predikant Adrianus ’s Gravezande, ‘mijnen hooggeschatten, en, in dat slag van kundigheden, wonderlijk ervarenen vriend en kunstgenoot’ stond hem bij.¹⁴¹ In Den Haag had hij kennis gemaakt met Hendrik van Wijn, ook met hem had hij contact.¹⁴² Om een en ander te achterhalen over het familiewapen van Miggrode hielp de Middelburgse schepen Grenier Verwout Noiret hem door hem zijn *Le Jardin d'armoire* uit te lenen. Dankzij de beschrijving die dit naslagwerk bood van het familiewapen kon het wapen op de zerk gereconstrueerd worden.¹⁴³

Ook deze rede is in druk uitgegeven. De uit Stuttgart afkomstige boekverkoper Christiaan Hendrik Heldt benaderde Van Iperen om het werkje uit te mogen geven.¹⁴⁴ Heldt zou dan voor de kosten zorgdragen. In het werkje wilde Heldt een

135 Van Iperen, *Historische redevoeringe*, 36, 38.

136 Van Iperen, *Historische redevoeringe*, 40, 41.

137 Van Iperen, *Historische redevoeringe*, 43-48.

138 Van Iperen, *Historische redevoeringe*, 50.

139 Van Iperen, *Historische redevoeringe*, 56.

140 Van Iperen, *Historische redevoeringe*, vii.

141 Van Iperen *Historische redevoeringe*, viii.

142 Van Iperen *Historische redevoeringe*, ix; KB, 74 B 2.

143 Van Iperen, *Historische redevoeringe*, xix.

144 ZA, Gemeente Veere, inv. 42, notulen 4 december 1773; inv. 921.

tweetal gravures opnemen: één van Van Miggrode, en één van de gedenknaald.¹⁴⁵ Het stadsbestuur stond hier positief tegenover en stelde voor dat dit werkje evenals het vorige verrijkt zou worden met historische bijlagen uit de stadsarchieven.¹⁴⁶ De Vlissingse apotheker Conrad Busken, de vader van de latere dichteres Coosje Busken (1759-1841), luisterde het werkje op met een gedicht:

En gij, die deze Kroon, deez'schoone bloemen
Miggrode vlegt, of bij zijn grafnaald strooit!
Van Iperen! Men blijve uw weldaad roemen
Men schrijve uw Naam, (is eens uw werk voltooid)
Met eeuwig goud, bij uw vergode psalmen
En doe van U Gods Kerk weergalmen!

4.10. Nieuwe psalmen en evangelische gezangen

Conrad Busken maakte in zijn gedichtje niet voor niets gewag van 'vergode psalmen'. In datzelfde jaar was Van Iperen namelijk als commissielid voor de nieuwe psalmberijming werkzaam geweest in Den Haag om uit drie bestaande psalmbundels de beste psalmen te kiezen en te beschaven. Enkele jaren na de invoering van de nieuwe psalmberijming ging de gemeente ook over op een andere wijze van zingen, waarbij Van Iperen zich inzette om alles in goede banen te leiden. Dit deed hij door zangoefeningen te organiseren.¹⁴⁷

Behalve voorstander van de nieuwe psalmberijming pleitte hij ook voor het zingen van evangelische gezangen in de eredienst.¹⁴⁸ Hij was nog maar nauwelijks thuis uit Den Haag, of hij probeerde zijn medecommissieleden te enthousiasmeren voor het samenstellen van een bundel gezangen die achter het nieuwe psalmboek ingebonden zou kunnen worden. Hij dacht aan de 150 gezangen die in de gereformeerde kerk in Duitsland waren ingevoerd en in het Nederlands waren vertaald door de predikant Abdias Velingius en een ons verder onbekende Otterbein.¹⁴⁹

Ook zag hij wel iets in het bundeltje liederen van de coccejaanse lekentheoloog Hendrik Lussing (1724-1784). Lussing legde nadruk op het verbond en de gehoorzaamheid aan God. Hij was tegen de opkomende bijbelkritiek en vermeed in zijn liederen mystieke termen.¹⁵⁰ Van Iperen moedigde de Utrechtse predikant Hinlopen aan om eens te polsen bij medelid Ahasverus van den Berg (1733-1807). Deze keek er niet vreemd van op dat 'onzen ijverigen dokter' zo voortvarend bezig was. Maar hij had er een zwaar hoofd in dat dit project kans van slagen zou heb-

145 ZA, Gemeente Veere, inv. 42, notulen 4 december 1773.

146 ZA, Gemeente Veere, inv. 42, notulen 4 december 1773.

147 Zie hoofdstuk 8.

148 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, iv.

149 Bosch, *En nooit meer oude psalmen zingen*, 74-75.

150 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, xv; Bosch, *En nooit meer oude psalmen zingen*, 214-221.

ben.¹⁵¹ De invoering van gezangen zou Van Iperen dan ook niet meer meemaken. Zijn jongere tijdgenoot Van den Berg zou wel een aandeel leveren aan de totstandkoming van de bundel *Evangelische gezangen* uit 1806.¹⁵²

Over de wederwaardigheden van het psalmzingen door de eeuwen heen schreef Van Iperen twee lijvige boekdelen onder de titel: *Kerkelyke historie van het psalmgezag der christenen van de dagen der apostelen aftot op onzen tegenwoordigen tyd toe en in sonderheid van onze verbeterde Nederduytsche psalmberyminge uit echte gedenkstukken saamgebracht*.¹⁵³ Het boek beschrijft de ontwikkeling en geschiedenis van het psalmgezag, maar vooral ook het proces van de totstandkoming van de nieuwe psalmberijming. Hiervoor maakte hij onder meer gebruik van het officiële verslag dat was opgesteld.¹⁵⁴ Vergelijking tussen dit zogenaamde ‘verbaal’ en het verslag van Van Iperen laat zien dat hij het ‘verbaal’ op de voet volgde. Moeilijke en technische begrippen verving hij door meer toegankelijke. Ook maakte hij het persoonlijker door zijn betoog te doorspekken met mededelingen over de grapjes die zij maakten, of het moeizame werk dat zij verrichtten.¹⁵⁵

Aanvankelijk was Van Iperen van plan om zijn werk op te dragen aan de Staten van Zeeland. Maar toen bleek dat dit vanwege ‘staatsresolutiën’ niet mogelijk bleek, schonk hij zijn werk aan alle zes steden van de provincie.¹⁵⁶ De brieven van dank die hij vervolgens van verschillende stadsbesturen ontving, las en herlas hij met veel vreugde.¹⁵⁷

Het stadsbestuur van Veere kwam met een bijzondere verrassing. Als dank voor zijn *Kerkelyke historie*, die hij zo ‘deftig uitgevoerd’ had, maar ook voor zijn onvermoeide ijver die bleek uit de spreuken voor de eerbogen bij de inhuldiging van de prins, de jubelrede rond het tweede eeuwfeest en de gedachtenisrede aan Van Migrode, besloot men hem een passend geschenk te bezorgen.¹⁵⁸ Pieter du Puy kreeg de opdracht om een zilveren inktpot met het wapen van Veere en een tafelbel te vervaardigen voor de som van 23 Vlaamse ponden.¹⁵⁹ Van Iperen was hier zeer mee vereerd. In een dankbrief verwoordde hij zijn genoegens als volgt:

... nog gelukkiger en aangenamer rollen my de uren en ogenblikken voort, sedert dat nu uwedelaght op de sterkste wyze door een fraai erfgeschenk van eene zilveren inktpot met het wapen der stad daarop gegraveerd, en voornamentlyk

151 UBU, Archief Hinlopen f. 70, 71; S.D. Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte. Piëtistische dichters in de achttiende eeuw* (Houten 1995) 317.

152 *NNBW* IV, 115, 116.

153 Zie hoofdstuk 8.

154 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 359.

155 Zie hoofdstuk 11.

156 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, xxxviii.

157 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, xxxix.

158 ZA, Gemeente Veere, inv. 45, 12 juli 1777.

159 ZA, Gemeente Veere, inv. 474, bijlagen bij de stadsrekeningen.

met uwedelagtb resolutie van den 12den july gunstige goedkeuringe over myn gehouden gedrag en geringe pogingen hebt geheven op te rigten.¹⁶⁰

Hij was er zeer mee in zijn schik dat er niet alleen in de notulen van de stad een aandenken was, maar ook straks ook onder zijn nageslacht door middel van deze inktpot en tafelbel.¹⁶¹ En alsof dit nog niet genoeg was, deelde hij het ook nog een keer mee in zijn voorrede tot het tweede deel van zijn *Kerkelyke historie* zodat hij zou blijven getuigen van zijn ootmoedige dankbaarheid, zolang ‘deze myne Kerkelyke Historie van het psalmgezang gelezen, en in Boekeryen onzer Nederlanden bewaard worden.’¹⁶²

Lucretia van Merken (1721-1789), een remonstrantse dichteres die had meegewerkt aan de psalmberijming van het dichtgenootschap *Laus Deo Salus Populo* waaruit de commissie voor de psalmberijming psalmen had overgenomen en bijgeschaafd, dacht er echter anders over:

Al praalt uw boek met uw portret
En dat van and're wijze heeren;
Men kent de pauwen aan de veeren:
Wat dolle dorperheid is dit.
Laus Deo had een ed'ler snit.
Het heeft wat roem 't ook had verkreegen,
Bestendig eigen naam verzwegen;
't verklaarde zich grootmoedig dood.¹⁶³

4.11. Curator van de scholen

Na de dood van Into ter Swege behoorde Van Iperen samen met De Schoesetter tot de twee oudste predikanten van Veere. Daarmee kreeg hij in 1772 zitting in het college van curatoren die toezicht hield op het onderwijs.¹⁶⁴ Hij vond deze gebeurtenis belangrijk genoeg om het te melden in zijn autobiografie.¹⁶⁵ Dit college bestond uit drie afgevaardigden van de magistraat, de twee oudste predikanten van de hervormde gemeente en, indien er een Franse School was, ook de Waalse predi-

160 ZA, Gemeente Veere, inv. 226, relatieven tot de acta, J. van Iperen aan stadsbestuur, 24 oktober 1777.

161 ZA, Gemeente Veere, inv. 226, relatieven tot de acta, Van Iperen aan stadsbestuur, 24 oktober 1777.

162 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, xxxix.

163 Simon Vuijk, *Verlichte verzen en kolommen. Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften van de Verlichting 1720-1820* (Amsterdam 2000) 101. Zie voor Van Merken ook *NNBW* III (Leiden 1914) 843, 844.

164 ZA, Gemeente Veere, inv. 41, notulen 14 november 1772.

165 ZB, HS. 3632.

kant.¹⁶⁶ Een Franse school was er niet altijd, maar in de tijd van Van Iperen had de uit Zwitserland afkomstige ondermeester uit Domburg, Melchior Steury, gevraagd of hij een Franse School mocht beginnen.¹⁶⁷ Veere was acht scholen rijk: behalve de Franse School en een weesschool waren er nog zes andere scholen. Het totaal aantal leerlingen schommelde tussen de tweehonderdvijftig en driehonderd.¹⁶⁸

Vier maal per jaar werden op vastgestelde tijden de scholen bezocht. Maar ook hadden zij de bevoegdheid om onaangekondigd inspectie te verrichten. Men controleerde de verrichtingen van de schoolhouder en de vorderingen van de leerlingen op het gebied van lezen, schrijven en rekenen, maar vooral de kennis van de godsdienst werd getoetst. De voorschriften en de boeken werden eveneens aan een onderzoek onderworpen en men deed navraag of er klachten waren van leerlingen of ouders. De curatoren hadden de bevoegdheid om leerlingen de toegang tot de scholen te ontzeggen wanneer deze zich misdroegen.

Ook had men de taak om de leerlingen aan te moedigen. Dit gebeurde door tweemaal per jaar - de week voor de kermis en de week voor Nieuwjaar - onder de beste leerlingen van iedere school drie prijzen te verdelen. Om de prijsuitreiking meer cachet te geven, vond deze in het openbaar plaats in de Kleine Kerk. Meestal werden psalmboekjes of werkjes van Veerse predikanten als prijs uitgereikt. Niet altijd was dit opgewekte kost. Soms werden boekjes uitgereikt die aanspoorden tot een voortdurende overdenking van de dood, met het doel zonde tegen te gaan:

Mag het ondertusschen ook dienen om u in ene gedurige overdenkinge des doods, als een breidel tegens de zonde, te doen leven en onder Gods mede werkende genade tot ene opwekkinge en spore zijn, om ook uw huis te bereiden tot een zalig sterven.¹⁶⁹

Ook boekjes die Van Iperen had geschreven, zoals zijn herdenkingspreek en zijn historische redevoering, werden als prijs uitgereikt. Op de Franse School werden Franstalige werkjes geschonken zoals *Géographie des enfans*, een werk van Nicolas Lenglet de Fresnoy (1674-1755), maar ook *Sleutel der fransche taele* uit van Daniel-Henri Dautun. Deze auteur was Frans en Italiaans schoolmeester te Amsterdam; zijn *Sleutel* verscheen in 1770 en kreeg een positieve recensie in de *Vaderlandsche letteroefeningen*.¹⁷⁰

Twee maal per jaar rapporteerden de curatoren aan de magistraat over hun bevindingen. Hiervan werd tevens een schriftelijk verslag gemaakt door de scriba van

166 ZA, Gemeente Veere, inv. 224, relatieven tot de acta, 29 april 1775.

167 Over Franse scholen in Veere: Tine Visser, 'Franse scholen te Veere', in: *De Wete, gedaan aan de leden van de heemkundige kring Walcheren* 34 (2005) 3-9.

168 ZA, Gemeente Veere, inv. 225, relatieven tot de acta, 15 augustus 1777.

169 Andriessen, *Hizkia, Koning van Juda in zyne krankheid, van zyne krankheid genezen, voor zyne genezinge dankbaar* (Middelburg 1760) ongepagineerd.

170 VI (1770) 89.

het college. In Van Iperens tijd was Jacobus de Schoesetter tot 1775 scriba. Van Iperen werd zijn opvolger.¹⁷¹ De verslagen geven een goed inzicht in het reilen en zeilen van het onderwijs te Veere in de tweede helft van de achttiende eeuw. Voor de administratie maakte het college gebruik van twee boeken: in het ene werden de notulen vastgelegd en in het andere werden de prijzen en de ontvangers hiervan aangetekend. Deze boeken waren tot 1768 in bewaring geweest bij de predikant Andreas Andriessen. Na diens dood overhandigde zijn zoon de boeken aan het college en werden ze aan De Schoesetter in bewaring gegeven.¹⁷² Deze boeken zijn echter verloren gegaan, wellicht met kwade opzet van de kant van De Schoesetter. De overige curatoren kwamen namelijk aan het einde van diens periode in conflict met hem. De toedracht was als volgt.

Tijdens de vergadering van het college op 25 april 1775 bleek De Schoesetter voor de zoveelste maal de notulen niet in orde te hebben. Al verschillende keren had men aangedrongen op de notulen. Na veel vijven en zessen zegde De Schoesetter toe dat hij deze over drie dagen gereed zou hebben. Hij vertelde tevens dat hij afzag van het scribaat. Conform het reglement werd Van Iperen als jongste curator aangewezen, die deze taak ‘gracieuus’ op zich nam. Vanaf dat moment gedroeg De Schoesetter zich zeer onhebbelijk in de vergadering. Hij richtte zich vooral tegen de voorzitter, maar men negeerde zijn gedrag. Toen men na de vergadering op pad ging om de verschillende scholen te bezoeken, kwam het tot een woede-uitbarsting. Tijdens het bezoek aan de weesschool onderzocht Van Iperen steekproefsgewijs enkele jongens op hun leesvaardigheid. Toen hij vervolgens enkele meisjes wilde examineren, riep De Schoesetter luid dat dit niet volgens het reglement was. Alle leerlingen moesten hoofd voor hoofd geëxamineerd worden. Toen Van Iperen verbaasd antwoordde dat De Schoesetter dat zojuist op een andere school evenmin had gedaan en de andere curatoren hem hierin bijvielen, verergerde de situatie. Van Iperen ging er verder niet op in ‘om niet verder de autoriteit voor eene publicque school, in de presentie van alle de kinderen, de schoolmeester en matres en Ued agt. Bode te verliezen’. Men besloot het schoolvertrek te verlaten en in de kamer van de meester verder te overleggen. Maar er viel niets met De Schoesetter aan te vangen. Men brak daarom de inspectie af en richtte zich tot de magistraat om zich te beklagen over het voorval. Op een dergelijke wijze kon men de arbeid niet verichten.¹⁷³ De Schoesetter richtte zich hierna tot het stadsbestuur met de mededeling dat hij vanwege zijn leeftijd ontslagen wilde worden van de taak als curator. Tevens maakte hij kenbaar dat hij zich wenste te distantiëren van de klachten die waren binnengekomen en verzocht deze te verwijderen uit de notulen. Het stadsbestuur stemde daarin toe.¹⁷⁴

171 ZA, Gemeente Veere, inv. 224, relatieven tot de acta, 29 april 1775.

172 ZA, Gemeente Veere, inv. 37, notulen 2 april 1768.

173 ZA, Gemeente Veere, inv. 224, relatieven tot acta, 29 april 1775.

174 ZA, Gemeente Veere, inv. 44, notulen 15 juli 1775.

Na het vertrek van De Schoesetter kwam het college met een voorstel tot verbetering van het onderwijs. Men stelde voor om voortaan de leerlingen te plaatsen in rang van hun vorderingen ‘en telkens wederom te verplaatzen, wanneer de een den anderen in het schryven, leezen, cyfferen, vragenleren, enz. voorbystreeft’. Verder leek het hen dienstig dat schoolmeesters en schoolmeesteressen aantekeningen zouden bijhouden van absente leerlingen, die zij dan daags voor de prijsuitreiking zouden doen toekomen aan de voorzitter van het college. Ook zouden de schoolhouders voortaan zelf hun leerlingen moeten examineren onder toezicht van de curatoren. Hierdoor zouden de bekwaamheden van de schoolhouders inzichtelijk worden en kon men het onderwijs op hoger niveau tillen, zeker wat de godsdienst betrof.¹⁷⁵

De magistraat nam het eerste en laatste voorstel over.¹⁷⁶ Het is opmerkelijk dat deze vernieuwingen werden voorgesteld nadat De Schoesetter het college had verlaten. Blijkbaar kon deze zich niet vinden in dergelijke veranderingen. Zo weigerde hij ook na aanvankelijke medewerking te hebben verleend verdere assistentie bij zangoefeningen om te komen tot een verbeterde gemeentezang.¹⁷⁷

4.12. Overige activiteiten

*Mijn portefeuillen leveren genoeg uit.*¹⁷⁸

Behalve werkzaamheden die min of meer rechtstreeks voortvloeiden uit zijn predikantschap, ontplooidde Van Iperen nog meer activiteiten. Hij besteedde veel tijd aan het Zeeuwsch Genootschap en de Hollandsche Maatschappij. Hij bezocht ledenvergaderingen en schreef verhandelingen.¹⁷⁹ Toen het pas opgerichte Zeeuwsche Genootschap een titelplaat moest hebben voor de Verhandelingen die zouden verschijnen, diende Van Iperen een voorstel in bij de commissie die de toegestuurde schetsen zou beoordelen.¹⁸⁰ Wegens tijdgebrek kon Van Iperen geen tekening vervaardigen en daarom gaf hij slechts een beschrijving.

Een deftige dame in witte zijde gekleed zou de Waarheid moeten symboliseren. Ze zit in een armstoel aan een tafel met daarop de Bijbel. Met haar rechterhand stelt ze een telescoop om over zee te kijken. Een postbode komt aanlopen en uit zijn valies biedt hij de vrouw citers, octanten, gedenkpenningen en brieven aan. Achter de vrouw bevindt zich een bibliotheek met bovenin een nis met het wapen van Vlissingen en eventueel het wapen van Oranje. Terzijde, in het verschiet, is Vlissingen met de zee en enkele schepen te zien. Boven de zee vliegt een faam. Ten

175 ZA, Gemeente Veere, inv. 225, relatieven tot de acta, 6 jan. 1776.

176 ZA, Gemeente Veere, inv. 44, notulen 6 jan 1776.

177 Zie hoofdstuk 8.

178 ZA, KZGW, inv. 60, J. van Iperen aan het genootschap, 9 jan 1772.

179 Zie hoofdstuk 12.

180 ZA, KZGW, inv. 3, notulen 28 december 1768.

slotte bevinden zich op de voorgrond enkele boeken met geometrische figuren, landkaarten, insecten en een astronomische bol. Tegen deze bol rust achteloos het bekende boek van Pieter de la Rue: *Geletterd Zeeland*.¹⁸¹

Anderhalve week later stuurde hij opnieuw een brief om te vertellen dat hij vergeten had dat er ook nog een spiegelmicroscop op de tafel moest staan en deed hij de suggestie dat op het valies van de postbode als devies zou kunnen prijken: *nova et utilia*. Hij schreef tevens dat wanneer zijn ontwerp gekozen zou worden, hij bereid was een toepasselijk versje te dichten.¹⁸²

Uit deze beschrijving blijkt zijn instelling: aan de ene kant had hij een open blik, hij stond open voor wat nieuw en nuttig was. Wetenschap, gesymboliseerd in telescoop en microscoop en andere instrumenten namen een belangrijke plaats in. Maar de Bijbel als bron van openbaring lag prominent op tafel. Zo is zijn ingediend ontwerp tevens een symbool van zijn attitude: enerzijds open voor wetenschap en tijdgeest, anderzijds blijft het vertrekpunt het christelijk geloof dat stoelt op de Schrift als Openbaringsbron.

Zijn moeite was overigens tevergeefs. De vergadering van directeuren namen een ontwerp aan van H. Nieuwenhuizen. Opvallend is de gelijkenis met het voorstel van Van Iperen. Ook hier is een vrouw te zien met een Bijbel. Deze ligt echter op haar schoot. Als achtergrond is eveneens de rede van Vlissingen te zien en zijn de wapens van Zeeland, Vlissingen en Oranje, alsmede een afbeelding prins aanwezig.¹⁸³

De overeenkomst tussen beide ontwerpen is wellicht gelegen in het feit dat op de titelprent van de verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij ook een vrouw prijkte. Een versje hoefde Van Iperen evenmin te schrijven; die eer viel commissielid Jan Jacob Brahé ten deel.¹⁸⁴ Van Iperens spreuk werd evenmin overgenomen. De reden laat zich raden: het Genootschap had reeds een devies: *non sordent in undis*.¹⁸⁵

Verder gaf Van Iperen oren en ogen goed de kost. Wanneer hij bootslui hoorde gewagen van een bijzonder zeegedrocht op zee of opgetogen Veerse vissers op de kade hoorde vertellen over een reuzenschildpad schreef hij daar opstelletjes over en diende die in bij de Hollandsche Maatschappij of het Zeeuwsch Genootschap.¹⁸⁶ Tijdens de rundveepest van 1771 zocht hij de zieke dieren op en probeerde op fysicotheologische wijze te zoeken naar een middel om de ziekte te bestrijden.¹⁸⁷

Ook maakte hij zich verdienstelijk door een gedeelte te vertalen van de *Night-thoughts* van Edward Young (1683-1765). Young was een Engelse dichter en gees-

181 ZA, KZGW, inv. 59, ongedateerd stuk; inv. 58, J. van Iperen aan het genootschap, 6 januari 1769.

182 ZA, KZGW, inv. 58, J. van Iperen aan het genootschap, 17 jan. 1769.

183 ZA, KZGW, inv. 3, notulen 25 januari 1769.

184 ZA, KZGW, inv. 3, notulen 25 januari 1769.

185 ZA, KZGW, inv. 3, notulen 21 jan 1768.

186 Zie hoofdstuk 14.

187 Zie hoofdstuk 15.

telijke die in de jaren 1742-1745 een omvangrijk dichtstuk geschreven had, verdeeld in negen 'nachten'. Verschillende sterfgevallen in zijn familiekring hadden hem geïnspireerd om dit werk te schrijven.¹⁸⁸ In de jaren zestig van de achttiende eeuw was er grote belangstelling voor mortuaire literatuur.¹⁸⁹ Maar Van Iperen vertaalde het werk in het kader van de apologetiek. Onder invloed van deïsme en atheïsme werden gedachten aan de dood steeds meer gezien als bangmakerij door de kerk, terwijl verlichte mensen het ideaal propageerden van een leven in het hier en nu. De kerk zag in de overdenking van de dood een krachtig wapen tegen het opkomend ongelooft.¹⁹⁰ Young was een van belangrijkste toonaangevende dichters van de graf-literatuur.¹⁹¹

Van Iperen die de eerste *Nachtgedachten* vertaalde, hoopte dan ook dat zijn pennenvrucht nuttig zou zijn voor 'de zegepraal van de goddelijke openbaring en hemelse wijsbegeerte boven de eigenwijsheid van de ongelovigen'. Want deze eigenwijsheid kwam volgens hem op als 'Egyptische kikvorsen uit de modderpoelen van de onkunde, en vervulden alles met hun ellendig geschreeuw'.¹⁹² Deze pennenvrucht van Van Iperen werd zeer lovend besproken in de *Boekzaal der geleerde waereld*:

Wy twyffelen ook niet of deze beryminge van den heer VAN IPEREN in welke de poetische luim van Doctor YOUNG ongemeen wel getroffen is zal ook de goedkeuringe van alle kundige beoordeelaars wegdragen.¹⁹³

In de lijn van de apologetiek hield hij zich ook bezig met de exegese van het Hooglied. Dit Bijbelboek was mikpunt van spot geworden, onder andere door Voltaire. Van Iperen wilde het Bijbelboek in bescherming nemen. Hij probeerde het boek inzichtelijk te maken door het te verklaren aan de hand van tal van reisbeschrijvingen. De gebruiken die in dergelijke reisbeschrijvingen aan de orde kwamen achtte hij geschikt om moeilijke passages uit het Hooglied te kunnen ophelderen. Zijn uitlegkundige gedachten gaf hij weer in een fictieve briefwisseling die in twee delen verscheen in het jaar 1776 onder de titel *Brieven over het Hooglied*.¹⁹⁴

188 A.M. Kollwijn, *Aanleiding tot de beoefening van de nieuwere letterkunde* (3^e druk, Schoonhoven 1872) 92-93.

189 Buijnsters, *Wolff & Deken*, 55.

190 P. J. Buijnsters, *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van het graf* (Assen 1963) 50, 51.

191 Buijnsters, *Tussen twee werelden*, 55.

192 Josua van Iperen, *Klaagzangen of nagtedagten van den eerwaardigen Eduard Young, over de verhevenste wysbegeerte en godsdienstige waarheden, in vry Nederduitsch nagezongen* (Middelburg 1767) voorrede, ongepagineerd.

193 *BZ* (1772) 695.

194 Zie hoofdstuk 10.

4.13. Vreugde en verdriet

*O welk eene wrede vervolginge! Myne hairen ryzen te berge! – Myn zoon Isaak, Myn Zoon! Ach! Elk weet, wat ik zeggen wil, en waar ik my altoos over bejammere – Eindelyk God nam hem weg!*¹⁹⁵

Verschillende malen maakte Van Iperen per brief aan Jona Willem te Water, die zelf kinderloos was, melding van de geboorte van een kind en vroeg hij zijn vriend of deze deelgenoot wilde zijn in zijn geluk.¹⁹⁶ Maar behalve vreugde kende Van Iperen ook verdriet. In de 'dodenlijsten' van Veere worden verschillende sterfgevallen van zijn kinderen vermeld. Wellicht ging het om zuigelingensterfte.¹⁹⁷ In zijn autobiografie meldde hij dat hij elf kinderen had gekregen, waarvan slechts een meisje en drie zonen in leven waren gebleven. Later werd er nog een zoon geboren.¹⁹⁸

Behalve zeer jonge kinderen heeft hij ook een oudere zoon verloren: Izak. De jongen bezocht de Franse School van Melchior Steury. Hij was bepaald geen lieverdje. Steury zag zich genoodzaakt om Izak te straffen vanwege zijn baldadigheid op straat. Van Iperen was hier niet van gecharmeerd en haalde Izak van school, zodat Steury hem niet zijn welverdiende straf kon geven. Uiteraard was dit niet naar de zin van de schoolmeester en curatoren. Men besloot een reeds aan Izak toegedachte prijs niet aan hem uit te reiken. Tevens nam men het besluit dat een leerling, die om dergelijke redenen van school was gehaald, niet opnieuw kon worden toegelaten. Daarvoor was speciale toestemming nodig van de curatoren.¹⁹⁹

Wat er met Izak is voorgevallen is niet bekend, maar wel blijkt dat hij is overleden na gewelddadigheden. Van Iperen probeerde, zoals hij zei, in navolging van zijn Heiland vergeving te schenken aan wie hem dit had aangedaan, 'en schuive een gordyn voor al dat akelige'.²⁰⁰ Er is een kleine aanwijzing dat Izak misschien bij een opstootje tijdens de kermis is overleden. Toen Van Iperen namelijk later namens de kerkenraad bij het stadsbestuur ongeregelheden rond de kermis moest aankaarten, gaf hij aan daarvoor geen vrijmoedigheid te hebben en verzocht hij van deze taak ontslagen te worden. De kerkenraad honoreerde zijn verzoek. Wellicht hield Van Iperens gebrek aan vrijmoedigheid verband met wat er met zijn zoon Izak was gebeurd.²⁰¹

Hoewel Van Iperen het traktement van een stadspredikant genoot, klaagde hij er over dat hij het financieel niet gemakkelijk had. Het ging hem aan het hart dat hij zijn zoons niet het onderwijs kon geven dat hij noodzakelijk achtte voor een goede toekomst.

195 Van Iperen, *Afscheid*, 67.

196 ZB, HS. 2057, J. van Iperen aan J.W. te Water, 12 mei 1770; ZB, HS. 2018, J. van Iperen aan J.W. te Water, 1 december 1777.

197 ZA, Weeskamer Veere, inv. 125; 20 juli en 23 november 1770; 13 december 1772.

198 Van Iperen, *Afscheid*, 71-72.

199 ZA, Gemeente Veere, inv. 218, juni 1768.

200 Van Iperen, *Afscheid*, 67.

201 ZA, Hervormde gemeente Veere, inv. 16, notulen vergadering 31(!) juni 1769.

[...] zag ik, na overrekeninge myner bekrompene inkomsten, geen kans, om mynen vier zoonen dat onderwys te doen genieten, 't welk hen, met mannelijke bekwaamheden voorzien, 't eeniger tyd in gelukkige omstandigheden brengen kon.²⁰²

4.14. Sebaldus Nothanker

*Lees doch, bidde ik u, de historie van Sebaldus Nothanker.*²⁰³

Met veel interesse las Van Iperen in 1776 de roman *Het leven en de gevoelens van Sebaldus Nothanker*. Deze Duitse roman, geschreven door de verlichte Berlijnse uitgever Christoph Friedrich Nicolai (1733-1811), werd in het Nederlands vertaald door de bekende remonstrantse hoogleraar Abraham Arent van der Meersch (1720-1792). Hij vertaalde de roman niet alleen, maar paste hem ook aan de Nederlandse situatie aan. Nicolai wilde met zijn boek laten zien dat de Republiek toleranter was dan vele landen in Europa. Maar Van der Meersch probeerde aan te tonen dat de Republiek in werkelijkheid helemaal niet zo tolerant was als gedacht.²⁰⁴

De roman gaat over de avonturen van Sebaldus Nothanker, een Duitse geestelijke. Hij verkondigde eenvoudige evangelische waarheden, maar werd door de orthodoxen zo tegengewerkt dat hij moest vertrekken. Voor de Nederlandse kust leed hij schipbreuk en vond onderdak bij de lutherse predikant te Alkmaar, een beminnelijk en tolerant mens. De Republiek bleek echter niet het paradijs te zijn en daar kwam hij spoedig achter toen hij een betrekking kreeg als huisleraar van een gemengd religieus gezin te Rotterdam. De ouders waren gereformeerd en luthers en de kinderen kregen verschillende geloofsopvoedingen.

Al spoedig ontstonden er problemen omdat zowel de lutherse als gereformeerde predikant zich ermee gingen bemoeien. Sebaldus Nothanker onderwees de kinderen in de klassieke literatuur, zoals Xenophons *Gedenkwaardigheden van Socrates*. De lutherse predikant Ter Breidelen was aanvankelijk tevreden, maar de gereformeerde proponent Puistma was jaloers omdat het onderwijs van Sebaldus Nothanker meer aansloeg dan het zijne. Daarom haalde hij er zijn mentor, de gereformeerde predikant Dwangbuizen, bij. In een noot merkte Van der Meersch op dat de deugden der heidenen niet erg hoog werden aangeslagen in Rotterdam, hoewel Hofstede toen nog niet had bewezen dat men heidenen op lichtvaardige gronden had zalig geprezen. Hiermee refereerde Van der Meersch op sarcastische wijze aan het aandeel van de

²⁰² Van Iperen, *Afscheid*, 71-72.

²⁰³ ZB, HS. 2056, J. van Iperen aan J.W. te Water, 14 juni 1776.

²⁰⁴ K. Ter Laan, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* (2^e druk, Den Haag-Jakarta 1952) 342; S. Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders (1800-1860)* (Amsterdam 1998) 9-12.

Rotterdamse predikant Petrus Hofstede (1716-1803) in de zogenaamde Socratische oorlog.²⁰⁵

Wat was namelijk het geval? Een tiental jaren daarvoor, in 1767, had Franse auteur Jean François Marmontel (1723-1799) zijn roman *Bélisaire* het licht laten zien. De *Bélisaire* was vernoemd naar de oost-romeinse veldheer Belisarius die in de zesde eeuw na Christus leefde. In de roman gaat het niet zozeer om de historische lotgevallen van deze veldheer, maar deze historische figuur wordt gebruikt om het begrip verdraagzaamheid aan de orde te stellen. Een werkwijze die in de achttiende eeuw niet ongewoon was.

Marmontel vertelde het verhaal van zijn Belisarius, die gevangen was genomen vanwege beschuldiging van hoogverraad, maar uiteindelijk toch in vrijheid werd gesteld. Voor hij in vrijheid werd gesteld, werden wel zijn ogen uitgestoken. Een niet onbelangrijk motief: de blinde ziet de dingen beter en scherper. Ten diepste is hij de werkelijk verlichte. Op weg naar huis ontmoet de blinde veldheer Tiberius, de toekomstige keizer, die gecharmeerd raakt van de oude blinde man. Hij vertelt aan de huidige keizer, Justinianus wie hij heeft ontmoet. De keizer wil graag zijn oude veldheer ontmoeten, nu hij heeft vernomen dat deze totaal geen rancune tegen hem koestert. Hij doet zich voor als de sceptische vader van Tiberius en zo ontspint zich een gesprek dat uiteindelijk op de godsdienst en het hiernamaals uitloopt. Belisarius gelooft dat hij eens met alle brave lieden in de hemel zal zijn. Op de vraag van Tiberius waar de bozen zullen blijven, antwoordt Belisarius dat die niet in de hemel zullen zijn. Maar hij verklaart wel te geloven dat hij in de hemel keizer Justinianus weer zal ontmoeten die dan blij zal zijn dat zijn vroegere veldheer het gezichtsvermogen weer terug heeft. Keizer Justinianus is zeer ontroerd wanneer hij dit hoort. Wanneer hij zijn emoties weer de baas is vraagt hij aan de blinde Belisarius of deze inderdaad gelooft dat er heidenen in de hemel zullen komen. Belisarius antwoordt bevestigend.

Het was vooral dit element in de roman dat voor opschudding zorgde, zowel in Frankrijk als ook in de Republiek. De Rotterdamse predikant Petrus Hofstede klom in de pen en schreef een werk getiteld: *De Belisarius van den heer Marmontel beoordeeld en de kwade zeden der vermaardste heidenen aangetoond ten bewyze hoe onbedagtsaam men dezelve om hunne deugdszaamheid verhemeld heeft*. Nadat Hofstede uitvoerig Marmontels literaire kwaliteiten geprezen heeft en Marmontel theologisch geduid heeft als een ‘pelagiaans naturalist’ gaat hij in op het hoofdstuk over het hiernamaals en legt hij allerlei deugdzame heidenen langs de meetlat om ze te beoordelen, waarbij hij bepaald niet vleidend oordeelt over Socrates.

Een pamflettenstroom was het gevolg die de geschiedenis inging als de *Socratische oorlog*. Het geschil liep zo hoog op dat de Staten ingrepen en verboden hierover nog te publiceren.²⁰⁶ Dit verbod omzeilde Van der Meersch door de roman *Sebaldu*

205 Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 9-12.

206 Ernestine van der Wall, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk* (Hilversum 2000) 12-36; Ernestine van der Wall, ‘Voltaire,

Nothanker te vertalen, die dezelfde thematiek van verdraagzaamheid aansnijdt en het is uitgerekend deze roman die Van Iperen zijn vriend Jona Willem te Water aanraade om te lezen. En dat was niet zonder reden.²⁰⁷

Er zijn namelijk opvallende parallellen tussen de situatie waarin Sebaldus Not-hanker verkeerde en die van Van Iperen en Te Water. Ook zij werden door orthodoxen tegengewerkt. Zowel Te Water als Van Iperen waren voorstander van de nieuwe psalmberijming, de nieuwe zingtrant en tolerantie. Op Walcheren werd het nieuwe psalmgezag en tolerantie een bron van onrust. Te Westkapelle bijvoorbeeld peinsde een zekere Ysbrand Leinse Borggraaf er niet over om zich aan te passen aan de nieuwe zingtrant. Hij bleef de psalmen zingen zoals hij altijd had gedaan en verstoorde daarmee de eredienst. Toen hij op last van het stadsbestuur verbannen werd, scharden verschillende boeren zich achter hem. Tegelijkertijd deed zich in Vlissingen een andere kwestie voor. Daar kwamen mensen in opstand tegen het besluit van het stadsbestuur om voor de rooms-katholieke gelovigen een kerk te bouwen. Te Water was een voorstander van de kerkbouw voor de rooms-katholieken. Deze tolerantie werd hem niet in dank afgenomen. De Walcherse boeren die zich achter Ysbrand Leinse Borggraaf hadden geschaard, steunden ook de opstand in Vlissingen tegen deze vorm van tolerantie. Evenals bij Van Iperen meed men zijn kerkdiensten.²⁰⁸

De situatie in Veere was voor Van Iperen om meerdere redenen verre van aangenaam. Hij ergerde zich aan het feit dat men bleef vasthouden aan dweperij en onkunde. Verbitterd sprak hij over ‘verdorven opvattingen’. Ook baarde het hem zorg dat hij onvoldoende financiële middelen had om zijn kinderen goed onderwijs te kunnen geven. Tenslotte werd hij ook verdacht van onrechtzinnigheid.²⁰⁹ Zo zat hij vaak mistroostig in zijn studeerkamer.

Toen ik alle die omstandigheden, met nedrig opzien tot God, in de stille eenzaamheid, meestal op mijn boekvertrek, overwoog, maakte ik er dit mistroostig besluit uit op, en ik hield het voor eenen goddelijken wenk, dat ik, voor deze myne Veersche Gemeente, langer van geen merkelyken dienst kon zijn, omdat myne conscientie my verbood, dat ik mij naar haaren verdorven smaak zou schikken...²¹⁰

Marmontel en de campagne tegen religieus fanatisme’, in: Van der Wall en Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 179-196.

207 ZB, HS. 2056 J. van Iperen aan J.W. te Water, 14 juni 1776; Vuyk, *Uitdovende Verlichting*, 9-12; Van der Wall, *Socrates in de hemel?*, 53.

208 Jack de Mooij, ‘De vrijheid en godsdienst in Vlissingen. Strijd om de bouw van een rooms-katholieke kerk’, in: Van der Wall en Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 227-238; De Mooij, *Jona Willem te Water*, 61-79.

209 Van Iperen, *Afscheid*, 6; zie ook de volgende paragraaf over zijn bevestiging door ds Campmeyer.

210 Van Iperen, *Afscheid*, 73.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij weg wilde uit Veere. Aanvankelijk deden zijn vrienden pogingen om hem een beroep naar elders te bezorgen, zoals naar 's-Hertogenbosch en Dordrecht. Maar dit mislukte. Volgens zijn vriend Te Water was dit mede te wijten aan het feit dat hij geen redenaarstalent had en de hoorders niet wist te boeien.²¹¹ In deze tijd was de mobiliteit van predikanten weer toegenomen, maar blijkbaar zat het er voor Van Iperen niet in.²¹²

Toen er geen beroep kwam naar een andere gemeente uit het vaderland, besloot Van Iperen predikant te worden in Batavia. Een dergelijke benoeming liep via de bewindhebbers van de VOC. Voor iedere bemoeienis met de kerk van Indië moest men toestemming hebben van de bewindhebbers. Voor het uitzenden van predikanten en krankbezoekers was toestemming van de bewindhebbers nodig. De bewindhebbers benoemden predikanten en krankbezoekers en stuurden deze vervolgens door naar de classis om hen te examineren. De bewindhebbers hielden zich aan het oordeel van de classis.²¹³

Voor een stadspredikant in de Republiek was dit een hoogst ongebruikelijke beslissing. De classicale commissie voor de Indische Kerkzaken zag er zelfs een bewijs van Gods almacht in: 'de grote Albestierder heeft getoont hoe hij de harten weet te neigen'.²¹⁴

Batavia was halverwege de jaren zeventig van de achttiende eeuw een vervallen en voor een groot deel verlaten stad. Het inwonertal was teruggelopen tot twaalf duizend, terwijl de stad rond 1730 nog vijftienduizend inwoners telde.²¹⁵ De uittocht uit de stad werd veroorzaakt door malaria, toen nog een mysterieuze ziekte die de bevolking teisterde en veel slachtoffers maakte. Men nam aan dat deze ziekte werd veroorzaakt door het klimaat. Men sprak daarom over het 'ongezonde Batavia'. Pas later zou men achterhalen dat de malariamug de oorzaak was van de hevige en vaak dodelijke koortsen.²¹⁶

Herhaaldelijk klaagde de kerkenraad van Batavia over gebrek aan goede predikanten bij de classis Walcheren, die namens de Gereformeerde Kerk belast was met de zorg over de gemeente in Batavia. De classis schreef in 1780 als antwoord dat er voorlopig nog geen eind zou komen aan deze situatie. Als reden werd aangevoerd dat er weinig proponenten waren, waardoor begaafde afgestudeerden snel een standplaats kregen in het vaderland en Batavia daardoor buiten beeld bleef.²¹⁷

211 ZB, HS. 3020.

212 Van Rooden, *Religieuze regimes*, 59.

213 C.W.Th. van Boetzelaer van Dubbeldam, *De gereformeerde kerken in Nederland en de zending in Oost-Indië: in de dagen der Oost-Indische Compagnie* (Utrecht 1906) 52, 117.

214 ZA, Classis Walcheren, inv. 70, notulen 12 november 1778.

215 P.H. van der Brug, *Malaria en Malaise. De VOC in Batavia in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1994) 143.

216 Van der Brug, *Malaria en Malaise*, 71, 72.

217 ZA, Classis Walcheren, inv. 70, 11 mei 1780. Zie over deze commissie Ad Res Indicas ook hoofdstuk 7.

Tegen deze achtergrond was de beslissing van Van Iperen een zeer merkwaardige stap. Er zijn echter verschillende factoren die hem tot deze keuze hebben gebracht. Hij was in contact gekomen met de in Middelburg woonachtige Sibrandus Columba die predikant geweest was te Amboina en Batavia.²¹⁸ Tijdens hun ontmoetingen las Columba voor uit zijn 'oordeelkundige aanmerkingen' waardoor Van Iperen een beter inzicht kreeg in Indië.²¹⁹

Ook was Van Iperen lid van de classicale commissie ad res Indicas. Deze commissie had de zorg voor Indische kerkzaken, door correspondentie te voeren met de Indische kerken. Er kwamen brieven binnen, onder andere geschreven door de kerkenraad van Batavia, waarin het nijpend te kort aan predikanten aan de orde werd gesteld.

Het gebrek aan arbeiders in des heren oogst is hier zeer groot, vier onzer waarde medebroeders zijn in het stof des doods gezonken, een vijfde vertrekt met een der schepen naar het vaderland. Wij verwagten van uw hoog eerw vlijd, ijver en liefde te onswaard, een spoedige bijstand daaromtrent en vervulling van de opene plaatzen, de noodzakelijkheid van het welke wij de hoog eerwaarde niet behoeven onder het oog te brengen.²²⁰

Verder behoorde het tot de taak van de commissie om benoemingen door de VOC kerkordelijke status te verlenen. Van Iperen was tijdens zijn zittingsperiode getuige van een dergelijke benoeming.²²¹

Uiteindelijk gaf in 1775 een prijsuitreiking aan Petrus Hofstede de doorslag. De Hollandsche Maatschappij had in 1773 een prijsvraag uitgeschreven hoe men het Evangelie het beste ingang kon laten vinden in de overzeese gebieden.²²² Van Iperen was aanwezig bij de uitreiking van de gouden eremedaille. De ervaring die hij toen opdeed werd de directe aanleiding tot een beslissende stap in zijn overwegingen. Tijdens het luisteren naar de bekroonde verhandeling kwam het hem voor dat deze zaak niet alleen maar met 'de penne en met fraaije woorden en ijdele klanken' behandeld diende te worden.

Hier wordt eene loopbaane geopend zeide ik bij mijzelven, voor de beste, voor de kundigste leeraars onzer nederlandschen kerke. (...) Myn borst begon warm

218 C.A.L. van Troostenburg de Bruyn, *Biographisch woordenboek van Oost-Indische predikanten* (Nijmegen 1893) 100-101; Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen I*, 131.

219 Van Iperen, *Afscheid*, 75-76.

220 ZA, Classis Walcheren, inv. 70, 16 oktober 1775.

221 ZA, Classis Walcheren, inv. 67, notulen 29 juli 1776.

222 Van Iperen, *Afscheid*, 73. De prijsvraag luidde: 'Welke zijn de beste middelen om de waare en zuivere leer van het Evangelie onder de bewooners der Colonien van den Staat meer te bevestigen en in die landstreeken voor te planten?'; zie *De Maandelykse Nederlandsche Mercurius* (Amsterdam 1774) 219.

te worden, ik kreeg een trek, eene zucht tot eene diergelijke onderneeminge, en hoe langer ik er aan dacht, hoe sterker die begeerte ontvlamde.²²³

Uiteraard is niet na te gaan of Van Iperen daadwerkelijk deze ervaring heeft gehad of dat hij deze prijsuitreiking naderhand heeft aangegrepen om er zijn vertrek mee aannemelijk te maken. In ieder geval heeft hij de wens gekoesterd dat Batavia hem mogelijkheden zou bieden om daar als een soort hoogleraar te kunnen werken. Te Batavia was rond 1745 een seminarie gevestigd onder leiding van gouverneur-generaal Van Imhoff. Dit seminarie zou voorbereiden op een studie aan een universiteit in het vaderland. De opleiding was echter geen lang leven beschoren, na tien jaar hield het op te bestaan en bracht slechts een student voort die daadwerkelijk predikant is geworden. In 1774 kwam het seminarie opnieuw onder de aandacht naar aanleiding van de zojuist genoemde prijsvraag.²²⁴

Van Iperen koesterde de wens dat dit seminarie zou worden hersteld en hij daar als ‘opperhoofd’ zou zetelen. Hoewel Hofstede hem afraadde naar Batavia te gaan en hem adviseerde een beroep naar Colombo te overwegen om het daar bestaande seminarie te leiden, bleef Van Iperen bij zijn wens om predikant van Batavia te worden.²²⁵

Op 7 april 1777 werd hij door de kamer Zeeland van de VOC benoemd tot predikant van Batavia.²²⁶ Pas het jaar daarop werd zijn benoeming behandeld door de classicale commissie voor de Indische kerkzaken.²²⁷ Volgens hem was dit te wijten aan gebrek aan bootsvolk. Deze maanden van wachten duurden lang voor hem, maar achteraf zag hij er de hand van God in. Hij kreeg de tijd om zijn ‘bezigheden en verplichtingen’, zowel van huishoudelijke als letterkundige aard, af te ronden.²²⁸

Onder deze verplichtingen behoorde het veilen van zijn boeken en het aanstellen van gemachtigden. Al had men als predikant samen met officieren en andere heren van hoge rang meer ruimte dan bootslui, toch kon men slechts weinig bagage meenemen.²²⁹ En zo verscheen op 19 februari 1778 in *De Middelburgsche courant* een advertentie dat op 24 februari in de woning van Josua van Iperen een ‘een extra fraaije verzameling van boeken in allerhande talen en wetenschappen, meest gebonden en wel geconditioneerd’ geveild zou worden. De gratis catalogus was overal bij boekverkopers te verkrijgen.²³⁰

223 Van Iperen, *Afscheid*, 73-75.

224 Boetzelaer van Dubbeldam, *De gereformeerde kerken in Nederland en de zending*, 172-173.

225 ZB, HS. 3020.

226 ZA, Classis Walcheren, inv. 67, notulen 26 februari 1778.

227 ZA, Classis Walcheren, inv. 67, notulen 26 februari 1778.

228 Van Iperen, *Intree-rede*, 48, 49.

229 Herman Ketting jr., *Leven, werk en rebellie aan boord van Oost-Indiëvaarders (1595-±1650)* (Amsterdam 2002) 82-86.

230 *Mc*, 19 februari 1778.

Van Iperen zond Te Water twaalf exemplaren van zijn catalogus toe om aan kennissen uit te delen.²³¹ De boekverkoper die hij had aangezocht om een en ander te behartigen was de uit Middelburg afkomstige Cornelis Marinus van de Graaf.²³² Van Iperen had hem niet al te hoog staan. Zo schreef hij aan Te Water dat hij weinig vertrouwen in ‘onzen boekworm’ had.²³³ Dat hij toch zijn boeken door hem liet veilen, werd hoogstwaarschijnlijk ingegeven door het feit dat hij onvoldoende middelen bezat om dit door iemand anders te laten verzorgen. Dikwijls werden boeken namelijk niet geveild in een particuliere woning, maar in een openbaar gebouw. Het feit dat Van Iperen de veiling liet plaatsvinden in zijn eigen woning, laat zien dat hij geen geld wilde of kon uitgeven aan het huren van een zaal.²³⁴

Verder machtigde hij de Middelburgse notaris Steven Marcus van der Heijden Sinclair en de apotheker Jacobus Kluyter om zijn zaken na zijn vertrek te behartigen.²³⁵ Of de keuze voor Van der Heijden Sinclair een gelukkige is geweest, valt te betwijfelen. Want toen Sinclair na de dood van Van Iperen en diens vrouw de zaak voor zijn minderjarige kinderen moest afhandelen, liet hij het afweten en weigerde hij in actie te komen. Er was zelfs een ernstige schrobbering voor nodig om hem aan het werk te krijgen en de zaak naar behoren af te wikkelen.²³⁶

Op 4 juni 1778 werd Van Iperen in de classicale vergadering bevestigd als predikant van Batavia. De bevestigingsdienst geschiedde door zijn collega Campmeyer, die preekte over 1 Kor 3: 10, ‘Na de genade Gods, die my gegeven is, hebbe ik, als een wys bouwmeester, een fundament gelegd, en een ander bouwt daarop. Maar een iegelijk ziet toe, hoe hy daarop bouwt.’ Campmeyer stelde in zijn preek dat Apollos, die in dit gedeelte genoemd wordt, een welsprekend filosoof moet zijn geweest die scheuringen in de gemeente van Korinthe veroorzaakte. Tot groot ongenoegen van Van Iperen opperden verschillende mensen toen dat Campmeyer hier op Van Iperen zelf doelde. Hij was immers een filosoof! In een voetnoot bij zijn *Vaartwel aan de classis* weersprak Van Iperen dit en verzekerde dat dit in het geheel niet de bedoeling van Campmeyer was. ‘Integendeel, Zyn Eerw werd ten vollen van allerhande onrechtzinnigheid zuiver geschouwen’.²³⁷

231 ZB, HS. 2055.

232 ZA, Gemeente Veere, inv. 921.

233 ZB, HS. 2055.

234 Zie diverse advertenties in de *De Middelburgsche courant*.

235 ZB, HS. 0103.

236 ZA, Weeskamer Veere, inv. 10, notulen 8 september 1784; inv. 11 notulen 26 januari 1787, notulen 26 oktober 1787. Er is sprake van een zgn. ‘insinuatie’. ‘Insinueren’ is ambtelijk bij exploit iets vorderen. Zie: A. Beets en J.A.N. Knuttel, *Woordenboek der Nederlandsche Taal* VI (’s Gravenhage 1912) 1911.

237 Van Iperen, *Afscheid*, 6; ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 4 juni 1778.

4.15. Afscheidspreek

*O ja! Myne vrienden, hier eindige ik myn Evangelisch onderwijs voor eeuwig, by deeze Gemeinte (...) O Veerenaars! Hier staake, hier besluite ik myne Uitlegkundige en Godgeleerde Lessen. Hier legge ik op de statigste wijze mynen Herderstaf neder.*²³⁸

Op 14 juni 1778 nam Van Iperen afscheid van Veere.²³⁹ Volgens hem was de Grote Kerk nog nooit zo vol geweest als toen.²⁴⁰ In *De Middelburgsche courant* van 20 juni werd een gematigder toon aangeslagen. Men sprak van een ‘aanzienelyk aantal toehoorders’.²⁴¹ De afscheidspreek gebruikte hij vooral om duidelijk te maken dat de keuze voor een bestaan in Batavia niet minderwaardig was. Dit kwam reeds tot uitdrukking in zijn tekstkeuze: Hand 16: 9 en 10. Hierin wordt gesproken over Paulus, die in een visioen een Macedonische man ziet staan die hem vraagt naar de Romeinse kolonie te komen.

By het hooren afleezen van mynen Text zullen de meeste myner Toehoorders (...) reeds begonnen zyn met denzelve op mynen zonderlinge omstandigheden en kort op handen zynde vertrek naar Indië toe te passen.²⁴²

Van Iperen was zich er van bewust, dat een directe toepassing van deze tekst op zijn situatie te kort door de bocht was.²⁴³ Daarom gaf hij eerst een uitvoerige exegese van het Bijbelgedeelte.²⁴⁴ Maar vervolgens paste hij het gedeelte toch op zijn situatie toe. Zoals Paulus niet de eerste de beste was, maar een van de voortreffelijkste apostelen, die toch vertrok naar een kolonie, zo kon men ook in de Oost- en West-Indische koloniën geen halfgeleerde, onzinnige en onstichtelijke van zeden gebruiken.

Neen! Geliefden: geene onervarene, geene brekebeenen, geene uilen, welke hier in het Vaderland het hoofd stooten, behoeven het meer te wagen om naar Indien om als in ballingschap te gaan, en aldaar bevorderaars en beschermers aan te treffen.²⁴⁵

Hier stelde Van Iperen de situatie veel rooskleuriger voor dan zij in werkelijkheid was. In het begin was men veel kritischer geweest bij het benoemen van predikanten. In later tijd werden er ook voorgangers uitgezonden die men in de Republiek

²³⁸ Van Iperen, *Afscheid*, 58.

²³⁹ Van Iperen, *Afscheid*, 23.

²⁴⁰ Van Iperen, *Afscheid*, 101.

²⁴¹ *Mc*, 20 juni 1778.

²⁴² Van Iperen, *Afscheid*, 27.

²⁴³ Van Iperen, *Afscheid*, 28.

²⁴⁴ Van Iperen, *Afscheid*, 28-58.

²⁴⁵ Van Iperen, *Afscheid*, 80.

liever kwijt dan rijk was.²⁴⁶ Van Iperen wilde duidelijk maken dat hij zonder enige blaam ging vertrekken naar Oost-Indië. Vandaar ook dat hij het ‘loffelyk getuig-schrift’ dat hij van de classis had ontvangen liet afdrukken bij zijn afscheidspraak.²⁴⁷ Misschien heeft hij gedacht aan zijn vroegere collega Stenhuis, die gedwongen werd om naar Batavia te vertrekken en na zijn repatriëring bedelbrieven naar verschillende classes stuurde.²⁴⁸ In zijn preek stelde hij daarom de vraag waarom een ervaren predikant, met lange staat van dienst naar de Oost zou willen vertrekken.²⁴⁹ Hij noemde de situatie zoals die lange tijd is geweest:

’t Is een schande, men moet ‘er over bloozen, en schaamrood worden, indien men slechts de helft gelooven mag, van hetgeen, doorgaans, den Krankbezoekers op de schepen, en de predikanten in de Indien voormaals wierd ten laste gelegd.²⁵⁰

Maar volgens hem waren de tijden veranderd en was nu de reden gelegen in het feit dat men in de Oost geen genoeg meer nam met willekeurige personen.²⁵¹ Een wel bijzondere interpretatie, gezien de ‘bedelbrieven’ van de kerkenraad van Batavia en de antwoorden daarop van de classis Walcheren. Met nadruk betoogde Van Iperen dat de Macedonische man uit Handelingen niemand minder dan Paulus verzocht om te komen helpen. Fijntjes wees hij erop dat Paulus op zijn beurt de ‘uitmuntenden Silas’, de ‘voortreffelyken Timotheus’ en ‘onze Lukas’ uitkoos om hem te vergezellen.²⁵² ‘Onzinnigen’ kon men niet gebruiken in de Oost- en West-Indische Koloniën, want daar zou de eer van God niet mee gediend zijn.²⁵³ Dergelijke zendelingen waren volgens hem een aanfluiting voor Turken, barbaren en ‘menschenvreters’.²⁵⁴

Ook beantwoordde hij de vraag waarom hij naar het ongezonde Batavia ging en niet naar gebieden met een gezonder klimaat, zoals de Kaap, Colombo of de Bengalen.²⁵⁵ Van Iperen schilderde Batavia als een bruisende stad af, het middelpunt en de hoofdzetel van de Nederlandse volksplantingen, met Bataafse, Nederduitse, Portugese, Maleise gemeenten.²⁵⁶ Het was in zijn voorstelling de stad waar veel gebeuren moest en ook daarin zag hij een parallel met Paulus: ‘Kortom, gelyke redenen, als waarom Paulus, Silas en Timotheus Philippi, de hoofdstad van het

246 Boetzelae van Dubbeldam, *De gereformeerde kerken in Nederland en de zending*, 114-115.

247 Van Iperen, *Afscheid*, 14-19.

248 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIc, 387-400.

249 Van Iperen, *Afscheid*, 77.

250 Van Iperen, *Afscheid*, 77.

251 Van Iperen, *Afscheid*, 79.

252 Van Iperen, *Afscheid*, 80.

253 Van Iperen, *Afscheid*, 80.

254 Van Iperen, *Afscheid*, 80-81.

255 Van Iperen, *Afscheid*, 81.

256 Van Iperen, *Afscheid*, 82.

noordergedeelte van Macedonie, een romeinsche Colonie, verkoozen.²⁵⁷ Hij schaarde zichzelf dus in goed gezelschap en hoopte dat later duidelijk zou worden dat de Voorzienigheid hem naar Batavia had geroepen.²⁵⁸

Hij liet het ook niet na om het stadsbestuur een veeg uit de pan te geven. Het lijkt op een revanche. Hij was niet vergeten wat er was voorgevallen tussen de kerkenraad en de magistraat.

In een vry Gemeenebest in deeze vrye Kerkgemeente zocht men eenen dwang, eene onderwerpinge in te voeren, die naar lage slaverny zou hebben moeten gelyken, indien men ‘er zich, op een ene zedige wyze niet tegen verzet had.’²⁵⁹

Als predikant met opvoedingsidealen kon hij het evenmin nalaten om erop te wijzen dat er nog maar weinig vorderingen in Veere te bespeuren waren. Onkunde en ‘dwepend bijgeloof’ waren in zijn ogen dan wel afgenomen, maar van echte wetenschap, godsvrucht en betere levenswandel bespeurde hij nog niet zoveel. Maar hij wilde daar zijn gehoor niet meer mee vermoeien, ‘myn taak is afgeweeven’.²⁶⁰

Op emotionele wijze nam hij afscheid. Hij beloofde voor de gemeente te blijven bidden, en vroeg wederkerig om de voorbede van de gemeente. De grote afstand tussen Veere en Batavia kon voor de christelijke gemeente geen verhindering zijn.²⁶¹ Ook vroeg hij de gemeente goed te zijn voor zijn kinderen, voor zichzelf vroeg hij niets meer.

Myne jaren klimmen, nooit zie ik U wederom, myne vrienden, nooit zie ik U wederom – ik heb niets meer te zeggen, de moed schiet my vol.²⁶²

De kerkdienst werd afgesloten met speciale zang. Van Iperen waardeerde dit zeer, want hij sprak van ‘voortreffelyk Vocaal Musijk van onze eerste Bazen in de Zangkunde’.²⁶³ Bij deze ‘bazen’ zullen wij waarschijnlijk moeten denken aan de medewerkers van de zangoefeningen om de gemeentezang te verbeteren. Soms zongen zij daarbij ook meerstemmige muziek psalmen of de nieuwe muziek van Lootens en liederen van Schutte en Lodenstein. Bij Van Iperens afscheid hebben zij wellicht opnieuw uit dit repertoire geput.²⁶⁴

Na de dienst kwamen de ‘aanzienelykste der Toehoorders’ bij hem thuis langs om afscheid te nemen. Vooral de kinderen werden hartelijk toegesproken. Van Iperen genoot van deze aandacht, het waren ‘verrukkelyke ogenblikken’ die men

257 Van Iperen, *Afscheid*, 82.

258 Van Iperen, *Afscheid*, 83.

259 Van Iperen, *Afscheid*, 68.

260 Van Iperen, *Afscheid*, 96.

261 Van Iperen, *Afscheid*, 97-98.

262 Van Iperen, *Afscheid*, 99.

263 Van Iperen, *Afscheid*, 101.

264 Zie hoofdstuk 8.

‘gaarne zou willen kopen’.²⁶⁵ Behalve verrukkelijke ogenblikken waren er ook zijn geldzorgen. Hij zag zich genoodzaakt een lening aan te gaan van ruim 800 Vlaamse ponden bij Jacob Clement, een verder onbekend persoon.²⁶⁶ En verder had hij zijn huis ver onder de koopprijs moeten verkopen.²⁶⁷ Al met al blijkt dat Van Iperens financiële positie door onopgehelderde oorzaken zeer nijpend was en een niet te verwaarlozen factor is geweest bij zijn besluit om te vertrekken naar de Oost.

4.16. Conclusie

Het twaalfjarig verblijf in Veere was voor Van Iperen veelbelovend begonnen, maar al spoedig kreeg hij teleurstellende ervaringen te verwerken. Zijn ‘evangelische’ wijze van preken sloeg niet aan en ook zijn fysicotheologische uitweidingen werden niet gewaardeerd. Hoogtepunt tijdens zijn Veerse jaren als predikant was dat hij door de Staten van Zeeland werd afgevaardigd om met acht andere predikanten uit de verschillende provincies van de Republiek te komen tot een verbeterde psalmberijming.

Verder beleefde hij veel vreugde aan nevenactiviteiten zoals het werkzaam zijn voor het Zeeuwsch Genootschap. Zijn exegetische arbeid zette hij voort met het schrijven van onder meer een tweedelig uitlegkundig werk van het Bijbelboek Hooglied, dat hij probeerde te verdedigen tegen de spot van lieden als Voltaire. Zijn apologetische insteek bleek ook uit het vertalen van een gedeelte van Youngs *Night-thoughts*.

Zich niet gewaardeerd te weten door zijn gemeenteleden, nijpend geldgebrek en het uitblijven van een beroep naar elders leidden ertoe dat hij zijn aandacht verlegde naar het buitenland. Hij nam een beroep aan naar de gemeente van Batavia.

²⁶⁵ Van Iperen, *Afscheid*, 101-102.

²⁶⁶ ZA, Weeskamer Veere, inv. 274.

²⁶⁷ ZA, Rekenkamer D, inv. 69571; inv. 69471.

5. Indisch predikant

*Eene kaers, wanneer die meer dan half is uitgebrand, geeft op het laatste, het gestadigste licht.*¹

5.1. Ingescheept op het compagnieschip 'Europa'

Nadat Van Iperen zich had ingescheept op het compagnieschip *Europa* om naar Batavia te vertrekken, duurde het nog een hele tijd voordat men het ruime sop koos.² Op zondag 5 juli 1778 hield hij, twaalf dagen voor zijn vertrek, voor de rede van Fort Rammekens zijn eerste preek aan boord. Zijn publiek bestond niet alleen uit de scheepsbemanning maar ook uit bevriende Middelburgers en Veerenaren.³ Van Iperen zal zijn preek gehouden hebben na de toespraken van de bewindhebbers en de schipper, zoals gebruikelijk was.⁴ In deze preek verwoordde hij dat hij onder de indruk was van wat hem op zee te wachten stond:

...wat is toch de sterkste kiel, wat is het kloekste schip, wat is de dikste kabel, wat is het zwaarste anker bestand, tegen een orkaan, tegen onweder, tegen eene klip op zandbank, als de GOD der eere dondert, als JEHOVA op de vleugelen des winds wandelt?⁵

Het was hem opgevallen dat er de zondag ervoor geen eredienst gehouden was; 'de zaken zyn 'er nog niet toe geschikt'. Hij had zich er niet tegen willen verzetten om niet bij voorbaat verdacht te worden: 'Soms moet men iets inschikken, om naderhand des te nuttiger te kunnen worden'.⁶ Wel riep hij de scheepsofficieren op te voorkomen dat de zondag ontheiligd zou worden. Hij vroeg of men hem, al was het maar een half uur de tijd te gunnen voor gebed en predikatie of op andere manier een 'gepaste godsdienstoeffening' te houden.⁷ Eenmaal aan boord was er een last van hem afgevallen en hij voelde zich vrijer dan ooit:

Voorwaar! Voorwaar! Ik kan ulieden verzekeren, dat ik, gedurende mynen achtentwintig jaarigen dienst, als Predikant, by twee Hervormde Gemeinten, welke ik beminde, en van welke ik bemind werd, nimmer zulke gulhartige taale, zulke

1 Josua van Iperen, *Intree-rede*, 50.

2 ZA, VOC kamer Zeeland, inv.nr. 13228, f. 54 en f. 158, microfiche.

3 VII (1779) 296.

4 Ketting, *Leven, werk en rebellie*, 69.

5 Van Iperen, *Afscheid*, 122.

6 Van Iperen, *Afscheid*, 129.

7 Van Iperen, *Afscheid*, 137.

Evangelische taale heb durve spreken, als die, welke ik thans, en in 't vervolg, tot Ulieden hope te spreken.⁸

Hij vond het een voorrecht om voor een scheepsbemanning te mogen preken, vanwege de diversiteit van het publiek.⁹ In de preek die 1 Kor 10: 4 als uitgangspunt had, vergeleek hij de woestijntocht van de Israëlieten met de aanstaande reis. Die reis zou nog erger zijn dan de woestijn van Arabië.¹⁰ Zij zouden te lijden hebben van ondragelijke hitte en versmachtende dorst, van het slingeren en stampen van het schip, van ziekten en 'vanze luchten en onaangename geuren'.¹¹ Hij hield de bemanning voor dat men in alles op God aangewezen was en riep hen dan ook op om geestelijk voedsel en drank niet te versmaden.¹²

In zijn preek ontvouwde hij zijn visie op het predikantschap aan boord. Het belangrijkste waar hij de bemanning op zou wijzen, was de 'uitwerkinge uwer eeuwige zaligheid, met vreeze en beeven'.¹³ Hij beloofde dat zijn preken niet langdradig zouden zijn, want hij besepte dat de omstandigheden op een zeilend schip niet van dien aard waren dat er een lange dienst gehouden kon worden. Daarom was het zijn voornemen om korte en eenvoudige preken te houden om de 'glansvolle bekorelykheid der blanke deugd en zuivere godsvrucht met levendige verwen af te schilderen'.¹⁴ Hij beloofde de zieken trouw en voorzichtig behandelen. In ieder geval wilde hij hen niet vleien of zelfs troosten, maar zou hij bij hen aandringen op belijdenis van zonden en ware boetvaardigheid, op het afstand nemen van zonden en ongerechtigheid.¹⁵ Hij hield hen voor dat hij niet in hun hart kon kijken, maar dat de 'Alwetenden hartenkenner en nierenproever' niet bedrogen kon worden.¹⁶ Hij wilde niemand veroordelen, maar wel tot de laatste ademtocht toe de weg van geloof en bekering aanprijzen, en de 'Algenoegzaamheid der Goddelyke genade in Christus trachten in te prenten'.¹⁷ De mensen waren voor hem allemaal gelijk, van welke godsdienstige denominatie en geografische achtergrond zij dan ook mochten zijn:

Niemand, niemand, hoe genaamd hope ik uit te sluiten, neen voorwaar! Van welke gezindheid, van welke landaard, van welken beroep hy ook wezen mag. By God is 'er geene aanneminge der personen, en onder Christenen, mag ook

8 Van Iperen, *Afscheid*, 120.

9 Van Iperen, *Afscheid*, 119.

10 Van Iperen, *Afscheid*, 124.

11 Van Iperen, *Afscheid*, 124.

12 Van Iperen, *Afscheid*, 125, 126.

13 Van Iperen, *Afscheid*, 132.

14 Van Iperen, *Afscheid*, 130-131.

15 Van Iperen, *Afscheid*, 133.

16 Van Iperen, *Afscheid*, 133-134.

17 Van Iperen, *Afscheid*, 134.

geene geringheid van staat, geen rang, een opvoeding, niets hoe genaamd, in aanmerking komen.¹⁸

De oorzaak van het feit dat bemanningsleden soms het spoor bijster waren, zocht hij niet in opzettelijke kwaadaardigheid die voortsproot uit de erfzonde, maar weet hij meer aan een ongelukkige opvoeding, een ‘ongelukkig verkeer met dwalende en onwyze mensen’ en andere ongelukkige omstandigheden.¹⁹ Hier sprak de verlichte opvoeder die John Locke hoog had staan.²⁰ Maar ook komt duidelijk naar voren dat hij een evangelische prediking voorstond, die mensen opriep tot geloof, bekering en deugd. Met dat laatste gegeven blijkt dat Van Iperen zich meer aan de verlichte kant van het evangelisch spectrum bevond.²¹

Hij eindigde zijn preek met de hoop dat de Opperstuurman en Loods gunstige winden zou geven, en dat zij eindelijk eens als Christenreizigers in het hemelse vaderland, in de ‘verafgelegen gewesten der heerlijkheid’, zouden aankomen.²²

Op 19 juli 1778 vertrok het schip naar Batavia en werd definitief afscheid genomen.²³ In een brief aan Ermerins verwoordde hij zijn weemoedige gevoelens nu hij de vaderlandse bodem verliet. Niet zonder ontroering was hij toeschouwer van het bewogen afscheid van een vader van zijn zoon. ‘Wij zagen, en hoorden dit, uit de kajuit, niet zonder teederhartige en diependenkende aandoeningen.’²⁴

In Vlissingen was nog iemand ontroerd: de jonge bakkersknecht Jacobus Bellamy (1757-1786). Hij was een catechisant van Jona Willem te Water. Bellamy maakte gedichten en hij had eens met opzet een gedicht laten liggen in Te Waters catechesevertrek. De dienstbode vond het versje en overhandigde het aan Te Water, die de gaven van zijn catechisant onderkende en hem vervolgens onderwees in taalkunde en hem dichtbundels leende.²⁵ Naar aanleiding van Van Iperens vertrek dichtte Bellamy enkele versregels:

Gij gaat dan! En een kiel ontvoert u ons gezicht
Hoe weent het gansche koor der eed’le wetenschappen
Om u, die vol van moed uw mannelijke stappen
Op ’t Goddelijke spoor der waare wijsheid richt.

Bellamy klaagde vervolgens dat de dichtkunst nu een voedsterheer had verloren. Hij memoreerde hoe de predikant de *Night-thoughts* van Young in Nederlandse verzen had herdicht en roemde Van Iperen als een Zuil van Pallas. Hij wenste hem

18 Van Iperen, *Afscheid*, 118-119.

19 Van Iperen, *Afscheid*, 119.

20 Van Iperen, *Opvoedinge*, i.

21 Van den Akker, ‘Nieuwlichterij of bijbels geloven?’, 18-36.

22 Van Iperen, *Afscheid*, 140.

23 *Mc*, 25 juli 1778.

24 ZB, HS. 6197 f.57, J. van Iperen aan J. Ermerins, 1778.

25 De Mooi, *Jona Willem te Water*, 52.

welvaart en alle goeds toe met zijn vrouw en kinderen in zijn nieuwe vaderland en hoopte dat nieuwe roem hem daar ten deel zou vallen. Tussen neus en lippen door liet Bellamy doorschemeren dat Van Iperens vertrek te maken had met laster en strijd:

De zwarte en felle strijd, begrimm' vrij uwe faam
 Hij die een ziel bezit, zal eeuwig aan U denken.
 Geen bitsche lastertaal moet Ed'le geesten krenken
 De Wijsheid en de Deugd behoeden hunne naam.²⁶

5.2. Het eerste deel van de tocht

Wij wenschten elkander geluk, dankten God met aandoeninge, welke men mischien aan de wal niet kent, en dronken een glaasje Kaapsche muskaatwijn op onze verdere behoudene reize.²⁷

Over zijn zeetocht naar Batavia zijn wij enigszins geïnformeerd door enkele brieven die Van Iperen aan boord schreef. In zijn intrepreek te Batavia vertelde hij ook het een en ander over de reis. Verder schreef hij een verhandeling voor het Bataviaasch Genootschap over het verbeteren van zeekaarten, waarin hij melding maakte van enkele gebeurtenissen tijdens de zeetocht. Dankzij deze bronnen kunnen wij ons enigszins een beeld vormen van de reis. Helaas zijn acht brieven die hij schreef aan de Kamer van Zeeland van de VOC met gegevens over de reis verloren gegaan.²⁸

Van Iperen toonde zich geïnteresseerd in de navigatie aan boord. In een brief aan Ermerins gaf hij nauwkeurig verslag over het stellen van het kompas, de tonnen die men passeerde voordat men op volle zee terecht kwam dat met saluutschoten gepaard ging. Hij deelde de peilingen mee: 'wij peilden Westcappel op 3 en een halve mijl'. Ook deed hij verslag van het zonnetje schieten 'om den middag te meten'. Van zeeziekte ondervond Van Iperen weinig last, zijn zoons Laurens en Josua des te meer. In het Kanaal aangekomen, maakten de krijtrotzen van Engeland grote indruk op hem. 'De gezichten zijn vreemd en heerlijk'. Nu hij de hoge kusten van Frankrijk en Engeland in ogeschouw nam, schoot hem de benaming 'de Lage Landen' voor zijn vaderland te binnen. Het wemelde van de schepen in het Kanaal. In een postscriptum maakt hij gewag van een Engels oorlogsschip. In deze tijd hing de dreiging van de vierde Engelse oorlog in de lucht en hij was niet positief over het gedrag van de Engelse loodsen in het Kanaal:

²⁶ BZ (1848) 194, 195.

²⁷ ZB, HS. 6197, J. van Iperen aan Ermerins, 1778.

²⁸ ZB, HS. 2013, J. van Iperen aan J.W. te Water, 20 december 1778.

Eenige engelse lootzen van Dower zijn bij ons aan boord geweest, die zin in onze Guinees hadden en ons terug naar Duijns wilde brengen.²⁹

Al spoedig kwamen ook de gevaren van het leven op zee om de hoek kijken. Hij ontving de mededeling dat 's nachts op een schip dat hen vergezeld had, een man overboord was geslagen. Blijkbaar had het bericht zoveel indruk op hem gemaakt dat hij er een postscriptum aan wijdde. Hij besloot zijn brief aan Ermerins met de groet: 'Goede nacht lieve vriend, God zij met u en de uwen, Adieu.'³⁰

Ook voor Van Iperen zou de reis niet zonder tegenslagen en verdriet verlopen. Zijn jongste zoontje overleed aan boord:

Helaas! Ons jongste zoontje verlooren wy. Het inkisten, het overboord zetten! Myn God ! Welke akelige, welke hertstoewringende verrichtingen!³¹

Verder zou het aanstootgevende gedrag van zijn dochter hem zorgen gebaard hebben.³²

Op 2 oktober 1778 zette een gebeurtenis hem aan het denken. Zij bevonden zich op 3 graden en 11 minuten ten noorden van de evenaar. De stuurman van een Frans slavenschip praaide hen en vertelde hen dat hij zich op 18 graden bevond. Voorwaar geen klein verschil. De Franse kaartmakers en zeelieden werden echter sinds enige tijd gelast om de eerste meridiaan op *Isle de Palma*, het meest noordelijke van de Canarische eilanden, te stellen. Vanwege het feit dat ieder land zijn eigen eerste meridiaan stelde konden dergelijke misverstanden ontstaan. Van Iperen zou hieraan in Batavia een verhandeling wijden.³³

Op 11 oktober 1778 bereikte men de evenaar en ook dit was goed voor een nieuwe gewaarwording. De orders van de compagnie luidden dat men de zogenaamde *Wagenweg* moest aanhouden, maar het lukte in het geheel niet: de stromen en de winden maakten dat onmogelijk. De stuurman en bootsgezellen waren door deze stromen en winden nog nooit zo oostelijk geweest. Normaal gesproken hadden de schepen van de Oost-Indische Compagnie te maken met langdurige stilte en ondragelijke hitte, maar tijdens deze reis was de warmte dragelijk en stond er een frisse zuidwestelijke wind. Men kon het niet verklaren. Van Iperen dacht aan James Cook, die rond de evenaar evenmin windstilte kende, maar altijd frisse koelte. Op geen van de Hollandse zeekaarten stonden deze winden echter vermeld.

29 ZB, HS. 6197, J. van Iperen aan Ermerins, 1778.

30 ZB, HS. 6197, J. van Iperen aan J. Ermerins, 1778.

31 Van Iperen, *Intree-rede*, 46.

32 Troostenburg de Bruyn, *Biographisch woordenboek*, 210.

33 Van Iperen, 'Eenige waarnemingen, over de nuttigheid van het verbeteren onzer Hollandsche zeekaarten, naar de Engelsche en Fransche', in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* I (Batavia 1779) 265.

Van Iperen had echter een Engelse globe van Adams in bezit. Deze globe stond bekend als zeer nauwkeurig. Toen hij deze raadpleegde, ontdekte hij dat deze winden wel degelijk op deze globe stonden aangegeven. Hij was van mening dat het oostelijk afdrijven van de passaatwinden een positieve invloed kon hebben: men kon er gemakkelijker kaap Augustijn door vermijden. Hij meende dan ook dat het goed zou zijn om deze ook op de Hollandse zeekaarten aan te tekenen.³⁴

Op het zuidelijk halfrond ging een wereld voor hem open. Zo was hij onder de indruk van de ‘dikbewolkte hemelkreizen’ tussen de keerkringen. Volgens hem waren deze zo mogelijk nog indrukwekkender dan de vuur- en wolkkolom van Mozes of het kruis van Constantijn. ‘Het heerlyk schouwspel der natuur, ’t geen myne oogen telkens zagen, was nieuw, vreemd, verrukkelyk.’³⁵ Met verwonderde ogen keek hij naar de sterrenhemel:

Aan het Zuidelyk halfrond zag ik blinkende, twinkelende diamant-glinsterende gesterntens (...) welke ik, in Europa, nimmer had waargenomen en die, in helderheid, de Noordelyke sterrenbeelden overtreffen.³⁶

Als liefhebber van de wetenschap had hij twee microscopen meegenomen: een eenvoudige Engelse zakmicroscoop en een microscoop van Dellebarre waarvan hij hoog opgaf.³⁷ Louis François Dellebarre (1726-1805) was een Fransman die met tussenpozen in Nederland vertoefde. Hij meende een oplossing gevonden te hebben voor een probleem in de microscopie, namelijk de kleurschifting die optrad bij samengestelde microscopen. Dellebare dacht dat dit verschijnsel ondervangen kon worden door een combinatie van kroon- en flintglas (holle en bolle lenzen) toe te passen in het oculair in plaats van het objectief. Toch bleek Dellebarre’s visie onhoudbaar te zijn; wanneer het objectief geen goed beeld geeft, kan het oculair dit niet ondervangen. In de jaren zeventig van de achttiende eeuw doorzag men de denkfout van Dellebarre nog niet; de Franse Académie des Sciences et des Belles Lettres verleende Dellebarre een zilveren onderscheiding.³⁸ In het jaar voor Van Iperens vertrek stond in *De Middelburgsche courant* een lovend artikel over de microscoop van Dellebarre.³⁹

34 Van Iperen ‘Eenige waarnemingen’, 267-268.

35 Van Iperen, *Intree-rede*, 47.

36 Van Iperen, *Intree-rede*, 47.

37 Josua van Iperen, ‘Antwoord op de Vrage: Mag een natuuronderzoeker, uit de reeds gemaakte waarnemingen en proefondervindingen, verdere gevolgen trekken ter uitvorsching van de nog onbekende oorzaken der verschynselen? Zoo ja, hoe verre mag hy daarin voortgaan? En welke regelen moet hy daaromtrent in agt nemen?’, in: *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwisch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen* IV (Middelburg 1775) 40, 41.

38 M. Fournier, ‘Nederlanders en de ontwikkeling van de microscoop’, *Nederlands Tijdschrift voor geneeskunde* (1991) 24-36; *Kleinkijkerij, microscopen en microscopisten in Nederland tot het begin van de 19^e eeuw, uitgave museum Boerhaave*, 35-36.

39 *Mc*, 29 juli 1777.

Zijn zaktelescoop kon Van Iperen op 8 november 1778 goed gebruiken. Op het wateroppervlak werden grote bruine vlekken waargenomen die men niet kon duiden. Waren het zeeplanten of was het een soort kroos? De onderstuurman vermoedde dat het viskuit was. Op zijn verzoek stuurde de kapitein een bierglas vol van het bruine drabbige vocht naar Van Iperen. Hij liet er zijn maaltijd voor koud worden. Aanvankelijk wilde hij het goedje met zijn microscoop van Dellebarre onderzoeken, maar deze was gezien de slingering van het schip niet te gebruiken. Zijn Engelse zakmicroscoop was beter hanteerbaar. Nauwkeurig beschreef hij zijn verrichtingen en waarnemingen.

Even daarom nam ik mijn engelsch zakmikroskoop, en vulde het grootste glazenbuisje met het gevangen water, uit het bierglas, hebbende hetzelve, van onder aan met was gestopt. Toen hield ik het voor de kaers, en keek door het loepje, wanneer er zich, behalve eenige fraaie luchtbelletjes aan de binnenwanden, niet dan eene verwarde beweginge in voordeed, welke mij tot een spoedige vergrootinge deed besluiten.⁴⁰

In acht tekeningen legde hij zijn waarnemingen vast. Het viel hem op dat de bewegingen die hij waarnam tegen de wetten van de hydraulica ingingen. Hij concludeerde dat het om levende wezens moest gaan, die hij 'zeeschepseltjes of zeeinsecten' noemde. De fysicotheoloog kwam weer bij hem boven: hij aanbad God die aan deze kleine wezentjes zoveel bewegingskunst had geschonken.

Te Haarlem werd zijn epistel ter beoordeling voorgelegd aan Martinus van Marum (1745-1837) en Jan Engelman (1710-1782). Laatstgenoemde was arts te Haarlem en geïnteresseerd in natuurlijke historie, waarbij zijn werk aanvankelijk sterk gestempeld werd door de fysicotheologie, maar later liet hij die achterwege.⁴¹ Martinus van Marum was in 1776 door de magistraat van Haarlem benoemd tot onbezoldigd lector in wijsbegeerte en geschiedenis aldaar en een jaar later werd hij aangesteld als directeur van het kabinet der natuurlijke zeldzaamheden van de Nederlandsche Maatschappij. Ook zijn werk had een fysicotheologische inslag. Tevens beklemtoonde hij het nut der wetenschap.⁴² Martinus van Marum zou van Van Iperens aantekeningen een uittreksel maken, maar van een publicatie is het niet gekomen.⁴³

Op weg naar Azië, een reis die gewoonlijk acht maanden duurde, had men verversing nodig. In 1652 had de VOC besloten om een permanente verversings-

40 NHA, KHMW, inv. 54, 20 december 1778.

41 B.C. Sliggers, 'Honderd jaar natuurkundige amateurs te Haarlem', in: A. Wiechman en L.C. Palm (ed.), *Een elektriserend geleerde. Martinus van Marum, 1750-1837* (Haarlem 1987) 77-79.

42 B. Theunissen, 'Martinus van Marum (1750-1837). Ten nutte en ten genoegen van de ingezetenen', in: Wiechman en Palm (ed.), *Een elektriserend geleerde*, 11-32.

43 NHA, KHMW, inv. 13, 1034.

plaats in te richten aan Kaap de Goede Hoop.⁴⁴ Op weg hierheen kwam men langs twee eilanden: Tristan d'Ancuna en Alvarez. Bij deze eilanden raakten de stuurlui van de *Europa* gedesoriënteerd. Op 16 november 1778 kreeg men eerstgenoemd eiland in zicht. Men voer op 36 gr 36 min zuiderbreedte. Maar volgens de zeeboeken ligt Tristan op 9 gr 21 m oosterlengte. Het bestek moest daarom verbeterd worden. Op 28 november werd het hun vreemd te moede. Hoe kwam het dat men nog steeds geen land ontwaarde? Want volgens het verbeterde bestek, zou men nu al over het gebergte gevaren moeten zijn en zich diep landinwaarts bevinden! Van Iperen raadpleegde opnieuw zijn globe en kwam met een antwoord.

Evenwel myne Globe van Adams hielp ons wederom uit den dut, en ik vertoonde, dat, op die Globe, hoe klein ook van bestek, Tristan meer dan vier graden westelijker lag, dan op onze Hollandsche Paskaarten.⁴⁵

Men had het voordeel dat het dag aan dag zonnig weer was, zodat men met behulp van de octant op de juiste breedte was gebleven, maar Van Iperen realiseerde zich dat met regenachtig weer, wat nogal eens voorkomt rond de Kaap, men het spoor snel bijster zou zijn geraakt door de onduidelijkheid van de Hollandse zeekaarten. Doordat men op de juiste breedte was gebleven kon men op 29 november 1778 de tafelbaai bereiken.

5.3. Verblijf te Kaap De Goede Hoop

*Thans waait de zuidoosten wind, de tafelberg heeft zijne karé pruik op, de standert op de reede is gestreeken, men kan bezwaarlijk over straat gaan, de keytjes vliegen tegen de glazen, als of het hagelde, en een legioen van booze vliegen kwelt ons.*⁴⁶

Ondanks de weersomstandigheden en de overlast van de vliegen schreef hij op 20 december 1778 een enthousiaste brief aan Jona Willem te Water. Hij stuurde enkele moerstenen en 'cubijksteentjes' mee, in de hoop dat zij het waard gevonden werden om toegevoegd te worden aan de collectie 'Naturalia' van het Zeeuwsch Genootschap. Eergevoelig als hij was, liet hij er geen misverstand over bestaan dat het hem te doen was om zijn eigen 'nagedachtenisse'.

Al doende met zijn 'moer- en cubijksteentjes', die hij bestudeerde onder de microscoop, verwees hij naar de illustraties uit het bekende boek van Henry Baker (1698-1774). Baker was een Londense geleerde die in 1743 een werk publiceerde getiteld *The microscope made easy*, dat ook in het Nederlands werd vertaald onder de titel *Het mikroskoop gemakkelyk gemaakt, of gemeenzaame beschryving, van allerley*

44 Ad Biewenga, *De Kaap de Goede Hoop, een Nederlandse vestigingskolonie 1680-1730* (Amsterdam 1998) 13.

45 'Van Iperen, 'Eenige waarnemingen', 269.

46 ZB, HS. 2013, J. van Iperen aan J.W. te Water, 20 december 1778.

werktuigen, die men gebruikt om zeer kleine diertjes en andere voorwerpen, klaar en duidelyk, vergroot zynde, te beschouwen; met al het gene daartoe hoort. Dit werk werd gebruikt door amateurs die belangstelling hadden voor microscopie en Van Iperen achtte het boek blijkbaar belangrijk genoeg om het mee te nemen naar zijn nieuwe vaderland.

Terwijl hij de steentjes bestudeerde, kwam hij tot een theorie over het ontstaan van bergen. De visie dat bergen zoals de Alpen en het Andesgebergte onder water hadden gestaan tijdens de zondvloed, achtte hij onwaarschijnlijk. Het scheen hem meer aannemelijk dat de bergen waren ontstaan door een reusachtig kristallisatieproces op de derde dag van de schepping.

(...) trouwens, wat verhindert mij te geloove, dat de alpen, andes, atlas, de menigte van pieken, en ook onzen tafelberg, even gelijk Basan bergen Gods zijn, dat is groote uitschietende crystallizatie van de versch geschapene natuur, op den derden dag? indien men dat systeme aanneemt, zullen vele onderaardsche en uitsteekende rotschverschijnzelen gemakkelijk verklaard worden.⁴⁷

Het is de vraag of deze gedachten spontaan bij hem zijn boven gekomen, of dat hij deze al eerder ontwikkeld had. Hij was namelijk op de hoogte van het werk van Buffon, die er minder conventionele gedachten op na hield over het ontstaan van de aarde.⁴⁸

Als predikant maakte hij kennis met de Nederduits gereformeerde kerk te Kaap de Goede Hoop. Zij bestond uit 2000 zielen en werd gediend door drie predikanten. De toestand van de gemeente was echter zorgelijk. Een van de predikanten zou binnenkort met emeritaat gaan en het zag er naar uit dat er in zijn plaats geen nieuwe predikant beroepen zou worden, hoewel er veel werk te verrichten was. Er waren kinderen van anderhalf jaar oud die nog ten doop gehouden moesten worden. Vanuit het achterland moest men soms bijna een maand lang reizen voor men bij de gemeente gearriveerd was. Deze situatie ging hem aan het hart: 'Men heeft het over het planten van het Evangelie maar verwaarloosd het Christendom'. Hij vroeg daarom aan Te Water om in het vaderland een goed woordje te doen voor deze gemeente.

Ook deed hij een pleidooi voor een Latijnse school. De plaatselijke predikant Johannes Petrus Serrurier vertelde dat men een salaris van zestig rijksdaalders per maand kon uitbetalen. Een jongeman zou hier een goed bestaan kunnen opbouwen en een geschikte levensgezellin kunnen vinden. Frisse en bekoorlijke meisjes waren er genoeg. Van Iperen drukte Te Water op het hart om geen brekebeen naar de Kaap te sturen en verzocht hem om bij Adriaan Kluit, destijds hoogleraar aan de illustre school te Middelburg, te informeren naar potentiële kandidaten.

⁴⁷ ZB, HS. 2013, J. van Iperen aan J.W. te Water, 20 december 1778.

⁴⁸ Zie hoofdstuk 14.

Van Iperen genoot van de natuur: hij zag rode springbokjes, wolven, tijgers, gieren en arenden. Hij schreef over ‘duizenden bloemen’ die zelfs bloeiden op de dorre toppen. Ook repte hij van buitengewoon grote molshopen. In de diergaarden pikten de brutale kraanvogels andere dieren de ogen uit. Ooit kocht hij tijdens de veiling in Lillo een tweedelig werk over Kaap de Goede Hoop van Peter Kolbe, nu kon hij het met eigen ogen aanschouwen.

Een waereld van natuurwonderen, ’t gezicht alleen van dit alles is mijne reize naar de Kaap waardig, overwaardig.⁴⁹

Opgetogen was hij over de boeren van Afrikaanse land. Deze boeren hadden zich in de loop der tijden gevestigd op de Kaap, om de schepen van de VOC van voedsel te kunnen voorzien. Hij vergeleek ze bij de ‘aloude patriarchen’. Sommigen bewoonden boerderijen die groter waren dan bepaalde gehuchten op Walcheren.⁵⁰

Geheel in de lijn van zijn *Brieven over het Hooglied* meende hij ook nu weer allerlei parallellen te kunnen trekken met het land en de tijd van de Bijbel. Honderden ‘texten der schrifture’ waren hem door ‘enige coup d’ oeils’ duidelijk geworden. Hij verzuchtte dat wanneer Coccejus, Vitringa en anderen hier geweest waren, zij heel wat pennen en riemen papier hadden kunnen sparen, en zij de uitlegkunde minder lastig en meer aannemelijk hadden kunnen maken. Het benadrukken van de noodzaak om de dingen met eigen ogen te zien is onmiskenbaar een verlichte trek. Deze komen wij ook tegen bij iemand als de reislustige arts Pieter van Woensel (1747-1808).⁵¹

Vol bewondering nam Van Iperen struisvogels in ogenschouw en bedacht dat deze dieren zeer nuttig konden zijn voor de bestudering van de genitaliën. Bij deze dieren had men geen microscoop nodig en men zou er de voorplantingsorganen van alle andere vogels mee kunnen verklaren. Hier redeneerde Van Iperen volgens het principe van de analogie, dat in de natuurlijke historie gangbaar was.⁵²

Hij kwam ook in contact met de arts Daniel Brand. Deze medische doctor en filosoof was volgens hem zeer geïnteresseerd in de Afrikaanse naturalia, en schreef hierover verhandelingen. Hij beval hem aan als lid van het Zeeuwsch Genootschap. Klaarblijkelijk bleef hij ook op reis naar zijn nieuwe vaderland genootschapsman en vergat hij ook in dezen het Zeeuwsch Genootschap niet.

Was er niets negatiefs te melden uit Cabo? Jawel, voor ‘enige vette soppen’ was het wel noodzakelijk om enkele ‘souptabletjes’ mee te nemen. Waarschijnlijk doelde hij op de soeptabletten of koekjes die zeevarenden bij zich hadden en die van belang werden geacht ter aanvulling op de maaltijden.⁵³

49 ZB, HS. 2013, J. van Iperen aan J.W. te Water, 20 december 1778.

50 ZB, HS. 2013, J. van Iperen aan J.W. te Water, 20 december 1778.

51 Ernestine van der Wall, ‘Religie en verlichting: een veelzijdige verstandhouding’, in: Van der Wall en Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 18.

52 Zie hoofdstuk 14.

53 VI (1777) 439.

Ook was het oponthoud pijnlijk voor zijn portemonnee. De lectuur was gering, de hebzucht groot. Hij moest er dan ook heel wat ‘ducaten en spaanse matten’ laten zitten. Maar als predikant, die hier als een ‘groot heer’ geacht wordt, moest hij zijn fatsoen bewaren. Tijdens zijn verblijf op Kaap de Goede Hoop probeerde men hem nog tegen te houden om naar Batavia door te reizen. Aan Te Water liet hij doorschemeren dat men hem wel in Cabo zou willen houden. ‘Aan boord zelfs en aan de Kaap de Goede Hoop, ik had haast de Kwaade Hoop gezegd, onthutste men, nu en dan, de mynen niet weinig. Evenwel al die vale spoken en mismooedige vooruitzichten maakten my niet vervaard’.⁵⁴ Uit een postscriptum blijkt, dat nog vóór hij in Batavia was aan gekomen, er reeds moeilijkheden waren over hem bij de kerkenraad van zijn aanstaande gemeente. Van Iperen was echter goedsmoeds:

Het geschrift des kerkenraads van batavia meene ik met eene versnedenen zwa-
velstok te kunnen wederleggen. Ik heb in eene predikatie, het een en ander
gezegd, dat van gevolg zou kunnen zijn. Vale.⁵⁵

Het is niet duidelijk wat hij hiermee bedoelt. Een brief over dit onderwerp bevindt zich niet in de correspondentie met de classis Walcheren. Van een officieel schrijven zal dus wel geen sprake zijn. Hij eindigde zijn brief met: ‘groet de vrienden met name, wij gaan op reize’.⁵⁶

5.4. De verdere reis

Over het tweede deel van de reis zijn wij minder goed geïnformeerd. Op 23 januari 1779 kwam de *Europa* in een flinke storm terecht. Men had zojuist het eilandenaar *St Paulo* en *Amsterdam* bereikt en Van Iperen dacht dat men schipbreuk zou lijden. Gelukkig ‘verruimde de Goddelijk goedheid de wind een weinig’ en ont-snapte men aan dit gevaar. Van Iperen dacht hier later over na en besepte dat hij aan veel ellende was ontkomen.

Maar hoe rampzalig moet het er uitzien, als men eens, in eenige dagen geen zon kan vinden, en ondertusschen, aldaar, met aanhoudende stormbuyen, beloo-pen wordt: daar de ligginge dier onweerseilanden, indien ik dezelve dus noe-men mag, op ettelyke oude kaarten, zeer verschillende, tusschen de 88 en 96 Graden, gemerkt staan?⁵⁷

Van Iperen nam de kusten en de eilanden goed in zich op en tekende deze na. Als hem op deze zeereis een ding duidelijk was geworden, dan was dat wel het belang

⁵⁴ Van Iperen, *Intree-rede*, 45.

⁵⁵ ZB, HS. 2013, J. van Iperen aan J.W. te Water, 20 december 1778.

⁵⁶ ZB, HS. 2013, J. van Iperen aan J.W. te Water, 20 december 1778.

⁵⁷ Van Iperen, ‘Eenige waarnemingen’, 270.

van goede kaarten. Hij kwam tot de conclusie dat de Hollandse zeekaarten niet nauwkeurig genoeg waren en men van de Fransen en Engelsen nog veel kon leren.⁵⁸

5.5. Aankomst en huisvesting te Batavia

*Te Veere was ik een bedelaar, en hier ben ik een heer, die voor 's Gravenhage of Amsterdam niet zou willen opstaan.*⁵⁹

Op 28 februari 1779 zette Van Iperen vanuit het 'dood Ter Vere' voet aan land in het 'levendige Batavia'.⁶⁰ Het was gebruikelijk dat een nieuwe predikant een maand lang onderdak kreeg bij een van de andere predikanten. Van Iperen logeerde met zijn gezin bij Jacob Casper Metzlar (1751-1824), die zelf in 1777 predikant geworden was te Batavia.⁶¹ Vervolgens huurde men voor hem een gemeubileerde buitenplaats, die eerst was bewoond geweest door de predikant Johannes Jacobus Meijer (1734-1806). Meijer was een Euraziat afkomstig uit Ceylon. Na zijn studie in Nederland was hij predikant geworden te Batavia, maar in 1775 werd hij geschorst na een conflict met zijn collega Theodorus Vermeer. Van Iperen kreeg verder de beschikking over een rijtuig, een span paarden en vijf slaven en vier slavinnen. Reinier de Klerk, evenals Van Iperen Middelburger van geboorte, schonk hem een duizend rijksdaalders en datzelfde bedrag ontving hij ook van de ouderling van de Lutherse gemeente, majoor Jan Andries Duurkoop.⁶² Van Iperen was hier zeer beduusd van:

Hooge hemel! Was 'er immer in de waereld een land, waar in men de aankomelingen, met sterkere drangredenen, tot hunnen plicht wist aan te wakkeren?⁶³

Niet voor niets had hij dan ook het gevoel dat hij in Veere een bedelaar was geweest maar nu een heer was geworden. Hij zou nu zelfs voor Amsterdam of Den Haag niet willen opstaan.⁶⁴ Tegen Ermerins schepte Van Iperen op over zijn nieuwe bestaan. Hij zou een huis bewonen zo groot als een gemiddeld buiten op Walcheren. Met trots vertelde hij over zijn slaven en slavinnen, zijn paarden en rijtuigen.⁶⁵

58 Van Iperen, 'Eenige waarnemingen', 271-272.

59 ZB, HS. 2054, J. van Iperen aan J.W. te Water, oktober 1779.

60 ZB, HS. 2054, J. van Iperen aan J.W. te Water, oktober 1779.

61 Metzlar, 'Fragment eener reize van Tessel naar Batavia', in: *VI II* (1816) 181; Troostenburg de Bruyn, *Biographisch woordenboek*, 296-297.

62 Wachter, *Lyk- en lof-rede*, 23; Ary Huysers, *Het leeven van Reinier de Klerk, gouverneur generaal van Nederlands Indie* (z.p. 1788) 1; Troostenburg de Bruyn, *Biografisch woordenboek*, 288-289; ZB, HS. 2054, J. van Iperen aan J.W. te Water, oktober 1779.

63 Van Iperen, *Intree-rede*, 85.

64 ZB, HS. 2054, J. van Iperen aan J.W. te Water, oktober 1779.

65 ZB, HS. 6159, f. 26, J. van Iperen aan J. Ermerins, 20 januari 1780.

Zijn aankomst moet in schrill contrast gestaan hebben met die van sommige andere predikanten. Want er was te Batavia altijd een potentieel aan predikanten aanwezig dat geen aanstelling kreeg in de stad of elders in de kerken van de archipel. Het feit dat een zendende classis afspraken of toezeggingen had gedaan, betekende nog niet dat men ook daadwerkelijk aan de slag kon. Het beleid lag in feite in handen van de Raad van Indië.⁶⁶ Waarschijnlijk moeten wij echter bij deze werkloze predikanten denken aan personen die in het vaderland het een en ander op hun kerfstok hadden, zoals Renatus Stenhuis. Op dergelijke personen stond men in Batavia niet te wachten. Vandaar dat de vraag naar predikanten onverminderd groot bleef en zelfs toenam.⁶⁷

5.6. Intrede

*(...) ó Gemeinte van Batavia, ontfang my in liefde, uit de rechterhand der Albesturende Voorzienigheid, als een wachter op de muuren van dit uw Ziön, als een wachter die (...) getrouwelyk zal waarschouwen, als 'er een tyger, een krokodil, zich zien laaten, die het op het bederven van uwe zielen en op het verslinden van deugd en vernuftige godsdienstoeffeninge gemunt hebben.*⁶⁸

Op 7 maart 1779 deed Van Iperen intrede in zijn nieuwe gemeente. Deze dienst vond plaats in de Hollandse Kerk. Deze kruiskerk stond midden in de stad en was van binnen 'vry hoog en luchtig' met een 'cierlyke preekstoel en zeer fraeje en net geverniste gestoeltens'.⁶⁹ Van Iperen zag zichzelf als de profeet Jona, met als taak de mensen tot bekering op te roepen, onder bedreiging van een spoedige ondergang van de stad en de kolonie.⁷⁰ Een insteek die traditioneel aandoet. Meer verlichte ideeën zou hij naar aanleiding van de Bijbeltekst ontvouwen. De dreigende woorden relativeerde hij door te zeggen dat hij betere gedachten had en hij 'het troostrijk Evangelie' wilde verkondigen.⁷¹ Hij vroeg de gemeente om hem te aanvaarden als boezemvriend, broeder, vader, gezant en engel van hun hemelse bruidegom. Zichzelf zag hij als een kaars die reeds voor de helft was opgebrand. Hij was grijs geworden in de vaderlandse kerken. Maar een kaars die zover was opgebrand, gaf volgens hem het 'gestadigste licht'.⁷²

66 F. A. van Lieburg, 'Het personeel van de Indische Kerk', in: G.J. Schutte (ed.), *Het Indisch Sion. De Gereformeerde Kerk onder de V.O.C.* (Hilversum 2002) 89.

67 ZA, Classis Walcheren inv. 69, 70 div. brieven.

68 Van Iperen, *Intree-rede*, 67.

69 François Valentijn, *Beschryvinge van Groot-Djava, ofte Java Major IV* (Dordrecht-Amsterdam 1726) 235-236.

70 Van Iperen, *Intree-rede*, 67.

71 Van Iperen, *Intree-rede*, 68.

72 Van Iperen, *Intree-rede*, 50.

Uitgangspunt voor de verkondiging was 2 Tim 1: 7: ‘Want God heeft ons niet gegeven een geest der vreesachtigheid, maar der kracht, en der liefde en der gematigdheid.’⁷³ In zijn preek analyseerde hij de begrippen vreesachtigheid, kracht, liefde en gematigdheid. Vreesachtigheid definieerde hij als een zwakheid van geest, een vrucht van de natuurlijke verdorvenheid. Door vreesachtigheid is men niet in staat zich te redden. Hij illustreerde dit aan de hand van wat natuuronderzoekers beweerden over de ‘bliksemende ogen’ van de basilisk, waarmee dit dier een zodanige angst inboezemt, dat andere dieren niet meer in staat zijn te vluchten.⁷⁴ De basilisk is een fabeldier uit de mythologie die met zijn ogen kon doden.⁷⁵ Een bijbels voorbeeld gaf hij ook: de ‘terror panicus’ die Benhadad overkwam volgens 2 Koningen 7.⁷⁶

Met nadruk betoogde hij dat men de vreesachtigheid wel diende te onderscheiden van een verschijnsel dat de vromen kenden, namelijk: ‘de Heere vrezen met bevinge’. Deze vrees moest namelijk positief geduid worden omdat zij eerbied voor God inhoudt. Zij houdt de godsvrucht levendig, en weerhoudt de mens van het plegen van ongerechtigheid. Zonder deze vrees was er ‘geene volernstige deugdsbe-trachtinge’ mogelijk en zij diende ook tot veiligheid voor de mens.⁷⁷ Deze eerbied bewerkstelligde ook heldenmoed, zoals blijkt bij Mozes en Aaron, Samuel en Elia, die juist vanuit hun ontzag voor God op onverschrokken wijze de mensen konden tegemoet treden.

Van Iperen gaat hier uitvoerig op in vanuit apologetische motieven, omdat vrienden beweerden dat angst ‘de uitvindster en baarmoeder der godsdienst’ zou zijn.⁷⁸ Hij noemde geen namen, maar wellicht heeft hij gedacht aan iemand als Thomas Hobbes, die in zijn *Leviathan* (1653) religie definieerde als ‘vrees voor onzichtbare machten’.⁷⁹ Van Iperen probeerde deze visie dat angst de bron van religie zou zijn te weerleggen. Allereerst liet hij zien dat deze gedachte niet nieuw was. Reeds Ovidius en Plutarchus hadden deze zienswijze geopperd.⁸⁰ Ten tweede probeerde hij duidelijk te maken dat hier sprake was van een verkeerde voorstelling van zaken. Hij erkende weliswaar dat heidense wetgevers, koningen en priesters inspeelden op ‘bijgelovige vreesachtigheid eener blinde en onkundige menigte’, maar stelde daar tegenover dat bij het verbreiden van de christelijke godsdienst juist het tegenovergestelde had plaatsgevonden. De apostelen hadden de opdracht om ‘alle slaafsche vreeze, uit een verkeerd denkebeeld der hooge Godheid ontsproten, met

73 Van Iperen, *Intree-rede*, 1.

74 Van Iperen, *Intree-rede*, 8.

75 Maarten Timmer, *Van Anima tot Zeus: encyclopedie van begrippen uit mythologie, religie, alchemie, cultuurgeschiedenis en analytische psychologie* (Rotterdam 2001) 91.

76 Van Iperen, *Intree-rede*, 8.

77 Van Iperen, *Intree-rede*, 10.

78 Van Iperen, *Intree-rede*, 15.

79 Jianhong Chen, ‘De definitie van religie in Hobbes’ *Leviathan*’, in: Maurice Adams en Willem Lemmens (ed.), *Hobbes in de schaduw van Leviathan* (Kapellen 2007) 109-126.

80 Van Iperen, *Intree-rede*, 15.

wortel en tak uit te roeien'.⁸¹ Zij waren verplicht om de mensen te brengen tot 'het kinderlyk vertrouwen op eenen verzoenden en liefhebbenden Vader, mitsgaders de hope der heerlykheid'.⁸²

Na deze polemiek met de vrijdenkers ging hij over tot de behandeling van de drie positieve begrippen uit de tekst.⁸³ Volgens Van Iperen verstonden de kerkvaders onder het woord 'kracht' de mogelijkheid om wonderen te doen. Maar hij dacht zelf ook aan het onbevreesd verantwoording afleggen, zoals Stefanus en Paulus dit hadden gedaan. Hij betrok daar ook 'een hemelse welsprekendheid' bij, zoals volgens hem de prediking van Paulus gekarakteriseerd kon worden.

let er op, myne Broeders, deze was de geest der kracht, in onzen text, vermeld: deze was die yverige die doordringende, die door herten en nieren boorende, die treffende, die alles overwinnende, die platte, eenvoudige, klaare, onweder-sprekelyke, naive, balzemende en hemelsche welsprekendheid, met welke de eerste christenleeraars in eene ruime mate, begiftigd werden.⁸⁴

Met het begrip 'liefde' werd volgens Van Iperen heiliging verstaan. De gehele wet wordt immers vervuld door de liefde. Onder liefde kan men vervolgens denken aan ouderliefde, broederliefde, liefde voor het vaderland en platonische liefde. Maar er is veel meer in te vinden en daarom stelde hij voor om deze paradijsvrucht te 'ontbolsteren'.⁸⁵ De hoogste liefde is volgens hem de algemeen menselijke liefde. Hij baseert zich op 2 Petrus 1: 7: 'Voeg bij de Godzaligheid broederliefde en bij de broederliefde liefde jegens allen'. Is er bij jodendom en islam haat tegen anderen te vinden, Jezus leerde liefde tot allen, zonder partijschap. Alle volken moesten zonder onderscheid onderwezen en gedoopt worden.⁸⁶ Deze gedachte lijkt veel op die van de zogenaamde 'verlichte christenen', bij wie religie haast samenviel met mensliefde en afkerig was van belijdenisdwang.⁸⁷ De christelijke openbaring was in hun visie slechts een bepaalde versie van de oorspronkelijke, natuurlijke religie.⁸⁸ Maar zover als de 'verlichte christenen' ging Van Iperen niet. Zo hield hij vast aan de openbaring, die ons met de liefde van Christus vertrouwd maakt:

81 Van Iperen, *Intree-rede*, 16.

82 Van Iperen, *Intree-rede*, 16.

83 Van Iperen, *Intree-rede*, 18.

84 Van Iperen, *Intree-rede*, 24.

85 Van Iperen, *Intree-rede*, 28.

86 Van Iperen, *Intree-rede*, 29-34.

87 Ernestine van de Wall, 'Religiekritiek en apologetiek in de achttiende eeuw. De dynamiek van een debat', *De Achttiende Eeuw* 32 (2000) 18.

88 Van der Wall, 'Religiekritiek en apologetiek', 21.

Die overpeinzinge alleen zou genoeg zyn, om my, indien ik een Jood, Turk of heiden ware, tot de omhelzinge der Evangelische belydenisse, onwederstaanbaar over te halen.⁸⁹

Hierna behandelde hij het begrip gematigdheid. Hij verwees in dit verband naar Aristoteles die gewoon was alle deugden tussen twee ondeugden te plaatsen. ‘De middelmaat is het richtsnoer van alle deugdsbetrachtingen.’⁹⁰ Het was volgens hem moeilijk om niet in allerlei uitersten te vervallen. Machthebbers bezweken er soms volgens hem nogal eens voor.

Gewaande godsspraken, sibbelynsche boeken, heilige kiekens, vogelgeschrey van uilen en roerdompen, sterrekykeryen, het omwroeten en bekyken van vuile darmen en stinkende ingewanden, en ik weet niet wat al ongerymdheden, waren de uitersten, aan welke zich die blinde leidlieden der blinden schuldig maakten.⁹¹

Gematigdheid is nodig om weerstand te bieden tegen ‘misselyke buitensporigheden’.⁹² Naar dit richtsnoer wenst Van Iperen zelf ook te leven. Hij hoopt in de gemeente in de geest van de tekst te kunnen werken, in kracht, liefde en gematigdheid.⁹³ Na kort verteld te hebben over zijn werkzaamheden in het vaderland en ook de wederwaardigheden rond zijn beroep en de reis naar Batavia aan de orde gesteld te hebben, sprak hij tenslotte tal van mensen toe, zoals de magistraat, de predikanten, ouderlingen en diakenen en de leden van de gemeente zelf.⁹⁴ Hij riep op te streven naar evangelische vrijheid en hij begreep niet waarom men hier bang voor zou zijn:

Onder alle de stelzels der Oostersche en Chineesche Staatkunde onder alle de Wetgeevende schikkingen der Oude Wyzen, en in den geheelen Koran van Muhamed, vindt men, nergens, zulke juiste verordeningen.⁹⁵

Met nog een laatste oproep tot levensheiliging besloot hij zijn intrepreek met de belofte uit het laatste Bijbelboek: ‘Die overwint, ik zal hem geeven met mij te zitten in mijnen troon, gelijk ik overwonnen heb, en ben gezeten met mijnen Vader in zijnen troon! Amen, ja amen!’⁹⁶ Wanneer wij de preek overzien valt ons het verlichte karakter hiervan op: zij bestaat voornamelijk uit een analyse van begrippen, die ten

89 Van Iperen, *Intree-rede*, 33.

90 Van Iperen, *Intree-rede*, 36, 37.

91 Van Iperen, *Intree-rede*, 38.

92 Van Iperen, *Intree-rede*, 40.

93 Van Iperen, *Intree-rede*, 45.

94 Van Iperen, *Intree-rede*, 42-69.

95 Van Iperen, *Intree-rede*, 59.

96 Van Iperen, *Intree-rede*, 70.

doel heeft om de gemeente aan te sporen tot een deugzaam leven. De preek heeft geen dogmatisch karakter, maar de nadruk valt op de ethiek.

5.7. Verhuizing naar Molenvliet

Al spoedig maakte Van Iperen in zijn omgeving kennis met wat hij zag als bijgelovige gewoonten en gebruiken. In zijn intreepreek had hij al gewaarschuwd tegen de ‘slinksche streeken, gierigheid, heersch- en vervolgzucht der bedriegelyke Waarzeggersen Duivelskunsteraars’.⁹⁷ Binnen de kortste keren kwam er een dergelijk heerschappij bij hem langs. Zijn slaven hadden deze persoon ontboden omdat er iets ontvreemd was en zij wilden dat de waarzegger hen zou informeren over de dief. Oplettend keek Van Iperen toe wat er gebeurde. De waarzegger liet de slaven en slavinnen in een kring rondom hem zitten, keek hen allen ernstig aan, nam een stuk brood en deed er allerlei bezweringen over. Vervolgens moesten ze allen van het brood eten. De waarzegger had een jongetje bij zich, wiens hand hij met olie insmeerde. In de hand van het jongetje verscheen de beeltenis van de dader. Vervolgens werd de dief ziek. Van Iperen geloofde er niets van. ‘Zulk eene waarzeggerij laat zich ligtelyk verklaren’ en hij nam zich voor een onderzoek in te stellen naar waarzeggers en er een verhandeling over te schrijven.⁹⁸

Lang bleef Van Iperen niet wonen op deze locatie in Batavia. Want al was hij met alle égarde ontvangen, de gezondheidstoestand van zijn gezin liet al spoedig te wensen over. Vooral zijn zonen Laurens en Frans waren er slecht aan toe.⁹⁹ Daarom kreeg hij vrij snel een huis aangeboden in de buitenwijk Molenvliet.¹⁰⁰ Na 1700 was men begonnen met de bouw van landhuizen en buitenverblijven aan het Molenvliet en deze buitenwijk gold als deftig en welgesteld.¹⁰¹

Niet alleen Van Iperen verhuisde uit de binnenstad; in de tweede helft van de achttiende eeuw was de trek uit de stad reeds op gang gekomen en rond 1780 was het zelfs zo dat hoegenaamd de gehele welgestelde burgerij uit de oude binnenstad was verdwenen.¹⁰² Dat de malaria Batavia zo in zijn greep had, werd hoogstwaarschijnlijk veroorzaakt door de visvijvers die in 1729 waren aangelegd. In het brakke en stilstaande water gedijden bepaalde muskieten die malaria veroorzaken uitstekend.¹⁰³

In Molenvliet had Van Iperen enkele kostgangers in huis, zoals een zoontje van de Middelburgse lakenkoopman Wisse ‘uit achtung voor de familie’.¹⁰⁴ Ook een

97 Van Iperen, *Intree-rede*, 21.

98 Josua van Iperen, ‘Vervolg eener Javaansche Historie’, in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* II (Batavia 1780) 158, 159.

99 ZB, HS. 2054, J van Iperen aan J.W. te Water, oktober 1779.

100 ZB, HS. 2054, J. van Iperen aan J.W. te Water, oktober 1779.

101 Van der Brug, *Malaria en malaise*, 33, 90.

102 Van der Brug, *Malaria en malaise*, 33.

103 Van der Brug, *Malaria en malaise*, 136.

104 ZB, HS. 6159, J. van Iperen aan J. Ermerins, 20 januari 1780.

kleinzoon van de Middelburgse predikant Van der Sloot -‘de bloed had anders moeten sukkelen’- had hij in huis opgenomen. Een zekere kleermaker, Casper geheten, vond eveneens onderdak bij hem.¹⁰⁵ Een mooi moment voor Van Iperen was dat zijn dienstmeisje belijdenis van het geloof aflegde en de Heilige Doop ontving, waarbij zij de naam Kaatje kreeg.¹⁰⁶ De repatriëring van zijn zoon Lodewijk vond hij moeilijk. Zijn teleurstelling klinkt door in een brief aan Ermerins: ‘Lodewijk is met het schip *Holland* vertrokken denkkelijk om armoede te lijden in het vaderland, daar ik hem hier misschien zou hebben kunnen bevorderen’.¹⁰⁷

Waar hij niet aan wennen kon, was – naar zijn beleving – de luiheid van de mensen. Aan Te Water beschreef hij hoe de mensen hun dag indeelden: ‘s ochtends stond men om half zes op, men ontbeet en ging naar kantoor en kwam om twaalf uur thuis, lunchte tot half twee en sliep vervolgens tot vier uur, om daarna rond half vijf een tocht te gaan maken door Noordwijk, Rijswijk en Jakatra, of door de kampong China. Men ontving om zes uur visite of ging zelf op bezoek, gebruikte een tamelijk uitgebreid souper, rookte een pijp, kwam om half elf thuis om te gaan slapen.’¹⁰⁸

5.8. Contact met het vaderland

*Men zegt doorgaans dat als men de linie gepasseerd is, de Europeesche vrienden vergeten worden, maar dat blaadje zou wel eens omgekeerd kunnen worden (...) Ja wat wil toch een dominee beduiden die naar oostindien vertrekt?*¹⁰⁹

Het vaderland was ver weg. Per brief onderhield hij contact met enkele vrienden zoals Te Water en Ermerins. Hij ontving graag brieven uit het vaderland en was iedere keer vol verwachting wanneer mensen uit Walcheren te Batavia arriveerden. Groot was zijn teleurstelling wanneer zij geen brieven voor hem bij zich hadden. Wel ontving hij enkele brieven uit Middelburg, maar lang niet zoveel als hij had gehoopt. In een brief aan Te Water vroeg hij hem de groeten te doen aan zijn collega’s, en voegde eraan toe ‘ik schrijve hen niet, omdat zij mij niet schrijven’.¹¹⁰

Toch betuigde hij uitdrukkelijk dat hij geen spijt had van zijn keuze. Integendeel, het speet hem dat hij dit besluit niet eerder had genomen.¹¹¹ De penibele situatie van zijn vriend Jona Willem te Water was hij niet vergeten. Hij vroeg zich af hoe de situatie nu was op het eiland Walcheren en hoopte dat de ‘religionsoorlog’ – zoals hij de opstand van de Walcherse boeren noemde – inmiddels doodgebloed was. Hij sprak

105 ZB, HS. 2054, UJ. van Iperen aan J.W. te Water, oktober 1779; HS 6159, J. van Iperen aan J. Ermerins, 20 januari 1780.

106 ZB, HS. 6159, J. van Iperen aan J. Ermerins, 20 januari 1780.

107 ZB, HS. 6159, J. van Iperen aan J. Ermerins, 20 januari 1780.

108 ZB, HS. 2014, J. van Iperen aan J.W. te Water, januari 1780.

109 ZB, HS. 6159, J. van Iperen aan J. Ermerins, 20 januari 1780.

110 ZB, HS. 2054, J. van Iperen aan J.W. te Water, oktober 1779.

111 ZB, HS. 6159, J. van Iperen aan J. Ermerins, 20 januari 1780.

de wens uit dat Te Water inmiddels van alle verdachtmakingen van ‘papierij’ vrijgesproken zou zijn. Waar hij zich aan ergerde was het feit dat men zijn afscheidspraak niet wilde approuberen. Opnieuw vergeleek hij zijn situatie met de roman over Sebaldus Nothanker die door de Zuidhollandse synode was veroordeeld. Hij vroeg zich af of de Walcherse boeren hier ook een rol in hadden gespeeld. Dat is nog niet zo gek gedacht: de predikanten Tjeenk en Schelvisvanger die de Walcherse boeren steunden, waren ook tegen de approbatie van zijn boek. Tevens gaf hij een sneer naar de *Nederlandsche Bibliotheek*: ‘zal men eindelijk nog eens, ten behoeve der Nederlandschen bibliotheek eene Dordsche inquisitie invoeren?’¹¹²

Behalve opgewekte brieven naar huis, schreef hij ook een intens treurig gedicht over de geestelijke toestand van Batavia.

Waar ik my keer, helaas! Waar ik myne oogen wende,
 ’T is alles nare ellende:
 Vernunft en Kunst, ja zelf de schoone Poësy,
 ’T raakt alles in de ly.
 De Vryheid bukt en kruipt voor duizend aartstyranen:
 Het Recht wordt uitgebannen:
 Men sleept de Deugd, geboeid aan de edle Wetenschap,
 En zweept haar, stap by stap.
 Die twee Gezusters, zoo verknocht in haar belangen,
 Gaan met bekreeten wangen:
 Zy gaan beangstigd, en in aklig rouwgewaad,
 Belaan met hoon en smaad.¹¹³

Hij liet het echter niet bij deze treurige weeklacht. Het gedicht was bedoeld als prelude op zijn optimistische ‘toezang’ aan het Bataviaasch Genootschap. Dit Genootschap zou volgens hem verheerlijkt worden omdat het verandering zou brengen aan de ellendige staat van Batavia. Het treurdicht met de toezang werd opgenomen in de *Verhandelingen* van het Bataviaasch Genootschap. Het zou de enige literaire bijdrage in de *Verhandelingen* zijn van de achttiende eeuw.¹¹⁴

112 ZB, HS. 2054, J. van Iperen aan J.W. te Water, oktober 1779; ZB, HS. 2014, J. van Iperen aan J.W. te Water, januari 1780.

113 Josua van Iperen, ‘De Belemmeringen, Treurzang’, in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap* II, 151.

114 Hans Groot, *Van Batavia tot Weltevreden. Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen 1778-1867* (Leiden 2009) 120.

5.9. Secretariaat van het genootschap

*Kunstmaecenen, Kunstgenooten,
Neen! dez' droeve jammerklagt
Mag BATAVIA niet stooten:
Pallas heeft hier grooter magt.
Zy beveiligt hier den yver
Voor deugd en wetenschap:
Klio spant de snaren styver:
Alles vordert, stap by stap.*¹¹⁵

Van Iperen behoefde in Batavia niet zo frequent voor te gaan in kerkdiensten als in zijn vorige standplaats Veere. Daar stond wel tegenover dat hij veel andere werkzaamheden te verrichten had.¹¹⁶ Zo werd hij secretaris van de commissie voor de verbetering van de waterleidingen, zodat Batavia gezonder zou worden.¹¹⁷ Ook was hij benoemd tot secretaris van het kort te voren opgerichte Bataviaasch Genootschap. Dit genootschap was op 24 april 1778 gesticht door Jacobus Cornelis Mattheus Radermacher.¹¹⁸ De benoeming van Van Iperen had reeds plaatsgevonden nog voor hij te Batavia was gearriveerd:

Men had my, volstrekt buiten myn weeten, en daar ik niets diergelyks droomen kon, een langen tyd te vooren, wanneer ik nog in het vaderland zat, een van de aanzienelykste en werkzaamste posten, by het Bataviaasch Genootschap toegedacht, toegewezen, en mynen naam, by die aanzienelykste leden van hetzelfde geplaatst.¹¹⁹

Het genootschap fungeerde ook als ontmoetings- en discussieplaats voor mensen die uit welgestelde families uit het vaderland afkomstig waren. Zo diende het genootschap als sociaal centrum omdat er in Batavia nog geen koffiehuisen waren, zoals men die in het vaderland kende.¹²⁰

Dit secretariaat dompelde hem onder in 'tal van letterkundige bezigheden'.¹²¹ Het bracht hem in aanraking met uiteenlopende interessante zaken. Zo maakte hij tijdens de eerste algemene vergadering op 8 maart 1779 in het kasteel te Batavia kennis met elektriciteit. Er werd een proef gehouden met conductors. Men meende dat deze

115 Josua van Iperen, 'Toezang aan het Bataviaasch Genootschap', in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap* II, 161.

116 ZB, HS. 2054, J. van Iperen aan J.W. te Water, oktober 1779.

117 ZB, HS. 2054, J. van Iperen aan J.W. te Water, oktober 1779.

118 Zie voor de geschiedenis van het genootschap: Groot, *Van Batavia tot Weltevreden.*; Jean Gelman Taylor, *Smeltkroes Batavia. Europeanen en Euraziaten in de Nederlandse vestigingen in Azië* (Groningen 1988) 115-116.

119 Van Iperen, *Intree-rede*, 84.

120 Taylor, *Smeltkroes Batavia*, 117.

121 ZB, HS. 2054, J. van Iperen aan J.W. te Water, oktober 1779.

apparaten van dienst konden zijn bij het voorkomen van blikseminslagen op schepen.¹²² Van Iperen was in het vaderland al zeer geboeid door het verschijnsel elektriciteit. Allerlei tot dan toe onverklaarbare verschijnselen meende hij te kunnen verklaren door aan te nemen dat het door elektriciteit werd veroorzaakt.¹²³ Nu kon hij toeschouwer zijn van proeven met elektriciteit.

Het secretariaat van het genootschap stelde Van Iperen ook in staat om oude handschriften te onderzoeken.¹²⁴ Eén handschrift had zijn bijzondere belangstelling namelijk de *Sadjara Radja Djawa*, die later meer bekend werd onder de naam rijkskroniek *Babad Tanah Jawi*. Het handschrift was vervaardigd op zeer duurzaam papier, gefabriceerd van de dalantjangboom. Nadat de binnenbast was gedroogd, moest men hem grondig kalanderen, om hem glad te maken. Het handschrift bestond verder uit een duidelijke en fraaie letter.¹²⁵ Opmerkelijk was dat de Javanen het handschrift pas openden nadat zij het op hun hoofd hadden gelegd.¹²⁶ Het manuscript was in bezit geweest van de gouvernementsstolk Gordijn, die het omstreeks 1750 had gekocht van zijn leermeester Soetrapana, een oude man die op dat moment geldgebrek had.¹²⁷ Gordijn had een Nederlandse vertaling van het geschrift vervaardigd.¹²⁸ Van Iperen zorgde ervoor dat deze vertaling werd gepubliceerd in verschillende afleveringen van de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap. Aan de vertaling voegde hij verscheidene verklarende aantekeningen van zijn hand toe. Hij probeerde het geschrift te duiden en te verhelderen aan de hand van reisbeschrijvingen en vindplaatsen bij klassieke auteurs. Ook meende hij dat dit geschrift niet alleen de kennis van de oosterse geschiedenis zou kunnen verhelderen, maar dat het tevens kon dienen tot verklaring van enkele duistere plaatsen in de Heilige Schrift. Vanwege hoge ouderdom van de Sadjara zou dit geschrift hiervoor bijzonder geschikt zijn.¹²⁹

Verder ontving hij via het genootschap enkele apen om te bestuderen. De dieren zagen er echter niet erg florissant uit.

Beiden zagen zy er zeer treurig, mismoedig en slaaperig uit (...) het hoofd zat voor over tusschen de schouders op de borst, en zy scheenen half dood te zijn. Beide zagen zy er uit, als afgeleefde Laplandsche Besjes, met bonte kappen en kabayen, die, vry buikig voor over ineen zakten.¹³⁰

122 Van Iperen, *Intree-rede*, 108-109; *Verhandelingen van het Bataviaasch genootschap* I, 55.

123 Zie hoofdstuk 14 en 15.

124 Josua van Iperen, 'Begin eener Javaansche Historie, genaamd Sadjara Radja Djawa', in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* I (Batavia 1779) 134.

125 Van Iperen, 'Begin eener Javaansche historie', 135.

126 Van Iperen, 'Begin eener Javaansche historie', 134.

127 Van Iperen, 'Begin eener Javaansche historie', 135; J.J. Ras, *De beoefening van het Javaans in Indonesië en Nederland* (Leiden 1992) 10.

128 Van Iperen, 'Begin eener Javaansche historie', 134.

129 Van Iperen, 'Begin eener Javaansche historie', 135.

130 Van Iperen, 'Beschryvinge van de wouwouwen', 395.

Behalve apen bestudeerde hij ook albino's. Een van deze albino's, een meisje, kreeg hij zelfs als slavin. Ze was afkomstig uit Ternate en heette Penau. Omdat ze schurft had durfde Van Iperen haar niet bij de andere slaven te huisvesten, maar werd zij in quarantaine geplaatst. Als geneesmiddel werd een zalf van fijngemaakte tamarindebladeren met salpeter aangewend. De therapie was afdoende en Penau kon op 14 december 1779 bij Van Iperen in huis komen. Omdat zij uitermate zwijgzaam was en haar naam niet bekend maakte noemde Van Iperen haar Marlatti. Toen zij zich later meer op haar gemak voelde, durfde ze te vertellen dat zij het liefst met haar eigen naam Penau werd aangesproken. Van Iperen gaf gehoor aan die wens.¹³¹

5.10. Verheffing van het volk

Te Batavia ondervond Van Iperen de erkenning waarnaar hij in het vaderland zo had uitgezien. Hier kon hij zich ontplooien.¹³² Ambitieuze als hij was, had hij het plan opgevat om de inwoners van Batavia te verheffen, zowel in de wetenschap als in de godsdienst. 'Indien men mijn plan volgen wilt, zullen wij hier eerlang zoo ik hope niet alleen een groot figuur maaken in de geleerde waereld, maar ook in de kerk.'¹³³ Om mensen te verheffen was nodig dat de inheemse bevolking de Nederlandse taal zou leren. Het kwam nog te veel voor dat leden van de burgerij tegen hun slaven zeer gebrekkig Maleis of Portugees brabbelden. Het was beter dat men de Nederlandse taal leerde spreken, op de wijze waarop in het vaderland de leerlingen Frans en Engels leerden.¹³⁴ Over deze kwestie diende hij ook een prijsvraag in.¹³⁵ Het belang dat hij hechtte aan het aanleren van de Nederlandse taal ging trouwens niet ten koste van de belangstelling die hij had voor inheemse talen. Zo zag hij de noodzaak in van een Maleis woordenboek en maakte hij zelf een begin met het aanleggen van een verzameling van Javaanse woorden.¹³⁶

Verder dacht hij de verheffing van Batavia te kunnen realiseren door het verzorgen van lessen in allerlei takken van wetenschap. Juist door mensen te laten delen in wetenschappelijke kennis kon men hen tot ontplooiing brengen. De mensen zouden dan tot de hoogste trap van volmaaktheid opklimmen, voor zover dit mogelijk

131 Josua van Iperen, 'Beschrijving van eene blanke negerin uit de Papoesche eilanden', in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van kunsten en wetenschappen* II (tweede druk 1826) 126.

132 ZB, HS 6159, J. van Iperen aan J. Ermerins, 20 januari 1780.

133 ZB, HS. 2054, J. van Iperen aan J.W. te Water, oktober 1779.

134 Van Iperen, *Intree-rede*, 90.

135 Hans Groot, 'De band met thuis. Brieven van Josua van Iperen van de Kaap en uit Batavia', in: Michel van Kempen e.a. (ed.), *Wandelaar onder de palmen. Opstellen over koloniale en postkoloniale literatuur: opgedragen aan Bert Paasman* (Leiden 2004) 345.

136 Josua van Iperen, 'Verhandeling over de historie-kennis', in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* II (Batavia 1784) 49; Josua van Iperen, 'Proeve van hoog-gemeen- en berg Javaansch', in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* II (Batavia 1784) 289-297.

was in dit leven.¹³⁷ Wetenschappen waren voor hem ‘alleredelste veraangenamingen van het verdrietige leven’.¹³⁸ Alle ‘takken van wetenschap’ hangen volgens hem samen: ‘alle weetenschappen schakelen zich aan eenen ketting, men kan de eene schalm niet aantasten, zonder alle de andere te roeren’.¹³⁹

Hij was van plan om zijn lessen te beginnen met de logica, daarna kerkhistorie, vervolgens weer logica, of anders letterkunde, natuurkunde of andere wetenswaardigheden.¹⁴⁰ Ook wilde hij aandacht schenken aan de astronomie ‘met de hemelglobe erby’.¹⁴¹ Met geneeskunde en rechtsgeleerdheid wilde hij zich niet inlaten. Hij voelde zich niet bekwaam om zich hierover uit te spreken, vanwege de ontwikkelingen op dit terrein.¹⁴² Hij vroeg daarom de medewerking van artsen en juristen. Hij was ervan overtuigd dat hij zonder hun bijstand zijn doel niet zou kunnen bereiken.¹⁴³ Evenmin wilde hij de ‘cijfferkunde’, landmeterij en driehoeksrekening behandelen. Hij zag het al voor zich dat hij uitgelachen en bespot zou worden door kooplui en zeelieden die hierin bedrevenere waren dan hijzelf.¹⁴⁴ In zijn eerste gemeente Lillo had hij immers zelf tevergeefs geprobeerd om een nieuwe manier onderwijs in de wiskunde te kunnen ontwikkelen. Maar nu was er dan toch lesmateriaal ontwikkeld waar hij zeer van onder de indruk was:

De algebra zegge ik, waar van elk eenen schrik heeft, als hy er iets van op het papier vindt, eene zoo t schynt, allerlastigste en verdrietelykste weetenschap, kan men nu, op een meer verstaanbaare, ja wat zeg ik, zelfs op eene aangename wyze, zich zelve aanschaffen. Ik verlieze bykans myne bewustheid, door eene verwonderende verrukkinge.¹⁴⁵

Op welke methode hij doelde, maakte hij niet duidelijk. Behalve geneesheren en juristen verzocht hij ook zijn collega Wachter om samen met Radermacher hem eens in de veertien dagen te vervangen.¹⁴⁶ Hieruit kan geconcludeerd worden dat de lessen tamelijk frequent gegeven werden.

Hoeveel lessen Van Iperen gegeven heeft is niet duidelijk. In ieder geval heeft hij een of meer lessen verzorgd over het thema ‘Valse Messiassen’.¹⁴⁷ Misschien moeten wij denken aan verschillende ‘Messiassen’ die zich in de zeventiende en achttiende eeuw opwierpen in het Jodendom. Zo deed halverwege de achttiende

137 Van Iperen, *Intree-rede*, 123.

138 Van Iperen, *Intree-rede*, 108.

139 Van Iperen, *Intree-rede*, titelpagina.

140 Van Iperen, *Intree-rede*, 114.

141 Van Iperen, *Intree-rede*, 103.

142 Van Iperen, *Intree-rede*, 110, 111.

143 Van Iperen, *Intree-rede*, 112.

144 Van Iperen, *Intree-rede*, 103.

145 Van Iperen, *Intree-rede*, 105.

146 Wachter, *Lyk- en lofrede*, 25.

147 *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap* II, 264.

eeuw Jacob Frank van zich horen, die beweerde de incarnatie te zijn van Sabbethai Sevi, die meende de Messias te zijn.¹⁴⁸ Maar met zekerheid valt er niets over de inhoud van deze lessen te zeggen. Wel zijn wij geïnformeerd over de lessen die geschiedbeoefening als onderwerp hadden en die hij hield op 21 augustus en 11 september 1779. Hij werkte de inhoud van deze lessen om in een verhandeling die werd gepubliceerd werd door het Bataviaasch Genootschap.¹⁴⁹ In zijn onderwijs wilde hij de wiskunde tot zijn kompas en ervaring en redeneerkunde tot zijn stuurlieden verkiezen.¹⁵⁰

Uiteindelijk was voor Van Iperen het doel van zijn onderwijs om te laten zien dat een goed christen een wijsgeer is, en een goed wijsgeer een christen.¹⁵¹ Inspiratie vond hij in het werk van de Duitse Wolffiaanse filosoof Georg Friedrich Meier (1718-1777) met diens *Philosophische Zedenkunde*.¹⁵² In de jaren 1753 tot 1761 had deze zijn *Philosophische Sittenlehre* in vijf banden gepubliceerd.¹⁵³ De christelijke zedenleer is volgens Van Iperen nu zo vernuftig, redelijk en verheven, dat ook schijnbare ongerijmdheden in de goddelijke wetten, zoals het gebod om de vijanden lief te hebben, volkomen plausibel zijn geworden door een 'gekuiste redeneerkunde'.¹⁵⁴

Hij was van plan om zijn lessen geheel uit te schrijven en langzaam voor te lezen, zodat toehoorders mee konden schrijven.¹⁵⁵ Zelf zag hij zich als een soort hoogleraar:

Schoon men mij den titel van professor in 't vaderland geweigerd heeft, doe ik hier echter het werk van een professor met het houden van publieke en private lessen.¹⁵⁶

Aan Te Water deelde hij dan ook mee dat hij door het Bataviaasch Genootschap als een soort professor was aangesteld om allerlei lessen te verzorgen.¹⁵⁷ Maar eerder was het andersom: hij zelf deed een verzoek om allerlei openbare lessen te mogen geven.¹⁵⁸ Te Water was omstreeks diezelfde tijd benoemd tot hoogleraar aan de illustre school te Middelburg.¹⁵⁹ Het is de vraag of Van Iperen op de hoogte is

148 Eric Jorink, 'Mededogen, hoop en woorden van vermaning. Hollandse reacties op de valse joodse messias Sabbetai Sevi', in *Groniek*, 123 (1993) 46-88.

149 *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap* I, 1.

150 Van Iperen, *Intree-rede*, 88.

151 Van Iperen, *Intree-rede*, 123.

152 Van Iperen, *Intree-rede*, 122.

153 *NDB* XVI, 649-651.

154 Van Iperen, *Intree-rede*, 122.

155 Van Iperen, *Intree-rede*, 125.

156 ZB, HS. 6159, J. van Iperen aan J. Ermerins, 20 januari 1780.

157 ZB, HS. 2054, J. van Iperen aan J.W. te Water, oktober 1779.

158 Hermanus Wachter, *Lyk- en Lofrede*, 24-25.

159 De Mooij, *Jona Willem te Water*, 237.

geweest van een eventuele benoeming van Te Water; het is immers goed mogelijk dat Te Water hem heeft geschreven dat hij kans maakte op een benoeming. In dat geval probeerde Van Iperen zijn vriend duidelijk te maken dat hij voor Te Water niet onder deed. Maar zijn professoraat was meer droom dan werkelijkheid. Een droom die deels waarheid werd, omdat men hem toestond in het openbaar lessen te geven, die hij met een heuse oratie zou inleiden.

5.11. Inleidingsredevoering

*My heeft de geduchte Algoedheid (...) beweladigd (...) met zulke vermogens, die my eenigzints (...) in staat zullen stellen om aan de verwachtinge van Uwe Edelheden en van andere welmeenende begunstigers te voldoen (...) met dat zuiver oogmerk bezield stapte ik dit spreekgestoelte op.*¹⁶⁰

Deze rede sprak hij uit op 29 mei 1779 in de Portugese Kerk. De opzet toont veel gelijkenis met de oratie waarmee een hoogleraar zijn leeropdracht aanvaardde. Wellicht stond hem het voorbeeld uit Middelburg voor ogen, waar predikanten soms tevens hoogleraar aan de illustre school waren.

Hij opende zijn redevoering met een aanhef waarin hij de magistraat en alle verdere belangrijke personen toesprak, zoals gebruikelijk was bij een oratieplechtigheid. Behalve belangrijke personen richtte Van Iperen zich ook tot de schim van de overleden predikant Johannes Maurits Mohr (1716-1775).¹⁶¹ Deze predikant was van 1739 tot zijn dood in 1775 verbonden aan de Portugese Kerk te Batavia. Hij had veel betekend voor de beoefening van de sterrenkunde in Batavia. Op eigen kosten had hij een observatorium van 80.000 rijksdaalders laten bouwen.¹⁶²

O zalige, driemaal zalige Mohr, laat het my geoorloofd zyn uwe schim aan te spreken! O beleefdet gij, hier op aarde, dezen welaangename tyd, wat zoudt gij ons bemoedigen?¹⁶³

Het aanspreken van een schim, een stijlfiguur uit de klassieke oudheid, is niet bepaald orthodox-gereformeerd te noemen. Dat was Van Iperen dan ook niet, en daar wilde hij voor uitkomen ook. Bezigde hij op het compagnieschip *Europa* al gulhartige evangelische taal, in Batavia kwam hij er openlijk voor uit dat hij het prettig vond dat men de belijdenis onder kritiek kon stellen:

En welk voorrecht genieten wij niet, in onze dagen, boven onze voorouders! De gewetensdwang en verketteringe zijn aan 't kwijnen geraakt. Men durft thans

¹⁶⁰ Van Iperen, *Intree-rede*, 85, 86.

¹⁶¹ Van Iperen, *Intree-rede*, 82.

¹⁶² *NNBW* IV, 995; Troostenburg de Bruijn, *Biografisch woordenboek*, 302-305.

¹⁶³ Van Iperen, *Intree-rede*, 82.

denken, spreken, en zijne bezwaarnissen tegen de belijdenisse, vrijelijk, uiten. Het bygeloof staat ten doele van alle betamelijke bespottingen. Niemand zweert meer, blindelings, in de woorden van zijnen meester.¹⁶⁴

Overigens betekende dit voor Van Iperen niet dat er ruimte was voor het ventileren van allerlei ongodsdienstige ideeën. Uitgangspunt bleef voor hem de Openbaring en de spotter diende daarvoor te zwijgen.¹⁶⁵ De redevoering heeft dan ook een apologetisch karakter. Van Iperen verdedigde Europa en het christendom tegen de leer van de ‘vrijgeesten’ die meenden dat de oosterse cultuur verhevener was dan het westerse christendom. Volgens Van Iperen was het Christendom hoogstaander dan het beste dat Confucius, Zoroaster en anderen te bieden hadden.¹⁶⁶

Waarschijnlijk dacht hij hierbij aan Voltaire en andere figuren. Zo ventileerde Voltaire dergelijke gedachten in zijn *Essai de la moeurs*.¹⁶⁷ Van Iperen probeerde deze visie te weerleggen. Volgens hem ontleenden de vrijdenkers hun stelling aan de Jezuïeten, maar het bedrog dat ‘deze zonen van Loyala’ hadden gepleegd, was reeds ontmaskerd. Daarmee was volgens hem ook de geldigheid van hun these vervallen.¹⁶⁸ De Jezuïeten hadden hun gedachten verwoord in *Lettres édifiantes et curieuses* en *Description de l’empire de la Chine*.¹⁶⁹ Zij zagen overeenkomsten tussen het Christendom en het confucianisme, maar verwaarloosden het taoïsme en boeddhisme.¹⁷⁰ De visie van de Jezuïeten stuitte in de loop van de zeventiende eeuw op steeds meer weerstand en in 1742 werd hun accommodatietheorie in een pauselijke bul verboden.¹⁷¹

Verder betoogde Van Iperen dat het verschil tussen westerse en oosterse cultuur zo groot was als ‘de stikdonkere duisternisse van een benevelde nacht’ en het ‘glansvolle van een allerheerlijkst maanlicht’.¹⁷² Dit probeerde hij aanschouwelijk te maken door middel van een fabel. Bij de tuinen van Versailles wordt een doof en blindgeboren kind aangetroffen. Een dito kind wordt gevonden bij het keizerlijk paleis te Peking. Zij krijgen door een wonder gezichts- en spraakvermogen. Het kind uit Frankrijk wordt gebracht bij de geleerden, en het kind in China bij de mandarijnen. De uitgangspositie van de twee kinderen is dus gelijk. Maar dan komt er een groot onderscheid:

164 Van Iperen, *Intree-rede*, 122-123.

165 Van Iperen, *Intree-rede*, 122, 123.

166 Van Iperen, *Intree-rede*, 115, 116.

167 Van Iperen, *Intree-rede*, 115.

168 Van Iperen, *Intree-rede*, 116.

169 Angelie Sens, *‘Mensaap, heiden, slaaf’*. *Nederlandse visies op de wereld rond 1800* (Den Haag 2001) 20.

170 Jan van Campen, *De Haagse jurist Jean Royer en zijn verzameling Chinese voorwerpen* (Hilversum 2000) 56-57.

171 Van Campen, *De Haagse jurist Jean Royer*, 56-57; D.E. Mungello, *Curious land. Jesuit accommodation and the origins of sinology* (Stuttgart 1985) 19, 331-334, 357.

172 Van Iperen, *Intree-rede*, 120.

... hoe vlug is het onderwijs der fransen! En hoe talmachtig der chineesen! In Frankrijk moet ieder kunstig en geestig zijn, om een goed onderdaan van den koning te worden. In China daarentegen, en in veele andere gewesten van het oosten, moeten alle menschen, zoo lang maar mogelijk is, in de verhevenste waarheden dood-onkundig blijven, om bygeloovige aanbidders te zijn van de schimmen der voorouders, en van hunnen algemeenen vader, den keizer. Welk een onmeetbaar verschil toehoorders!¹⁷³

Dit verschil maakt hij concreet door te wijzen op de geheimzinnige geschriften van de mandarijnen met hun veelheid van wel 4000 karakters. Men is nauwelijks in staat om in een heel mensenleven de helft daarvan onder de knie te krijgen.¹⁷⁴ Hij prijst daarentegen de Europese talen die men snel kan leren.¹⁷⁵

Behalve op de taal wees Van Iperen ook op de verderfelikheden van de oosterse cultuur, zoals onder meer de offers bij de graven, de altaren van de huisgoden, de feestgebaren bij volle maan en de wajangs.¹⁷⁶

Is dan, dacht ik bij mij zelve, is dan waarlijk dit volk het verstandigste, het oordeelkundigste volk van geheel Asia, en ook teffens van den ganschen aardbodem?¹⁷⁷

Dat de hoge beschaving tegenviel probeerde hij ook aan te tonen door de regeeringsvorm van de Chinezen onder de loep te nemen. Grote gebieden in China zijn onbevolkt en onbebouwd, terwijl de Chinezen zo talrijk zijn als het zand der zee. Ze verdringen elkaar bij de rivieren en in de steden.¹⁷⁸ Ook verwijst hij naar de gewoonte van het ontmannen, waar hij geen goed woord voor over heeft:

In dezen waren zij immers dwaazer, onbezonnener, dan de Mandhuis Tartaaren, welke ten jaare 1644, eenen inval deden in het rijk, en zonder slag of stoot, in weinige weken, geheel China overmeesterden, beginnende deze hunne overheeringe, met het verbannen der ontmanden, uit de vierschaaren en eergestoelens? Zoodaanig eene hervorminge, zoo algemeen, zoo ruw, zoo vernederende, verdiende die verwijfde, die ongehoorde regeeringsvorm.¹⁷⁹

Verder bekritiseerde hij de visie dat de Chinezen grote eerbied zouden hebben voor hun ouders. Volgens hem was dat respect echter van bedenkelijk allooi. Het was

173 Van Iperen, *Intree-rede*, 79.

174 Van Iperen, *Intree-rede*, 120-121.

175 Van Iperen, *Intree-rede*, 121.

176 Van Iperen, *Intree-rede*, 117.

177 Van Iperen, *Intree-rede*, 117.

178 Van Iperen, *Intree-rede*, 118.

179 Van Iperen, *Intree-rede*, 118-119.

slechts geworteld in het geloof in de macht van vooroudergeesten.¹⁸⁰ Verder illustreerde hij de barbaarsheid van de Chinezen door er op te wijzen dat veel kinderen, vooral meisjes, op allerlei wijzen werden vermoord. Ze werden in heet water verstikt, op de straten weggesmeten, met vuilniskarren naar de ‘krengevaalten’ gevoerd, door honden en varkens aangevreten, door paarden en muilezels verpletterd.¹⁸¹

Wee! Wee! De natuur yst van zulke grouwelen! En is dat dan die heilige, die rechtvaardige natie van welke wij Europese christenen naar de stoute opgave onzer zogenaamde sterke geesten, de goede zeden en de waare godsvrucht zouden moeten aanleeren? Gruwt toch, gruw, trilt en beeft, op het hooren van die uitgelaatene goddeloosheid, en spot en scherts met de menigvuldige ongerymdheden van het ongeloof.¹⁸²

Van Iperen schaamde zich voor de oosterse cultuur, nu hij deze met eigen ogen beschouwde.¹⁸³ In het vaderland stond hij er genuanceerder tegenover. Toen stond hij ook positiever ten opzichte van de Jezuïeten. In een lezing voor Zeeuwsch Genootschap opperde hij nog de mogelijkheid dat men de Jezuïeten wellicht ten onrechte had beschuldigd bij hun poging om aanknopingspunten te vinden bij de gewoonten en gebruiken van de inheemse mensen in Indië.¹⁸⁴ Ook waren zijn leidlieden Leibniz en Wolff zeer positief ten opzichte van de Chinese cultuur.¹⁸⁵ Overigens kwam de verlichte bewondering voor China vermoedelijk meer voort uit de wens kritiek te uiten op bepaalde misstanden in de Europese cultuur dan dat zij gebaseerd was op grondige kennis van het Verre Oosten. Verder had hij gecorrespondeerd met Jean Royer over een Chinees botanisch boek dat zich bevond in de bibliotheek van de Hollandse Maatschappij.¹⁸⁶

Wel was hij ook in het vaderland reeds overtuigd van de superioriteit van het christendom en uitte hij zijn reserve over andere godsdiensten en heilige boeken. Hij had het plan opgevat om een verhandeling te schrijven over het langdradige en eentonige in de oosterse geschriften in tegenstelling tot de sprankelende taal van de bijbel.¹⁸⁷ Ook moet bedacht worden dat in de loop van de achttiende eeuw in het algemeen gesproken een kentering was gekomen in de Europese waardering van

180 Van Iperen, *Intree-rede*, 119.

181 Van Iperen, *Intree-rede*, 119-120.

182 Van Iperen, *Intree-rede*, 120.

183 Van Iperen, *Intree-rede*, 117.

184 ZB, HS. 3924, 4.

185 Leibniz, *Over de natuurlijke theologie van de Chinezen, vertaald en ingeleid door Karel. L. van der Leeuw* (Budel 2005) 47-71; Van Campen, *Jean Theodore Royer*, 63-64; Aaron Garret, ‘Human nature’, in K. Haakonssen (ed.), *The Cambridge history of eighteenth-century philosophy* (Cambridge 2006) 186.

186 Van Campen, *De Haagse jurist Jean Theodore Royer*, 72, 83.

187 ZB, HS. 0433, J. van Iperen aan J.W. te Water, 28 juli 1777.

China. Het redelijk positieve beeld was omgeslagen in het tegendeel. Aanvankelijk zag men China als een oude beschaving die respect afdwong, vanwege deugzaamheid, orde en gehoorzaamheid en het schrift. Later bekritiseerde men China vanwege stilstand, afgodendienst en tirannie. De Montesquieu heeft een eerste aanzet hiertoe gegeven, maar vooral Cornelis de Pauw (1739-1799) heeft hierin een rol gespeeld.¹⁸⁸

Overigens betekende dit niet, dat Van Iperen niets positiefs zag in het Oosten. Hij benadrukte ook de afhankelijkheid van Europa van het Oosten door nadrukkelijk Arabische geleerden als Averroës en Avicenna te noemen die een rol hebben gespeeld in het overleveren van kennis die in Europa verloren gegaan was.¹⁸⁹

In zijn redevoering bracht Van Iperen ook ter sprake wat voor hem van belang was in de laatste twee eeuwen. Hij deed dit door met flinke sprongen twee eeuwen ideeëngeschiedenis te behandelen. Eerst schonk hij aandacht aan Giordano Bruno, Hieronymus Cardanus, Thomas Campanella en Francis Bacon. Daarna schakelde hij over op Descartes en Malebranche, om vervolgens pas de Hervorming aan te stippen. Op deze wijze maakte hij duidelijk dat voor hem het belang van de Hervorming gelegen was in de bevrijding van gewetensdwang door de kerk. De Hervorming had het 'eigendunkelijk gezag van de kerk' omver gestoten, en 'onze gezegende Europeanen' begonnen, vrij van inquisitie en gewetensdwang ruimer te ademen.¹⁹⁰

De Hervorming was voor Van Iperen een opmaat naar Leibniz, Wolff, Newton en Locke. Maar na hen trad volgens hem het verval in: voor Engelse en Franse vrijdenkers die daarna kwamen, had hij geen goed woord over.

Ja maar helaas! Die zelfde Europeanen vervielen eindelijk, door ettelyke engelsche en fransche vrydenkers misleid, tot een eigendunkelijk samenstel van godgeleerdheid en zedekunde, 't geen de verderffelijkste gevolgen ten nadeele van opvoedinge, samenleevinge, deugd en godsvrucht, eindelijk, na zich sleepte.¹⁹¹

Eén geleerde van Nederlandse bodem noemde hij met ere: Erasmus. Hij vertelde hoe hij vroeger in Rotterdam met eerbied voorbij diens standbeeld liep.¹⁹² En daarmee bepaalde hij zijn positie. Over dat standbeeld was namelijk nogal wat te doen geweest. In 1618 had het stadsbestuur van Rotterdam opdracht gegeven tot maken van het standbeeld. Dit was echter niet naar de zin van prins Maurits, die de remonstrants gezinde raad afzette. De nieuwe raad trok de opdracht echter niet in. Dit tot ongenoegen van de kerkenraad, die meende dat de gedachten van de

188 Sens, *'Mensaap, heiden, slaaf'*, 12, 20-21.

189 Van Iperen, *Intree-rede*, 96.

190 Van Iperen, *Intree-rede*, 97.

191 Van Iperen, *Intree-rede*, 98.

192 Van Iperen, *Intree-rede*, 98.

remonstranten overeenkwamen met die van Erasmus. Een standbeeld voor deze geleerde was hen dan ook onwelgevallig.¹⁹³

Door te zeggen dat hij met eerbied voorbij het standbeeld van Erasmus liep, distantieerde Van Iperen zich van de predikanten die destijds tegen het standbeeld waren. Maar tegelijk was het een aanleiding om een persoonlijke ontboezeming te slaken over zijn eigen teleurstelling dat hij in het vaderland gepasseerd was als hoogleraar. Hij vertelde namelijk dat hij bij het voorbijgaan aan het standbeeld dikwijls moest denken aan de tijd dat de Nederlanders nog oog hadden voor de naarstigheid en deugd van uitstekende geleerden en deze ook beloonden. Maar h m had men blijkbaar niet op het oog gehad...

Maar laat ik liever zwijgen! Laat ik zwijgen van den voorrang, dien men thans aan half en quartgeleerden vergunt. Laat ik zwijgen, want ik zou my in byzonderheden moeten uitlaten, die misschien geen voordeel aan onze kwynende Hooge Schoolen, aan de waare geleerdheid en de Christelijke wijsbegeerte zouden doen, laat ik zwijgen, op dat onze billyke verontwaardiging niet en schyne uit afgunst of andere booze beginselen, op te wellen.¹⁹⁴

Van Iperen raakt in vervoering als hij bedenkt dat de Schepper aan mensen, die toch eindige geesten zijn, vermogens heeft geschonken om zuiver en helder te kunnen doordringen in de diepste verborgenheden van de natuur.¹⁹⁵ Hij drukt de hoorders op het hart dat wetenschap van invloed was op het menselijk geluk, en dat men daarom geen genoeg diende te nemen met een middelmatige kennis hiervan.¹⁹⁶ Om alles goed te kunnen uitvoeren had hij de ‘aanblazingen van de Almachtige’ nodig, zo sloot hij zijn redevoering af. Maar ook de voortdurende bescherming van de regering, de wijze raad van de curatoren, de stimulans van het Bataviaasch Genootschap kon hij niet missen. En evenzeer kon hij zijn werk niet doen zonder ‘gulhartige toeknikkinge’ en andere bewijzen van ‘algemene begunstiging’.¹⁹⁷

5.12. Levenseinde

*Waar ik mijn ogen wende, overal zie ik treurige gezichten, oogen vol traanen! (...) de zwarte droefheid zie ik overal hangen, deze leerstoel heeft rouwklederen aan! (...) o ja ik voel de wonde van Batavia! VAN IPEREN is dood!*¹⁹⁸

193 Elly Groenenboom-Draai, *De Rotterdamse woelreus. De Rotterdamse Hermes (1720-21) van Jacob Campo Weyerman: cultuurhistorische verkenningen in een achttiende-eeuwse periodiek* (Amsterdam 1994) 73; Jochen Becker, *Hendrick de Keyser, standbeeld van Desiderius Erasmus in Rotterdam* (Bloemendaal 1993) 65, 66.

194 Van Iperen, *Intree-rede*, 98-99.

195 Van Iperen, *Intree-rede*, 106.

196 Van Iperen, *Intree-rede*, 111.

197 Van Iperen, *Intree-rede*, 123-124.

198 Wachter, *Lyk- en lofrede*, 4, 5.

Van Iperen had in zijn intrepreek het vertrouwen uitgesproken dat God zijn levenslamp niet al te spoedig zou uit te blussen.¹⁹⁹ In Reinier de Klerk zag hij het bewijs dat men ook in Batavia oud kon worden.²⁰⁰ Maar zijn levenseinde was dichterbij dan hij zelf vermoedde. De eerste maanden in Batavia leek hij sterk en gezond en scheen hij geen last te hebben van malaria.²⁰¹ Maar na verloop van tijd verslechterde zijn gezondheid. ‘Men zag hem met ontzettinge, zonder merkelyke oorzaak, vervallen’, zo verklaarde Hermanus Wachter.²⁰²

Op 4 februari 1780 kreeg hij een hevige koortsaanval. Toen Wachter hem enkele dagen later opzocht, was hij gelukkig weer zover hersteld dat hij correctiewerk voor zijn verhandeling van het genootschap kon verrichten. Maar wel bespeurde Wachter ‘eenige wildheid in zyne oogen’. Kort daarop werd Van Iperen opnieuw getroffen door hoge koorts. Alle middelen die door de geneesheren werden aangewend, waren tevergeefs. In de nacht van 11 februari overleed Van Iperen om half twee, bijna 54 jaar oud.²⁰³

In oudere literatuur wordt wel gesuggereerd dat Van Iperens overlijden mede veroorzaakt zou zijn door het vijandig gedrag van zijn collega Theodorus Vermeer die de kerkenraad tegen hem opzette.²⁰⁴ Maar dit lijkt onwaarschijnlijk. Het verloop van de koortsen zoals Wachter die beschreef, doen daarvoor te veel aan malaria denken.²⁰⁵ In hoeverre er een conflict is geweest tussen de kerkenraad en Van Iperen is niet meer na te gaan, daar de notulen over deze jaren niet te raadplegen zijn.²⁰⁶

Naar gewoonte van die tijd werd op bombastische wijze uiting gegeven aan het verdriet om zijn heengaan. Twee weken na zijn overlijden werd een herdenkingsdienst gehouden in de Kasteelkerk.²⁰⁷ Deze kerk, gebouwd in 1640, werd zo genoemd omdat hij zich bevond in het kasteel van Batavia en was ‘een kleen dog net gebouw’, met een Italiaanse vloer van witte en blauwe stenen.²⁰⁸

De dienst werd geleid door Wachter. In zijn lijkrede stak deze de loftrumpet over Van Iperen. Uitvoerig roemde hij diens talenten en werkzaamheden. Het interieur van de kerk was bij deze gelegenheid geheel in rouwkleden gehuld en er werd treurmuziek uitgevoerd. Volgens Van Iperens weduwe was dit nog nooit eerder voor een predikant gedaan. Zij was daar dan ook zeer over te spreken: ‘zoo dat ik niets meer en konde verlangen als er geschiet is’.²⁰⁹

199 Van Iperen, *Intree-rede*, 68.

200 Van Iperen, *Intree-rede*, 69.

201 Wachter, *Lyk- en lofrede*, 26.

202 Wachter, *Lyk- en lofrede*, 26.

203 Wachter, *Lyk- en lofrede*, 27.

204 Troostenburg de Bruyn, *Biographisch woordenboek*, 210.

205 Van der Brug, *Malaria en malaise*, 72.

206 Met dank aan dr. T. van den End en prof. dr. G.J. Schutte, voor hun inspanningen om een en ander te achterhalen.

207 Wachter, *Lyk- en lofrede*, titelpagina.

208 Valentyn, *Beschryvinge van Groot-Djava*, 240.

209 ZB, HS. 2073, M.C. van Iperen-de Waal aan J.W. te Water, oktober 1780.

In het vaderland werd met ontroering kennisgenomen van zijn overlijden. Ook Clara Feyoena van Sytzama vernam van zijn sterven. Jaren later, in 1792, dacht zij terug aan haar tijd te Bellingeweer en herinnerde zich ook Van Iperen. In een weemoedig gedicht getiteld *Herdenking* bracht zij onder woorden dat zij de enige overgeblevene was van de vriendenkring. Zij voelde zich geroepen om hen allen vol achting te gedenken en roerde zijdelings ook het verscheiden van Van Iperen aan.

Waar zijn de stonden heengegleeden
 Zo gul aan onze jeugd gewijd?
 Waar zijt gij uitgezochte vrinden
 Gij broederschap, gij dichtenrij?
 (...)
 Zo vroeg was 't sterflot elk beschooren
 Dees vond zijn graf in Asia
 Die daar de westerkimmen glooren
 Een derde in 't roostend Afrika.²¹⁰

Jacobus Ermerins nam de moeite om de brieven die Van Iperen hem had gestuurd over te schrijven in zijn *Mengelwerken*, enkele cahiers vol aantekeningen, verhandelingen en brieven. Bij een van de brieven tekende hij aan dat hij deze ontvangen had van 'mijn oude en beste vriend'.²¹¹

5.13. Conclusie

Van Iperens verblijf te Batavia was van korte duur. Nog geen jaar na aankomst overleed hij reeds, hoogst waarschijnlijk aan de gevolgen van malaria. Zijn tijd te Batavia was bijzonder productief. Als secretaris van het *Bataviaasch Genootschap* maakte hij zich verdienstelijk door het redigeren van de *Verhandelingen* en schreef hij ook zelf stukken van uitlopende aard. Hij deed onderzoek naar mensapen en albino's en publiceerde hij als eerste een vertaling van de oude rijkskroniek *Sadjara Radja Djawa*, die hij tevens van allerlei opmerkingen voorzag.

Zijn lang gekoesterde wens om hoogleraar te worden liet hij min of meer zelf in vervulling gaan door als een soort professor op te treden. Hij hield publieke en private lessen en hij kreeg het zelfs voor elkaar om toestemming te ontvangen voor het uitspreken van een heuse inleidingsredevoering, die hij inkleedde als een oratie. Doordat hij ook anderen vroeg medewerking te verlenen aan het verzorgen van de lessen, leek zijn project op een illustre school uit het vaderland.

Vermoedelijk zou hij zich in het vrijere klimaat van Batavia verder ontwikkeld hebben. Zo durfde hij het aan om zijn eigen tijd te prijzen vanwege het feit dat men nu kritiek kon uitoefenen op de belijdenis. De christelijke liefde valt in zijn

210 Clara Feyoena van Raesfeldt-van Sytzama, *Gedichten* (Amsterdam 1794) 94-96.

211 ZB, HS. 6197, J. van Iperen aan J. Ermerins, 1778.

intreepreek samen met algemene mensenliefde. Hij gaat echter niet zover als de verlichte christenen. Voor de Openbaring blijft de onbetwiste belangrijkste plaats gereserveerd. Daarom bleef hij ook te Batavia het belang benadrukken van de Wolffiaanse wijsbegeerte, die uitging van de Openbaring. Maar zijn verblijf te Batavia was te kort om conclusies te kunnen trekken over de wijze waarop Van Iperen zich ontwikkeld zou hebben.

LAUDATIO

Viri Illustris

C: VAN BYNKERSHOEK:

*In publico Gymnasii Medioduburgensis Auditorio
habita A. D. XII. Kal. Martias
C1699CCLIV,*

ab

JOSVA VAN IPEREN, Auctore.

*Gymnasii illustres Ephori, qui jura Lyceo
Observanda datis. Proceres, qui frena tenetis
Hujus Metropolis. Venerandi semper ad aras
Tui tutores. Latiarum docta Scholarum
Lumina. Praecones sacri, qui dogmata Christi
Vulgatis. Sancti rutilantia sidera Juris.
Arts Apollinea gnari. Tu civica turba,
Hospitiove fruens, studiis exculta politis.
Grata cohors juvenum, Phoebæ & sacrae Camenis.*

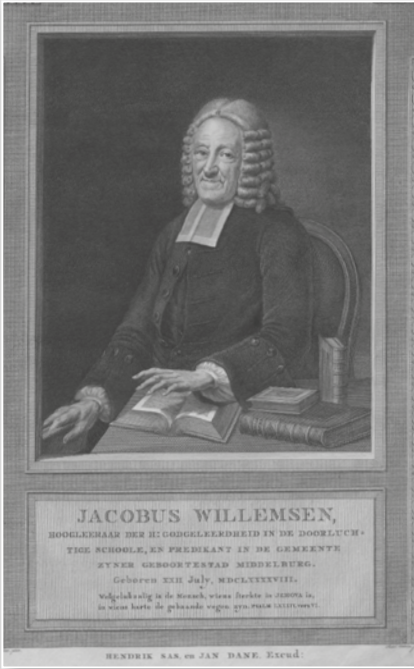
Puppibus adfuetos portus & litora linquens
Navita nil metuit, pavida nec mente movetur,
Donec conficiat securas navibus oras:
Sed postquam, velis expansis, terra refugit,
Surrexitque oculis coelum undique & undique pontus,
Ipsi terribilis praecordia concutit horror.

Hæc eadem fieri mihi cerno, namque paventem
Sentio me in tali confessu, quando virorum
Nobilium coetum, rerum fandique peritum

A

Con-

*Van Iperen bezocht in zijn
geboortestad Middelburg de
Latijnse school. Hij sloot zijn
opleiding af met een lofrede op
de eveneens in Middelburg geboren
jurist Cornelis van Bynkershoek
(1673-1743).*

In de ernstige coccejaan Jacobus Willemsen (1698-1780) vond Van Iperen zijn mecenas en 'vader in Christus'. Willemsen was predikant te Middelburg en tevens hoogleraar aan de illustre school aldaar. Van Iperen ontving van hem onderwijs in het Hebreeuws.

Tijdens zijn studietijd te Groningen kwam Van Iperen samen met enkele andere studenten in contact met Clara Fejoena van Sytzama (1729-1807). Van Iperen schreef een gedicht in haar bundel Bellingeweerder Uitspanningen waarin hij zich in min of meer verliefde woorden uitlaat. Jaren na zijn dood wijdde Clara Fejoena nog een enkele dichtregel aan Van Iperen. Zij blikte toen weemoedig terug op haar jeugd.

In zijn eerste gemeente te fort Lillo aan de Schelde sloot Van Iperen vriendschap met Jacobus Ermerins (1725-1795). Zij deelden hun passie voor geschiedschrijving. Dankzij de inspanning van Ermerins zijn twee ongepubliceerde verhandelingen van Van Iperen bewaard gebleven. Na Van Iperens dood schreef hij enkele van diens brieven over in zijn Mengelwerken en noemde hij hem 'mijn oude en beste vriend'.

Tijdens de pamflettenstroom naar aanleiding van de verwachte terugkeer van de komeet van Halley in 1758 verscheen Van Iperens boekje over kometen. Hij sloot zich in zijn visie aan bij Pierre Bayle (1647-1706) die kometen als een gewoon natuurverschijnsel interpreteerde.

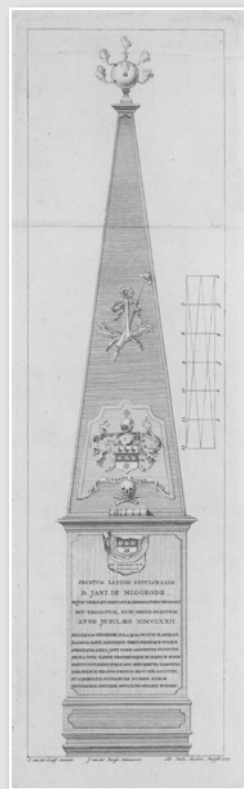
**HISTORISCHE
REDENVOERING,**
bij het ontdekken der
GEDENKNAALDE;
opgericht ter eere van
JOANNES VAN MIGGRODE,
den eersten en voornaamsten
**KERKHERVORMER
VAN
Z E E L A N D,**
op den 1sten December 1627, uitgesproken in de Groote Kerk te VEERE,
D O O R
JOSUA VAN IPEREN,
Predikant in die Stad, A. L. M. Philos. Doctor: Lid van de Hollandsche en Zeeuwse Maatschappijen der Wetenschappen, te Haarlem, en te Vrijzingen: als mede van de Genootschappen der Nederlandsche Letter- en Dichtkunde, te Leyden en in 't Graevenhaage.
Met de Afbeeldis van den heere VAN MIGGRODE, EN DE GEDENKNAALDE verfierd.

Te AMSTERDAM,
Bij MARTINUS DE BRUYN.
MDCCLXXIV.

Tijdens een wandeling langs de waterkant vond Van Iperen een brokstuk van de zerk van Johannes van Miggrode (1531-1627). Van Iperen beijverde zich om de naam van de eerste predikant van Veere in herinnering te laten blijven. Dit resulteerde in het verwerken van het gevonden brokstuk in een gedenknaald. Bij de onthulling van het monument hield van Iperen een historische redevoering ter nagedachtenis aan Van Miggrode.

De predikanten voor de nieuwe psalmberijming aan het werk in het Mauritshuis. De predikanten zitten in volgorde van de provincie door wie ze zijn afgevaardigd. Vierde van links is Van Iperen.

KERKELYKE HISTORIE
 VAN HET
PSALM-GEZANG
 DER
 CHRISTENEN,
 VAN DE DAGEN DER APOSTELEN AF, TOT OP
 ONZEN TEGENWOORDIGEN TYD TOE;
 EN IN ZONDERHEID .
 VAN ONZE VERBETERDE NEDERDUITSCH
PSALMBERYMINGE:
 UIT ECHTE GEDENKSTUKKEN SAAMGEBRAGT
 DOOR
JOSUA VAN IPEREN,
Meester der Freys Kunsten, Doctor in de Wysgerie, Medlid der Hollandische en Zeeuwische Maatschappijen van Wetenschappen, der Latijnsche en Hoochlandsche Genosschappen, en Predikant te Pieter.
 T W E E D E D E E L,
 MET KUNSTPLAATEN.

Van Iperens werk Kerkelyke historie van het Psalm-Gezang is behalve een geschiedschrijving van het psalmzingen vooral een verslag van de werkzaamheden van de commissie voor de nieuwe psalmberijming.

TE AMSTERDAM,
 By JOHANNES ALLART.
 MDCCLXXXVIII

Bladz. 3

A N T W O O R D

O P D E
V R A G E :

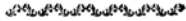
Mag een Natuuronderzoeker, uit de reeds gemaakte Waarnemingen en Profondervindingen, verdere gevolgen trekken ter uisvorsing van de nog onbekende Oorzaken der Verfsbynselen?

Zoo ja, hoe verre mag hy daar in voortgaan?

En welke Regelen moet hy daaromstred in agt nemen?

D O O K

J O S U A V A N I P E R E N.

Ik nam de vryheid, om de Vrage
aanstonds in drie leden, duidelyk-
heidshalven, te splitsen; om dat myne
Verhandeling of Antwoord zoo moest
verdeeld worden, zou ik voldoen aan
A 2 het

Van Iperens antwoord op de prijsvraag van het Zeeuws Genootschap zou bekroond worden met de gouden erepenning, ware het niet dat hij zelf tot de leden van het Genootschap behoorde. Aan eigen leden mocht de prijs niet worden toegekend. Vlak voor de bekendmaking van de winnaar hield hij nog een vurig pleidooi voor de mogelijkheid om ook aan leden de ereprijs te kunnen toekennen.

P R O E V E
V A N
R E D E N R Y K K U N D E,A L S E E N E
W E T E N S C H A P
B E H A N D E L D,D O O R
J O S U A V A N I P E R E N;

*Meester der Vrye Kunsten, Doctor in de
Wysgeerte en Predikant te LILLO,
aan de Schelde.*

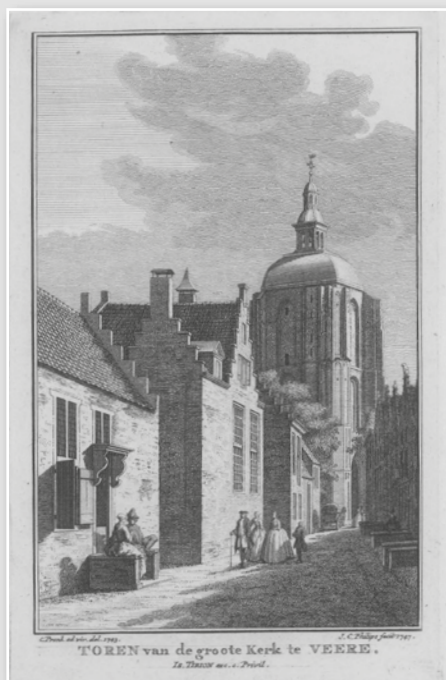
E E R S T E D E E L.

T E M I D D E L B U R G.
By L O U I S T A I L L E F E R T, D. Z.
Woonende op den Burgt. 1758.

Van Iperen bleef zijn leven lang trouw aan de Leibniz-Wolffiaanse filosofie. Zowel zijn proefschrift als zijn bekroonde prijsvraag zijn geheel gebaseerd op deze filosofie, zij het dat hij meende dat er wel het nodige verbeterd moest worden aan deze wijsgerige benadering. Uiteindelijk bleek Van Iperen vast te houden aan verouderde concepten. Hij poogde de exegese te voorzien van een wiskundige grondslag. Wiskundig redeneren zou voor een ondubbelzinnige uitleg zorgen. Dit zou de verdediging van de Heilige Schrift tegen vrijgeesten ten goede komen. Ook hieruit blijkt zijn Leibniz-Wolffiaanse insteek.

Volgens van Iperen bracht het luisteren naar het voorlezen van de bekroonde verhandeling van zijn vriend Petrus Hofstede (1716-1803) hem ertoe naar Batavia te vertrekken. Hofstede zelf zou het hem afgeraden hebben om naar Batavia te gaan; hij adviseerde hem zijn heil te zoeken te Colombo, waar hij het daar bestaande seminarie zou kunnen leiden.

De grote kerk te Veere, waarin Van Iperen gedurende twaalf jaar kerkdiensten leidde. Velen meden echter de diensten waarin hij voorging, omdat zijn preken te geleerd zouden zijn. Bij zijn afscheid verhaalde hij omstandig over de reden van zijn vertrek naar Batavia.

Van Iperen mengde zich te Batavia in het negeralbino-debat door tot tweemaal toe een gedetailleerde beschrijving te geven van de negeralbino. Hij verklaarde onomwonden dat hij negeralbino's – in weerwil van anderen – wilde rekenen tot de gewone mensen en pleitte ervoor om hen uit de classificatie van de 'nachtsmensen' te halen.

DEEL II

DE BREDE TAAKOPVATTING
VAN EEN
GELEERD PREDIKANT

II A

LAVAREN TUSSEN
KERK EN STAAT

6. Director van het collegium qualificatum

*Het perykel waarin een predikant in Zeeland zich bevindt.*¹

6.1. Inleiding

Nadat in het eerste deel de levensloop van Van Iperen is beschreven, zal in dit tweede deel worden ingegaan op verschillende aspecten en dimensies van zijn leven en werk. In de eerstvolgende drie hoofdstukken komen zijn werkzaamheden aan de orde die rechtstreeks voortvloeien uit zijn predikantschap: zijn opstelling als predikant in de vaak moeizame verhouding tussen kerk en staat, zijn lidmaatschap van de classis en zijn arbeid voor de nieuwe psalmberijming. Daarna wordt in de drie daaropvolgende hoofdstukken aandacht geschonken aan zijn werkzaamheden als geleerde. Zijn arbeid op wijsgerig, exegetisch en historisch terrein zal daarbij aan de orde komen. Tenslotte worden in de laatste drie hoofdstukken zijn liefhebberijen en interessegebieden beschreven zoals sterrenkunde, natuurlijke historie en geneeskunde.

Van Iperen had als predikant niet alleen van doen met de gereformeerde kerk maar vaak ook met de burgerlijke overheid. De verhouding tussen kerk en staat was soms moeizaam vanwege tegengestelde belangen. Vooral het collegium qualificatum, de gelegenhedenvergadering die bestond uit de kerkenraad en vertegenwoordigers van de overheid om ambtsdragers en andere functionarissen te benoemen dan wel los te maken, zorgde nogal eens voor conflicten. In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de manier waarop Van Iperen met deze moeilijkheden omging. Behendig zocht hij bij conflicten nu eens steun te verwerven van de staat, dan weer van de kerk. Maar eerst zal nu de historische achtergrond worden geschetst van het verschijnsel collegium qualificatum.

6.2. Achtergrond van het collegium qualificatum

De gereformeerde kerk had in de Republiek een bevoorrechte positie. Zij genoot als publieke kerk financiële steun van de overheid. Daar stond tegenover dat de overheid toezicht hield op het reilen en zeilen van de kerk en zich kon mengen in godsdienstige aangelegenheden.² Vooral bij het beroepen van predikanten was de invloed van de magistraat merkbaar.³ Bleef elders in de Republiek deze bemoeienis

1 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1405.1, relatieven tot de acta, 8 maart 1771. Uitspraak van Adrianus 's Gravezande.

2 F.T. Oldenhuis e.a., *Schurende relaties tussen recht en religie* (Assen 2007) 7; J. Th. de Visser, *Kerk en Staat II* (Leiden z.j.) 145-154.

3 O.J. de Jong, 'De kerken der hervorming van 1517 tot 1813', in: A.G. Weiler (ed.), *Geschiedenis van de kerk in Nederland* (Utrecht-Antwerpen 1962) 111-120.

beperkt bij het laten goedkeuren van een beroep door de magistraat, in Zeeland ging de inmenging verder.⁴

Aanvankelijk was het de wens van de kerk dat het beroep van een predikant plaatsvond zonder inmenging van de overheid. De Antwerpse synode van 1566 was van mening 'dat de dienaren van Gods woord behooren verkozen te worden door wettelijke verkiezing der kerk.'⁵ Op de synode van Emden in 1571 werd besloten dat het beroepen van een predikant door de consistorie diende te geschieden, met medeweten van de classis of anders van enkele naburige predikanten. Evenzo moest ook de aanstelling van ouderlingen en diakenen plaatsvinden.⁶ De synode van Dordrecht van 1578 beval echter dat de kerkenraad haar keuze van een nieuwe predikant aan de overheid bekend moest maken.⁷ De synode van Middelburg uit 1581 ging nog een stap verder door te bepalen dat voor het beroepen van een predikant approbatie van de overheid nodig was.⁸ Een en ander kreeg zijn beslag in de Zeeuwse kerkorde van 1591.⁹

De nationale synode van Dordrecht (1618-1619) wilde echter de macht van de overheid terugdringen door te bepalen dat het uitbrengen van een beroep zou geschieden door de kerkenraad, maar niet zonder goede correspondentie met de plaatselijke overheid en voorkennis van de classis. Ogenschijnlijk was het de kerk die een beroep uitbracht maar feitelijk hield de overheid een flinke vinger in de pap.¹⁰ In Zeeland werd de Dordtse kerkorde niet geïntroduceerd maar bleef men vasthouden aan de Zeeuwse kerkorde van 1591, die een grotere rol toebedeelde aan de overheid.¹¹

Dat de overheid in Zeeland reeds vanaf het begin grote zeggenschap had, blijkt uit de notulen van de Staten van 17 december 1590. Enkele predikanten van Walcheren verzochten de Staten om een synode te mogen houden. Ze vroegen ook om vertegenwoordigers van de overheid, die niet alleen toehoorders moesten zijn maar ook vergaande bevoegdheden dienden te hebben. Later vroegen de predikanten aan de Staten om gecommiteerden uit iedere stad af te vaardigen die bij de synodevergaderingen zouden 'adviseeren en resolveren'.¹² Het behoeft geen verwonde-

4 De Jong, 'De kerken der hervorming van 1517 tot 1813', 119; J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620 V* (Groningen 1896) vii.

5 Schotel, *De openbare eeredienst*, 271-272.

6 F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw* (Utrecht 1889) 61, 62.

7 Schotel, *De openbare eeredienst*, 271-272.

8 Rutgers, *Acta van de Nederlandsche synoden*, 377.

9 *Acta synodalia of gearresteerde kerken-ordeningen van Zeelandt van den jaren 1591, 1620, 1638 uitgegeven* (Middelburg 1755) 6,7; M.H. uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk* (Groningen-Jakarta 1955) 45.

10 Schotel, *De openbare eeredienst*, 271-272.

11 Reitsma en Van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden*, vii; *De archieven van de Nederlandse Hervormde Kerk: in korte overzichten* (Leiden 1960) 149.

12 Jona Willem te Water, *Kort verhaal der Reformatie in Zeeland in de zestiende eeuw, benevens eenige verhandelingen dienende tot opheldering van de historie der kerk-hervorminge aldaar, begonnen door*

ring dat de kerkorde die uit deze synode is voortgekomen, meer inbreng van de overheid kent dan de vorige. Zo gaf de Zeeuwse Kerkorde de volgende invulling aan de rol van de magistraat bij het beroepen van een predikant:

De kerckenraedt met de diaconen sullen haer overheyt aanspreken ende van haer begeeren, dat het hen believe eenige wt haer collegien, wezende lidmaten der gemeijnte, te committeeren, ten eijnde sy bijeencomen ende gesamentlyck delibereeren over eenen bequamen minister.¹³

De samenstelling van dit college, dat *collegium qualificatum* werd genoemd, kon per gemeente verschillen.¹⁴ Dit college had tevens de bevoegdheid om predikanten te schorsen of af te zetten.¹⁵ Dat men met een dergelijk streng toezicht van overheidswege kon leven, wordt door M.Th. uit den Bogaard verklaard uit het feit dat in Zeeland de overheid evenals de kerk als strengereformeerd gekarakteriseerd kunnen worden. Het was de kerk te doen om zuiverheid. Wanneer de magistraat op hetzelfde standpunt stond, behoefde inmenging van de staat geen bezwaar te zijn. In andere provincies lagen de verhoudingen veel complexer.¹⁶ J.H. Kluiver bekritiseert deze opvatting. Hij stelt dat het toezicht in Zeeland weliswaar streng was, maar ook repressief van aard. Derhalve was er volgens hem geen actieve inmenging. Ook meent hij dat er bij de staat geen sprake was van een vetorecht, maar slechts van medezeggenschap.¹⁷

In ieder geval staat vast dat het er tussen kerk en staat lang niet altijd harmonieus aan toe ging. Vooral over de interpretatie van de artikelen 58 en 59 van de Zeeuwse Kerkorde liepen de meningen uiteen.¹⁸ In deze artikelen wordt gesproken over de schorsing en afzetting van een predikant. Ook hier was een belangrijke taak weggelegd voor het collegium qualificatum. Naar de letter van de Zeeuwse Kerkorde dient bij schorsing van een predikant het collegium qualificatum de classis te raadplegen. Bij een afzetting echter dat een veel ingrijpender tuchtmaatregel is, hoeft dit niet.¹⁹ De afgezette predikant had wel de mogelijkheid om beroep aan te tekenen tegen de beslissing van het collegium qualificatum. Hij moest zich dan richten tot de provinciale synode. Deze diende dan samen te komen met vier gecommiteerden uit

den weleerwaarde heer Willem te Water, voltooid en uitgegeven door deszelfs zoon Jona Willem te Water (Middelburg 1766) 451, 452. Zie over dit werk De Mooij, *Jona Willem te Water*, 98-101.

13 *Acta synodalia* (Middelburg 1755) 24-26.

14 Boddaert e.a., *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* I, 117-121.

15 Reitsma en Van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden*, 26; *Acta synodalia*, 6.

16 Uit den Bogaard, *De Gereformeerden en Oranje*, 45.

17 Jan Hendrik Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland. De politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de tachtigjarige oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek* (Middelburg 1998) 39-40.

18 Te Water, *Kort verhaal der Reformatie*, 478.

19 Reitsma en Van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden*, 26.

de Staten van Zeeland.²⁰ Overigens kwam deze synode na 1638 niet meer bijeen.²¹

Berucht is de procedure die in de tweede helft van de zeventiende eeuw werd gehouden tegen de Middelburgse predikant Wilhelmus Momma. Deze werd tegen de wil van de classis door het collegium qualificatum van Middelburg beroepen, en vervolgens tegen de wil van het collegium qualificatum door de classis afgezet.²² Jona Willem te Water merkt over de strijd rondom de bevoegdheid van het collegium qualificatum op:

Toen de hevigheden ontstaan door de beroeping van den predikant Momma bedaald waren, is dit geschil, vooral na veranderinge van tyden en zaaken, met minder drift gedreeven, zoo veel de kerken binnen Zeeland aangaat en allengskens in vergetenisse geraakt, zonder dat derhalve, zoo veel men weet, immer is beslist.²³

Dat deze geschillen met ‘minder drift gedreven’ werden, staat echter te bezien. Een decennium voor Te Water dit aan het papier toevertrouwde, beleefde Van Iperen een uiterst pijnlijk conflict rondom de bevoegdheid van het collegium qualificatum. Te Lillo werd hij namelijk als ‘director’ betrokken bij de afzettingsprocedure van de predikant van Liefkenshoek, Renatus Stenhuis. Een director was een predikant die waarnam in de vacante gemeente.²⁴ En enkele jaren na het verschijnen van Te Waters boek zou Van Iperen opnieuw met een geschil geconfronteerd worden, dit keer als director van het collegium qualificatum van Kleverskerke. Ten slotte maakte hij ook binnen het collegium qualificatum te Veere nog allerlei onverkwikkelijkheden mee. We zullen deze kwesties de revue laten passeren.

6.3. De procedure-Stenhuis

*Het kromme kan niet regt gemaakt, en het geene dat ontbreekt en kan niet getelt worden.*²⁵

De kist waarin de diaconiegelden van de buurgemeente te Liefkenshoek werden bewaard, had drie sloten. Eén sleutel berustte bij de oudste ouderling, één bij de oudste diaken, en één bij de predikant. Deze zorgvuldigheid werd in acht genomen, om te voorkomen dat de predikant geld zou ontvreemden uit de kist.²⁶ Renatus Stenhuis (1710-1792), vanaf 1736 predikant te Liefkenshoek, had voortdurend

²⁰ Reitsma en Van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden*, 26, 27.

²¹ Te Water, *Kort verhaal der Reformatie*, 340.

²² BL III, 271, 272.

²³ Te Water, *Kort verhaal der Reformatie*, 480.

²⁴ Boddaert e.a., *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* I, 118.

²⁵ ZA, Hervormde Gemeente Rilland-Bath, inv. 259.

²⁶ Tramper, ‘De veroordeling van Renatus Stenhuis’, 212.

financiële problemen vanwege zijn verkwistende levenswijze. Om zijn geldzorgen het hoofd te bieden ‘leende’ hij geld van de diaconie. Hier was men uiteraard niet van gediend. Om te voorkomen dat Stenhuis eigenmachtig geld haalde uit de kist, had men drie sloten aangebracht. Deze voorzorgsmaatregel mocht echter niet baten. Toen de diaconie in het jaar 1754 tweehonderd gulden wilde lenen aan een gemeentelid tegen vijf procent rente, verzette Renatus Stenhuis zich hevig. Hij had de derde sleutel in zijn bezit en weigerde de kist te openen. Uiteindelijk moest hij bakzeil halen en werd de kist geopend. Toen kwam de aap uit de mouw: opnieuw was er een bedrag ontvreemd. Ook dit keer had niemand anders dan Stenhuis dit op zijn geweten. Hij meende overigens zijn gedrag met een beroep op de Bijbel te kunnen onderbouwen. Hij verwees naar 1 Samuel 21, waar vermeld wordt dat David van de heilige toonbroden at toen hij honger had.²⁷ Enkele weken later legde hij 200 gulden en tien stuivers in de kist, met een briefje erbij dat hij 473 gulden zou terugbetalen. Maar de kerkenraad ging hier niet mee akkoord. Er werd op 24 oktober 1754 een collegium qualificatum belegd, waarbij Van Iperen als director werd gevraagd. Besloten werd om conform artikel 59 van de Zeeuwse Kerkerde Stenhuis uit zijn ambt te zetten.²⁸

Het ontvreemden van diaconale gelden was niet de enige reden om een collegium qualificatum bijeen te roepen. Reeds in 1749 was een klacht tegen Stenhuis ingediend door 23 lidmaten, waartoe ook de kerkenraad behoorde.²⁹ Stenhuis had namelijk materialen van de diaconie ontvreemd om daarmee een zomerhuisje voor zichzelf te bouwen buiten Liefkenshoek. Daar was het niet bij gebleven. Hij had ook de diaconie van Lillo voor f 500,- bestolen toen hij daar tijdens de vacante periode director was. Verder had hij schulden gemaakt bij de pastoor van Doel, met wie hij regelmatig pimpelde.³⁰ Ook zette hij mensen aan tot smokkelen. Hij vond namelijk het brood van de bakker te Liefkenshoek niet te eten en probeerde clandestien brood van elders te krijgen.³¹ In zijn ambtelijke werkzaamheden was hij zeer slordig. Hij kwam regelmatig niet opdagen om de middagkerkdienst te leiden, verzuimde regelmatig het geven van catechese, deed weinig huisbezoek en beledigde zijn kerkenraad.³² Al met al was er sprake van een verstoorde verhouding tussen hem en zijn gemeente. Men besloot hem af te zetten als predikant. Een afschrift werd ter kennisgeving toegezonden aan de classis Tholen en Bergen op Zoom.³³ Nog diezelfde dag werd Stenhuis gearresteerd en gevangengezet. Verder nam men zich voor dat hij te zijner tijd aan een paal zou worden vastgebonden om

27 Tramper, ‘De veroordeling van Renatus Stenhuis’, 213-241.

28 Tramper, ‘De veroordeling van Renatus Stenhuis’, 213-214.

29 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIc, 387.

30 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIc, 387.

31 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIc, 387.

32 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* IIc, 387.

33 Tramper, ‘De veroordeling van Renatus Stenhuis’, 214.

door ‘den scherprechter strengelijk met roeden te worden gegeesselt’. Ten slotte zou hij voor altijd uit Liefkenshoek en omgeving verbannen worden.³⁴

Deze krachtige maatregelen van het collegium qualificatum waren echter een doorn in het oog van de classis Tholen en Bergen op Zoom. De classis wilde veel minder drastische maatregelen toepassen en zag zich nu in haar strategie doorkruist door de beslissing van het collegium qualificatum.³⁵ Men richtte zich tot de Staten van Zeeland met het verzoek om de beslissing van het collegium qualificatum van Liefkenshoek terug te draaien.³⁶ Grote moeite had de classis met de houding en het taalgebruik van Van Iperen in deze kwestie. Men vond dat hij dermate ‘injureuse uitdrukkingen’ bezigde tegen de classis dat deze moesten worden onderzocht.³⁷ Op 8 april 1755 werd hem tijdens de classicale vergadering gevraagd of hij excuses wilde aanbieden voor deze ‘injurien’, op straffe dat hij anders geen stem en zitting meer zou hebben in de classicale vergaderingen. Van Iperen bleef echter bij zijn standpunt en weigerde excuses aan te bieden. De preses beval hem daarop de vergadering te verlaten. Van Iperen gehoorzaamde onder protest.³⁸ Hij liet het er echter niet bij zitten en diende tegen deze handelwijze van de classis een rekest in bij de Staten van Zeeland, waarin hij klaagde over de ‘gantsch onbeschofte wyze’ waarop hij door de classis was behandeld. Hij vroeg dan ook om eerherstel.³⁹ De classis verweerde zich met de mededeling dat het hen bedroefde,

te moeten sien, eene predikant tegen zyne vergadering opstaande, om deselve te beschuldigen, misbruikende het hoog gezag van Hun Ed Mog: als of hetzelve hem vryheid gaf om eene geheele classis te insulteren en op eene beschaamde wyse te affronteren.

Verder verwees de classis in haar verweer op artikel 31 van de kerkorde. Volgens dit artikel was de preses bevoegd om ‘den knibbelachtigen en die te heftig van woorden syn in ’t spreken’ het zwijgen op te leggen en, wanneer men niet luisterde, te censureren.⁴⁰ Van Iperen voldeed aan deze omschrijving omdat hij mondeling en schriftelijk de classis had ‘gelastert, bedreigt, ja genoegsaam bespot’.⁴¹

Van Iperen verweerde zich door te stellen dat hij ‘alomme door kwaadaardige lastertongen’ verdacht werd gemaakt. Het stak hem dat de classis beweerde dat het

34 Tramper, ‘De veroordeling van Renatus Stenhuis’, 214.

35 *Originele en authenticque stukken die gediend hebben zoo in de kerkelijke als civile en criminele procedures gehouden tegen Renatus Stenhuis voormaals predikant te Liefkenshoek. Uitgegeven met consent en authorisatie van de edele Mogende Heeren Gecommitteerde Raden van Zeeland* (Middelburg 1761) 52.

36 *Originele en authenticque stukken*, 67.

37 ZA, Classis Tholen en Bergen op Zoom, inv. 8, notulen 1 oktober 1754.

38 ZA, Classis Tholen en Bergen op Zoom, inv. 8, notulen 8 april 1755.

39 *Originele en authenticque stukken*, 305-307.

40 *Originele en authenticque stukken*, 318.

41 *Originele en authenticque stukken*, 309.

collegium qualificatum de kerkordelijke bepalingen met voeten had getreden en men de naleving willens en wetens had verwaarloosd. ‘Diergelyk geschreeuw’ vond gemakkelijk gehoor bij mensen die onkundig waren op het gebied van de kerkorde. Daarbij kwam dat de kerkorde door bijna niemand geraadpleegd kon worden, omdat deze nauwelijks in openbare druk was verschenen. Ook was er een wijdverbreid misverstand waarbij de acta synodalia van 1581 aangezien werden voor de kerkorde van 1591. En verder bevonden zich de acta synodalia van Goes in 1620 en die van Tholen van 1636 alleen maar in classicale kisten en in de notulen van de Staten. Hierdoor konden leden van de classis nauwelijks kennis hebben van de gang van zaken. Predikanten en ouderlingen lieten zich bij het stemmen leiden door mensen die zij kundig achten. ‘Waardoor zulke gewaande canonici in staat zyn, om eenvoudige te misleiden en hunne eigene driften en belangens veelyds voor kerkenordeninge te doen doorgaan’. Dit kon alleen maar aanleiding geven tot ‘wanorder’ en onrechtvaardigheid. Daarom vroeg Van Iperen de Staten om hem toestemming te verlenen om de kerkorde en synodalia uit te geven, opdat ze bekend zouden worden bij een groter publiek.⁴²

Naar aanleiding van al deze kwesties besloten de Staten een afvaardiging te sturen om zelf ter plaatse de zaak te onderzoeken.⁴³ Men kwam tot de conclusie dat het collegium qualificatum van Liefkenshoek in alles volgens de kerkorde had gehandeld en dat de classis haar rekest ‘heeft ingerigt in termen die zeer decent zijn rustende op onware voorgevingen en verkeerde interpretatiën’. Volgens het gevoelen van de afvaardiging was het de classis te doen om verschoning van Stenhuis.⁴⁴

Tijdens dit bezoek vroeg het collegium qualificatum aan de gecommiteerde raden om bij de openbare veroordeling van Stenhuis rekening te houden met het feit dat men in een rooms-katholieke omgeving leefde en dat het daarom het beste was om hem zo veel mogelijk te ontzien teneinde een publiek schandaal vermijden, vanwege het ambt dat hij had bekleed. Het zou immers maar dienen tot ‘bespottinge en uitjouwinge van het pausdom’. En passant deelden de gecommiteerde raden aan Van Iperen mee dat de Staten zelf het plan hadden opgevat om de kerkorde en de synodalia uit te geven. Van Iperen zei dit geen bezwaar te vinden, het ging hem erom dat de kerkorde geraadpleegd kon worden.⁴⁵ Toen hetzelfde jaar de uitgave van de kerkorde verscheen, kon Van Iperen zijn eigen gedachtegang teruglezen in de voorrede:

De heeren van de Raade in ervaring zynde gekomen, dat de acta synodalia (...) niet zyn te bekoomen, en dat egter verscheide, en wel voornamentlyk kerkelyke personen die ten hoogsten nodig hebben, om zig in de bestuuringe der Zeeuwsche kerken, behoorlyk naar te kunnen reguleren.⁴⁶

42 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1387, rel. tot de acta, 16 jan 1755.

43 ZA, Staten van Zeeland, inv. 563, notulen 17 februari 1755.

44 ZA, Staten van Zeeland, inv. 563, notulen 13 maart 1755.

45 ZA, Staten van Zeeland, inv. 563, notulen 13 maart 1755.

46 *Acta Synodalia of gearresteerde kerkordeningen van Zeelandt* (Middelburg 1755) 3.

Ondertussen lag het kerkenwerk te Liefkenshoek stil. Tijdens een vergadering van de classis stelde de predikant van de gemeente Putte de vraag of de kerkdiensten te Liefkenshoek niet waargenomen moesten worden door naburige predikanten. Maar de classis besloot om dit niet te doen.⁴⁷ Men zag de afzetting als onwettig en wilde deze niet sanctioneren door een ander voor te doen gaan in kerkdiensten die door Stenhuis geleid dienden te worden. Zo kon het gebeuren dat er weken achter elkaar geen kerkdienst werd gehouden. Slechts Van Iperen was, eigener beweging, een keer voorgegaan in een dienst. Het gebeurde dat men tot tweemaal toe tevergeefs naar de kerk was gekomen om een kind ten doop ten houden. Uiteindelijk moest men in barre weersomstandigheden met een klein kind over de Schelde naar Lillo varen om het daar te laten dopen. Hierover beklagde men zich bij de Staten van Zeeland.⁴⁸ In juli 1755 besloot de classis alsnog om zorg te dragen voor de kerkdiensten in Liefkenshoek.⁴⁹

Op 15 maart 1756 kwamen de Staten met een resolutie waarin de classis werd opgedragen om het collegium qualificatum van Liefkenshoek handopening te geven tot het beroepen van een nieuwe predikant. Verder werd de classis ‘expreslyk gelast’ om Van Iperen bij de eerstvolgende bijeenkomst weer toe te laten tot de vergadering, zonder dat hij ook maar enige nadeligheid zou ervaren.⁵⁰ De classis besloot zich hierbij neer te leggen, ‘hoewel de classis wel gewenscht hadde een beter uitslag in deese saak’.⁵¹ Ongeveer een half jaar later werd Stenhuis door de provoost naar Fort Rammekens gebracht, vanwaar hij met het schip *Gustaaf Willem* naar Batavia zou varen.⁵² Van Iperen vatte de gehele affaire samen met de woorden uit het Bijbelboek Prediker: ‘het kromme kan niet regt gemaakt, en het geene dat ontbreekt en kan niet getelt worden’.⁵³

Tijdens een openbare bijeenkomst werden de boeken van Stenhuis geveild en Van Iperen kocht verwoed allerlei werken op. Overigens bleef Stenhuis niet lang in Batavia. In 1758 repatrieerde hij alweer en woonde nog tientallen jaren als ambteloois burger in de Republiek. Hij overleed in 1792 en werd begraven te Leiderdorp.⁵⁴

Het oud gebruik

In de resolutie van 15 maart 1756 werd door de Staten nog melding gemaakt van het feit dat men de kerkorde bleef interpreteren volgens het ‘oud gebruik’.⁵⁵ De classis Walcheren had namelijk voorgesteld om te komen tot een andere interpre-

47 ZA, Classis van Tholen en Bergen op Zoom, inv. 8, notulen 1 oktober 1754.

48 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1387, 22 maart 1755.

49 ZA, Classis van Tholen en Bergen op Zoom, inv. 8, notulen 1 juli 1755.

50 *Originele en authentique stukken*, 325, 326.

51 ZA, Classis Tholen en Bergen op Zoom, inv. 8, notulen 6 april 1756.

52 Tramper, ‘De veroordeling van Renatus Stenhuis’, 217.

53 ZA, Hervormde Gemeente Rilland-Bath, inv. 259.

54 Tramper, ‘De veroordeling van Renatus Stenhuis’, 220.

55 *Originele en authentique stukken*, 325, 326.

tatie van de kerkorde. Naar aanleiding van het conflict rond Stenhuis had de classis Tholen en Bergen op Zoom de andere classes uit de provincie verzocht te reageren op de kwestie. De classis Walcheren probeerde in haar reactie duidelijk te maken wat volgens haar de intentie van de bewuste artikelen 58 en 59 was. Men moest deze artikelen niet afzonderlijk, maar in onderlinge samenhang interpreteren. En dit niet alleen: de artikelen moesten geïnterpreteerd worden in samenhang met de hele kerkorde en zelfs met voorgaande kerkorden.

Wat betreft het lezen van het 58^e en 59^e artikel in hun onderlinge samenhang, wees men erop dat bij schorsing van een predikant het advies van de classis nodig is. Bij afzetting wordt dit niet genoemd. Maar wat weer niet vermeld wordt bij schorsing zijn de misstappen die hiervoor begaan moeten zijn. Dergelijke misstappen worden alleen bij de afzetting genoemd. Voor de classis Walcheren een bewijs dat de twee artikelen niet los van elkaar geïnterpreteerd konden worden.⁵⁶

Verder verwees men naar de artikelen 25 en 32 van de kerkorde, waarin de verschillende kerkelijke vergaderingen behandeld worden. Uit de bevoegdheden van de verschillende vergaderingen blijkt dat de zaken die in de ene vergadering afgehandeld kunnen worden, niet door de andere behartigd mogen worden. Maar eveneens blijkt uit de artikelen dat een zogenaamde 'meerdere vergadering' zeggenschap heeft over een 'mindere'. Zo heeft de classis zeggenschap over de kerkenraad.⁵⁷ Verder bracht men artikel 61 ter sprake, waarin de afzetting van ouderlingen en diakenen geregeld wordt. Deze afzetting dient volgens de kerkorde te geschieden door de kerkenraad met advies van de classis. Het zou dan wel heel vreemd zijn dat dit advies niet nodig zou zijn bij het afzetten van predikanten.⁵⁸

Volgens de classis Walcheren geschiedde een afzetting altijd na oordeel van de classis. Men verwees daarvoor onder meer naar de synode van Emden van 1571, van Dordrecht van 1574 en 1578, van Middelburg van 1581 en de Dordtse Synode van 1618/1619. Op grond hiervan moet ook het 59^e artikel over de afzetting van predikanten gelezen worden.⁵⁹ Het zou volgens de classis vreemd zijn dat de beoordeling of een predikant zuiver in de leer was of niet, afgehandeld zou kunnen worden in een collegium qualificatum.⁶⁰ Men vreesde dat predikanten, zeker in de dorpen, afhankelijk werden van de luimen van het collegium qualificatum.⁶¹ Verder was men bang dat wanneer het collegium qualificatum een predikant kon afzetten zonder advies van de classis, dit als argument gebruikt zou gaan worden om dan ook maar zonder advies van de classis predikanten te schorsen. Wanneer men immers bevoegd zou zijn tot het meerdere, waarom dan niet tot het mindere? De

⁵⁶ *Originele en authentique stukken*, 116, 117.

⁵⁷ *Originele en authentique stukken*, 115.

⁵⁸ *Originele en authentique stukken*, 116.

⁵⁹ *Originele en authentique stukken*, 112-114.

⁶⁰ *Originele en authentique stukken*, 118.

⁶¹ *Originele en authentique stukken*, 120.

gehele macht zou dan komen te liggen bij het collegium qualificatum en daarmee zou de gehele kerkorde worden omgekeerd.⁶²

Op deze genoemde punten zouden de Staten zich bezinnen, door een ‘commissoriaal besogne’ de opdracht te geven deze zaak te onderzoeken. Maar tot die tijd bleef men bij de letterlijke interpretatie van artikel 59.⁶³ Een vijftiental jaar later werd de kwestie weer actueel, toen te Kleverskerke moeilijkheden rezen rond de predikant Antonius Hage. En daar zou opnieuw Van Iperen mee van doen krijgen.

6.4. De kwestie-Hage

*Daar zal geen kwaed van komen.*⁶⁴

In de zomer van 1770 was Antonius Hage na zijn studie theologie te Franeker predikant geworden te Kleverskerke. Hij begon veelbelovend. Josua van Iperen had als scriba van de classis in het notulenboek bij zijn examen aangetekend dat Hage loffelijke getuigschriften had, zowel kerkelijke als academische.⁶⁵ Studenten dienden twee jaar lidmaat te zijn van de kerk, een vroom leven te leiden, vlijtig te studeren in de theologie, filosofie en talen. Verder moesten zij vier jaar gestudeerd hebben aan de academie. Het examen van de classis bestond uit twee sessies van ieder twee uur, waarin de studenten werden ondervraagd op hoofdpunten van de leer. Ook kregen zij een tekst uit de Bijbel aangewezen waarover zij een preek moesten houden.⁶⁶ Na zijn tweede examen wenste men Antonius Hage toe dat hij een ‘gezegend werktuig’ mocht worden in de ‘hand des Geestes’.⁶⁷ In de zomer werd hij met zegenwensen toegewezen aan de roepende gemeente van Kleverskerke, in de hoop dat hij daar met veel vrucht zou mogen arbeiden.⁶⁸ Maar van die wens is niet veel zichtbaar geworden.

Wat was het geval? Vrij snel na zijn bevestiging was hij in ondertrouw gegaan met Levina van Burgt, de dochter van een vleeshouwer uit Middelburg.⁶⁹ Omdat Hage echter tot voor kort in Franeker woonachtig was, werd ook daar zijn voorgenomen huwelijk bekend gemaakt. Op dat moment kwam er een kink in de kabel. Te Franeker had een ongehuwde vrouw, Grietje Clazes, tijdens haar bevalling bekend dat haar kind was verwekt door de toenmalige student Antonius Hage.⁷⁰ Toen Hage met dit gegeven geconfronteerd werd, beweerde hij ten stelligste dat hij niets met Grietje Clazes uit te staan had. Hij zou hierover meer eden willen afleg-

62 *Originele en authenticque stukken*, 120.

63 *Originele en authenticque stukken*, 326.

64 ZA, Classis Walcheren, inv. 32, stuk 131.

65 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 5 april 1770.

66 *Wetten des e. Classis van Walcheren* (Middelburg 1738) 19.

67 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 3 mei 1770.

68 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 2 augustus 1770.

69 ZA, Classis Walcheren, inv. 32, stuk 131.

70 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1405.1.

gen dan dat er ‘sandjes aan de oever der zee waren’. Hij was zo onschuldig als een pasgeboren kind en was er van overtuigd dat hij ‘seer gelukkig ten hemel soude ingaan en voor het oordeel Gods verschijnen’. Onder dergelijke bewoordingen, waarbij hij voortdurend de naam van God uitsprak om zijn bewering kracht bij te zetten, verklaarde hij keer op keer zijn onschuld. Ook vertelde hij dat Grietje Clazes een hoer was en zijn goede naam moedwillig besmeurde.⁷¹

Maar nadat hij met een gezelschap naar Franeker gereisd was om de confrontatie aan te gaan met Grietje Clazes en zo zijn onschuld te bewijzen, kwam de aap uit de mouw. Aanvankelijk was hij nog goed geluimd, zo blijkt uit een brief die hij op reis naar Franeker aan zijn verloofde schreef, die hij aansprak met ‘mynen tweeden zelfs’. In deze vrome brief gewaagde hij van zijn vertrouwen op God in deze kwestie:

Wat aangaande mijne hoop, die ik op God hebbe, mijn waarde wederhelft, die is zomtjids zeer groot in zonderheit wanneer ik mag gedenken aan de dagen van ouds, hoe God zijne goedertierenheden van der Jonkheit aan, aan mij veele gemaakt heeft en mij dikwijls uit zeer groote nooden verlost heeft, waarom zal ik niet hoopen, dat hij mij wederom redden sal, te meer dewijl God hem selfs met al wat hij is als de Almagtige, zig int verbond der genade, aan mij door beloften, als de Algenoegzame verbonden heeft en belooft, ik moet het hem maar toevertrouwen, hij het welmaken zal, en nimmer zal liegen aan het geen hij tot David gesproken heeft.⁷²

De confrontatie met Grietje Clazes verliep anders dan verwacht. Verklaarde hij eerst nog dat hij er naar uitzag Grietje te ontmoeten opdat zijn onschuld zou blijken, zijn stemming sloeg al spoedig om. Want toen Grietje werd voorgeleid, liet zij Hage haar kind zien met de woorden: ‘zie daar is uw vlees en bloed dat ik bij u verkregen hebbe’. Ze vertelde vervolgens aan het gezelschap hoe Hage verschillende malen bij haar had aangedrongen tot het hebben van gemeenschap. Op ‘pinksterdinsdag’ van het vorige jaar had hij haar de gehele nacht bij zich gehouden, terwijl haar heer niet beter wist of ze was met verlof bij vrienden. Ze hadden die nacht enkele malen ‘vleselijke conversatie’, en na die tijd leefden ze maanden lang als man en vrouw. Toen Grietje er over in zat dat ze zwanger kon raken, stelde Antonius haar gerust: ‘daar zal geen kwaed van komen’.

Toen Grietje na dit getuigenis met klem werd gevraagd of zij de waarheid had verteld, legde zij de handen op elkaar, sloeg de ogen op, en zei dat God haar aanstonds mocht straffen, en dat zij die straffen gewillig zou ondergaan, indien zij de waarheid niet zou hebben gesproken. Antonius Hage kon toen slechts erkennen dat Grietje de waarheid had gesproken.

⁷¹ ZA, Classis Walcheren, inv. 32, stuk 131.

⁷² ZA, Classis Walcheren, inv. 32, 5 oktober 1770.

Na deze gebeurtenis was Hage plotseling spoorloos. Hij was bang voor de financiële gevolgen vanwege de valse eden die hij had uitgesproken. Uiteindelijk vond men hem in de herberg 'De Paau' te Harlingen, waar hij werd gearresteerd en hem een boete werd opgelegd van vijftig gulden. Vervolgens schreef hij een brief aan zijn verloofde waarin hij haar om vergeving vroeg vanwege zijn bedrog, en meedeelde dat er niets anders opzat dan de verloving te verbreken.

Mijne oogen vlieten van traanen, mijn herte keert om van spijt en mijne geest is overstelpt van droefheid, dat ik uw missen moet en alzoo groot tegens God en Uw gezondigt heb, dog ik bid nogmaals vergeef het mij, vaar dan wel, jaa vaar eeuwig wel.⁷³

Verder richtte hij zich in een schrijven tot zijn kerkenraad waarin hij meedeelde dat hij vanwege zijn gruwelijke zonden het 'heilig dienstwerk' niet durfde voort te zetten.⁷⁴

Het collegium qualificatum van Kleverskerke besloot Josua van Iperen te verzoeken om 'director' te worden. Aanvankelijk weigerde hij, want hij voorzag alleen maar onaangenaamheden. Ongetwijfeld zal hij gedacht hebben aan de affaire-Stenhuis. Maar na aanhoudend en dringend verzoek stemde hij er toch mee in.⁷⁵ Dat heeft hij geweten ook. De zaak-Hage bezorgde hem handen vol werk. Er ontstond een pittige discussie met de classis, en uiteindelijk moesten opnieuw de Staten van Zeeland er in gekend worden om alles weer in goede banen te leiden in de gemeente van Kleverskerke.

Kleverskerke was een ambachtsheerlijkheid.⁷⁶ Het plaatselijke bestuur van het platteland werd tijdens het *ancien regime* uitgeoefend binnen zogenaamde ambachtsheerlijkheden. Deze heerlijkheden kwamen voort uit het middeleeuwse leenstelsel, waarbij hertogen, graven en bisschoppen het gezag dat zij van de koning of keizer hadden ontvangen, weer beleenden aan anderen.⁷⁷ Ambachtsheerlijkheden konden verworven worden door koop, vererving of huwelijk.⁷⁸ Binnen een ambachtsheerlijkheid had de ambachtsheer het grootste gezag.⁷⁹ De ambachtsheer, wanneer hij lid was van de gereformeerde kerk, had zitting in het collegium qualificatum.⁸⁰

73 ZA, Classis Walcheren, inv. 32, stuk 131.

74 ZA, Classis Walcheren, inv. 32, stuk 131.

75 ZA, Hervormde Gemeente Kleverskerke, inv. 1, notulen 28 oktober 1770.

76 Boddaert e.a., *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* II, 242.

77 Jeanine Dekker, 'Het bezit van heerlijkheden op het Zeeuwse platteland 1678-1848: een verkenning van de macht van de stedelijke elite in het buitengebied', in: *AZG* (2006) 126.

78 Dekker, 'Het bezit van heerlijkheden', 126.

79 Dekker, 'Het bezit van heerlijkheden', 127.

80 Boddaert e.a., *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* I, 119.

In de zeventiende eeuw hadden Zeeuwse steden veel ambachtsheerlijkheden in bezit gekregen.⁸¹ Nadat Middelburg in financiële problemen was gekomen, verkocht de stad al haar ambachtsheerlijkheden die in de loop der tijd in haar bezit waren gekomen.⁸² Zo kwam Kleverskerke in bezit van Johan Pieter van den Brande.⁸³ Het geslacht Van den Brande was een invloedrijke familie in de zeventiende en achttiende eeuw. De ambachtsheerlijkheid ging over op zijn zoon Cornelis van den Brande, die gehuwd was met Sofia Trigland. Dit echtpaar kreeg een zoon en twee dochters.⁸⁴ Dochter Aletta Maria van den Brande kreeg de ambachtsheerlijkheid in haar bezit; zij trouwde met de Middelburgse predikant Wilhelmus Wilhelmius.⁸⁵ Tijdens de verwickelingen in het jaar 1770 was de zoon van Wilhelmius ambachtsheer, maar aangezien hij nog minderjarig was, trad de secretaris van de ambachtsheerlijkheid, Andries Boudewijnsen, als zijn gemachtigde op.⁸⁶

Inzet van de discussie was opnieuw de bevoegdheid van het collegium qualificatum inzake de afzetting van een predikant in het licht van de interpretatie van de Zeeuwse Kerkorde. Het collegium qualificatum was van mening dat men deze bevoegdheid bezat op grond van de letterlijke interpretatie van het reeds meermalen genoemde artikel 59.⁸⁷ Volgens dit artikel kan een predikant worden afgezet, wanneer hij zich schuldig heeft gemaakt aan onder meer hoererij, meened en blasfemie. Volgens dit artikel was het collegium qualificatum bevoegd om een predikant af te zetten:

In desen gevalle sullen die personen/ by den welcken het beroep des Ministers (als voren) bestaet/ by-een komen/ ende hem de facto van zynen dienst stellen.⁸⁸

Maar voor het zover was, ging Van Iperen op onderzoek uit en wist in Middelburg de hand te leggen op een tweetal brieven. De eerste was de brief die Hage geschreven had aan Levina van Burgt, de tweede was van een verder onbekend persoon uit Franeker waaruit bleek dat Hage al voor zijn ondertrouw met Levina meerdere brieven had gekregen van Grietje Clazes over het feit dat zij zwanger van hem was.⁸⁹ Nadat verschillende bijeenkomsten waren belegd, onder meer een urenlange sessie waarbij Hage aan de tand werd gevoeld door Van Iperen aan de hand van 86

81 Dekker, 'Het bezit van heerlijkheden', 137.

82 Dekker, 'Het bezit van heerlijkheden', 125, 137, 138, 147.

83 Dekker, 'Het bezig van heerlijkheden', 147.

84 Nagtglas, *Levensberichten* I, 73-75.

85 Nagtglas, *Levensberichten* II, 951.

86 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1405.1.

87 ZA, Hervormde Gemeente Kleverskerke, inv. 1, notulen 20 november 1770.

88 *Kercken-ordeningen der Ghereformeerde Nederlandscher kercken in de vier Nationale Synoden gemaect ende gearresteert mitsgaders eenige anderen in de Provinciale synoden van Hollandt en Zeelandt geconcipeert ende besloten* (vijfde editie, Delft 1648) 113.

89 ZA, Hervormde Gemeente Kleverskerke, inv. 1, notulen 20 november 1770.

vragen, oordeelde men dat Hage zich inderdaad had schuldig gemaakt aan zonden die genoemd werden in artikel 59. Vooral de blasfemie en meined rekende men hem zwaar aan. De hoererij had hij bedreven tijdens zijn studententijd, maar de blasfemie en meined had hij begaan toen hij reeds predikant was. Het voltallige collegium qualificatum oordeelde daarom dat hij ‘voor de wereld eerloos was geworden’ en daarom ‘gesuspendeerd’ diende te worden.

Hoewel 26 inwoners van Kleverskerke, waar zich naderhand nog eens tien personen bijvoegden, een verzoek tot compassie met Hage indienden bij de classis, zette het collegium qualificatum het vonnis door.⁹⁰ Behalve op het artikel uit de kerkorde, beriep het collegium zich ook op jurisprudentie. Men verwees naar het advies van de Staten van Zeeland van 6 december 1756 en de resolutie van de Staten van 15 maart 1756 inzake de afzetting van Renatus Stenhuis. Op grond hiervan meende men bevoegd te zijn om Antonius Hage af te zetten als predikant. Men liet wel aan het oordeel van de classis Walcheren of een andere hogere kerkelijke vergadering over of Hage na boetedoening op een bepaalde tijd weer tot het de heilige dienst kon worden toegelaten.⁹¹

In de daaropvolgende vergadering vroeg men Van Iperen om het notulenboek bij te werken. De bevestiging en intrede van Hage ontbraken namelijk nog.⁹² Van Iperen gaf hieraan gehoor, en schreef daarbij de tekst van zowel de bevestiging als intrede volledig uit. De intredetekst was wel zeer opmerkelijk. Hage had namelijk gepreekt over Psalm 51, een psalm die gedicht was naar aanleiding van Davids overspel met Bathseba. De bevestiging en intrede hadden plaats gevonden op 19 augustus 1770, 30 augustus was Grietje Clazes bevallen en reeds daarvoor had zij aan Hage meerdere brieven geschreven over haar toestand.⁹³

De classis kon zich niet vinden in de werkwijze van het collegium qualificatum.⁹⁴ Men meende dat de classis betrokken diende te worden bij een dergelijke afzetting. Men vroeg daarom ook inzage in alle stukken. Het collegium qualificatum weigerde deze te geven.⁹⁵ Toen het collegium zich vervolgens wendde tot de classis om handopening te ontvangen voor het beroepen van een nieuwe predikant, weigerde de classis op haar beurt om die te geven. Men verzocht nogmaals om inzage in de stukken. Het collegium qualificatum peinsde er niet over om verdere details te verschaffen. Alleen een afschrift van het artikel waaruit bleek dat Hage schuldig was bevonden aan hoererij, meined en blasfemie, wilde men ter hand

90 ZA, Hervormde Gemeente Kleverskerke, inv. 1, notulen 20 november 1770; Classis Walcheren inv. 32, stuk 131; Staten van Zeeland, inv. 1405.1, relatieven tot de acta, 24 jan 1771.

91 ZA, Hervormde Gemeente Kleverskerke, inv. 1, notulen vergadering collegium qualificatum 20 november 1770; Classis Walcheren inv. 32, stuk 131.

92 ZA, Hervormde Gemeente Kleverskerke, inv. 1, notulen 27 december 1770.

93 ZA, Classis Walcheren, inv. 32, stuk 131.

94 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 6 december 1770.

95 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 6 december 1770, Staten van Zeeland, inv. 1405.1, relatieven tot de acta, 24 jan 1771.

stellen van de classis. Hier nam de classis geen genoegen mee en zij weigerde toestemming te verlenen voor het beroepen van een nieuwe predikant.⁹⁶

Het collegium qualificatum liet het hier evenmin bij zitten en diende een rekest in bij de Gecommitteerde Raden van Zeeland.⁹⁷ In het rekest verwees men naar het reeds genoemde artikel 59 van de kerkorde.⁹⁸ Volgens het collegium qualificatum kwam het de classis niet toe om rechter te zijn, want in artikel 59 was tevens vastgelegd dat een dergelijke taak was voorbehouden aan een synode, waarin ook vier gecommitteerden van de Staten zitting dienden te hebben:

ende indien daer yet voor-viel waer door dese afsettinge soude belet worden/ het ware door ongehoorsaemheydt van de af-gesetteden/ ofte door onachtsaemheydt vanden genen dien het Officie der af-settinge toe-komt/ in sulcken geval sal de Synodus van deser Provincie/ met wier Gecommitteerden uyt den Heeren Staten/ wesende Lidtmaten der kercken/ by-een komen/ ten eynde sy/ gesamentlycke kennisse deser saken genomen hebbende/ Sententie definitive strycken/ welcke sententie sal by den voorsz Heeren Staten (als daer toe geauthoriseert en gequalificeert zynde) ter executie gesteld worden.⁹⁹

De Staten pasten hoor- en wederhoor toe en vroegen de classis op het rekest te reageren. De classis besloot een commissie te benoemen, bestaande uit de predikanten 's Gravezande, Brahé en Bruijstems.¹⁰⁰ Namens de commissie schreef 's Gravezande een uitgebreid stuk naar de Staten van Zeeland.¹⁰¹ Het betoog komt in grote lijnen op het zelfde neer als het schrijven van de classis naar aanleiding van de afzetting van Stenhuis, namelijk dat de artikelen van de Zeeuwse Kerkorde in samenhang gelezen diende te worden. Verder voerde hij jurisprudentie aan waaruit bleek dat de classis bij een afzettingsprocedure om advies gevraagd werd. Men noemde met name het collegium qualificatum van Aardenburg.¹⁰²

Het collegium qualificatum van die plaats had in de jaren dertig van de achttiende eeuw de predikant Anthonius Deinsen afgezet toen een soortgelijk geval speelde. Deze afzetting werd echter door de classis ongedaan gemaakt. Toen in later jaren te Aardenburg opnieuw een kwestie speelde, waarbij overduidelijk sprake was van overspel door de predikant, wendde het collegium qualificatum zich toch eerst tot de classis voor advies.¹⁰³ Vervolgens stelde 's Gravezande het reeds eerder genoemde verschil tussen 'oud en nieuw gebruik' van artikel 59 aan de orde. Hij illustreerde met

96 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 3 januari 1771.

97 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 14 februari 1771; Staten van Zeeland, inv. 1405.1, relatieven tot de acta, 24 jan. 1771.

98 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 28 februari 1771.

99 *Acta synodalia*, 25.

100 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 14 februari 1771.

101 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1405.1, relatieven tot de acta, 8 maart 1771.

102 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1405.1, relatieven tot de acta, 8 maart 1771.

103 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1405.1, relatieven tot de acta, 8 maart 1771.

enkele voorbeelden ‘het perykel waarin een predikant in Zeeland zich bevindt.’ Slechts een enkele ongunstige ontwikkeling in de gemeente kon ervoor zorgen dat een predikant in moeilijkheden zou komen. Een geschil met de ambachtsheer bijvoorbeeld kon al voldoende zijn om de predikant nauwlettend in de gaten te houden met het doel iets te vinden om hem te kunnen afzetten. Terwijl door middel van een censuur de zaak misschien tot herstel zou kunnen leiden. ’s Gravezande herinnerde de Staten aan hun besluit om een ‘commissoriaal besogne’ in het leven te roepen, maar waar nooit meer iets van was vernomen. Ten slotte somde ’s Gravenhage allerlei formaliteiten op waaraan het collegium qualificatum niet had voldaan. Zo zou Van Iperen nooit kenbaar hebben gemaakt aan de classis dat hij director van Kleverskerke was geworden. Ook zou de classis hem nooit tot director hebben benoemd.¹⁰⁴

Uitvoerig ging Van Iperen hierop in.¹⁰⁵ Hij betoogde dat volgens de letter van de kerkorde het collegium qualificatum wel degelijk bevoegd was. Hij verwees daarbij naar de resoluties betreffende de afzetting van Renatus Stenhuis. Over het collegium qualificatum van Aardenburg dat de classis consulteerde, merkte Van Iperen op dat dit door het desbetreffende collegium qualificatum vrijwillig was gedaan. Het collegium qualificatum van Kleverskerke had een dergelijk advies niet nodig omdat de kwestie Hage duidelijk genoeg was. Hage had zijn zonden ook beleden, en had verder in de beslissing van het collegium qualificatum berust. Van Iperen wees er ook op dat in de Zeeuwse Kerkorde geen sprake was van een adviserende rol van de classis. Evenmin dat er gedeputeerden uit de classis aanwezig zouden moeten zijn. En wat zijn directorschap van Kleverskerke betrof, wees hij op artikel 30 van het reglement van de classis, waaruit blijkt dat het kerkenraden vrij stond zelf hun preses te kiezen uit de predikanten van naburige gemeenten.

De Kerken-Raden van vacante plaatsen daar maar een Leeraar is, zullen korts na het overlyden hares Leeraars iemant van de nabuurige Leeraars verkiezen en bewilligen tot Praeses harer Vergaderinge, om in het beroep en andere voorvallen haar met raad en daad behulpig te zyn; zy zullen ook haaren gekoren Praeses in de beroeping en andere voorvallen een keurstem geven.¹⁰⁶

Ook wees hij er fijntjes op dat de voorzitter van de ‘Veerschen kreits’ destijds de classis had gevraagd om zorg te dragen voor het vervangen van de preekbeurten van de afgezette predikant Hage. Niemand maakte toen opmerkingen over Van Iperens directorschap.¹⁰⁷

104 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 28 februari 1771; Staten van Zeeland, inv. 1405.1, relatieven tot de acta, 8 maart 1771.

105 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1405.1, relatieven tot de acta, 8 maart 1771.

106 *Wetten des e. Classis van Walcheren*, 25.

107 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1405.1, relatieven tot de acta, 8 maart 1771.

De Staten stelden het collegium qualificatum van Kleverskerke in het gelijk.¹⁰⁸ Het oordeel luidde dat Hage de zonden die genoemd werden in artikel 59 van de Zeeuwse Kerkorde inderdaad had begaan en dit ook toegegeven had, zoals uit de stukken van de classis bleek. Verder namen zij in hun overweging mee dat de classis ook in de zaak van Renatus Stenhuis niet was geraadpleegd. Ook stelden zij dat Hage geen beroep had aangetekend tegen de beslissing. De Staten verordenden dat de classis handopening moest verlenen aan de gemeente van Kleverskerke, maar ook dat het collegium qualificatum de stukken diende te overhandigen aan de classis, met dien verstande dat de classis niet bevoegd was als rechter te oordelen.

Ook deden de Staten nog een mededeling over het ‘commissoriaal besogne’ dat de zaak van het oude en nieuwe gebruik tegen het licht zou houden. De Staten besloten te blijven bij het oude gebruik. Zij baseerden zich op eerdere resoluties, in het bijzonder van 1673 ‘considererende dat niet alleen generallyk in alle saaken, maar ook specialyk in kerkelyke saaken ten hoogste nodig is, dat van de orde en loffelyke orders niet en wordt gedeveierd, hebbende goedgevonden te persisteeren en verblyven bij de kerkelyke ordonnantie van bij haar edel mog op den 17^e mei en 14 september 1638 en 3 februari 1639 gearresteerd’. Hiermee zag men af van een ‘wydloopige discussie’ inzake hetgeen de classis te berde had gebracht.¹⁰⁹ De classis besloot zich bij deze uitspraak van de Staten neer te leggen.¹¹⁰

Antonius Hage klopte later nog verschillende keren tevergeefs bij de classis aan voor hulp. Hij wilde graag weer beroepbaar gesteld worden, maar de kerkenraad van de gemeente Scherpenisse, onder wiens toezicht hij stond, weigerde een testimonium te geven. Men achtte zich daar niet toe bevoegd. Daarom wendde hij zich tot de classis Walcheren:

Mijn arme, wat zal ik doen? Van de zaak afzien en zo doende mij zelf verwerpen dat kan niet omdat ik niet verworpen en ben. Ik weet geen beter raat, dan toevlugt te nemen tot menschen die mij helpen kunnen, gelijk ik dagelijks toevlugt neme in boedvaardigheid tot God.¹¹¹

6.5. Veerse fricties

Ik heb hier dingen zien gebeuren, die ongeloofelyk zouden schynen, indien ik ze verhaalen wilde, en die te Middelburg noch elders met eenige mogelykheid niet zouden kunnen gebeuren. [...] En die dingen waren daartoe strekkende, om de achtbaarheid der Opzieners te verkleinen, en het geheel Kerkbestuur bespottelyk te maken.¹¹²

108 ZA, Classis Walcheren, inv. 39, f. 199.

109 ZA, Classis Walcheren, inv. 39, 5 juni 1771.

110 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 4 juli 1771.

111 ZA, Classis Walcheren, inv. 32, stuk 37.

112 Van Iperen, *Afscheid*, 68.

De hierboven geciteerde woorden sprak Van Iperen bij zijn afscheid van Veere. Hij doelde op de verschillende conflicten die gerezen waren tijdens zijn ambtsperiode. Enerzijds was er een geschil tussen de kerkenraad en de magistraat, anderzijds was er een persoonlijke ruzie tussen Van Iperen en burgemeester Van der Loeff. Tot nu toe zagen wij dat Van Iperen samen met het collegium qualificatum tegenover de classis kwam te staan. Met behulp van de overheid wist hij zijn gelijk te krijgen. In Veere ontstonden spanningen met de plaatselijke magistraat, waarbij Van Iperen juist de classis te hulp riep.

De verhouding tussen kerk en magistraat was in Veere al voor de komst van Van Iperen niet al te best. Reeds in 1765 was er een conflict ontstaan tussen kerk en stadsbestuur over het handhaven van de tucht. De kerkenraad had besloten om de censuur bij 'voortijdige geslachtsgemeenschap' aan te scherpen. Tot dan toe moest van een echtpaar dat binnen negen maanden na de huwelijksluiting een kind kreeg alleen de vader schuldbelijdenis afleggen. De kerkenraad meende dat ook de vrouw een belijdenis van schuld moest afleggen. Hoewel het stadsbestuur de kerkenraad sommeerde om dit besluit terug te draaien, handhaafde de kerkenraad de nieuwe regel. Het stadsbestuur zag zich 'disrespectabel' bejegend, maar berustte in de zaak.¹¹³ Dit onderhuidse conflict zou sluimeren tot 1771. Toen ontstond er een cumulatie van conflicten.

Begin dat jaar ontving Van Iperen als waarnemend preses een schrijven van het stadsbestuur waarin de tijdsduur van kerkdiensten werd vastgesteld. Voortaan mocht een gewone kerkdienst niet langer dan twee uur duren, voor een avondmaalsdienst stond drie uur, voor bededagen gold echter geen beperking. Wie deze regel overtrad, zou een boete krijgen van vijf Vlaamse schellingen, en voor ieder kwartier nog eens vijf schellingen. De magistraat verwees naar een resolutie van 29 november 1766.¹¹⁴ Ook toen had de magistraat de kerkenraad te kennen gegeven dat de preken veel te lang waren, waardoor het nut en de stichting verdween uit de diensten. In 1766 was er echter geen sprake van boetes.¹¹⁵

De kerkenraad was zeer verontwaardigd en besloot hiertegen beroep aan te tekenen. Men meende dat dit strenge bevel tot gevolg zou hebben dat de taak van de predikant gedegradeerd zou worden tot klokkijken. In plaats van te doen waarvoor hij geroepen was, moest hij zich nu gaan bekommeren om de tijd zodanig in de gaten te houden dat hij de dienst binnen de gestelde tijd zou kunnen beëindigen.¹¹⁶ Men wees verder op allerlei praktische bezwaren die het opvolgen van de resolutie onmogelijk maakten. Doopdiensten konden lang duren, al naar gelang het aantal kinderen gedoopt werd. Bovendien waren bij doopdiensten gewoonlijk twee predikanten betrokken: de een hield de preek en de ander verrichtte de doop. Wie was er dan ver-

113 De Mooij, *Jona Willem te Water*, 43-47.

114 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16, notulen 16 februari 1771; Gemeente Veere, inv. 40, notulen 9 februari 1771.

115 ZA, Gemeente Veere, inv. 36, notulen 29 november 1766.

116 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16, geïnsereerd na notulen van 30 maart.

antwoordelijk wanneer de dienst langer duurde? Tijdens Avondmaalsdiensten wist men van te voren niet of er veel of weinig deelnemers zouden zijn. Ook was men in Veere gewoon om het gehele formulier te lezen. Men wees ook op het feit dat God ingevingen kan schenken die de predikant móest uitspreken. Het stadsbestuur wees het bezwaar van de hand. In zekere zin wilde men naar redelijkheid en billijkheid handelen, maar men gaf toch de boekhouders, armbezorgers en diakenen de opdracht zorg te dragen dat de boetes ‘promptelijk worden ingevorderd’.¹¹⁷

Hierna hoopten de conflicten zich op. Zo was het de kerkenraad een doorn in het oog dat de koster op grond van artikel 16 van het kosterreglement de actaboeken in bewaring had. De kerkenraad meende dat een koster geen inzage behoorde te hebben in notulen van de kerkenraad. Daarom besloot men de boeken voortaan zelf te bewaren in de kerkenraadskas die zich in de consistorie bevond.¹¹⁸ Koster Cornelis van Tiffelen vroeg de kerkenraad om een schriftelijk bewijs dat hij van zijn taak ontheven was en met dit document vervoegde hij zich bij het stadsbestuur.¹¹⁹ De magistraat sommeerde hem vervolgens om op de vroege morgen van 22 april 1771 naar de consistorie te komen. Daar werd hij ontvangen door een lid van het stadsbestuur, samen met de stadstimmerman en de stadsbode. In opdracht van de magistraat forceerde de stadstimmerman de kerkenraadskas en werden de notulenboeken weer in bewaring gegeven aan Cornelis van Tiffelen.¹²⁰

Ondertussen had het stadsbestuur de kerkenraad vermaand.¹²¹ Maar deze gaf te kennen niet te zullen luisteren.¹²² Daarom besloot de magistraat twee afgevaardigden te sturen naar iedere kerkenraadsvergadering.¹²³ Deze gecommiteerden eisten zowel een ‘deliberende als concluderende stem’.¹²⁴ Zij achtten zich bevoegde leden te zijn van de kerkenraad, en verwezen hiervoor naar artikel 33 van de Zeeuwse Kerkorde.¹²⁵ Hun aanwezigheid werd echter niet op prijs gesteld.¹²⁶ Slechts enkelen vonden protest tegen hun aanwezigheid niet nodig, onder wie de burgermeesterszoon Manta Stephanus van der Loeff.¹²⁷ Hoewel de kerkenraad de gecommiteerden niet uitnodigde, bleken zij uitstekend op de hoogte te zijn van het tijdstip van de vergaderingen. Wellicht moeten wij hierin de hand zien van Van der Loeff.

117 ZA, Gemeente Veere, inv. 40, notulen 2 maart 1771.

118 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16, notulen 23 maart 1771.

119 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16 notulen 20 maart 1771. ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16, notulen 13 april 1771.

120 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16, notulen 22 april.

121 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16 notulen 13 april 1771.

122 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16, notulen 19 april 1771.

123 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16, notulen 20 april 1771.

124 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16, notulen 7 mei 1771.

125 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16, notulen 20 april 1771.

126 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16, notulen 27 april 1771.

127 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16, notulen 27 april 1771; J. Röell, ‘Levensbericht van mr. H.C. Verniers van der Loeff’, in: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* (Leiden 1891) 176.

Van Iperen kon niet leven met deze overheidsbemoediging en hij legde tijdens een kerkenraadsvergadering zijn functie als assessor neer.¹²⁸ Hij had zijn gedachten van te voren op papier gezet omdat hij bang was dat hij anders verkeerde woorden zou gebruiken. Hij was er van overtuigd zijn taak niet naar behoren te kunnen uitoefenen, nu de gecommiteerden van de magistraat ook ‘de voorstemminge en het preadvijns’ deden, een handeling die gewoonlijk door de preses en de assessor werden verricht. Van Iperen gaf aan zijn functie in de schoot van de kerkenraad te leggen, totdat er meer helderheid in deze zaak zou zijn. Een oplossing verwachtte hij van de classis of een andere kerkelijke vergadering en anders van de Staten van Zeeland. De scriba van de kerkenraad, de predikant Pieter Haak Forsborgh, sloot zich hierbij aan. Uiteindelijk wist de kerkenraad het tweetal te overtuigen hun taak toch te blijven uitoefenen. Wel besloot men de classis over de ontstane situatie in te lichten. Van Iperen, die binnen afzienbare tijd preses zou moeten worden van de kerkenraad, richtte zich met een schriftelijk verzoek tot de classis.¹²⁹ Hij vroeg zich af hoe hij zich straks als voorzitter van de kerkenraad diende op te stellen tegenover de gecommiteerden. Door de voortdurende aanwezigheid van gedeputeerden van de magistraat was de kerkenraad in zijn ogen een ‘perpetueel collegium qualificatum’ geworden. Voor de gevolgen daarvan wilde hij niet instaan. De classis verzocht hem om zijn taak onder protest te blijven uitvoeren. Verder besloot de classis een commissie in te stellen, die de zaak nader moest onderzoeken, bestaande uit de predikanten Bruijstens, Te Water en Campmijer, de laatste was op dat moment preses van de classis.¹³⁰

Op 1 augustus 1771 bracht Bruijstens namens de commissie verslag uit aan de classis.¹³¹ Bruijstens gaf aan dat hij de classis niet beter kon informeren dan door het voorlezen van een brief, geschreven door de magistraat van Veere gedagtekend op 27 juli 1771. In die brief reageerde het stadsbestuur zeer verwonderd en verrast op het feit dat de meerderheid van de kerkenraad sprak over ‘disharmonie’ die zou zijn ontstaan. De magistraat meende dat wanneer er problemen zouden zijn, de kerkenraad zich eerst tot het stadsbestuur zelf had moeten wenden. Verder voerde de magistraat aan dat de taal die van de kansel klonk jegens de magistraat soms verre van verheffend was. Van ‘intercessie en mediatie’ door de classis in deze zaak wilde de magistraat niets weten. De classis besloot hierop dat de kerkenraad de regie over de vergadering moest houden en toegang diende te hebben tot de acta-boeken. Inzake de koster gaf men het advies dat de kerkenraad op voorzichtige wijze de instructie van het kosterschap aan te kaarten bij het stadsbestuur. Tevens werd de commissie opgedragen voeling te blijven houden met deze Veeerse zaak en rapport uit te brengen aan de classis.

128 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 16, notulen 18 mei 1771.

129 ZA, Classis Walcheren, inv. 32, J. van Iperen aan de classis, 4 juni 1771.

130 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 11 juli 1771.

131 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, 1 augustus 1771.

Heeft de interventie van de classis ook geholpen? Er is een aanwijzing dat de gecommiteerden zich daadwerkelijk hebben teruggetrokken. Ongeveer een half jaar later werd Stephanus van der Loeff op een zondagmorgen in de maand januari van 1772 onaangenaam verrast in de Grote Kerk.¹³² De Schoesetter kondigde van de kansel af dat er binnenkort een verkiezing zou plaatsvinden van een ouderling. Een dergelijke verkiezing vond nooit plaats zonder samenspraak met de magistraat. Verder was het verkiezen van een ouderling geen zaak van de gemeente, maar van het collegium qualificatum.

Nog diezelfde zondag belegde Van der Loeff een spoedvergadering. Besloten werd dat nog vóór de avonddienst De Schoesetter bij de burgemeester ontboden zou worden met de vraag op welke gronden de kerkenraad meende dat er geen collegium qualificatum nodig was voor de verkiezing van een ouderling. Verder zou De Schoesetter aangezegd worden dat, mocht de verkiezing doorgang vinden, hijzelf voor de gevolgen in zou moeten staan. Namens de kerkenraad schreef Van Iperen een brief waarin de kerkenraad zich als volgt verdedigde.¹³³ Er was reeds een collegium qualificatum geweest, waarin een lidmaat was verkozen, namelijk Cornelis Gaaswijk. Hij overleed echter nog voor hij bevestigd werd. De kerkenraad beschouwde zich in dit geval als ‘executeur’ van het collegium qualificatum, en in die hoedanigheid bevoegd om de gemeente uit te nodigen om uit de groslijst van overgebleven vier personen, een lidmaat te kiezen tot ambtsdrager. Tot staving van deze visie verwees de kerkenraad naar een resolutie van het collegium qualificatum uit 1753. In dat jaar vond er een identiek geval plaats en werd de kerkenraad aangesteld als executeur van het collegium qualificatum. Men meende in het toenmalige besluit een precedent gevonden te hebben en riep de magistraat op om in de handelwijze van de kerkenraad te berusten. Het stadsbestuur was van mening dat toentertijd de magistraat de kerkenraad inderdaad tot executeur had aangesteld, maar stelde nadrukkelijk dat dit niet betekende dat dit ook precedentwerking zou hebben.¹³⁴

Uit het feit dat Van der Loeff die zondag nietsvermoedend in de kerk zat en hij inderhaast de leden van het stadsbestuur bijeenriep, kan geconcludeerd worden dat hij niet meer volledig op de hoogte was wat zich binnen de kerkenraad afspeelde. Was deze actie van de kerkenraad als executeur van het collegium qualificatum een speldenprik? In ieder geval was de verhouding tussen Stephanus van der Loeff en Josua van Iperen er niet beter op geworden. Enkele maanden na dit incident kwam het tot een openlijk conflict tussen de twee.

6.6. De burgemeester en de dominee

Nadat Henricus Frieswijk was vertrokken naar Hoorn moest er een collegium qualificatum gehouden worden om in de ontstane vacature te kunnen voorzien. Als preses kwam Van Iperen in nauw contact met Stephanus van der Loeff. Van overheidswege

132 ZA, Gemeente Veere, inv. 41, notulen 12 januari 1772.

133 ZA, Gemeente Veere, inv. 222, relatieven tot de acta, 18 jan. 1772.

134 ZA, Gemeente Veere, inv. 41, notulen 18 januari. 1772.

hadden naast Van der Loeff ook De Vriend en Ermerins zitting in het collegium qualificatum. Zij waren respectievelijk tweede burgemeester en secretaris. Gewoonlijk weten wij niet zoveel over de toedracht binnen dit college. De notulen vermelden meestal slechts de personen die namens de magistraat aanwezig waren, de groslijsten van eventueel te beroepen predikanten, en de verschillende stemmingsrondes die werden gehouden. Maar over het wedervaren van het bewuste college zijn wij ditmaal wel goed geïnformeerd. Omdat er een conflictsituatie ontstond, voelden verschillende personen zich namelijk geroepen de toedracht te boekstaven.¹³⁵

Van Iperen stond als preses voor de moeilijke opdracht om staande te blijven tussen de verschillende belangen die de leden van de magistraat hadden bij het verkiezen van een predikant. De burgemeesters Van der Loeff en De Vriend zaten namelijk niet op één lijn. Van der Loeff wilde Herman Adriaan Bruining (1738-1811) uit Workum beroepen, maar De Vriend stelde Christophorus Henricus Didericus Ballot (1741-1779) voor, de overgrootvader van de latere bekende natuurkundige Buys Ballot. Van der Loeff nam het tegenspreken van de tweede burgemeester niet in dank af. Hij dreigde dat wanneer Bruining niet beroepen zou worden, hij er voor zou zorgen dat er in geen drie maanden een collegium qualificatum gehouden kon worden. Desnoods zou hij zich wenden tot de ‘doorluchte hoogheid’ met een lijstje van drie personen; dan moest deze maar iemand uitkiezen voor Veere. Hij doelde hiermee wellicht op een lid uit het geslacht Van Borssele, een familie die in een eerder conflict ook reeds had bemiddeld.¹³⁶

Om uit de impasse te komen stelde Ermerins voor om een derde predikant aan het tweetal toe te voegen en vervolgens te loten, zo zou men het aan de Voorzienigheid overlaten wie er beroepen zou worden. Jacobus de Schoesetter vond, nadat zijn mening was gevraagd, de wijze waarop Van der Loeff handelde een verdrietige zaak. Volgens hem werd door zijn toedoen de kerkenraad de mogelijkheid ontnomen om in vrijheid een predikant te verkiezen. Van Iperen verraste de vergadering met het voorlezen van een brief, geschreven door een zeker aanzienlijk en hooggeboren persoon. Deze niet met name genoemde persoon bleek op de hoogte te zijn van de ‘discrepantien’ van beide burgemeesters. Wellicht moeten wij bij deze persoon aan niemand anders denken dan aan dezelfde waarop ook Van der Loeff doelde.¹³⁷ Uit de brief kwam naar voren dat de schrijver niet van plan was om een predikant aan te wijzen, maar hij stelde voor om hetzij door een loting, hetzij door een vrije stemming uit een drietal andere predikanten te kiezen. Naar aanleiding van deze brief ontstonden ‘verschillende consideratien, te breed om hier te vermeld-

135 ZA, Classis Walcheren, inv. 32, stuk 22 en stuk 23; Gemeente Veere, inv. 222, relatieven tot de acta, 23 mei 1772. Henricus Frieswijk was geboren te Friesland en was predikant te Ydaard en Friens, daarna diende hij Sluis, vervolgens werd hij in 1770 te Veere bevestigd als opvolger van Into ter Swege. Reeds in 1772 vertrok hij naar Hoorn. Hierna diende hij nog de gemeente van Groningen. Zie Renier, *Nieuwe naamlijst*, 19.

136 De Mooij, *Jona Willem te Water*, 43.

137 De Mooij, *Jona Willem te Water*, 43.

den'. De vergadering werd beëindigd zonder dat er een besluit werd genomen. De weledelgestrengere heren gaven aan dat zij nog steeds van visie verschilden en besloten om de voorname heer zelf te spreken.

De dagen daarop werd Van Iperen door verschillen de personen benaderd. Allereerst door Van der Loeff. Deze stond er op zo spoedig mogelijk te vergaderen. Aanvankelijk stemde Van Iperen hierin toe, maar nadat De Vriend dit afraaide en ook de 'hooggeboren persoon' dit niet wenselijk achtte, kwam hij terug op zijn besluit om een collegium qualificatum te houden en verdaagde de vergadering. Van der Loeff en Van Iperen stonden als kempfanen tegen elkaar. In de woorden van Van der Loeff:

Met de uiterste surpris e was het, dat op vrijdagmorgen (...) den heere van Iperen, mij op een vrij hooge toon toevoegde, of ik wel wist [dat] zijn eerw praeses was, door mij beantwoord wierd, eerste burgemeester te zijn, en eyste het collegium qualificatum soude volgens belegging, gehoude worde, nu geen tijd hebbende meer te spreken alsoo mijn zaaken mij als burgemeester ter vierschaar riepen.¹³⁸

Deze woorden tonen precies wat het probleem was: een strijd tussen kerk en stadsbestuur om de macht bij het beroepingswerk. Nog diezelfde dag werd Van Iperen door de stadsbode opgeroepen om ogenblikkelijk voor de burgemeester te verschijnen, die op dat moment bij zijn zoon aan de noordzijde van de haven verbleef.

Daar zat niets anders op dan den hoed van achteren gehaald hebbende, op een galop te loopen naar den genoemde noordzijde, alwaar (...) ten einde van de adem zijnde neergezeten in den voorsalet beklaagde zig (...) over de geweldige overhaastingen en dat bijna buiten staat was om te spreken.¹³⁹

Van der Loeff en Van Iperen stonden weer tegenover elkaar zonder uit de impasse te komen.¹⁴⁰ Van Iperen zette toch door in het verdagen van de vergadering, terwijl Van der Loeff alle pogingen in het werk stelde om de vergadering doorgang te laten vinden. Toen Van Iperen pertinent bleef weigeren om de vergadering te leiden en ook De Schoesetter geen medewerking wilde verlenen, vond Van der Loeff de derde predikant, Haak Forsborgh, bereid om het voorzitterschap van het collegium qualificatum op zich te nemen. Deze nam het Van Iperen hoogst kwalijk dat hij zijn taak niet wilde waarnemen en bracht Van Iperen een bliksembezoek. Zonder ook maar zijn hoed af te zetten, bulderde hij Van Iperen toe dat hij hem een 'notariele insinuatie' zou bezorgen.¹⁴¹

138 ZA, Gemeente Veere, inv. 222, relatieven tot de acta, 23 mei 1772.

139 ZA, Classis Walcheren, inv. 32, stuk 22.

140 ZA, Classis Walcheren, inv. 32, stuk 22.

141 ZA, Classis Walcheren, inv. 32, stuk 22.

Dankzij de bereidwilligheid van Haak Forsborgh om het voorzitterschap op zich te nemen, kon de door Van der Loeff gewenste vergadering doorgang vinden. Tijdens die vergadering waren Van Iperen en De Schoesetter afwezig. Zij kwamen wel naar de vergadering, maar weigerden hun plaats in te nemen. Ze maakten hun grieven bekend en verlieten de vergadering met achterlating van een document met hun bezwaren. Zij gingen niet naar huis, maar bleven rondlopen in de zogenaamde Wandelkerk. Aangezien zij het koud kregen begaven zij zich naar een naburig huis om daar het verloop van de vergadering af te wachten. De koster verwittigde zij hiervan, zodat de vergadering wist waar zij verbleven. De koster kwam hen inderdaad later op die avond halen om over te gaan tot het verkiezen van een predikant, maar Van Iperen en De Schoesetter bleven weigeren hieraan mee te werken. Het collegium qualificatum verkoos vervolgens Bruining tot predikant. Van der Loeff had als eerste burgemeester het pleit gewonnen.

Van Iperen en De Schoesetter zochten hierop hun heil bij de classis. In een uitvoerig betoog lichtten zij hun standpunt en de gang van zaken toe.¹⁴² Echter zonder resultaat. De classis zag geen reden om het beroep op Bruining ongeldig te verklaren en ging over tot approbatie. Voor Van Iperen had het gebeuren rond het collegium qualificatum echter nog een staartje: Stephanus van der Loeff beklagde zich in de stadsraad over het gedrag van Van Iperen. In zijn ogen had de predikant zich misdragen. De magistraat besloot daarop aan hem het ongenoegen over zijn handelwijze te kennen te geven. Hem werd te verstaan gegeven dat iets dergelijks niet meer moest voorkomen, anders zou men zich genoodzaakt zien om op te treden. Hier liet Van Iperen het niet bij zitten, maar diende een rekest in. In dit rekest probeerde hij aannemelijk te maken dat hij in zijn meer dan twintig jaar lange staat van dienst nog nooit kwetsend was geweest tegenover de overheid. Tevens uitte hij enkele klachten jegens het stadsbestuur. Hij merkte op dat hij als voorzitter van het collegium qualificatum opkwam voor de vrijheid en de voorrechten van de kerk die tweehonderd jaar geleden bevochten waren. Hij zal aan deze mooie gedachte gekomen zijn, doordat hij in deze tijd bezig was met het uitwerken van zijn leerrede over de vrijheid van het Spaanse juk, die hij diezelfde maand gehouden had. Verder deed hij het verzoek om zich te verdedigen, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk, tegen de aantijgingen van Van der Loeff. Ten slotte betuigde hij dat hij hoogachting had voor de magistraat en voor andere aanzienlijke heren.¹⁴³ Of hij werkelijk is verschenen om zijn zaak te verdedigen, is niet met zekerheid te zeggen, maar zijn moeite was niet tevergeefs: het stuk dat Van der Loeff geschreven had, werd uit de notulen verwijderd.

142 ZA, Classis Walcheren, inv. 32, stuk 22.

143 ZA, Gemeente Veere, inv. 355, 18 mei 1772.

6.7. Afgevaardigde voor de psalmberijming

Op nog een andere manier moest Van Iperen laveren tussen kerk en staat. Op 29 juni 1772 werd hij door de Staten van Zeeland benoemd tot commissielid voor de nieuwe psalmberijming.¹⁴⁴ Toen Van Iperen aan de kerkenraad zijn benoeming meedeelde, wenste men hem weliswaar Gods zegen toe, maar legde men ook direct een praktisch probleem op tafel: wie moest de erediensten gaan leiden, waarvoor hij ingeroosterd was?¹⁴⁵ Dat bleek een moeilijke kwestie te zijn, waarvan de oplossing niet zo maar voorhanden was. Men raadpleegde het stadsbestuur over deze zaak, maar die zag het als een zuiver kerkelijke kwestie waarin zij zich niet wilde mengen.¹⁴⁶ Men adviseerde om de afwezigheid van Van Iperen als een tijdelijke vacature te zien en daar te handelen.¹⁴⁷ Maar daar wilden de andere predikanten niet van weten. Want dat zou namelijk betekenen dat zij de preekbeurten moesten waarnemen, zonder daarvoor uitbetaald te worden. En Van Iperen, vrijgesteld van het gewone dienstwerk, zou als commissielid een ‘convenabel daggeld’ opstrijken. De predikanten waren dan ook van mening dat Van Iperen zelf, op eigen kosten, voor vervangers diende te zorgen.¹⁴⁸ Maar hier voelde deze niets voor, en zo kwam men in een patstelling terecht.¹⁴⁹ Uiteindelijk zorgde Van Iperen zelf voor een doorbraak door een rekest in te dienen bij de Staten van Zeeland. Hij beklagde zich over de opstelling van de kerkenraad en argumenteerde dat het wel vaker voorkwam dat een predikant voor langere tijd afwezig was. Als voorbeeld noemde hij het legerpredikantschap, waarvoor een predikant aangewezen kon worden.¹⁵⁰

De kerkenraad stelde in zijn verweerschrift dat dit argument niet opging. Omstandig zette men de wijze uiteen waarop legerpredikanten in het verleden werden uitgezonden. Ter illustratie verwees men naar de laatst uitgezonden legerpredikant van de classis, La Mothe van Arnemuiden. Een legerpredikant werd eerst losgemaakt van zijn gemeente, om vervolgens uitgezonden te kunnen worden. Deze procedure was in de ogen van de kerkenraad niet te vergelijken met de wijze waarop Van Iperen afwezig zou zijn. De kerkenraad hield vol dat hij zelf zorg diende te dragen voor de vervanging van zijn diensten.¹⁵¹

De Staten waren echter van mening dat Van Iperen niet gehinderd mocht worden als commissielid. De kerkenraad werd in de vrijheid gesteld om te informeren hoe het in andere provincies werd opgelost.¹⁵² Naar aanleiding van deze kwestie verzochten de Staten de classis Walcheren om een onderzoek te doen hoe in ande-

144 Zie hoofdstuk 8.

145 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17 notulen 4 juli 1772.

146 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 5 juli 1772.

147 ZA, Gemeente Veere, inv. 41, notulen 5 juli 1772.

148 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 5 en 12 september 1772.

149 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 12 september.

150 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1407, relatieven tot de acta, 11 november 1772.

151 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1407, relatieven tot de acta, 11 november 1772.

152 ZA, Staten van Zeeland, inv. 580, 11 november 1772.

re provincies met de vervanging van de predikanten werd omgegaan.¹⁵³ De classis Walcheren informeerde hierop hoe dit in andere provincies was geregeld. Van de antwoorden maakte de classis op 7 januari 1773 een inventarisatie en meldde dit aan de Staten. Uit deze inventarisatie blijkt dat iedere provincie een eigen oplossing had gevonden.¹⁵⁴

Uiteindelijk is alles te elfder ure goed gekomen. Op eerste kerstdag 1772 kwam de kerkenraad om half vier 's middags in een speciale vergadering bijeen.¹⁵⁵ Van Iperen had al een brief ontvangen waarin hij werd ontboden om op 11 januari 1773 te Den Haag te verschijnen.¹⁵⁶ De predikanten stelden ten einde raad voor om de eindbeslissing over te laten aan de ouderlingen. Deze verwezen voorzichtig en met veel schroom naar het destijds gegeven advies van de magistraat om de afwezigheid van Van Iperen te beschouwen als een tijdelijke vacature. De predikanten gingen hier na beraad uiteindelijk mee akkoord, maar stelden twee voorwaarden. In de eerste plaats zouden zij voorlopig alleen de eerste zes weken de diensten van Van Iperen waarnemen, om te kijken hoe dat hun zou afgaan. In de tweede plaats verzochten zij de kerkenraad om zich te wenden tot het stadsbestuur en de Staten van Zeeland om nogmaals het feit onder hun aandacht te brengen dat zij extra moesten werken zonder dat hier iets tegenover stond.¹⁵⁷ Deze poging bleef niet zonder resultaat: de vervangende werkzaamheden kregen de predikanten uitbetaald.¹⁵⁸ Zo kon Van Iperen met zegenwensen afscheid nemen.¹⁵⁹

6.8. Conclusie

*Zoo wanneer de kerken en classen de magt van de overigheid van nooden hebben (...) zoo wort die met grooten ernst geimploreert, en verkregen zynde, de executie van dien gepreezen als Godvrugtige, en ernstige actie van de Overigheid, die men dan op andere tyden, en in andere zaeken, schoon van gelyken natuere, jae, dikmael van minder belang, zeer hatig decrïeert en uitkryt, als of die hart en onwettig waere, en de Overigheid niet en zoude competeren.*¹⁶⁰

De overheid deed het alleen maar goed in haar bemoeienis, wanneer het de kerk uitkwam, zo verzochten de Staten van Zeeland in 1682. Het gedrag van Van Iperen lijkt sprekend door dit citaat te worden beschreven, wanneer wij zijn conflicten

153 ZA, Classis Walcheren, inv. 39, 11 november 1772, extract uit het register van de resolutiën der heeren gecommitteerde raden van Zeeland.

154 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1407, relatieven tot de acta, 14 januari 1773; ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 7 januari 1773.

155 ZA, Hervormde Gemeente Veere inv. 17, notulen 25 december 1772.

156 ZA, Staten van Zeeland, inv. 3056, f. 208.

157 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 25 december 1772.

158 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 21 mei 1774.

159 ZA, Gemeente Veere, inv. 17, notulen 25 december 1772.

160 Te Water, *Kort verhaal der Reformatie*, 465.

overzien. De ene keer zocht hij steun bij de burgerlijke overheid, een andere keer bij de kerk. Het lijkt erop alsof het er voor hem niet toedeed, tot welke instantie hij zich wendde, als hij zijn gelijk maar kreeg. Toch valt er iets meer over te zeggen. Hij liet zich leiden door het beginsel van de vrijheid van de kerkelijke gemeente en de vrijheid van een predikant. Wanneer deze vrijheid werd bedreigd door het stadsbestuur, zocht hij steun bij de classis. Maar wanneer in zijn ogen een kerkelijke vergadering een bedreiging vormde voor de vrijheid van gemeente of predikant, wendde hij zich tot de Staten. Natuurlijk zullen er persoonlijke overwegingen en kwesties van prestige hebben meegespeeld, maar zijn gedrag is niet zo wispelturig als op het eerste gezicht lijkt.

Duidelijk wordt in ieder geval wel uit deze conflicten dat de staat de meeste invloed en zeggenschap had. De kerk, hetzij plaatselijk of bovenplaatselijk, diende zich naar de resoluties van de staat te schikken. Zo peinsden de Staten er niet over om de classis ook maar enige bevoegdheid te geven bij de afzetting van predikanten, terwijl de classis toch twee belangrijke punten had aangedragen: de afhankelijke positie van een predikant en de vraag of een collegium qualificatum kon beslissen over de zuiverheid van de leer van een predikant. Zonder inhoudelijk op de zaak in te gaan, bleven de Staten vasthouden aan het oud gebruik dat aan de magistratuur de meeste macht verleende. Ook bij het beroepingswerk bleek de overheid binnen het collegium qualificatum de meeste invloed te hebben.

7. Lid van de classis Walcheren

Zelden, zeer zelden ook, verzuimde ik, uwe bijeenkomsten bij te wonen, en ik wil wel bekennen, er (...) zeer veel van de menschkunde geleerd te hebben. (...) en mij wedervoer, benevens andere leden, volgens den loop onzer verordeningen, dat ik genoegzaam alle de eereposten der classis doorwandelde.¹

7.1. Inleiding

Na alles wat reeds te berde is gebracht over Van Iperens houding ten opzichte van de classis, zou de indruk kunnen ontstaan dat hij een uiterst moeizame verhouding met dit kerkelijke orgaan had. Niets is echter minder waar. Doorgaans woonde hij met veel plezier de classicale vergaderingen bij. Als predikant van Veere was hij lid van de classis Walcheren, één van de belangrijkste classes van het land. Deze classis was in tegenstelling tot de meeste andere classes enkele bijzondere commissies rijk, zoals de commissie Ad Res Indicas en de commissie voor de barrièresteden. Daarom besteden wij extra aandacht aan zijn lidmaatschap van deze classis.²

Tot de classis Walcheren behoorden overigens niet alleen de kerken op Walcheren. Ook de gemeenten in Staats-Vlaanderen en Noord-Beveland vielen onder haar ressort en werden ‘overwatersche kerken’ genoemd.³ Zelfs gemeenten van enkele garnizoenssteden in Vlaanderen behoorden tot de classis Walcheren.

7.2. Zitting nemen in de classis

Op 6 maart 1766 nam Van Iperen zitting in de classis.⁴ Dit ging met een ritueel gepaard. De nieuw ingekomen predikant diende zijn getuigschrift van de vorige classis te overhandigen. Wanneer alles in orde bevonden werd, moest hij zoals in alle classes gebruikelijk was, de drie reformatorische belijdenisgeschriften ondertekenen.⁵ De formule waarmee de predikant zich verbond aan deze belijdenisgeschriften was dezelfde als die van de nationale synode van Dordrecht (1618-1619). Men gaf hiermee aan dat men de leer van de belijdenisgeschriften volgens Gods Woord is en beloofde dat men geen andere leer zou uitdragen. Mocht men tot

¹ Van Iperen, *Afscheid*, 2.

² C. van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis. Classicale typen tussen idee en werkelijkheid (1571-2004)* (Kampen 2005) 88.

³ ZA, Classis Walcheren, inv. 48a, 3.

⁴ ZA, Classis Walcheren, inv. 15, notulen 6 maart 1766.

⁵ ZA, Classis Walcheren, inv. 48a, 10, 11.

andere gedachten komen, dan moest men zich met de classis in verbinding stellen. In geen geval mocht hij zijn eigen gedachten ventileren.⁶

Maar naast deze belijdenisgeschriften diende men ook de zogenaamde *Vijf Walcherse Artikelen* te onderschrijven. Zoals de naam al aangeeft, waren deze artikelen een aangelegenheid van de classis Walcheren zelf. Ze waren in 1693 opgesteld omdat men zich zorgen maakte over allerlei leringen die elders in de Republiek werden verkondigd.⁷ De eerste twee artikelen, die handelden over de verdorvenheid van de menselijke rede en over de drie-eenheid waren gericht tegen de leer van de Franeker hoogleraar Herman Alexander Röell (1653-1718) die de menselijke rede een zeer grote plaats toekende en het gezag van de Schrift daaraan onderwierp. Röell had in zijn oratie van 1686 geponeerd dat God aan de mens aangeboren ideeën had geschonken. De menselijke rede is daarom onfeilbaar. Iets kan niet waar zijn, wanneer het met de rede in strijd is.⁸

Ook had Röell bezwaren tegen de gangbare leer van de triniteit. Hij had moeite met de term ‘eeuwige generatie van de Zoon door de Vader’, omdat het begrip ‘generatie’ een overgang veronderstelde van ‘niet zijn’ naar ‘zijn’. Dit kon volgens Röell onmogelijk voor God gelden.⁹ Volgens hem diende men niet te spreken over een natuurlijke orde van de drie personen in het ene goddelijke wezen, omdat dit een rangorde tot gevolg zou hebben. Röell sloot dan ook niet uit dat God ook had kunnen bepalen dat de persoon die nu als Vader bekend staat, Zoon had kunnen heten.¹⁰

De twee daarop volgende artikelen behandelden de rechtvaardigmaking en de erfzonde. Deze twee artikelen veroordeelden de leringen van de Zutphense predikant Johannes Vlak (1634-1690). Vlak ontkende in navolging van onder meer Balthasar Bekker (1634-1698) het bestaan van een werkverbond dat God in het paradijs met Adam had gesloten. Vlak beweerde dat de mens gerechtvaardigd wordt uit de werken die hij in de staat der genade heeft verricht. Vlak maakte namelijk een onderscheid tussen vergeving en rechtvaardiging. Vergeving is voorbijgaan aan de straf. Rechtvaardiging geschiedt uit de werken. Wanneer Paulus in Rom. 3: 28 zegt dat de rechtvaardiging uit het geloof is, zonder de werken van de wet, meent Vlak dat hiermee de werken worden bedoeld die geschieden conform joodse wetten en rituelen.¹¹ Ook ontkende hij het werkverbond, dat God had gesloten met Adam en in hem met heel de mensheid. Wie volgens de gereformeerde

6 J.W. Veltkamp, *De menshelijke reeden onmaetiglijk gelaudeert. De Walcherse artikelen tegen de achtergrond van de vroege Verlichting in de Republiek* (Utrecht 2011) 4.

7 A. Vijfhuizen, *Jan Jacob Brabé en de vijf Walcherse artikelen* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht 1990) 8-16. Zie voor Röell: Jacob van Sluis, *Herman Alexander Röell* (Leeuwarden 1988).

8 Veltkamp, *De menshelijke reeden*, 116, 117.

9 Veltkamp, *De menshelijke reeden*, 124.

10 Veltman, *De menshelijke reeden*, 125-126.

11 Buijs, ‘Tussen Verlichting en religie’, 17-24; Veltkamp, *De menshelijke reeden*, 132, 133.

orthodoxie het werkverbond ontkende, ontkende tegelijk ook de onmiddellijke toerekening van Adams eerste zonde aan de hele mensheid.¹²

Het laatste artikel was gewijd aan de werking van de goede en kwade engelen en hierin werd stelling genomen tegen het gedachtegoed van Balthasar Bekker. Deze Amsterdamse predikant ontkende in zijn bekende boek *De Betoverde Waereld* dat er invloed van de geestelijke wereld uit zou gaan op de materie. Volgens hem moest de Bijbel niet letterlijk worden opgevat als het gaat over het contact tussen engelen of duivelen met de mensen.¹³ Tegen al deze ketterijen meende de classis Walcheren stelling te moeten nemen. Daarom verplichtte de classis nieuwe predikanten de *Walcherse Artikelen* te onderschrijven.

Toch bleek ook het ondertekenen van deze artikelen niet voldoende om de classis gerust te stellen. Enkele jaren later, in 1701, achtte de classis het nodig om nieuw ingekomen predikanten en kandidaten nader aan de tand te voelen door een zevental mondelinge vragen te stellen. Deze vragen hadden opnieuw betrekking op de kwestie Röell.¹⁴ Zo vroeg men allereerst of men geloofde in de goddelijke natuur van Jezus, of het 'zoonschap' van Jezus iets anders was dan zijn eeuwige onbegrijpelijke generatie van de Vader en of men deze geboorte wenste te onderscheiden van de geboorte uit de maagd Maria. Verder vroeg men of men de visie van Röell afwees, die meende dat de generatie uit de Vader geïnterpreteerd moest worden als de verordening van Jezus tot het Middelaarsambt. De opwekking uit de dood zag hij als de manier waarop Christus werd ingeleid in de heerlijkheid. Vervolgens moest men beloven dergelijke leringen te bestrijden en zich voor de orthodoxie in te zetten. Men moest ook beloven dat men, mocht men in twijfel raken, dit niet openbaar zou maken, maar dat men zich zou wenden tot de classis voor advies. Dit advies diende men op te volgen en in het openbaar moest men zich aan de leer van de kerk conformeren. In geval van ongezeglijkheid zou men onder censuur gesteld worden.¹⁵

Evenals de andere predikanten ondertekende Van Iperen de belijdenisgeschriften, beaamde de *Walcherse artikelen* en beantwoordde hij de mondelinge interrogatoria aangaande de kwestie Röell.¹⁶ Later in Batavia zou Van Iperen spreken over de gelukkige tijd die was aangebroken dat de belijdenis openlijk onder kritiek kon worden gesteld.¹⁷

12 Veltkamp, *De menshelijke reeden*, 140-148.

13 Veltkamp, *De menshelijke reeden*, 148-159.

14 ZA, Classis Walcheren, inv. 45.

15 ZA, Classis Walcheren, inv. 45; Van Sluis, *Herman Alexander Röell*, 102, 103.

16 ZA, Classis Walcheren, inv. 45.

17 Van Iperen, *Intree-rede*, 122, 123.

7.3. De gebruikelijke gang van zaken tijdens de classicale vergaderingen

Gedurende twaalf jaar bezocht Van Iperen de vergaderingen. Iedere eerste donderdag van de maand kwam men te Middelburg bijeen voor reguliere vergaderingen. Daarnaast waren er nog de zogenaamde ‘driemaandelijkse vergaderingen’, waarin de notulen werden vastgesteld. De maart- en decembervergadering vonden plaats in Middelburg, de septembervergadering in Vlissingen en de junivergadering bij toerbeurt in een van de overige gemeenten op Walcheren.¹⁸

De aanvang van de vergadering was 10.00 uur en werd om 12.30 na een sein van de koster afgesloten.¹⁹ Wie zich voor de vergadering niet met geldige redenen had afgemeld, moest zes stuivers boete betalen.²⁰ Wie met permissie te laat binnenkwam of voortijdig vertrok, behoefde geen boete te betalen, maar miste wel het presentiegeld.²¹ Voor ‘de broeders uit Vlaanderen’ bestonden uitzonderingen, ongetwijfeld vanwege de verre reis die zij moesten ondernemen.²² De leiding van de vergadering berustte bij de ‘moderatores’: de preses, twee assessoren en een scriba. Bij besluitvorming noteerden de assessoren de stemverhoudingen, de preses maakte deze aan de vergadering bekend en de scriba maakte het verslag. Ook verzorgde deze laatste de correspondentie.²³

De vergadering werd geopend door het houden van een preek van maximaal een half uur over een zondag uit de Heidelbergse Catechismus. Na de preek kregen de leden gelegenheid om te reageren. Mocht men onvolkomenheden in de preek opmerken, dan kon men de predikant daarop aanspreken.²⁴ Aangezien altijd de Heidelbergse Catechismus tot uitgangspunt genomen moest worden, had men hiermee een instrument in handen om te waken over de rechtzinnigheid van de leer. Bij het preken werd de volgorde van het ondertekeningsboek aangehouden. Van Iperen preekte op 7 maart 1771 over zondag 10, die handelt over de voorzienigheid van God. Wat hij in deze preek te berde heeft gebracht is niet bekend, maar zijn preek was naar genoegen van de leden.²⁵

Een belangrijk gebeuren was de classicale maaltijd. Deze maaltijd was een flinke aanslag op de classicale beurs; er werd dan ook over gesproken om de maaltijd af te schaffen.²⁶ Toch wilde men daar uiteindelijk niet toe overgaan omdat velen er voldoening aan beleefden.²⁷ Tijdens de maaltijd was er immers gelegenheid tot onderling

18 ZA, Classis Walcheren, inv. 48a, 3, 4.

19 ZA, Classis Walcheren, inv. 48a, 6, 7.

20 ZA, Classis Walcheren, inv. 48a, 7.

21 ZA, Classis Walcheren, inv. 48a, 7.

22 ZA, Classis Walcheren, inv. 48a, 7.

23 ZA, Classis Walcheren, inv. 48a, 8-9.

24 ZA, Classis Walcheren, inv. 48a, 14.

25 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 7 maart 1771.

26 ZA, Classis Walcheren, inv. 48a, 73.

27 ZA, Classis Walcheren, inv. 48a, 74.

contact. Ook Van Iperen maakte daar dankbaar gebruik van. In een brief aan zijn vriend Te Water gaf hij eens te kennen dat hij tijdens de classicale vergadering met hem van gedachten wilde wisselen over een boekwerkje over het Hooglied.²⁸

De classis was ook een manier om in contact te komen met de overheid. Zo had Van Iperen in 1770 als preses een onderhoud met de vertegenwoordiger van Prins Willem V, Johan Adriaan van de Perre en met Adriaan Steengracht, raadpensionaris van Zeeland. Het was namelijk de gewoonte dat de voorzitter en de scriba van de classis tijdens de eerste vergadering van ieder kalenderjaar langsgingen bij deze functionarissen om de classis in de 'gunst en protectie' van de overheid aan te bevelen. Opnieuw een voorbeeld hoe de verhoudingen tussen kerk en staat lagen.²⁹

7.4. De commissie ad autographa

Eens in de drie jaar kwam van overheidswege het verzoek tot het afvaardigen van een lid tot de zogenaamde 'commissie ad autographa', die de officiële bescheiden van zowel de Dordtse Synode als van de Statenvertaling controleerde.³⁰ Sinds 1641 werd te Middelburg een keer in de drie jaar een zogenaamd 'conventus' gehouden, bestaande uit afgevaardigden van de vier classes van Zeeland om twee predikanten af te vaardigen naar Den Haag voor de commissie ad autographa.³¹ Een dergelijk convent mocht echter niet zonder toestemming van de Staten van Zeeland vergaderen.³²

De commissie ad autographa, ook wel 'Haagse coetus' genoemd, bestond uit twee afgevaardigden van iedere provinciale synode, alsmede een afgevaardigde van de Waalse kerk en twee gemachtigden van de Staten-Generaal.³³ In het jaar 1770 dienden de stukken weer geïnspecteerd te worden. Omdat Van Iperen op dat moment voorzitter van de classis was, werd hij samen met de scriba, Adriaan Bruijstens, afgevaardigd naar het convent, dat op 29 maart 1770 werd gehouden en waarvan Van Iperen eveneens preses was.³⁴ Van Iperen viel de eer te beurt om samen met Johannes Janssen uit Bergen op Zoom afgevaardigd te worden namens de provincie Zeeland naar de Haagse coetus.³⁵ Johannes Janssen was voor Van Iperen een oude bekende. Hij had Van Iperen namens de classis Tholen en Bergen op Zoom

28 ZB, HS. 2056, J. van Iperen aan J.W. te Water, 14 juni 1776.

29 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 4 januari 1770.

30 C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers* (Leiden 1937) 342.

31 Willem Albert Bachiene, *Kerkelyke geographie der Vereenigde Nederlanden in zich bebelzende, eene beschryvinge van den staat der synoden, klassen en gemeenten der Hervormde Kerke, in ons vaderland met vele byzonderheden: uit echte stukken verzameld, en, beneevens daartoe behoorende landkaarten in het licht gebracht* III (Amsterdam 1770) 4, 5.

32 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 7 maart 1770.

33 De Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, 342.

34 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 7 maart 1770; ZA, Staten van Zeeland, inv. 1403.

35 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1403.

geëxamineerd toen hij beroepen werd te Lillo.³⁶ Ook had Van Iperen een ode geschreven in een werk van Janssen naar aanleiding van de herbouw van de kerk te Bergen op Zoom, na de verwoestingen veroorzaakt door de Successieoorlog van 1747.³⁷

De commissie zou aanvangen op 15 mei 1770.³⁸ Het verslag is bewaard gebleven en biedt een inzicht in het reilen en zeilen van de coetus.³⁹ Wat opvalt is vooral de omslachtige manier van werken en de horigheid van de kerk aan de staat. Toen Janssen en Van Iperen zich op 15 mei vervoegden bij de Haagse Kloosterkerk waar de afgevaardigden bijeen zouden komen, troffen zij daar niemand aan. Na geruime tijd gewacht te hebben verscheen uiteindelijk een collegapredikant die hun vertelde dat de vergadering een dag was uitgesteld omdat de hoogmogende heren van de Staten-Generaal die dag verhinderd waren. Zonder hen mochten de predikanten hun werk niet verrichten en waren genoodzaakt om hun werkzaamheden uit te stellen tot de volgende dag.

Op 16 mei 1770 kon men dan een aanvang maken. Deze dag stond in het teken van het treffen van voorbereidingen. Om half tien kwam men bijeen in de consistorie van de Kloosterkerk, waar de plechtigheid werd geopend door het uitspreken van een gebed door de oudste van de aanwezige predikanten, Bernardus van Helden uit Sleeuwijk. Vervolgens werd deze tot voorzitter verkozen. Everardus Haverkamp, afgevaardigde van de provincie Gelderland, werd verkozen tot scriba. De geloofsbriefen van de predikanten werden ingezameld, voorgelezen en goedgekeurd. Op verzoek van de hoogmogende heren moest er in drievoud een lijst van de predikanten worden opgemaakt. De notulen van de laatstgehouden vergadering werden gelezen en dienden tot richtlijn voor de komende handelingen.

Op de vraag van de voorzitter of er nog bijzonderheden namens de verschillende provincies waren, antwoordden de afgevaardigden van Utrecht, Gelderland, Overijssel en Groningen dat men graag de noodzaak van een nieuwe psalmberijming onder de aandacht van de hoogmogenden zou brengen. De andere afgevaardigden konden zich hierin vinden. Vervolgens begaven zich de predikanten, twee aan twee naar orde van belangrijkheid van de provincies, naar de Staten-Generaal. De preses hield een toespraak waarbij hij telkens de stadhouder en dan weer de hoogmogende heren aansprak en hen verzocht tot het houden van de inspectie. Vervolgens gaf Iman Cau, gedeputeerde van Zeeland in de generaliteitskamer te Den Haag, namens de Staten-Generaal te kennen dat het tijdstip van de visitatie

³⁶ Zie hoofdstuk 3.

³⁷ Zie hoofdstuk 3.

³⁸ ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 7 maart 1770.

³⁹ ZA, Staten van Zeeland, inv. 1404.1.

bekend gemaakt zou worden.⁴⁰ Hierna konden de predikanten weer vertrekken naar de Kloosterkerk.

Op donderdag vond de inspectie plaats van de stukken van de synode van Dordrecht. De predikanten vertoefde in een klein kamertje totdat men werd ontboden in de Trèveszaal. Behalve de gemachtigden waren er ook nog twee Haagse predikanten aanwezig: Wigboldus Muilman en Wilhelm Koning. Zij kregen echter een lagere rang aan de tafel. Na een gebed werden de boeken uit de kist gehaald. Het betrof achttien banden in folio formaat en enkele bijlagen in quarto 'alle zeer wel gekonserveerd, zonder dat iemand der leden iets kon vinden, dat naer verderv geleeck'. Nadat de boeken van hand tot hand waren gegaan en weer in de kist werden opgeborgen, werd deze handeling met gebed besloten.

Het gebeuren nam niet veel tijd in beslag. Om half elf was de plechtigheid in de Trèveszaal begonnen en een uur later vertrokken de predikanten reeds van hun gebruikelijke stek, de Kloosterkerk, naar het hof. Daar hadden zij een onderhoud bij de Prins; zij hadden hierom verzocht omdat zij de noodzaak van een nieuwe psalmberijming onder de aandacht wilden brengen.

zijne hoogh beantwoorde alles op t minzaemst van stuk tot stuk, erkennende de hooge noodzakelijkheid der psalmveranderinge gevende teffens hope, dat die zaak wel eerlang eenen goeden keer mogt nemen

Van Iperen kon toen nog niet bevroeden dat hij twee jaar later zelf zou worden benoemd om zitting te nemen in de commissie ter verbetering van de psalmberijming.

De predikanten genoten die dag een 'broederlijke maaltijd' en de volgende dag ging men met twee jachten naar Leiden. Daar werden zij op het stadhuis ontvangen en nadat de voorzitter een gebed had uitgesproken, werden de drukproeven van de Statenvertaling getoond. De hoogleraar Jan Jacob Schultens had hier in opdracht van de scriba van de synode van Zuid-Holland zorg voorgedragen. Eerst kregen de staatsgemachtigden de stukken in handen, daarna de preses en de scriba van de coetus en vervolgens de overige predikanten, opnieuw in volgorde van belangrijkheid der provincies. Slechts de preses en de scriba kregen een zitplaats, de andere predikanten moesten staan 'doch rondom aen de tafel, zonder dat de toegelatene meenigte van toekykeren eenigen merkelyken nadeel deed'. Hierna hield de preses een dankzegging en werden de heren onthaald op een 'prachtige maaltijd' op de Burcht in Leiden. Daarna keerde men terug naar Den Haag. De laatste dag, zaterdag 19 mei kwam men 's ochtends om half negen nog een keer samen in de consistorie van de Kloosterkerk om de notulen te tekenen. Wie een exemplaar wilde hebben, kreeg de gelegenheid om de notulen over te schrijven.

⁴⁰ Iman Cau was de zoon van Johan Anthonij Cau en Jacoba Ockerse; hij werd geboren in 1716 te Zierikzee en overleed te Den Haag 1801. Hij was burgemeester van Zierikzee en werd in 1757 vanwege de provincie Zeeland gedeputeerde in de generaliteitskamer te Den Haag. Zie *BWN* II, 85.

Het convent van Zeeland kwam op 19 juli 1770 nog een keer bijeen te Middelburg, om het verslag uit te brengen van de coetus. Een schriftelijk document werd toegezonden aan de Staten van Zeeland en in de classicale vergadering van augustus legde Van Iperen verantwoording van zijn werkzaamheden af.⁴¹ Van Iperen vond het een hele eer aan deze commissie deel te nemen. Acht jaar later zou hij er nog aan refereren:

De aangename commissie ad autographa heb ik ten jaare 1770, als praeses dezer walchersche kerkvergaderinge en uit dien hoofde afgevaardigd, mogen verrichten.⁴²

7.5. Commissie ad res Indicas

Wie op 3 januari 1771 een kijkje zou nemen op de Walcherse classicale vergadering, zou het idee kunnen krijgen beland te zijn op een bijeenkomst van rederijders. Zo lazen ruim zeven predikanten betogen voor. Maar van een genoeglijke bijeenkomst was geen sprake. Integendeel: de classis Walcheren was in een conflict-situatie beland.⁴³ De aanleiding was een wijziging in de afvaardiging voor de commissie ad res Indicas, waartoe in de novembervergadering was besloten.⁴⁴

In deze commissie, die tot taak had de kerkelijke zaken met betrekking tot Nederlands Indië te behartigen, hadden sinds 1646 zes predikanten zitting: twee afgevaardigden uit Middelburg, een afgevaardigde uit Vlissingen, een afgevaardigde uit Veere, en twee afgevaardigden uit de dorpen van Walcheren. Predikanten van de Waalse of Engelse kerken uit Middelburg en Vlissingen werden gerekend tot het platteland, hoewel zij strikt genomen stadspredikanten waren. Dit laatste was niet naar de zin van Justus Tjeenk, de predikant van de Engelse kerk te Vlissingen. Hij stelde voor om de Engelse en Waalse predikanten te laten rouleren onder de stadspredikanten.

Dit deed hij niet zonder reden, want mocht zijn voorstel worden aangenomen, dan was het zijn beurt om zitting te nemen in de commissie. De meerderheid van de vergadering stemde hiermee in en tevens besloot men de predikant van Arnhem niet meer te rekenen onder de predikanten van het platteland, maar onder het ressort van Veere. De nieuwe afgevaardigden zouden zijn: namens Middelburg: Augustus van der Sloot; namens Vlissingen: Justus Tjeenk, namens Veere: Cornelis Vos uit Arnhem; namens het platteland: Gerardus van de Kastele uit Meliskerke en Henrik Antoni Tollé uit Westkapelle.

Dit besluit zorgde voor veel deining in de bewuste januarivergadering van 1771. Van der Sloot was namens het ministerie van Middelburg van mening dat

41 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 2 augustus 1770.

42 Van Iperen, *Afscheid*, 3.

43 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 2 januari 1771.

44 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 1 november 1770.

de Engelse predikanten niet onder de stadspredikanten behoorden te rouleren. Zo dacht ook Jan Jacob Brahé er over en hij voerde het woord namens de Vlissingse predikanten. De plattelandspredikanten Samuel Everardus Klinge en de reeds gemelde Tollé riepen op om zich te houden aan het nieuwe besluit van november.

Pieter Haak Forsborgh van Veere las een betoog voor dat geschreven was door Josua van Iperen. Diens betoog ging niet in op de kwestie of de Engelse predikanten gezien moesten worden als stadspredikant of niet, maar richtte zich op de zaak of de predikant van Arnemuiden als afgevaardigde kon worden beschouwd van Veere.

Van Iperen voerde in zijn betoog enkele argumenten aan die daar tegen pleitten. Allereerst behoorde Arnemuiden niet tot 'den Veerschen Kreits'. De classis was namelijk ingedeeld in verschillende regio's, 'kreitsen' genaamd. Arnemuiden en Veere ressorteerden echter onder verschillende kreitsen. In de tweede plaats betoogde hij dat Arnemuiden ook niet onder jurisdictie van Veere viel. In de derde plaats verwees Van Iperen naar de classicale wetten uit 1731, waar het besluit van de classis 'vierkant en dwars' tegen inging. Volgens deze wetten was in een andere commissie, de commissie van de barrièrekerken, de afvaardiging op exact dezelfde wijze geregeld. Ook in deze commissie behoorde een permanente afgevaardigde uit Veere benoemd te worden in de commissie.

Volgens Van Iperen bleek hieruit dat Veere een 'incontestabel regt' had om een predikant af te vaardigen. Voor hem was er een dubbele reden om zijn best te doen: niet alleen voor het behouden van de invloed voor Veere, maar ook omdat hij volgens de oude wijze van afvaardiging zelf de plaats van Into ter Sweege zou innemen in de commissie.⁴⁵ Merkwaardigerwijs was ook de Engelse Kerk van Middelburg tegen opname onder de stadsgemeenten. Maar de reden was echter tamelijk opportunistisch: James Affleck, de predikant van de Engelse kerk van Middelburg, was volgens de oude wijze van afvaardiging aan de beurt om zitting te nemen in de commissie. Door de nieuwe manier van afvaardigen zou hij deze commissie mislopen.

Men kwam er niet uit en besloot daarom dat de kwestie te laten onderzoeken door een commissie, bestaande uit de predikanten Van der Sloot, Brahé, Van Iperen, Willems en Tollé. Op 4 april 1771 kwam deze commissie met een voorstel, waarvan de commissieleden van het platteland, Willems en Tollé, zich distantieerden. Het meerderheidsstandpunt van de commissie hield namelijk in, dat er een 'oude costuume van meer dan honderd jaar' bestond om de Engelse predikanten onder de predikanten van het platteland te rekenen. Aanbevolen werd om dit zo te houden. De vergadering legde het voorstel van de commissie voor aan de 'ministeriën' van Middelburg, Vlissingen en Veere. De stadspredikanten dus.⁴⁶

Ondertussen liepen de gemoederen hoog op. De preses van de commissie ad res Indicas, Augustus van der Sloot, was niet van plan om de nieuwe broeders een

⁴⁵ ZA, Classis Walcheren, inv. 71.

⁴⁶ ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 4 april 1771.

uitnodiging tot de vergadering toe te zenden. Hij belegde een vergadering zonder Tjeenk en Tollé daarvan in kennis te stellen. Het geval wilde echter dat tijdens een vergadering van de commissie op 19 juli 1771, Tollé naar Middelburg was afge-reisd. Naar eigen zeggen verkeerde hij in de veronderstelling dat er een extra-ordi-naire classisvergadering gehouden zou worden. Toen hij niets vermoedend op het gebruikelijke uur de vergaderruimte binnentrad, trof hij tot zijn verwondering niet de classicale vergadering aan, maar de Oost-Indische commissie:

Deze verwondering wierd noch grooter, wanneer ds van der Sloot zoo als ik mij vertoonde, staande mij toeriep: mijn heer Tollé, als gij hier plaats neemt, ga ik aanstonds heen, gelievende zijn eerw toen ik antwoorde dat ik niet beter wist, of 't was extra-ordinaire classis, mij toe te voegen: neen! Wij handelen hier over de oostindische zaken, gij zijt niet ontboden, derhalven hebt gij hier niet te doen, en zoo gij wilt plaats nemen, zal ik aanstonds heengaan.⁴⁷

Tollé deed hierover zijn beklag in de daaropvolgende classisvergadering.⁴⁸ De clas-sis sommeerde Van der Sloot om Tjeenk en Tollé uit te nodigen voor de vergade-ringen. Maar dit bleek een Pyrrusoverwinning te zijn.

Uit de notulen van de bewuste commissievergadering van 19 juli blijkt dat de commissieleden de heer Huysman, bewindhebber van de Kamer Zeeland van de VOC, hadden ingelicht over de moeilijkheden die er waren naar aanleiding van de 'nieuwe schikkinge'.⁴⁹ Wellicht zal dit gebeurd zijn naar aanleiding van de onver-wachte verschijning van Tollé. Dit bleef niet zonder gevolgen. Op 2 december deden de bewindhebbers van de Oost-Indische Compagnie van de kamer Zeeland de classis een schrijven toekomen over de kwestie.⁵⁰ De bewindhebbers hadden in vroeger jaren liever gezien dat er drie in plaats van twee afgevaardigden uit Middel-burg zitting hadden. Laat staan dat zij blij waren met deze nieuwe wijze van afvaar-digen. Men verzocht de classis de gebruikelijke wijze van afvaardigen in ere te herstellen, omdat men verwachtte dat de nieuwe wijze van afvaardigen niets anders '...ten gevolge kan hebben dan zeer veele inconventien, zo ter vertragung van ordi-naire, als extraordinaire omstandigheden deze commissie besmettende'.⁵¹ De classis besloot bijna unaniem dit verzoek in te willigen. Alleen Tjeenk bleef bij zijn protest.⁵² Bewindhebbers bleken opnieuw meer macht te hebben dan een kerkelijk lichaam.

47 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 1 augustus 1771; inv. 72, H. A. Tollé aan de classis, 1 augustus 1771.

48 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 1 augustus 1771.

49 ZA, Classis Walcheren, inv. 67, notulen 19 juli 1771.

50 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 5 december 1771.

51 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 5 december 1771.

52 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 5 december 1771.

De vraag blijft waarom mensen er zo op gebrand waren om in de commissie zitting te nemen. Waarschijnlijk hebben de financiële verdiensten die hieraan verbonden waren een belangrijke rol gespeeld. Zo schroomde de predikant Samuel Everhardus Clinge niet om duidelijk te maken waar zijn pijnpunt in deze controverse zat: de scheve verhouding van de afvaardiging. Er waren 24 stadspredikanten, die bij de afvaardiging tweederde deel bezetten, tegenover 20 dorpspredikanten die maar een derde deel uitmaakten van de commissie.

Verder meldde hij dat de Oost-Indische Compagnie voor een driejarige commissie 150 Vlaamse ponden uitkeerde. Aangezien de stadspredikanten met 24 leden tweederde van de afgevaardigden kregen, ging door deze wijze van afvaardigen een aanzienlijk deel van het geld dat eigenlijk ten goede zou moeten komen aan de dorpspredikanten naar de stadspredikanten.

Zie daar broeders de schreeuwenste verongelijking die de oude praktijk de buitenpredikanten aandoet, door hun in ene enkele commissie alle drie jaaren te ontnemen 109 gulden en 7 stuivers. En die penningen der buitenbroederen aan die der steden toe te delen.⁵³

Vanuit die optiek is het te begrijpen dat men graag de Engelse en Waalse predikanten onder de stadspredikanten wilde laten rouleren; plattelandspredikanten zouden eerder in aanmerking komen voor lidmaatschap van de commissie. Maar de predikanten van Middelburg en Vlissingen wisten haarfijn uit de doeken te doen wat de reden was van deze wijze van afvaardiging. Sinds het begin van de classicale commissie was het gebruikelijk om predikanten uit de steden Middelburg, Vlissingen en Veere te verkiezen. Dit gebeurde niet vanwege het feit dat zij stadspredikanten waren, maar omdat de bewindhebbers van de VOC ook in deze steden woonden, en dus gemakkelijk konden overleggen en zaken efficiënt konden afhandelen.

En de kwestie met de Engelse en Waalse predikanten? Zij werden niet zozeer onder de plattelandspredikanten gerekend omdat men hun rang als stadspredikant betwistte, maar om de pragmatische reden dat zij de Nederlandse taal slecht beheersten. Voor het commissielidmaatschap was de beheersing van het Nederlands van groot belang, omdat de predikanten van Middelburg en Vlissingen gewoonlijk het presidiaat en scribaat op zich namen. De preses was verplicht om de ziekenbezoekers te examineren en indien nodig te onderwijzen in dogmatische en praktische waarheden. De scriba moest de correspondentie onderhouden met de overzeese gebieden. Voor beide functies was beheersing van de Nederlandse taal onmisbaar.⁵⁴

⁵³ ZA, Classis Walcheren, inv. 71.

⁵⁴ ZA, Classis Walcheren, inv. 16 notulen 4 april 1771.

Waarschijnlijk speelde bij het conflict ook macht een rol. Vanaf het midden van de achttiende eeuw was er in de Republiek sprake van een economische neergang van de steden en nam de invloed van het platteland toe.⁵⁵ De onvrede van de plattelandspredikanten met de bestaande situatie kan te maken hebben met de emancipatie van het platteland. Dit verklaart de vreemde manoeuvre van de classis om de predikant van Arnemuiden onder Veere te voegen. Arnemuiden behoorde burgerlijk noch kerkelijk onder Veere. Ook behoorde Arnemuiden zoals gezegd tot een andere ‘kreits’ binnen de classis. Arnemuiden was een zogenaamde smalstad en had dus geen stem in de Staten van Zeeland. Veere als stemhebbende stad had dit wel. Door Arnemuiden onder Veere te voegen, zou Veere geen vaste vertegenwoordiging meer hebben in de commissie ad res Indicas en zou de invloed van de stemhebbende steden dus afnemen. Het is frappant dat dit besluit in de classis genomen was tijdens een vergadering waarin weinig stadspredikanten aanwezig waren.⁵⁶

Hoewel het besluit van de classis om de Engelse en Waalse predikanten onder te brengen bij de stadspredikanten werd teruggedraaid, gebeurde dat niet met de beslissing om Veere te laten vertegenwoordigen door de predikant van Arnemuiden. En zo zag Van Iperen het lidmaatschap aan zijn neus voorbijgaan. Cornelis Vos van Arnemuiden werd zelfs preses van de commissie.⁵⁷ Echt gelukkig zal Vos niet geweest zijn in de commissie, want het ging allemaal niet van een leien dakje. Het werd zelfs noodzakelijk dat er interim-commissieleden werden aangesteld om de vrede en broederliefde te herstellen.⁵⁸

Hoe graag Van Iperen in de commissie zitting had, blijkt uit het volgende. In het begin van het jaar 1772 vervoegde een zekere Antonie van Leerdam zich bij hem met het verzoek een attest te ontvangen om zich aan te kunnen melden als ziekenbezoeker op een van de schepen van de VOC. Behalve het verstrekken van het gevraagde attest, onderwierp Van Iperen hem tegelijk ook maar aan een examen voor ziekenbezoeker.⁵⁹ Dit was echter een taak van de commissie zelf, die dan ook het werk van Van Iperen dunnetjes overdeed.⁶⁰ Uiteindelijk zou Van Iperen toch in de commissie zitting krijgen: van 1774 tot en met 1776 was hij commissielid.⁶¹

De voornaamste bezigheid van de commissie bestond uit correspondentie met de gemeenten in de overzeese gebieden. Verder nam men, zoals boven reeds gememo-reerd, examens af. Men examineerde de kandidaat in het lezen, psalmzingen, kennis

55 Arno Neele, *De ontdekking van het Zeeuwse platteland. Culturele verhoudingen tussen stad en platteland 1750-1850* (Zwolle 2011) 11.

56 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 3 januari 1771.

57 ZA, Classis Walcheren, inv. 67, notulen 10 oktober 1771.

58 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 5 september 1771.

59 ZA, Classis Walcheren, inv. 67, notulen 13 februari 1772.

60 ZA, Classis Walcheren, inv. 67, notulen 2 maart 1772.

61 ZA, Classis Walcheren, inv. 67, notulen 13 oktober 1774; notulen 14 november 1776.

van de goddelijke waarheden en de ‘behandeling van de onsterfelijke zielen’.⁶² Ook behoorde het tot de taak van de commissie om benoemingen tot predikant ‘kerkelijk te maken’. Wanneer de kamer Zeeland van de VOC een predikant had benoemd, diende deze benoeming kerkelijke status krijgen. De desbetreffende persoon werd daarvoor uitgenodigd om voor de commissie te verschijnen en daar zijn kerkelijke bescheiden te overhandigen. Nadat alles in orde werd bevonden, werd het beroep ter approbatie voorgesteld aan de classis.⁶³

Van Iperen deed later een voorstel aan de classis om te komen tot een betere werkwijze van de commissie. Hij meende dat het goed zou zijn, wanneer een ‘perpetueel agendarius’ zou worden benoemd. Het lidmaatschap van de commissie werd immers bij toerbeurt vervuld, en na drie jaar moest men de commissie weer verlaten. Zo ging kennis en kunde verloren. Een dergelijke aan de vergadering toegevoegde functionaris zou de continuïteit waarborgen. Hij dacht dat deze functie goed zou passen bij één van de oudste Middelburgse predikanten.⁶⁴ Wellicht had hij zijn vaderlijke vriend Jacobus Willemsen op het oog. Ook leek het hem goed dat er met andere classes, die eveneens een dergelijke commissie hadden ‘briefgemeenschap’ onderhouden zou worden.⁶⁵

7.6. Commissie voor de barrièresteden

In 1772 kreeg Van Iperen zitting in de reeds zijdelings genoemde commissie voor de barrièresteden.⁶⁶ Om enig inzicht te hebben in de werkzaamheden van deze commissie is het noodzakelijk iets van de achtergrond te weten van deze classicale commissie. Zij kan niet los worden gezien van de politieke situatie van de achttiende eeuw, met name de successieoorlogen.

Nadat de Spaanse successieoorlog, waarin ook de Republiek een rol had gespeeld, geëindigd was, werden de Spaanse Nederlanden in 1715 overgedragen aan Oostenrijk.⁶⁷ De belangrijkste reden waarom de Republiek met de successieoorlog had meegedaan, was om te voorkomen dat de Zuidelijke Nederlanden in handen zouden vallen van Frankrijk. In het Barrièretractaat werd dan ook bedongen dat de Zuidelijke Nederlanden altijd in bezit moesten blijven van de Oostenrijkse Habsburgers. In ruil hiervoor zou dan de Republiek een troepenmacht van 30.000 man stationeren ter beveiliging van het gebied. Een deel hiervan zou bekostigd

62 ZA, Classis Walcheren, inv. 67, notulen 9 mei 1776.

63 ZA, Classis Walcheren, inv. 67, notulen 29 juli 1776.

64 Van Iperen, *Afscheid*, 9, 10.

65 Van Iperen, *Afscheid*, 9.

66 ZA, Classis Walcheren, inv. 76, 85.

67 J.A.H. Lokin en W.J. Swalve, *Hoofdstukken uit de Europese codificatiegeschiedenis* (Den Haag 2006) 342-346.

worden door Oostenrijk.⁶⁸ De Republiek zou garnizoenen situeren in onder meer Namen, Doornik, Menen, Waasten, Ieper, Fort de Knokke en Veurne.⁶⁹ In Den dermonde zou een garnizoen komen dat half staats, half Oostenrijks zou zijn.⁷⁰

In deze garnizoenssteden waren ook kerkelijke gemeenten en de Staten-Generaal benoemden predikanten voor deze gemeenten. Om er zorg voor te dragen dat de predikanten in deze barrièresteden onder een ‘behoorlijke kerkenorde’ zouden functioneren en daaraan gebonden zouden zijn, werden de gemeenten ondergebracht bij aangrenzende classes. Aan de classis Walcheren werden in 1726 de steden Meenen, Ieper, Fort Knokke, Veurne en Doornik toegevoegd.⁷¹ Het duurde enige jaren voordat er werkelijk sprake was van een geordende commissie die een en ander zou behartigen. Pas op 25 april 1731 besloot de classis Walcheren een zestal gedeputeerden te benoemen ‘om de beroepingen der predikanten in de barrièresteden kerkelijk te maken’.⁷² Dit was de belangrijkste taak van de commissie en verklaart de lage frequentie waarin de commissie bijeenkwam: in de vijftig jaar dat de commissie bestond werd 27 keer verslag gemaakt van een vergadering. De taak van de ‘commissie der barrière’ eindigde namelijk in 1781, toen de Staatse troepen de barrièresteden ontruimden en de garnizoenskerken werden opgeheven.

Voor de anders zo rustige commissie was 1772, het jaar dat Van Iperen zitting had, een intensief jaar. Men kwam maar liefst zes keer bijeen, terwijl men in bepaalde jaren in het geheel niet behoefde te vergaderen. Deze drukte had alles te maken met de problemen rondom de predikant Gerardus Jacobus Probsting te Doornik.⁷³

In december 1770 was het eerste signaal bij de classis binnengekomen.⁷⁴ Alida Johanna Hamer, echtgenote van de koster te Doornik, deed haar beklag over Probsting die haar weigerde een consent te verlenen om het Avondmaal te kunnen vieren in de Waalse gemeente.⁷⁵ De classis antwoordde haar dat zij zich met haar grieven moest wenden bij haar kerkenraad.⁷⁶ Alida Hamer antwoordde daarop dat er sinds vier jaar geen kerkenraad meer was.⁷⁷ Dit had zij niet uit haar duim gezogen. Reeds

68 Olaf van Nimwegen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid. Buitenlandse politiek en oorlogsvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw, en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)* (Amsterdam 2002) 25-35.

69 Thomas Salmon, Jan Wagenaar en Matthias van Goch, *Hedendaagsche historie of tegenwoordige staat van alle volkeren XII* (Amsterdam 1740) 590, 591.

70 C.P. de Vooght van Rynevelt, *Histori van den oorlog in Spanje en Portugal tusschen Karel den III en Filips den V over het bezit der Spaansche monarchie van het begin deszelven in den jare 1704 tot de inruiming van Katalonien in 't jaar 1713 II* (Amsterdam 1740) 125.

71 ZA, Classis Walcheren, inv. 76, f. 1.

72 ZA, Classis Walcheren, inv. 76, f. 1.

73 ZA, Classis Walcheren, inv. 76, notulen 20 februari 1772, 26 maart 1772; 14 mei 1772; 9 juli 1772; 20 augustus 1772; 19 november 1772, 30 november 1772.

74 ZA, Classis Walcheren, inv. 76, notulen 26 maart 1772.

75 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 7 maart 1771; inv. 76, 26 maart 1772.

76 ZA, Classis Walcheren, inv. 76, notulen 26 maart 1772; inv. 16, notulen 7 maart 1771.

77 ZA, Classis Walcheren, inv. 76, notulen 26 maart 1772.

in 1769 had de Raad van State Probsting gesommeerd om ervoor zorg te dragen dat de garnizoensgemeente een kerkenraad zou ontvangen.⁷⁸ Maar blijkbaar had de predikant niets ondernomen om een kerkenraad te formeren. Na de brief van Alida Hamer kwamen er meer klachten over de handelswijze van Probsting.⁷⁹

Van tijd tot tijd merkte de classis, dat er groot ongenoegen in sommige gemoe- deren te Doornik huijsvestte, en men scheen daar veelerley beswaaren te heb- ben tegen den predikant en zijne bedieninge, weshalve de classis zig verplicht agte op dese dingen nader te letten.⁸⁰

De classis besloot de stukken in handen te stellen van de commissie voor de barrière- steden.⁸¹ De beschuldigingen die binnenkwamen tegen Probsting waren ernstig.⁸² Hij zou de diakoniegelden niet goed beheren, legde geen huisbezoeken af in de gemeente, maar bezocht daarentegen wel Rooms-katholieke gelovigen. Tegen ver- schillende officieren voerde hij processen, leefde in onmin met de kerkenraad van de Waalse gemeente en haar predikant, De Limon. Het avondmaal werd zeer onre- gelmatig gevierd en zelf nam hij er geen deel aan. Mensen die een klacht tegen hem indienden censureerde hij vervolgens. Hij gaf geen catechisaties, maar hielp wel de roomse gelovigen met de bouw van een altaar. Wanneer het vroom en tijdens processies weigerde hij kerkdiensten te leiden. Tegenover bepaalde mensen zou hij hebben gezegd, dat hij over zou willen gaan naar de rooms-katholieke kerk, maar dat hij dit naliet vanwege zijn vrouw en kinderen. En toen hij eindelijk toch iemand in het ambt van diaken bevestigde, was dit volgens de gemeente een zwerver.⁸³

De commissie kwam tot de conclusie dat een onderzoek op locatie gewenst was. Maar een dergelijke visitatie was niet gemakkelijk; de garnizoensplaats was wel erg ver van Walcheren verwijderd. Men besloot zich te wenden tot de Raad van State om advies in deze zaak.⁸⁴ Van Iperen, inmiddels scriba van de commissie, werd verzocht om interrogatoria op te stellen ten einde zowel Probsting als zijn beschuldigers te ondervragen.⁸⁵ Deze interrogatoria laten zien op welke wijze de classis met deze problematiek omging. Men wilde niet op alle zaken ingaan.⁸⁶ Per- soonlijke kwesties als het conflict tussen hem en De Limon, de officieren, het echtpaar Hamer wenste men niet te behandelen. Evenzo stelde men voor om niet

78 ZA, Classis Walcheren, inv. 38, stuk 63, 29 mei 1769.

79 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 5 september 1771; inv. 76, achter notulen 26 maart 1772.

80 ZA, Classis Walcheren, inv. 76, de classis aan de Staten van Zeeland, 14 mei 1772, opgenomen achter notulen van 26 maart 1772.

81 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 5 september 1771.

82 ZA, Classis Walcheren, inv. 76, opgenomen achter notulen 26 maart 1772.

83 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen van 7 november 1771, 2 jan. 1772; 6 februari 1772, 2 april 1772, 7 mei 1772, 16 juli 1772, 5 november 1772, 17 december 1772.

84 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 2 april 1772.

85 ZA, Classis Walcheren, inv. 76, notulen 19 november 1772.

86 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 17 december 1772.

in te gaan op het feit dat Probsting contact had met ‘roomsgezinden’ en priesters; dit was namelijk volgens de plakkatens geoorloofd, en naar men meende in overeenstemming met de Heilige Schrift en zowel voor de barrièrekerken als voor het Hollandse garnizoen nuttig en nodig. De kwestie van het altaar behoefde men evenmin te behandelen; dit kon negatieve gevolgen hebben voor de geloofsgenoten in Doornik. Ook het gerucht dat Probsting zou willen overgaan naar de Rooms-katholieke kerk behoefde niet behandeld te worden, door andere getuigschriften in deze kwestie was dit tegengesproken. Al zou het goed kunnen dat Probsting in loslippigheid iets in die geest gezegd had.

De classis diende zich te beperken tot de belangrijkste zaken. De wortel van het kwaad was volgens de commissie gelegen in het feit dat er geen kerkenraad was in Doornik. Verder nam men het hoog op dat Probsting bleek te dopen in barakken. Bij Schotten mocht dit gebruik dan wel geoorloofd zijn, Probsting diende zich er verre van te houden. Het nalaten van catechese werd beoordeeld als een ernstige nalatigheid. Catechese was in een garnizoensgemeente nog belangrijker dan preken, omdat er in vreemde landen geen mogelijkheden waren om in de geloofswaarden onderwezen te worden. Het feit dat Probsting willekeurig was in het al dan niet preken, achtte de commissie van minder belang. Doornik was een vervallen en ontmantelde stad, daarom was het niet preken in de tijd van processies in de ogen van classis eerder prijzenswaardig dan laakbaar. Wellicht speelde daarbij ook een rol dat in het barrièretractaat was bepaald dat de protestanten respect dienden te hebben voor de processies en hun eigen kerkdiensten achter gesloten deuren dienden te houden. Dikwijls konden de protestanten echter hun afkeer van de processies en andere manifestaties niet voor zich houden.⁸⁷ Het verzuim van huisbezoek rekende men hem wel aan. Zeker wanneer hij wel roomsgezinden bezocht, wekte dat jaloezie. En wanneer hij geen huisbezoeken aflegde, kon hij ook niet weten of er mensen waren die hulp nodig hadden of catechese wilden volgen. De kwestie dat hij zelf geen deelnam aan het Avondmaal was door Probsting toegegeven. Als reden voerde hij aan, dat hij in een proces verwickeld was met enkele mensen. Maar naar het oordeel van de commissie was het beter ter harte te nemen dat een dienstknecht des Heeren niet twisten mocht, maar vriendelijk moest zijn jegens allen. Nu Probsting zichzelf van het avondmaal had ‘gesuspendeerd’, moest hij op dit punt door de classis serieus behandeld worden om openbare ergernis weg te nemen.

Uit een schrijven van de Raad van State bleek dat hij nader ondervraagd moest worden over de stukken waarin gehandeld werd over de weigering om een kerkenraad aan te stellen. Hij had zich namelijk niet aan zijn eerdere belofte gehouden dat hij mensen tot kerkenraadslid zou bevestigen. Tevens bleek dat hij informatie had achtergehouden. Het stuk waarin de Raad van State hem opdroeg zorg te dragen voor het instellen van een kerkenraad, had hij de classis namelijk onthouden.⁸⁸

⁸⁷ C.J. Lammers, *Nederland als bezettende mogendheid 1648-2001* (Amsterdam 2003) 29.

⁸⁸ ZA, Classis Walcheren, inv. 38, stukken 63-68.

Men stelde Probsting in de gelegenheid om zijn zaak mondeling toe te lichten en te verdedigen.⁸⁹

In bovengeschetste overweging is duidelijk de visie van Van Iperen te herkennen. Van Iperens intreetekst te Veere wordt zelfs letterlijk geciteerd. Ook het belang van catechese boven prediking ligt in de lijn van Van Iperen. We hebben gezien dat deze te Lillo ook meerdere keren niet vooring, wat hem op kritiek kwam te staan van Von Schweinitz.⁹⁰

In het benadrukken van de catechese herkennen wij de opvoeder.

De verdere afhandeling van de zaak Probsting maakte Van Iperen niet meer mee als commissielid. In het jaar 1773 werd hij afgevaardigd voor de psalmberijming en in het jaar 1774 was hij geen lid meer van de commissie. Probsting weigerde aanvankelijk te luisteren naar de classis.⁹¹ Toen hij vervolgens voor zes weken werd geschorst en de Staten zijn traktement inhielden, haalde hij bakzeil. Hij richtte zich met een schuldbelijdenis tot de classis, waarna hij weer tot zijn werkzaamheden werd toegelaten.⁹² Tot zijn dood in 1780 was Probsting verbonden aan de garnizoensgemeente van Doornik.⁹³

7.7. Scriba van de classis

Bij toerbeurt vervulde Van Iperen drie maanden het scribaat van de classis.⁹⁴ Tot de taak van de scriba behoorde het opstellen van de acta, brieven, vertogen en rekeningen. Ook diende hij de bescheiden zoals actaboeken en ondertekeningsboeken te bewaren. Na drie maanden moesten deze documenten weer overhandigd worden aan de opvolger.⁹⁵

Als scriba onderhield Van Iperen contact met buitenlandse kerken. Zo ontving hij dankbetuigingen van de Gulickse synode en de kerk van Dresden. Verder verzocht de Waalse synode om de steun voor de Waldenzen in de dalen van Piemont te continueren.⁹⁶ Dergelijke verzoeken waren niet nieuw, reeds in 1655 werd de toestand van de Waldenzen onder de aandacht gebracht.⁹⁷ Of Van Iperen door-drongen was van de noodzaak om deze christenen te helpen staat nog maar te be-

89 ZA, Classis Walcheren, inv. 76, de classis aan de Staten van Zeeland, 14 mei 1772, opgenomen achter notulen van 26 maart 1772.

90 Zie hoofdstuk 3.

91 ZA, Classis Walcheren, inv. 38, stuk 67, 9 april 1773.

92 ZA, Classis Walcheren, inv. 38, stuk 68, donderdag 17 juni 1773.

93 ZA, Classis Walcheren, inv. 76, notulen 1 maart 1781.

94 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen januari-mei.

95 *Wetten des e. Classis*, 9.

96 ZA, Classis Walcheren, inv. 16, notulen 3 mei 1770, inv. 77, pak II.

97 B. Buddingh, 'Aantekeningen betreffende de Waldenzen, voorkomende in de klassikale acten van Zeeland gedurende de jaren 1655-1662', in: N. C. Kist en W. Mol, *Kerkhistorisch Archief I* (Amsterdam 1857) 389-401.

zien. Later, bij zijn afscheid in verband met zijn vertrek naar Batavia, zou hij van dergelijke verzoeken zeggen:

Lage bedelarytjes, welke uit Duitschland en Polen, van onbekende vreemdelingen, telkens hier ter tafel gebragt, en met lastige omvraagen en jaarlyksche handreikingen moeten bekroond worden.⁹⁸

Hij sprak van ‘een oude slenter’ en verouderde mode. Volgens hem was de urgentie om deze protestanten te ondersteunen beduidend afgenomen omdat verdraagzaamheid bij verschillende hoven in Duitsland en Polen begon door te dringen. Sinds Voltaire in 1763 zijn *Traité sur la tolérance* had geschreven duurde het nog enkele decennia voor er algemene verbetering kwam in het lot van vervolgte minderheden. In Polen was er na het midden van de achttiende eeuw een kentering ten goede gekomen en nam de vervolging van protestanten af door de ingang van algemene verlichte ideeën en vooral door bemoeienis van vorsten van naburige landen. In het Duitse rijk had keizer Jozef II (1747-1790) verlichte ideeën, die uiteindelijk in 1781 zouden leiden tot een definitief beëindigen van de vervolging van protestanten met het *Toleranzpatent* in 1781.⁹⁹

Van Iperen was blijkbaar goed op de hoogte van deze ontwikkelingen en hij trok de conclusie dat de jaarlijkse giften verspillingen waren. Het geld kon volgens hem beter worden aangewend om mensen te laten leren.

Als voorbeeld noemde hij de Indische Kerken waarvoor geld ingezet zou kunnen worden. Hij geloofde dat de gulle en godsdienstminnende Zeeuwen dan de vrije teugel zouden vieren, meer nog dan zij reeds voor Waldensen en inwoners van Piemonte hadden gedaan.¹⁰⁰ Waarschijnlijk was dit preken voor eigen parochie; toen hij dit voorstel deed, stond hij op het punt naar Batavia te vertrekken, waar hij immers het seminarium nieuw leven in wilde blazen.

Het testimonium dat hij meekreeg van de classis vond hij belangrijk genoeg om af te drukken bij zijn afscheidspreek. Zoals wij reeds gezien hebben werd hij verdacht van onrechtzinnigheid, maar uit het testimonium bleek het tegendeel en dat kon hij goed gebruiken.¹⁰¹

7.8. Conclusie

Alhoewel Van Iperen een enkele maal in een belangenstrijd tegenover de classis kwam te staan, heeft hij genoten van het classicale werk en zag hij het belang in van deze kerkelijke vergadering. De classis was verder een plaats waar hij veel had

98 Van Iperen, *Afscheid*, 10, 11.

99 Gisela Schlüter, ‘Toleranzidee’, in: Horst Albert Glaser en György M. Vajda (ed.), *Die Wende von der Aufklärung zur Romantik 1760-1820* (Amsterdam/ Philadelphia 2001) 252, 253.

100 Van Iperen, *Afscheid*, 11.

101 Zie hoofdstuk 4.

geleerd in de ‘menschkunde’ en hij was er trots op dat hij alle ‘eeramten’ van de classis had mogen vervullen. Ook deed hij voorstellen om tot verbetering te komen van het functioneren van de Commissie voor Indische Kerzaken. Uit al deze zaken blijkt zijn grote betrokkenheid bij de classis. Tenslotte was de classis van belang als verdediging tegen zijn vermeende onrechtzinnigheid. Het testimonium dat hij ontving drukte hij niet voor niets af bij zijn afscheidspraak van Veere.

8. De psalmbeschaver

*Wel vriend, dat heb je fraai geklaart,
Aleer je naar oostinje vaart:
Het eerste deel der psalmhistorie,
Om hier te laten als memorie
Van 't geen in 's Hage tot verdriet
Der schoone dichtkunst is geschied
Door u en de and're Psalmverbruyers.
Lucretia van Merken (1721-1789).¹*

8.1. Inleiding

We hoorden reeds over de tegenwerking die Van Iperen van zijn collega-predikanten ondervond toen bekend werd dat hij door de Staten verkozen was tot commissielid voor de nieuwe psalmberijming. In dit hoofdstuk willen wij zijn werkzaamheden als 'psalmbeschaver' nader onderzoeken. We zullen opnieuw ontdekken dat de overheid de meeste macht had. Allereerst schetsen we een beeld van de ontwikkelingen die hebben geleid tot de invoering van de nieuwe bundel. Vervolgens staan wij stil bij de benoeming van Van Iperen tot commissielid. Daarna beschrijven wij zijn werkzaamheden in Den Haag. Tenslotte schenken wij aandacht aan de invoering van de nieuwe psalmberijming en de nieuwe zangwijze te Veere.²

8.2. Voorgeschiedenis

Seer geliefde broeders ende mede hulpers in Christo Jesu! Opdat U.L. een openbaer getuygenis myner goethertigheit 't uwaerts hebben mochten, (...) soo hebbe ik de Psalmen Davids, die ik op de Francoysche melodie in Nederlantsche dichte gemaect hebbe, U.L. willen toeschryven ende daer met vereeren.³

Met deze woorden had de rondtrekkende prediker Petrus Datheen zijn psalmberijming in het jaar 1566 aan de Nederlandse geloofsgenoten toevertrouwd. Vóór deze tijd bestond er in de Nederlanden geen volledige berijmde psalmbundel. Wel

¹ Vuyk, *Verlichte verzen en kolommen*, 101.

² Zie voor de werkzaamheden van de commissie de reeds genoemde werken van Bosch, *En nooit meer oude psalmen zingen* en van Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte met daarin de nodige aandacht voor Josua van Iperen*. Zie ook Jan R. Luth, 'Josua van Iperens betekenis voor de geschiedenis van de kerkzang in het gereformeerd protestantisme', in: A Wiggers e.a. (ed.), *Rond de kerk in Zeeland. Derde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Delft 1991) 223-236.

³ Th. Ruys, *Petrus Dathenus* (Utrecht 1919) 228.

waren er de Souterliedekens. Deze op de melodie van volksliederen berijmde psalmen werden wel geschikt geacht voor huiselijk gebruik, maar voor de eredienst konden zij niet volstaan. Jan Utenhove en Lucas de Heere hadden eveneens berijmingen het licht laten zien, maar zij bevatten niet het gehele psalter.⁴

Datheen had echter niet de grondtekst als leidraad genomen, maar getracht een vertaling te geven van de Franse psalmberijming van Clement Marot en Theodore de Bèze.⁵ Zeer snel was zijn berijming ingeburgerd en werd deze tijdens hagenpreken gezongen. Reeds binnen een jaar waren er minstens vijf herdrukken van de bundel.⁶ Het convent van Wezel (1568) zou de kerken hebben verzocht om deze berijming van Datheen in te voeren. Dit werd vervolgens door de verschillende provinciale synoden overgenomen en uiteindelijk door de nationale synode te Dordrecht van 1618-1619 bekrachtigd.⁷ Het daadwerkelijk bestaan van het convent van Wezel wordt vandaag de dag echter betwijfeld.⁸ In ieder geval werd de psalmberijming van Datheen de gangbare berijming.

Kritiek op de bundel was er ook. In 1580 verscheen een nieuwe berijming, van de hand van Marnix van Sint Aldegonde. Hij raadpleegde, in tegenstelling tot Datheen, de Hebreeuwse grondtekst. Ook was in zijn berijming de verhouding tussen woord en toon beter.⁹ De synode van 's-Gravenhage van 1586 sprak uit dat men vanaf de kansel de berijming van Sint Aldegonde zou aanprijzen, 'sonder nochtans de vorige psalmen, te weten Datheni, tot noch toe gebruyckt, preciselyk te verwerpen, maar latende evenwel inder Gemeente vrijheit die te behouden en te singen'.¹⁰ De voorzichtigheid die uit deze bepaling spreekt, laat zien hoe gehecht het kerkvolk was aan de berijming van Datheen. De psalmberijming van Marnix heeft het dan ook niet gehaald. Enerzijds was men gehecht aan Datheen, anderzijds was het taalgebruik van Marnix vrij aristocratisch was. Verder had men op zijn berijming tegen dat God aangesproken werd met 'Du' en 'Dyn', in plaats van met 'Gy' en 'U'.¹¹

Het zou twee eeuwen duren voor in 1773 een nieuwe psalmberijming werd ingevoerd.¹² Wel bleven er telkens alternatieve psalmberijmingen verschijnen. Zo had de zilversmid Hendrik Ghijzen voor eigen huiselijk gebruik een bloemlezing samengesteld uit maar liefst zeventien verschillende psalmboeken, waaronder Datheen. Uit deze bundels zocht hij regel voor regel de beste uit, voor zover de rijmschema's dit

4 Ruys, *Petrus Dathenus*, 227.

5 Ruys, *Petrus Dathenus*, 228.

6 Ruys, *Petrus Dathenus*, 232.

7 Ruys, *Petrus Dathenus*, 238, 239.

8 J.P. van Dooren, 'Der Weseler Konvent 1568. Neue Forschungsergebnisse', in: *Monatshefte für Evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes* 31 (1982) 41-55.

9 Jan R. Luth, 'Daer wert om 't seerste uitgekreten'. *Bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse gereformeerde protestantisme ± 1550 - ± 1852* (Kampen 1986, 2^e druk) 51, 52.

10 Ruys, *Petrus Dathenus*, 239.

11 Luth, 'Daer wert om 't seerste uitgekreten', 55.

12 Luth, 'Daer wert om 't seerste uitgekreten', 243.

toelieten. Hij zag zichzelf als een bij, die van bloem naar bloem gaat en zo de honing verzameld. Zijn compilatie die in 1686 het licht zag, noemde hij dan ook *Honig-raet der psalmdichters ofte Davids psalmen met d'andere lofgezangen op sang-mate gestelt door verscheidene Autheuren, zynde een versaaemeling uit seeventien berymde boeken*.¹³

Alle bundels waren echter particuliere initiatieven en werden niet geïnitieerd door kerk of overheid. Dit belette sommige kerkgangers niet om de bundel van hun persoonlijke voorkeur mee te nemen naar de kerk en daaruit tijdens de eredienst te zingen. Dit was mogelijk, omdat alle berijmingen de versindeling van de oorspronkelijke Franse berijming van Clement Marot en Theodore de Bèze aanhielden.¹⁴ Dat deze situatie verre van ideaal was, zal duidelijk zijn. Dat het zo lang duurde voordat er een nieuwe officiële psalmbundel kwam, werd veroorzaakt door het feit dat niet alle regionale overheden op één lijn zaten. Rond de tweede helft van de achttiende eeuw, kwam alles in een stroomversnelling.¹⁵ Door de steeds grotere nadruk op correct taalgebruik nam de aversie tegen het kreupelrijm van Datheen alleen maar toe.¹⁶

Voorstanders van Datheen waren er echter ook. Te Middelburg woonde een zekere boekdrukker Petrus Dathenus, die zich er op voor liet staan een nazaat te zijn van de beroemde psalmberijmer. Hij was behoorlijk in zijn wiek geschoten, toen hij rond 1748 een gedicht onder ogen kreeg van de Veeerse predikant Andreas Andriessen, waarin deze de berijming van Datheen afdeed als 'zouteloos woordenlijm'. Petrus Dathenus voelde zich diep beledigd en vertrouwde intimi toe dat hij Andriessen van repliek zou dienen. Dit kwam Andriessen ter ore en hij besloot de psalmberijming van Datheen minutieus te onderzoeken. Zo kwam hij tot een verzameling van achthonderd bewijsplaatsen die als basis moest dienen voor een weerwoord op de boekdrukker Datheen. Dit was echter niet meer nodig. De Middelburgse boekdrukker overleed korte tijd daarna en Andriessens geschrift bleef ongepubliceerd.¹⁷

Enige jaren later, in 1754, bleken de aantekeningen van Andriessen plotseling actueel te worden. De classis 's-Gravenhage had op de provinciale synode het punt van de psalmberijming geagendeerd. Reeds verschillende jaren was men bezig met de voorbereidingen voor het opnieuw zetten van de Statenvertaling om te komen tot een haast foutloze tekst. Ook de psalmberijming van Datheen zou worden opgenomen. Men deed nu het voorstel om enkele aanstootgevende passages in Datheens berijming te wijzigen. Psalm 60: 10 bijvoorbeeld luidde:

13 R. Bennink Jansonius, *Geschiedenis van het kerkgezag bij de Hervormden in Nederland* (Amsterdam 1863) 151-153.

14 Bosch, *En nooit meer oude psalmen zingen*, 92; Roel A. Bosch, 'De eredienst als strijdperk van Verlichting. De psalmberijming van 1773', in: Van der Wall en Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 209-226.

15 Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte*, 271.

16 Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte*, 271.

17 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 246-248; zie over deze Petrus Dathenus *BWN* IV, 68.

Edom agt ik met zyn volk koen
Niet beter dan myn oude schoen

Dit strookte niet met de onberijmde psalm, waar gewag gemaakt wordt van het werpen van de schoen over Edom, een uitdrukking om aan te geven dat een gebied werd overheerst. Men stelde daarom voor deze regels te wijzigen in:

Op Edom met zijn volk zeer koen
Zal ik ook werpen mynen schoen.

Verder was er de zeer storende passage in psalm 78: 33, waarin God vergeleken wordt met een dronken persoon. Ook dit vers wenste men te wijzigen.¹⁸ Vervolgens gingen ook in andere classes stemmen op om passages te wijzigen.¹⁹ Andreas Andriessen zag zijn kans schoon om zijn manuscript alsnog te publiceren onder de titel *Aanmerkingen op de psalmberijming van Petrus Dathenus; in welke uit het algemeen gebrek van Taal- en Dichtkunde, onhebblyke wantaal van psalm tot psalm voorkomende, en ongelykvormigheid aan den text, derzelver onbestaanbaar gebruik, noodzaakelykheid der veranderinge vertoont en aangedrongen wordt.*²⁰

Kritiek op Datheen geschiedde ook nog op ludieke wijze. Zo publiceerde de Vlissingse schepen Jean Guépin onder het pseudoniem Juvenalis Glaucomatrix in 1758 zijn *Datheeniana, of ophelderingen en aanmerkingen over de vermaarde psalmberijminge van Petrus Dathenus*. Allerlei frasen van Datheen becommentarieerde hij met verwijzingen naar geleerden als Burman, Lipsius, Le Clerc, waardoor de berijming van Datheen wel belachelijk moest voorkomen. Zo legde hij op tekstuele gronden uit dat de passage van psalm 3:3

Ick zal des morgens klaar
Ontwaken zonder vaer

opgevat diende te worden als het ontwaken van de dichter in de morgenstond zonder dat hij last had van slaperigheid. En volgens hem zou de geleerde Lipsius de woorden ‘klaer’ en ‘vaer’, willen lezen als ‘klaar’ en ‘vaar’ en zouden de woorden een bevel inhouden aan de zondaar om te vertrekken:

Ick zal des morgens klaar
Ontwaken. Zondaar, vaar!²¹

18 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 259,260; Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte*, 271, 272.

19 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 261.

20 Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte*, 273.

21 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 249-251.

De Vlissingse predikant Jan Jacob Brahé daarentegen nam het op voor Datheen en stelde in een anoniem werkje voor om Datheen te behouden, zij het met de nodige verbeteringen.²² Door al deze publicaties kwam de psalmberijming steeds vaker op de agenda van allerlei kerkelijke vergaderingen. Ook verschenen enkele nieuwe psalmbundels. Zo was de arts Johannes Eusebius Voet bezig met een geheel nieuwe psalmberijming. In zijn vrije tijd had hij zich toegelegd op de dichtkunst. Van hem verscheen *Stichtelijke gedichten en gezangen*.²³ Samen met Rutger Schutte zou hij het hele psalter opnieuw berijmen. Rutger Schutte leverde een vertaling van de onberijmde psalmen uit de grondtekst, Voet maakte de berijming, die vervolgens weer door Schutte op taalkundige aspecten werd gecontroleerd. Voet ontving bij zijn werk behalve van Schutte ook nog steun van onder meer de hoogleraren Gisbertus Bonnet en Joannes Alberti. De eerste werd beschouwd als een echte Voetiaan, de laatste was een meer verlicht theoloog.²⁴

Te Amsterdam was in diezelfde tijd een dichtgenootschap actief onder de naam *Laus Deo Salus Populo*. Enkele liefhebbers van het correct gebruik van de Nederlandse taal zetten de schouders onder een project om te komen tot een nieuwe psalmberijming.²⁵ De dichter-koopman Nicolaas Simon van Winter nam hiertoe het initiatief. Hij had weinig vertrouwen in de dichterlijke kwaliteiten van Voet, nadat hij een proeve van diens berijming had gezien.²⁶ De vriendenkring rondom het dichtgenootschap bestond uit vogels van diverse pluimage, zo waren er verlichte gereformeerden als De Winter en uitgever Pieter Meijer, maar ook doopsgezinden onder wie Hermannus Asschenberg en Lucas Pater. Verder was er de bekende remonstrantse dichteres Lucretia van Merken, de latere echtgenote van de zojuist genoemde De Winter. Maar ook de voorzitter van de vrijmetselaarsloge *Charité* behoorde tot het gezelschap. Zo zou men kunnen spreken van een interkerkelijk dichtgenootschap.²⁷

Hoewel de bundel van *Laus Deo* een jaar eerder op de markt verscheen dan die van Voet, was hij toch een reactie op Voets berijming. Het werk van Voet had namelijk vertraging opgelopen vanwege een meningsverschil tussen Schutte en Voet over de vraag of men bij het berijmen de Statenvertaling of de Hebreeuwse grondtekst moest volgen.²⁸ De berijming van *Laus Deo* stond al spoedig onder verdenking van onrechtzinnigheid.²⁹ De groep rond Voet deed zijn uiterste best om de eigen berijming te promoten bij de kerkelijke vergaderingen.³⁰

22 Van Iperen, *Kerkeleke historie* I, 258.

23 Bosch, *En nooit meer oude psalmen zingen*, 149.

24 Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte*, 269.

25 Bosch, *En nooit meer oude psalmen zingen*, 96.

26 Marleen de Vries, *Beschaven!*, 218.

27 Vuyk, *Verlichte verzen en kolommen*, 100.

28 De Vries, *Beschaven!*, 218.

29 Vuyk, *Verlichte verzen en kolommen*, 100.

30 Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte*, 287.

In 1762 gaven de Staten-Generaal toestemming om te komen tot een nieuwe psalmberijming. Toch zou het nog tien jaar duren voor het zijn beslag zou krijgen. Dit werd veroorzaakt door het feit dat iedere provincie zijn eigen voorkeur had voor een bepaalde berijming.³¹ Uiteindelijk besloten de Staten-Generaal op 6 mei 1772, na kennis genomen te hebben van de verschillende voorkeuren, om te komen tot een selectie uit drie bundels, die van Ghijsen, van Voet en van Laus Deo. Iedere provincie, en het landschap Drenthe, zou een predikant afvaardigen om deel uit te maken van de commissie tot verbetering van de psalmberijming. Tot deze commissie behoorden ook twee ‘commissarissen-politiek’ die namens de Staten-Generaal zitting hadden.³²

8.3. Benoeming

De toedracht rondom Van Iperens benoeming door de Staten van Zeeland is in nevelen gehuld. In oudere literatuur wordt Van Iperens edelmoedig gedrag geprezen omdat hij zijn benoeming aanvankelijk zou hebben afgewezen ten gunste van Jacobus Willemsen. Maar deze voelde zich te oud en bedankte voor de eer. Vervolgens zou Van Iperen alsnog zijn benoemd.³³ Van Iperen zelf beweerde iets anders. Volgens hem werd allereerst Willemsen aangewezen en kreeg hij de opdracht om deze benoeming aan zijn vroegere mecenas te vertellen. Toen Willemsen er van afzag, benoemden de Staten Van Iperen.³⁴

In de notulen van de Staten wordt hierover echter met geen woord gerept. Opvallend is wel hoe traag de Staten tot besluitvorming kwamen in deze zaak. Op 6 mei 1772 hadden de Staten-Generaal een brief geschreven aan de Staten van Zeeland met het verzoek een predikant af te vaardigen. Pas ettelijke vergaderingen later, op 29 juni werd Van Iperen benoemd, nadat de raadpensionaris op 22 juni had gevraagd om over acht dagen een beslissing te nemen. Opvallend is dat de afgevaardigden van Middelburg op uitdrukkelijk verzoek van die stad meedeelden dat zij graag de Middelburgse predikant Adrianus ’s Gravezande als commissielid zouden willen zien.³⁵

Blijkbaar heeft zich achter de schermen het een en ander afgespeeld. Naar alle waarschijnlijkheid is Willemsen informeel benaderd. Bij een officieel verzoek ligt het immers niet voor de hand dat dit zou geschieden door een predikant uit Veere. Toen Willemsen er vanaf zag, wilden de afgevaardigden uit Middelburg ’s Gravezande benoemd zien. Dit werd echter doorgekruist door Van Iperen als kandidaat

31 J. Luth, ‘Psalmingen in het Nederlandse gereformeerde protestantisme sinds de zestiende eeuw’, in: J. de Bruijn (ed.), *Psalmingen in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden* (Kampen 1991) 191.

32 ZA, Staten van Zeeland, inv. 3056.

33 *BWPGN* IV, 465.

34 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, iv, v.

35 ZA, Staten van Zeeland, inv. 205.

naar voren te schuiven. Hierin moeten wij wellicht de hand zien van raadpensionaris Johan Marinus Chalmers. Hij was het immers ook die aandrang op het nemen van een beslissing. Chalmers was geboren te Veere als zoon van de Schotse predikant John Chalmers en is daar later ook overleden.³⁶ Hij kende Van Iperen persoonlijk.³⁷ Verder stond hij als raadpensionaris in contact met de prins, die Van Iperen enkele malen had ontmoet: Van Iperen had hem bij zijn inhuldiging immers zijn lierdicht overhandigd. Ook had Van Iperen hem gezien tijdens de Haagse coetus, waarbij de predikanten de noodzaak van een nieuwe psalmberijming onder de aandacht van de prins brachten. Het is dan ook waarschijnlijk dat Chalmers met medeweten van de prins Van Iperen heeft aanbevolen en dat de Staten hier niet omheen konden.³⁸

Van Iperen was razend enthousiast over zijn benoeming. Hij schreef een opgetogen brief aan de Utrechtse predikant Jacobus Hinlopen, die eveneens was afgevaardigd. Hij had Hinlopen twee jaar daarvoor ontmoet tijdens de zojuist genoemde Haagse coetus.³⁹ Nu het zover was dat zij beiden een aandeel mochten leveren aan de nieuwe bundel, had Van Iperen hooggespannen verwachtingen:

... dat de oogen van gansch Nederland op onzen arbeid zullen gevestigd blijven, niet alleen onze Tijdgenooten, maar ook van onze Nakomelingen: en dat zelfs de naburige volkeren er vonnis over strijken zullen (...) Ja, wij mogen onzes zelve eenigzints aanmerken als Opperzangmeesters, die Davids Digtkundige gedagten in voetmaat brengen en op toonen zetten ten dienste des Tempels.⁴⁰

8.4. Aankomst te Den Haag en voorbereidingen

Begin januari 1773 vertrok Van Iperen naar Den Haag, waar de werkzaamheden zouden plaatsvinden. Hij nam een manuscript mee, getiteld *Eene zachte verbetering van Ghijzens psalmberijming*.⁴¹ Dit handschrift was afkomstig van de Middelburgse jurist Pieter Boddaert en de hiervoor al genoemde Andreas Andriessen. Ooit hadden zij een verbetering van Ghijzens psalmbundel willen uitgeven, maar daar was, afgezien van een publicatie van de eerste vijf psalmen in het tijdschrift *Tael en dichtkundige bijdragen*, niets van terecht gekomen.⁴² Van Iperen had het manuscript wellicht in handen gekregen via de zoon van Andriessen, de Veerse arts en magistraat Jan Jakob Andriessen. Ook kan hij het handschrift ontvangen hebben

36 Nagtglas, *Levensberichten over Zeeuwen* I, 116.

37 Van Iperen, *Statige inhuldiging*, 7.

38 Van Iperen, *Kerkekyke historie* I, viii,ix

39 Van Iperen, *Kerkekyke historie* I, 324-326.

40 UBU, HS. 1065, f. 14, 15, J. van Iperen aan J. Hinlopen, 23 september 1772.

41 Van Iperen, *Kerkekyke historie* I, 375.

42 Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte*, 144.

van de zoon van Pieter Boddaert, met wie hij reeds in zijn tijd te Lillo correspondeerde en die hem vertelde dat er een verbetering van de psalmen door zijn vader en Andriessen onder de pers was.⁴³

Van Iperen nam het handschrift niet mee omdat hij zo gecharmeerd was van de berijming van Ghijsen. Hij vond het maar een ‘lomp stuks werks’ dat beter paste bij een Amsterdamse schoolmeester dan dat het werd voorgeschoteld aan een ‘aanzienlijk genootschap van Letter-en Dichtkundige Mannen ter beoordeling der psalmberijminge’.⁴⁴ Maar wellicht hield hij er rekening mee dat de psalmen van Ghijsen geselecteerd zouden worden voor de nieuwe bundel. Dit was niet geheel ondenkbaar, aangezien een behoorlijk aantal classes sympathie koesterde voor Ghijsen. Zo had de classis Alkmaar laten weten dat zij opteerde voor Ghijsen omdat deze berijming zo dicht bij de tekst bleef en men in andere berijmingen ‘eenen hoogdravenden en hedendaagschen dichterlyken stijl aantrof die voor eenvoudige menschen niet duidelyk zou zijn’.⁴⁵ De classis Amsterdam sprak zich eveneens welwillend uit over de verbetering van Ghijsen door Andriessen en Boddaert en stond huiverig ten opzichte van het theologisch gehalte van *Laus Deo*.⁴⁶

Van Iperen zag wellicht de bui al hangen. Om het beste van het slechtste te maken, had hij waarschijnlijk het manuscript uit voorzorg meegenomen. Mocht het zover komen dat Ghijsen werd verkozen, dan kon hij dit handschrift met verbeteringen inbrengen. Immers, de predikanten zelf mochten geen wijzigingen aanbrengen in de bestaande psalmberijmingen, dat liet hun mandaat niet toe.

Vanwege de strenge vorst viel de reis naar Den Haag niet mee. Maar uiteindelijk kwam hij toch op de plaats van zijn bestemming aan. Gedurende zijn verblijf te Den Haag logeerde hij bij timmerman Gosen in de Tweede Wagestraat.⁴⁷ Op zondag 10 januari 1773 ontmoette hij ten huize van de Haagse predikant Johannes van Spaan de overige afgevaardigden: Van Spaan zelf, Ahasuerus van den Berg uit Barneveld, Ruger Schutte uit Amsterdam, Jacobus Hinlopen uit Utrecht, Gregorius Lemke uit Harlingen, Dirk Semeins van Binnenvest uit Deventer, Theodorus Lubbers uit Groningen, Johannes Henricus Folmer uit Dwingelo. Schutte en Van den Berg waren oude bekenden van elkaar. In de tijd dat Schutte predikant te Dordrecht was had hij de toenmalige catechisant Van den Berg liefde voor de poëzie bijgebracht. Nu mochten zij gezamenlijk aan een wel heel bijzonder poëzieproject deelnemen.⁴⁸ Gregorius Lemke uit Harlingen had een winterse reis meegemaakt en

43 ZB, HS. 0468, C. van der Helm Boddaert aan J. van Iperen, 7 juni 1764. Van der Helm Boddaert schrijft daarin letterlijk ‘ook is thans onder opzicht van dom. Andriessen (...) kort onder de pers eenen verbetering van de Rijmpsalmen van Dathenus door gemelden Heer en zijn eerv opgesteld’. Van der Helm Boddaert vergist zich blijkbaar, het gaat om een verbetering van Ghij-sens bloemlezing.

44 UBU, HS. 1065, f. 14, J. van Iperen aan J. Hinlopen, 23 september 1772.

45 Van Iperen, *Kerkekyke historie* I, 284.

46 Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte*, 288.

47 KB, 129 A 20, f. 165, 170.

48 BL IV, 33.

de Staten van Friesland zouden hem een extra toelage geven vanwege de geleden ontberingen. Van Iperen relativeerde de moeite van zijn collega. Hij wekte de suggestie dat men meer om hem dan om Lemke bezorgd was:

De Fries had eene moeilyke en gevaarlyke reize gehad, om, over de zuiderzee in Noord Holland aan te komen; en de Zeeuw, over wien men zich 't meest bekommerde, was, met eenen 's lands uitlegger zeer bezwaarlyk, door het ys, te Rotterdam, overgebracht.⁴⁹

Hinlopen kwam met het voorstel dat men niet alleen psalmen zou moeten uitkiezen, maar dat er aan deze berijmde psalmen ook het nodige diende verbeterd te worden. Dit voorstel had aller instemming.⁵⁰ Reeds eerder had men hierover onderling al gecorrespondeerd.⁵¹ Die avond kwamen de predikanten ook nog samen ten huize van de advocaat Nikolaus Ter Bruggen, waar Rutger Schutte logeerde. Daar werd afgesproken dat de twee jongste leden van het predikanten-geselschap als scriba en secundus zouden fungeren. Van Binnenvest zou scriba zijn en Van den Berg diens plaatsvervanger.⁵²

Ontmoeting met Staten-Generaal en de prins

's Maandags vond er een ontmoeting plaats met allerlei hooggeplaatste personen. Allereerst begaven de predikanten zich naar het huis van Van den Berg. Vandaar reden ze in drie koetsen, in volgorde van belangrijkheid van de provincies, naar het huis van de baron Van der Does, de president van de Staten-Generaal. Daar gaf Ahasuerus van den Berg 'met eene korte en sierlijke aansprake' te kennen dat de predikanten waren gearriveerd voor het 'groot en zoo lang gewenscht werk der psalmverbeteringe'.⁵³

Na zegenwensen ontvangen te hebben, vertrokken de predikanten naar het Mauritshuis, waar zij hun werkzaamheden zouden verrichten. Daar werden ze ontvangen en in een kamer binnengelaten in afwachting wat komen zou. Op de tweede verdieping was de grote zaal met nog twee andere vertrekken in gereedheid gebracht. In deze grote zaal, die uitzicht gaf op de grote vijver, stonden bij de schoorsteen twee armstoelen met groen fluweel aan een langwerpige tafel, met daarover een groen kleed, bestemd voor de staatsgemachtigden. Aan de rechterzijde stond een kleinere tafel, eveneens voorzien van een groen kleed, met twee stoelen, voor de amanuenses. Deze tafel en stoelen stonden een halve voet lager. Standverschil moest blijken. Verder stond er een tafel met negen stoelen opgesteld voor de predikanten.⁵⁴

49 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 332.

50 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 332.

51 Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte*, 298.

52 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 332.

53 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 334.

54 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 335, 336.

Om half elf werden de predikanten door een amanuensis uit naam van de staatsgemachtigden opgehaald en naar de grote zaal geleid, waar op dat moment behalve de staatsgemachtigden allerlei andere belangrijke heren aanwezig waren. Van Iperen was danig onder de indruk: zij ‘boezemden’ een diepe eerbied in en verspreidden ‘eenen ongemeenen luister over die eerste plegtige zittinge.’⁵⁵ Ds. Van Spaan werd verzocht om een gebed uit te spreken, zoals ook alle komende zittingen met gebed geopend en gesloten zouden worden. Van Spaan vroeg de ‘Algenoegsame en noit volpreesen hemelmajesteit’ of dezelfde geest die in het verleden Israel had aangedreven in psalmen en andere geheiligde gezangen, ook hen zou bezielen. Niet alleen ‘bequaamheid, bedagtsame voorsigtigheid en bedreeven kunstvaardigheid’ waren nodig, maar ook ‘opgewekte geheiligde en verleevendigde harten’ die zich zouden verenigen met ‘die gesangen, die wy uwer gemeente tot verheerlijking van uwen groten naam zullen in den mond leggen.’⁵⁶

Baron van Lynden gaf enkele instructies over de toekomstige werkwijze. De geloofsbrieven werden opgehaald en enkele toespraken gehouden.⁵⁷ Daarna kreeg Ahasuerus van den Berg het woord en hield een toespraak op ‘eenen deftigen, ernstigen en gladvloeienden toon’, waarin eerst commissarissen, dan de predikanten en tenslotte tot de amanuenses werden toegesproken.⁵⁸ Na het officieel aanstellen van Van Binnenvest tot scriba verliet men het Mauritshuis om een bezoek te brengen aan de prins, waar zij ‘ten spoedigsten, ten gehoorde werden binnen gelaten’.⁵⁹

Algemene afspraken en regels voor taal en spelling

De eerste zittingen waren gewijd aan het maken van allerlei afspraken, zoals de plicht tot geheimhouding. Niets mocht naar buiten komen over de verkiezing van een bepaalde psalm. Ook werd de hoogte van verschillende boetes bepaald. Wie te laat op de zitting verscheen, moest drie stuivers betalen en wie in het geheel niet op kwam dagen, was zes stuivers verschuldigd. De opbrengst werd bestemd voor de diakonie-armen van de nederduytse gereformeerde kerk van ’s-Gravenhage.⁶⁰

De volgende zittingen hield men zich bezig met taal en spelling. Hoe zat dat bijvoorbeeld met de overtreffende trap? Daar was men zomaar nog niet uit. Moest men nu spreken over ‘een grooter man’ of was het beter om te zeggen: ‘eenes grooter mans’? Of was misschien ‘eens grooteren mans’ het beste? Uiteindelijk hakte men de knoop door en hield men het op het laatste.⁶¹ Verder werd men geconfronteerd met verschillende dialecten. Was het nu ‘peerd’ of ‘paard’? Men koos voor

55 Van Iperen, *Kerkekyke historie* I, 337.

56 Van Iperen, *Kerkekyke historie* I, 337-341.

57 Van Iperen, *Kerkekyke historie* I, 341-348.

58 Van Iperen, *Kerkekyke historie* I, 348-357.

59 Van Iperen, *Kerkekyke historie* I, 358, 359.

60 ZA, Staten van Zeeland, inv. 3056, *Verbaal van de besognes voor de verbetering van de rijmpsalmen krachtens HHM resoluties van 1772 mei 6 en dec. 9 gehouden door W. baron van Lijnden en mr. Thomas Hoog 1773 jan.-juli 2 (afschrift)*.

61 Van Iperen, *Kerkekyke historie* I, 363.

paard. Hoe hield men woorden met verschillende betekenissen uit elkaar? ‘Waaren’ zijn koopgoederen, maar ‘waren’ betekent rondzwerven. Welke naam gaf men aan ‘het Opperwezen’ en hoe verwoegde men die naam? Men besloot om ‘Heer’ in de nominativus te gebruiken, ‘des Heeren’ of ‘van de Heere’ in de genitivus, enz. Wanneer de verbondsnaam bedoeld wordt zou men ‘de HEER’ in capitale letters schrijven.⁶² Tenslotte maakte men afspraken over de leestekens.⁶³

Bij taalkwesties liet met zich voornamelijk leiden door de aanwijzingen van Huidecoper.⁶⁴ De rechtsgeleerde Balthazar Huidecoper (1695-1778) gold als een autoriteit op het gebied van de taalkunde. In 1730 kwam zijn *Proeve van taal en dichtkunde in vrymoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde herscheppingen van Ovidius* uit. Aan dit geschrift is hij zijn leven lang blijven werken. Het groeide uit tot een standaardwerk. Huydecoper had enkele bijzondere ideeën. Zo interpreteerde hij de ontwikkeling van taal als degeneratie. De taal, zowel spreek- als schrijftaal, moest zoveel mogelijk teruggebracht worden naar de oorspronkelijke taal. Niet de levende taal, maar de aan klassieke schrijvers ontleende taal was de norm.⁶⁵ Zijn zojuist genoemde *Proeve van taal en dichtkunde* werd door de commissie als leidraad gebruikt. Wel behield men het uitdrukkelijke recht om ervan af te wijken.⁶⁶

Verder maakte men voor de spelling ook wel gebruik van het bekende woordenboek *Etymologicum teutonicae linguae* van Kilianus, al week men er ook nogal eens van af.⁶⁷ Het werk van Kilianus werd in 1777 met veel aantekeningen opnieuw gedrukt.⁶⁸ Om het geslacht van een woord te bepalen gebruikte men David van Hoogstraaten.⁶⁹ Hoogstraaten was in 1658 geboren, studeerde geneeskunde te Leiden en vestigde zich te Dordrecht. Zijn belangstelling ging echter uit naar de dicht- en letterkunde, en hij aanvaarde de post van leraar aan de Latijnse school te Amsterdam. Hij vervaardigde onder andere een geslachtslijst van zelfstandige naamwoorden. Het zal dit werk zijn geweest dat door de predikanten werd geraadpleegd, bijvoorbeeld bij psalm 32: schuilplaats is volgens Hoogstraaten vrouwelijk, en daarom dient ‘ter schuilplaats’ en niet ‘ten schuilplaats’ geschreven te worden.⁷⁰

Ook raadpleegde men van ‘Anonymus Batavus’ diens *Idea grammaticae linguae Belgicae*.⁷¹ Anonymus Batavus was een pseudoniem van Adriaen Pieterz Verwer. Verwer, die in 1655 te Rotterdam was geboren, was koopman te Amsterdam en diaken

62 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 363.

63 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 365, 366.

64 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 360.

65 C.J.J. van Schaik, *Balthazar Huydecoper, een taalkundig, letterkundig en geschiedkundig initiator* (Assen 1962) 154.

66 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 360.

67 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 393.

68 *Algemeene bibliotheek vervattende naauwkeurige en onpartydige berigten van de voornaamste werken in de geleerde waereld alom van tyd tot tyd uitkomende* I (Amsterdam 1777) 689.

69 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 456.

70 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 456.

71 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 361.

van de doopsgezinde gemeente aldaar. In 1707 schreef hij zijn *Idea*, waarvan in 1783, dus tien jaar na de psalmberijming, nog een herdruk verscheen.⁷² De werken die de commissie raadpleegde genoten nog algemeen gezag. Overigens waren niet alle predikanten weg van Anonymus Batavus.

En het heugt my zeer wel, dat alle de predikanten der psalmcommissie het niet volledig eens waren, of zy den Anonymus Batavus, dan eenige andere taalkundigen van den laateren tyd, tot onfeilbaare vraagbaken, verkiezen zouden.⁷³

Daarom besloot men een eigen grammatica samen te stellen die men steeds verder kon aanpassen ‘wanneer men deze of gene byzonderheid opzettelyk moest te pas brengen’.⁷⁴ Bij deze grammatica zullen wij moeten denken aan het handschrift van Joannes van Spaen, getiteld *Taal- en spelregels, gemaakt door de vergaderinge der afgezondenen tot het kiezen en vervaardigen eener nieuwe psalmberijminge voor de Kerk van Nederland, 1773. – Grammatica ontworpen en gebruikt door de overzetters van den bijbel in 1628, benevens de goedkeuring en aenmerkingen der overzieneren van de vertaling in 1633, naeuwkeurig afgeschreven uit het oorspronkelijk, berustende in ’s-Gravenhage onder de bewaring van de deputaten der Zuid-Hollandsche Synode.*⁷⁵

Ten slotte stelden de predikanten nogmaals de vraag of men alleen maar wijzigingen in de bestaande psalmberijmingen mocht aanbrengen in verband met de aangenomen regels van taal en spelling, of dat men ook de onderhavige poëzie mocht wijzigen. De resolutie van de Staten was duidelijk: de predikanten hadden geen enkel ander mandaat dan om tot een selectie te komen van psalmen uit de drie bundels van Ghysen, Voet en Laus Deo. Zij waren niet bevoegd tot het wijzigen van de tekst. De gecommiteerden gaven echter aan dat kleine wijzigingen waren toegestaan. Maar in een dergelijk geval diende men altijd in overleg te treden met de staatsgemachtigden. Verder diende de Statenvertaling leidraad te zijn.⁷⁶ Volgens Van Iperen hebben zij zich daar ook aan gehouden: verbeteringen geschiedden ‘altdy met verlof der Edele Staatsgemagtigden, buiten wier willekeur en genoegen, geene letter, om zoo te spreken, werd aangeroerd’.⁷⁷

Het is de vraag of de spellingsregels die door de psalmberijming werden gehanteerd ook van invloed zijn geweest op spelling van de Nederlandse taal. Immers, wanneer deze berijming in alle delen van het land gezongen werd, kunnen we ons voorstellen dat bepaalde elementen in het taalgebruik een plaats zouden krijgen. Het lijkt er echter op dat de werkzaamheden wat de taal en spelling betreft niet geheel in

72 Roland de Bonth, ‘Nu een woordjen van de *Idea*’, in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal en letterkunde* 115 (1999) 143-157; Adriaen Verwer, *Schets van de Nederlandse taal, grammatica, poetica en retorica* (Amsterdam 1707, facsimile uitgave 1996) 7-17.

73 Van Iperen, *Kerkekyke historie* II, viii.

74 Van Iperen, *Kerkekyke historie* II, viii.

75 UB Leiden, LTK 27.

76 Van Iperen, *Kerkekyke historie* I, 366, 367.

77 Van Iperen, *Kerkekyke historie* II, 113.

goede aarde zijn gevallen. Van Iperen merkt in zijn *Kerkelyke historie* op dat er wel ‘letterbazen’ zullen zijn die menen dat de grammaticale beslissingen van de predikanten meer uit de losse pols dan door ‘oordeelkundige overredinge’ genomen zijn. Hij verwees hierbij nog naar de *Historie van de Nederlandsche overzettinge des bybels* waar de auteur – niemand minder dan medecommissielid Hinlopen – opmerkte dat de gemaakte veranderingen in de nieuwe psalmberijming tegen alle regels van de echte taalspelling ingingen. Van Iperen kon zich echter niet vinden in de kritiek van Hinlopen en van de ‘taal- en letterbazen’. Hij meende dat de ongedurigheid van onze ‘Nederduitsche Spel en taalmeesters’ onderwerp van verachting was voor buitenlanders die de Nederlandse taal wilden leren.⁷⁸

8.5. De eigenlijke werkzaamheden

Voor het werk kreeg men de beschikking over een bundel psalmberijmingen van Voet en Laus Deo, doorschoten met blanco vellen papier waarop aantekeningen gemaakt konden worden. Deze exemplaren werden later ter bewaring gegeven aan de Griffie der algemene staten.⁷⁹ Opmerkelijk is dat van een exemplaar van Ghijsen niet werd gerept. Gewoonlijk werkte men van maandag tot en met vrijdag. Maar wanneer er door de week vrijaf werd gegeven, moest dit wel op zaterdag worden ingehaald. Zo hadden de predikanten af en toe een leuk uitje. In mei werden zij uitgenodigd om aanwezig te zijn bij de *commissie ad autographa*, de ons reeds bekende commissie die een keer in de drie jaar bijeenkwam om de stukken van de synode van Dordrecht en de proefbladen van de Statenvertaling te controleren.⁸⁰ In juli ontvingen ze een uitnodiging om te dineren bij mr. Hendrik Fagel (1706-1790), de griffier van de Staten Generaal, waar ze tevens een kijkje namen in diens bibliotheek.⁸¹

Bij toerbeurt was iedere predikant een week voorzitter, in volgorde van de rang van de provincies.⁸² De vergaderingen hadden een vast verloop. De zitting begon met gebed. Zo bad Josua van Iperen op maandag 1 februari de ‘Hemelmajesteit die onder de lofzang der Engelen woont’ om de Geest die psalmdichters als Asaf, Heman en Jeduthun had bezielde. Ook bad hij om een opgewekte en scherpziende schranderheid, een juist oordeel en een onvermoeide vlugheid, en om wering van eigenliefde ‘nopens de schadelyke voorkeuze van eigen opgaven en uitvindingen’.⁸³ Na het gebed ontving de voorzitter de goedkeuring van de staatsgemachtigden om een psalm ‘in omvraag’ te brengen en nam hij de overwegingen van de predikanten en die van de staatsgemachtigden ‘onderscheidenlijk’ in. Vervolgens werd unaniem

78 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, vii.

79 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 366, 367.

80 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 261, 262; De Bruin, *De Statenvertaling en zijn voorgangers*, 234-234.

81 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 298.

82 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 357.

83 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 391.

of bij meerderheid een besluit genomen.⁸⁴ Wanneer de stemmen staakten, hadden de staatsgemachtigden het eindoordeel. Dit behoefde niet al te vaak te gebeuren: slechts drie keer: bij psalm 86, 91 en 105.⁸⁵ Dit staken der stemmen kon gebeuren wanneer een van de commissieleden afwezig was en er dus een even aantal mensen aanwezig was, waardoor ‘de schaal in den evenaar hangen bleef’.⁸⁶

De staatsgemachtigden maakten overigens niet graag van hun bevoegdheid gebruik. Dat blijkt uit de toedracht op 20 februari 1773 toen psalm 32 geselecteerd moest worden. De predikanten kwamen er aanvankelijk niet uit, en de negende afgevaardigde gaf aan dat hij de meerderheid zou volgen omdat hij geen echte keus kon maken. De staatsgemachtigden maakten toen de twijfelende predikant erop attent dat hij door zijn provincie afgevaardigd was om psalmenberijmingen te verkiezen en niet om in dubio te staan.⁸⁷ Toen Van Iperen als voorzitter de beslissing over wilde laten aan de heren staatsgemachtigden, lieten zij blijken dat dit hun niet welgevallig was:

De stemmen waren gelyk, vier voor Voet en vier voor Ghijsen, en de voorzitter sprak van *Laus Deo*, om hunnen edelmogendheden de gelegenheid te geven ter beslissinge, maar merkende dat die heeren dit het liefst anders zagen, besliste hy en besloot dat de meerderheid van vijf psalmen nu aan den heer J.E. Voet den voorrang gawe.⁸⁸

Soms grepen de staatsgemachtigden in. Zo waren de predikanten behoorlijk lang in de weer met psalm 47:7. Men had dit vers geheel veranderd en vervolgens weer alles geschrapt om in een nieuwe zitting weer een nieuwe versie te kiezen, die men in de daaropvolgende zitting toch ook weer niet goed genoeg vond. De staatsgemachtigden vonden het welletjes en namen zelf de beslissing hoe het worden moest.⁸⁹ Ze staken ook weleens de helpende hand uit. Zo lukte het de predikanten niet goed om van de laatste regels van psalm 55:12 iets moois te maken.

Men beklaagde zich over zyne stomphed, en naauwelijks durfde men om meer geduld, bij de heeren commisarissen aanhouden. ’t Vers zou gebleven zijn, indien er zich raadsheer Hoog zich niet over ontfermd had.⁹⁰

Duidelijk is dat de staatsgemachtigden de touwtjes stevig in handen hadden. Toen de zomer naderde, begonnen zij druk uit te oefenen om haast te maken en dat was

84 Van Iperen, *Kerkekyke historie* I, 368.

85 Van Iperen, *Kerkekyke historie* II, 119; hier komt overigens een drukfout voor; er staat psalm LXXXVIII in plaats van LXXXVI; Van Iperen, *Kerkekyke historie* II, 155, 156; II, 215.

86 Van Iperen, *Kerkekyke historie* II, 215.

87 Van Iperen, *Kerkekyke historie* I, 440.

88 Van Iperen, *Kerkekyke historie* II, 116.

89 Van Iperen, *Kerkekyke historie* II, 16.

90 Van Iperen, *Kerkekyke historie* II, 40.

niet naar de zin van Van Iperen. Volgens hem leidde dit er toe dat ‘het oordeel aan sommige verstompte en den dichtluim uitdoofde’.⁹¹ Ook bepaalden de staatsgemachtigden wanneer het tijd was om de werkzaamheden voor die dag te beëindigen. Toen men klaar was met psalm 44 dachten de predikanten dat hun taak er voor die dag opzat. Maar de commissarissen oordeelden anders: ‘den lxxv sten [psalm] kwam nog ter baane’.⁹² Een andere keer werd er te weinig tijd gegund. Zo had men het niet gemakkelijk met psalm 22. In deze psalm moest het een en ander verholpen worden. De tweede regel bijvoorbeeld gaf ‘eenig zweemsel van Datheni-aanschen maatklank’. Men wilde het ‘keer op keer’ in de berijming aanpassen, maar het ‘glijpte door de vingers’. De ‘korthed des tyds liet niet toe al te kiesch te zyn’.⁹³ Dat Van Iperen zich opgejaagd voelde, is niet slechts een subjectieve ervaring. Aanvankelijk was er namelijk meer tijd gereserveerd voor de werkzaamheden. In de planning had men tijd ingeruimd tot en met september, terwijl de werkzaamheden uiteindelijk in juli al werden afgerond.⁹⁴

De predikanten werden niet in alle zaken gekend. Zo kwam er een ingezonden stuk binnen bij de commissie vanuit Friesland over de berijming van Antonius Deutekom. Deze Deutekom was in de zeventiende eeuw muziekmeester in Utrecht. Hij had een psalmbewerking uitgegeven waarin de onberijmde psalmen enerzijds door herhaling en anderzijds door samentrekking gezongen konden worden op de bekende psalmmelodiën.⁹⁵ Dit ingekomen stuk kregen de predikanten echter niet onder ogen. De staatsgemachtigden volstonden met het geven van een ‘vertellend verslag’ en er werd van de predikanten dan ook geen oordeel verwacht.⁹⁶

Wanneer een psalm verkozen was, kon men hier niet meer op terugkomen, tenzij de staatsgemachtigden dit noodzakelijk achtten. Voor het kiezen van een psalm had men tien criteria opgesteld: 1. Welke berijming komt het dichtst in de buurt van de bedoeling van de ‘gewijde dichter?’ 2. Welke berijming komt het dichtst bij de Statenvertaling? 3. Welke berijming voldoet het meest aan de begrippen van de hervormde godsdienst? 4. Welke berijming voldoet het beste aan de regels van de Nederlandse taal en dichtkunde? 5. Welke berijming is het duidelijkste, behoudens natuurlijk de aard van de poëzie? 6. Welke berijming komt het meest overeen met de vers-indeling van Dathen? 7. Welke berijming heeft de minste ‘versmeltingen en afkappingen?’ 8. Welke berijming spreekt de verbeeldingskracht het meeste aan? 9. Welke berijming heeft de minste uitbreidingen en aanvullingen en zo die gebruikt worden, zijn ze ontleend aan andere heilige dichters? 10. Welke berijming is het meest vloeiend en ongedwongen in woordschikking?⁹⁷

91 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 29.

92 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 8.

93 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 425.

94 KB, KW 129 A 20, f. 161.

95 *NNBWII*, 389.

96 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 355.

97 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 367, 368.

Uit deze tien criteria blijkt dat men het meeste belang hechtte aan de inhoudelijke kant van de zaak. Bijbels-theologische en dogmatische argumenten gaan voor poëtische. Vooral aan dat laatste heeft Van Iperen zich wel eens gestoord:

Onder anderen werd er ook gerept van rechtzinnige en onrechtzinnige uitdrukkingen, en als die snaar geroerd werd, kwam het vooroordeel wel dra te voorschyn, ter omhelzing van Voets rymwerk, 't geen meest uit den schoot der Hervormde Kerk gekomen was.⁹⁸

Toch hield men in de praktijk wel degelijk rekening met poëtische redenen. Bij de verkiezing van psalm 2 waren er predikanten die voor Voet opteerden, hoewel zij meer waardering hadden voor het werk van Laus Deo dat zij 'stout en fraai stuk' vonden. Toch ging hun voorkeur uit naar Voet, omdat Laus Deo 'te hoog vloog, en te veel afdwaalde'. Maar bij nader inzien vond men in de berijming van Voet 'dat vuur en leven niet' dat de onberijmde psalm in zich had. Daarom werd alsnog voor Laus Deo verkozen.⁹⁹ Bij psalm 89:2 van Voet had men geen bezwaren wat de inhoud betreft, maar men bespeurde er wel 'een zeer kaal onrym, met rymklanken zonder poesy', en 'zagsmanieren' die niet voldeden.

Ik heb aan mynen knegt
Wien ik heb uitverkooren
Aan David, in myn gunst, by eede toegezwooren
Ik zal van kroost tot kroost tot d'allerlaatste dagen
Uw zaad bevestigen en uwen rykstroon schraagen.

De 'bressen' die hierin worden gevonden, worden als volgt 'toegemuurd':

Ik heb, aan mynen knegt
Aan mynen uitverkooren
Aan David in myn gunst, met eenen eed gezworen
Ik zal van kind tot kind, tot aan het eind der dagen
Uw zaad bevestigen, en uwen rijkstroon schraagen.¹⁰⁰

De verbeteringen gingen voor Van Iperen soms niet ver genoeg; hij noemde mensen die vast wilden houden aan bepaalde formuleringen ten koste van poëtische kwaliteiten 'allernauwgezetsten op het behouden van al'.¹⁰¹

Men deed ook wel pogingen om het karakter van de oosterse poëzie in de berijming tot uitdrukking te brengen. In de berijming van psalm 46 stond 'Gods wil

98 Van Iperen, *Kerkekyke historie* II, 26.

99 Van Iperen, *Kerkekyke historie* I, 371.

100 Van Iperen, *Kerkekyke historie* II, 68.

101 Van Iperen, *Kerkekyke historie* II, 186.

verbreekt de taaie bogen. Men meende hierin meer met een 'Godgeleerde bovenna-tuurkunde' van doen te hebben dan met de 'oosterse en schilderende dichtkunst'. Daarom bewerkte men de zin tot: *God stilt alom de ooreloogen/ zijn arm verbreekt de taaie bogen*. Ook had men oog voor de wijze waarop de regels eindigden. Zo heeft psalm 3 in de berijming van Voet de volgende regels: *ik zal bemoedigd door/ zijn liefdeblijken voor*. De predikanten meenden dat iets dergelijks wel mogelijk is in een gedicht, maar dat zoiets niet in een lied kan voorkomen. Het werd dan ook gewijzigd in: *ik zal vol heldenmoed/ daar mij zijn hand behoed*. Van Iperen stelde dat wanneer de predikanten toen bedacht waren geweest op de invoering van de korte zingtrant als mede op de interludia van het begeleidende orgelspel, men nog meer van dergelijke noodzakelijke verbeteringen zou hebben doorgevoerd.¹⁰² Hiermee geeft hij aan dat men vooral dichtkundig naar de psalmberijmingen keek, maar minder oog had voor de muzikale aspecten.

De berijming van Datheen is nog niet helemaal uit de gedachten geweest. Hoewel gekscherend, kwam zij toch nog ter sprake bij de verkiezing van psalm 23. Voet kwam niet in aanmerking, maar wel waren er twee afgevaardigden die zich uitspraken voor Ghijzen. Eén van de predikanten sprak toen uit, dat wanneer men niet voor *Laus Deo* zou kiezen, hij Datheen zou voorstellen. 'Die aartigheid baard wel haast negen stemmen voor *Laus Deo*'.¹⁰³ Dat bij deze arbeid ook meningsverschillen ontstonden, viel niet te voorkomen. Zo was er het 'vriendelijk krakeel, tusschen de heeren Schutte en Hinlopen, gelijk iets dergelijks wel meer gebeurde tusschen die en andere leden'.¹⁰⁴

De predikanten als kleermakers, rechters, dokters, smeden en metselaars

Het werk viel aanvankelijk niet mee. Alle begin is moeilijk. 'Elk had zyne opgave, 't werk was nieuw en vooreerst het bepalen van de beste opgave moeilyk'.¹⁰⁵ Pas tijdens de vijftiende zitting kregen de predikanten de slag te pakken en kwam er tot hun blijdschap schot in de zaak. Zij feliciteerden elkaar en dankten de Allerhoogste met 'eene Gode verheerlykende en streelende vergenoeginge'.¹⁰⁶ Over de wijze waarop de rijmpsalmen werden beschaafd, gaf Van Iperen soms wonderlijke omschrijvingen. De ene keer ziet hij de predikanten als smeden en wordt een psalmberijming op het aanbeeld gelegd, of onder de vijl gebracht. Een andere keer zijn de commissieleden kleermakers en wordt een psalm gezuiverd van een slordig ingenaaide rijmlap. Soms zijn ze hoveniers en moet er gesnoeid worden.¹⁰⁷ Ook vergelijkt hij de commissie met een rechtbank:

102 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 374.

103 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 416.

104 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 152.

105 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 369.

106 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 396-397.

107 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 466, II, 46, 85, 110, 227.

Thans werd de LIV psalm ter vierschaar ingeleid. De rechters vonden de bezwaarnissen, welke men, tegen het eerste vers, inbracht, vry gewichtig.¹⁰⁸

Nu eens zijn ze metselaars, dan weer geneesheren en was een psalmberijming ‘zeer krank’ maar door hen ‘spoedig genezen’.¹⁰⁹ De ene keer moest een psalm worden gepolijst, een andere keer worden uitgeborsteld.¹¹⁰

Hoewel Van Iperen het commissiewerk niet altijd als een gemakkelijke bezigheid heeft ervaren – zo vergelijkt hij het verkiezen van een psalm ook een keer bij het ‘afhaspelen van een kluwen’¹¹¹ – kwam er toch ook humor om de hoek kijken. De predikanten gniffelden over diverse passages in de berijmingen. Bij de behandeling van psalm 102, gekozen uit *Laus Deo*, kwam men de frase tegen:

want myn leeftyd is in weenen
als een ydle rook, verdweenen.

Dit zou volgens Van Iperen betekenen dat de dichter in de Oostenrijkse hoofdstad onzichtbaar zou zijn geworden. Daarom wordt de zin veranderd in ‘door weenen verdwenen’.¹¹² Ook vond men iets koddigs in psalm 59 die door *Laus Deo* als volgt was berijmd: ‘ontwaak, bezoek all ‘d onbesneen/ bezoek en straf hen een voor een’. Men achtte het niet geschikt voor ernstig kerkgezag. En wijzigde het derhalve in: ‘ontwaakt, en straf dit heidendom/ dat niemand uwe wraak ontkom’. Het gezelschap werd nog vrolijker aan het eind van de psalm, in de woorden van Van Iperen:

Men lachte bijkans, over het belagchen van dien woesten drom, te pas gebragt, om te rymen op heidendom, op het einde van het vierde vers, met verwaarloozing van den toekomenden tyd, in het Gouden Kleinood des koninglyken dichters, te vinden. Men stelde met Zeeland: zult hen belachen, en den spot/ haast dryven met al ‘t heidensch rot.¹¹³

Bestudering van de grondtekst

Bij het beschaven van de berijmingen raadpleegde men niet alleen de Statenvertaling, maar ook de grondtekst. Reeds bij de eerste psalm kwam men tot de conclusie dat men de berijming in overeenstemming moest brengen met de grondtekst. Wanneer men bezig is met psalm 6, gekozen uit *Voet*, ziet men dat het woord ‘want’ in de berijming is weggelaten, terwijl dat er in het Hebreeuws toch echt staat. Het raadplegen van de grondtekst blijkt ook bij psalm 53. Evenals psalm 14

108 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 35.

109 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 146, 167.

110 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 273, 304.

111 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 30.

112 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 211.

113 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 51.

werd deze gekozen uit Voet. Voet begint het tweede vers met: 'De Heer die 't recht met kracht verdedigd, sloeg'. De predikanten komen tot de conclusie dat in de grondtekst in de vierthende psalm JHWH staat, maar hier in psalm 53 'elohim', derhalve vervangt men 'Heer' door 'God'.¹¹⁴ Het is opmerkelijk dat Van Iperen deze zaken vooral beschrijft bij de berijming van Voet. Bekend is dat medecommissielid Rutger Schutte voor Voet een vertaling van de psalmen had vervaardigd.¹¹⁵ Dat Van Iperen dit allemaal zo uitvoerig vermeldde kon nog wel eens een steek onder water zijn. Schutte had immers ooit kritiek geuit over een dichtkundig werkje van Van Iperens hand over de profeet Obadja. De eergevoelige Van Iperen was dit vast niet vergeten.

Biologie en mythologie

Soms kregen de predikanten bij hun werk met biologie te maken. Zo bogen zij zich over het vraagstuk van de eenhoorn, naar aanleiding van psalm 29: 3, die uit *Laus Deo* gekozen was. De eenhoorn gaat wellicht terug op Indische mythen.¹¹⁶ Een beschrijving komt voor het eerst voor in de *Indika* van Ktesias van Knidos, een schrijver die rond 400 voor Christus leefde. Het werk is slechts fragmentarisch overgeleverd door een Byzantijnse geleerde uit de negende eeuw. De eenhoorn wordt beschreven als een wilde ezel, die een wit-zwart-rode hoorn draagt. Het hebreeuwse woord 're'em' dat in psalm 29 gebezigd wordt, werd door de Septuagint, de Griekse vertaling van het Oude Testament, vertaald met *monokeros*, uitgekend het woord voor 'eenhoorn'. In de achttiende eeuw werd in de grote natuurhistorische werken van Linnaeus en Buffon niet meer gesproken over de eenhoorn, die had men klaarblijkelijk uit de natuurlijke historie verbannen en naar het rijk der fabelen verwezen.¹¹⁷

De predikanten verkeerden echter in dubio. Moesten zij 'eenhoorn' laten staan of toch kiezen voor een andere vertaling van het hebreeuwse woord 're'em', dat volgens de 'zeer ver gevorderde oostersche taalkunde', en zelfs volgens de 'opvattinge onzer geeerde kantteekenaars', een soort van oosterse runderen of stieren betekende. Men koos er voor om de 'eenhoornen' van *Laus Deo* te vervangen door 'wilde stieren'.¹¹⁸ Maar blijkbaar waren de predikanten toch niet geheel overtuigd, want niet lang daarna discussieerde men opnieuw over dit punt. Uiteindelijk werd beslist in het voordeel van de wilde stieren.¹¹⁹ Alhoewel Van Iperen ervan overtuigd was dat in dit geval aan stieren gedacht moest worden, geloofde hij wel in het bestaan van eenhoornen. Zo

114 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 43.

115 Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte*, 269.

116 M. Philippa, F. de Brabandere en A. Quak, *Etymologisch woordenboek van het Nederlands* I (Amsterdam 2003) 660.

117 W.P. Gerritsen, *De eenhoorn der geleerden. Het debat over het bestaan van de eenhoorn van de zestiende tot de negentiende eeuw. Catalogus bij een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek, 29 augustus-22 september 2002* (Leiden 2002) 10-12, 47.

118 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 446.

119 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 452.

nam hij in zijn *Kerkelyke Historie* in een noot op dat bij J. Bell, *Reize van Petersburg naar China*, gesproken werd over een hert in Siberië dat een bruingedraaide hoorn op zijn kop had.¹²⁰

Zijn geloof in eenhoornen behoeft ons niet geheel te verbazen, want ook hierin blijkt hij een trouw volgeling van Leibniz te zijn die vasthield aan het bestaan van eenhoornen in zijn werk *Progogaea, sive de prima facie telluris et antiquissimae historiae vestigiis in ipsis naturae monumentis dissertatio*. Een werk dat pas in 1749 en dus postuum verscheen, daar Leibniz het vanwege zijn onorthodoxe visie op de schepping niet had durven publiceren.¹²¹

Dat men rekening hield met de ‘natuurlijke historie’ bleek ook op de 43^e zitting, toen men de berijming van psalm 49 onder handen nam. Men had bedenkingen bij de regel ‘het vee, dat in zijne dwaasheid smooft’. In de natuurlijke historie had men hiervan nog geen voorbeelden aangetroffen. De regel werd daarom gewijzigd in: ‘schoon hij zich op dees aard in wellust baadt/ en ieder roemt zijn weeld en overdaad/ dan gaat hij als de beesten ras verloren’.¹²²

Een andere zaak is het daadwerkelijke mythologisch aspect dat in bepaalde psalmen aan de orde komt. Zo wordt bijvoorbeeld in psalm 74:13 en 14 gesproken over draken en over de Leviathan, een veelkoppig monster dat in de zee leeft. In de berijming van Dathen werd gezongen over draken en monsters, zonder daar verder een interpretatie aan te geven. De berijming van 1773 doet dit wel.

Gij spleet weleer de Schelfzee door uw kracht
Gij hebt den kop der woest' en felle draken
Het vrees'lijk heir, dat Isrel dorst genaken
In 't hart der zee verbroken door uw macht

Uw sterke hand heeft 's Leviathans woen
Betoombd, gestuit, deed Farao bezwijken
Waar 't woest gediert, aan duizenden van lijken
Op 't dorre strand zijn rooflust mocht voldoen

Volgens R. Bosch kon men in de achttiende eeuw met een beschrijving van dergelijke dieren en draken niet meer uit de voeten en kwam men tot een nieuwe interpretatie. Hij noemt als voorbeeld de Franse benedictijnse geleerde Antoine Augustin Calmet (1672-1757), die in zijn exegese deze mythologische voorstelling laat slaan op de tocht van Israel door de Schelfzee. De draken staan symbool voor de Egyptenaren en de Leviathan is beeld voor farao.¹²³ Bosch meent dat deze ‘verlichte’ exegese terugkomt in de psalmberijming, waar eveneens farao en Egyptena-

120 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 446.

121 Gerritsen, *De eenhoorn der geleerden*, 44-46.

122 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 21.

123 Bosch, *En nooit meer oude psalmen zingen*, 94, 95.

ren met draken en de Leviathan worden vergeleken.¹²⁴ Het is echter ook mogelijk dat de psalmberijmers dicht bij huis zijn gebleven en eenvoudigweg de kanttekeningen op de Statenvertaling hebben gevolgd. Deze interpreteerden reeds de zee als de Schelfzee en de draken als de trotse oversten van Farao. In de Leviathan zag men een beeld voor Farao, omdat de Leviathan voornamelijk bij de profeten als aanduiding voor tirannen stond.¹²⁵ Waarschijnlijk volgden de kanttekenaars Calvijn, die deze opvatting was toegegaan.¹²⁶ De interpretatie dat de Leviathan Farao voorstelt en de draken de Egyptenaren zijn, is dus ouder dan de Verlichting.

Dogmatiek

Onvermijdelijk speelde de dogmatiek een rol bij het bijschaven van de psalmen. Bij psalm 74 was het woord ‘eewigheid’ inzet voor een wijziging. Lemke had erop gewezen dat het woord ‘eewigheid’ op een verkeerde wijze in verband gebracht kon worden met het besluit van Gods verwerping.¹²⁷ *Laus Deo* had namelijk berijmd:

Waarom o God hebt gij in eewigheid
ons van uw gunst en onderstand verstoken?

Lemke wijzigde dit in:

Waarom o God, zijn wij in eewigheid
van uwe gunst en onderstand verstoken?

Zo wilde men voorkomen dat onder het zingen zou worden gedacht aan een van eewigheid af actief verwerpen door God. Overigens zou dit ook vast niet de bedoeling zijn geweest van *Laus Deo*. Zeker bij *Laus Deo* vond men het nodig om verschillende begrippen over God bij te schaven. In de reeds eerder genoemde psalm 2 wordt over God gesproken door gebruik te maken van het onpersoonlijke begrip ‘oppermacht’. De predikanten wijzigden dit in ‘Opperheer’. Ook classificeerde men de term ‘Godheid’ die in de bundel voorkwam als ‘bovennatuurkundig en afgetrokken voor de poësy’.¹²⁸

124 Bosch, *En nooit meer oude psalmen zingen*, 102.

125 *Biblia, dat is de gantsche H. Schrifture, vervattende alle de canonijcke boeken des Ouden en des Nieuwen Testaments, door last der hoog mog. heeren Staten Generael van de Vereenigde Nederlanden, en volgens het besluit van de Synode Nationael, gehouden tot Dordrecht in de jaren 1618. ende 1619. uyt de oorspronckelike talen in onse Nederlandsche tale getrouwelick over-geset* (Amsterdam 1657, facsimile uitgave) f. 257; *Statenvertaling met Kanttekeningen II* (Houten herdruk 1980) 144.

126 Joannis Calvinus, *Magni theologi commentarii in librum psalmorum nec non in Jesaiam propheti-cam* (Amsterdam 1667) 280; W. de Greef, *Calvijn en zijn uitleg van de psalmen. Een onderzoek naar zijn exegetische methode* (Kampen 2006) 133.

127 Van Iperen, *Kerkelyke historie II*, 106.

128 Van Iperen, *Kerkelyke historie II*, 372

In psalm 5, eveneens uit *Laus Deo*, wordt van God beweerd dat hij zich geduldig gedraagt: ‘Gedraagt g’o God u nog geduldig?’ Dit wordt gewijzigd in: ‘draagt Gij o God! hen nog geduldig?’ In psalm 91, eveneens in de berijming van *Laus Deo*, wordt God onpersoonlijk weergegeven met ‘alvermogen’. Dit werd gewijzigd in: ‘den hoogsten koning’.¹²⁹ In psalm 93, weer gekozen uit *Laus Deo*, komt de term ‘Algoedheid’ voor: ‘Uw heilbeloft’ Algoedheid, zal bestaan’. Dit wijzigde men in ‘Al wat Gij ooit beloofd hebt, zal bestaan’. Van Iperen zelf heeft bij psalm 102 ook een dergelijke persoonsverbeelding bijgeschaafd. Zo werd de zin

d’ Almacht heeft mij neer doen bukken
door ’t gewigt der ongelukken

door hem verbeterd in:

Ach den Heer heeft mij doen bukken
voor ’t gewigt der ongelukken.

Tevens werd de klaagtrant die in de psalm opgesloten zit meer expliciet tot uitdrukking gebracht.¹³⁰

Aansluiting zoeken bij taalveld van de Statenvertaling

In navolging van het tweede criterium probeerde men zoveel mogelijk te blijven in het taalveld van de Statenvertaling. In psalm 2 wilde men het woord ‘touwen’ laten staan en werden de woorden ‘bevinge’ en ‘kussen’ die door *Laus Deo* waren weergegeven met ‘siddrend’ en ‘omhelst’ in ere hersteld. Ook meende men dat ‘neervellen voor onze oogen’ zwakker was dan ‘verdelgen voor aller oogen’. Opvallend is dat men het woord ‘hemelbogen’ dat voorkomt in Voets berijming van psalm 8 liet staan, terwijl men haast het gehele derde vers waarin dit woord voorkomt, veranderde. De benaming hemelbogen komt in de Statenvertaling niet voor, maar wellicht was men zo onder de indruk van de vorderingen in de sterrenkunde dat men het een gepaste benaming vond.

Waar men ook op lette, was het bevattingsvermogen van de gemeenteleden. Zo luidde de berijming van psalm 115 bij *Laus Deo*:

Nooit geeft hun mond het allerminst geluid
Hun schynbaar oog, waarop de lichtstraal stuit.

Volgens Van Iperen moest de betekenis van deze laatste regel voor de zingende gemeente nogal duister zijn. Men kon immers niet verwachten dat de mensen op de hoogte waren van de optica van Newton. Daarom wijzigde men de berijming als volgt:

¹²⁹ Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 181.

¹³⁰ Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 213-214.

Zij hebben wel een mond, doch die niet spreekt
Wel ogen, doch waaraan 't gezicht ontbreekt.

Een groot karwei was het berijmen van de 119^e psalm. Gezien de omvang besloot men om de eerste aanzetten tot verbetering van de psalm de leden afzonderlijk thuis te laten verrichten. Daartoe werd de psalm verdeeld. Deze psalm is opgebouwd volgens de 22 letters van het Hebreeuwse alfabet. De eerste acht zinnen beginnen met de letter *Aleph*, de volgende acht zinnen met de letter *Beth* enz. De reden van een dergelijke opbouw is onbekend, wellicht moeten wij denken aan een geheugensteun.¹³¹ De achttien eerste zangdelen werden onder alle negen predikanten verdeeld, ieder kreeg er twee toebedeeld. Uiteraard ging de verdeling weer naar rang van de predikanten. De laatste vier zangdelen moesten de vier eerste predikanten erbij nemen. De verzen met de letters *Zaiin*, *Heth* en *Taw* kwamen voor rekening van Van Iperen.¹³² Hierna werd het verdere schaaferk voortgezet door twee commissies van predikanten: in de eerste hadden zitting Van de Berg, Schutte, Van Spaan en Van Iperen, de tweede werd gevormd door de overige predikanten. Ook met de laatste psalm ging het niet van een leien dakje. Men had een menigte van proeven gemaakt voordat de uiteindelijke versie gereed was.¹³³ Voor de predikanten was het een bijzonder moment toen zij het psalmboek geheel klaar hadden:

En zoo liep het geheel psalmboek, 's middags ten een uuren, ten einde, waar over de leden der Vergaderinge elkanderen geluk wenschten, en de Goddelyke Goedheid loofden.¹³⁴

De gezangen

De psalmbundel was ook nog enkele gezangen rijk. Ook hierover heeft men zich gebogen. Het is opmerkelijk dat een groot aandeel gekozen werd uit Ghijsen: zes gezangen zijn afkomstig uit zijn bundel, terwijl er van Voet vier en van Laus Deo slechts twee zijn opgenomen. Dat betekent dat de helft van het aantal gezangen uit Ghijsen is genomen. De reden is niet dat men zo opgetogen was over de gezangen van Ghijsen, maar omdat er geen andere voorhanden waren: 'de zangstukjes, welke men alleen uit Ghijsen neemen kon'.¹³⁵ Zowel Voet als Laus Deo hadden niet de bedezang voor de predikatie, bedezang voor het eten, dankzang na het eten, morgen- zang en avondzang opgenomen. Men was dus wel genoodzaakt om deze uit Ghijsen te kiezen.¹³⁶ De morgenzang van Ghijsen wordt bijna in zijn geheel gewijzigd, zodat

131 H.J. Kraus, *Psalmen I. Biblischer Kommentar zum Alten Testament* (Neukirchen-Vluy 1978) 36.

132 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 25-27.

133 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 334.

134 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 345.

135 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 337, 342, 344, 348.

136 *Het boek der Psalmen nevens de gezangen by de Hervormde Kerk in gebruik: allen, volgens de gewone zangwyzen opnieuw in dichtmaat gebragt door een kunstgenootschap onder de zinspreuk Laus Deo Salus Populo* (Amsterdam 1760) 500-511; Joannes Eusebius Voet, *Proeve eener nieuwe beryming*

er haast een nieuw gezang ontstaat.¹³⁷ De *bedezang voor het eten* blijft daarentegen bijna geheel ongewijzigd, slechts drie woorden worden enigszins aangepast: ‘dat wy ons draagen als ’t behoort’ wordt gewijzigd in ‘dat w’ons gedraagen als ’t behoort’.¹³⁸

Er is nog even sprake geweest van een uitbreiding van de berijming van de tien geboden. In de berijming van Datheen wordt de inhoud van vier geboden in één vers weergegeven:

Doodslag en toorne zult gij mijden
Al onkuischheid vliedt en afbreekt
Steelt niet, al moest gij gebrek lijden
Geen valsch getuigenisse spreekt

Lemke opperde om van ieder gebod een afzonderlijk vers te berijmen. Voordeel daarvan was dat bij de behandeling van de geboden in de catechismuspreek het betreffende gebod ook gezongen kon worden. De meningen binnen de commissie waren echter dusdanig verdeeld dat de commissarissen besloten om het bij de ‘oude schikking’ te laten.¹³⁹ Van Iperen maakte in zijn *Kerkelijke historie* niet kenbaar wat zijn mening was. Dat is opmerkelijk. Meestal stak hij zijn mening niet onder stoelen of banken. Het zou een mooie gelegenheid zijn geweest om zijn voorkeur voor de gezangen te ventileren, maar hij liet dat na.

Soms was het bij het beschaven van de gezangen ook zaak om goed te tellen. Dit was het geval bij de *De Lofzang van Zacharias*, die gekozen werd uit *Laus Deo*. In deze bundel had de lofzang meer lettergrepen dan die van Datheen. Van Iperen werd samen met Van den Berg en Lemke opgedragen om er een oplossing voor te vinden.¹⁴⁰ Dat viel nog niet mee. Men zag zich genoodzaakt om de hele berijming om te gooien teneinde er een lopend geheel van te maken. Hoe ingewikkeld het was, blijkt uit de beschrijving in het verslag van de staatsgemachtigden:

De gecommiteerden die hiermeede belast waren hadden de vier eerste regels van elk vers over ’s hands gesteld, omdat deze verwisseling van rijmklanken beter met de muziek overeen komt en den laatste sleependen regel, die in *Laus Deo* ’t getal der muziektoon bij Dathenus te boven gaat, in een staanden regel veranderd, terwijl de alleenstaande zevende regel van het eerste vers naar den rijmklank van dien zelfden regel in het tweede vers, en de zevende regel van het derde vers naar den rij van de zevende regel van het vierde vers veranderd zal worden.¹⁴¹

van het boek der psalmen ontworpen door Joannes Eusebius Voet, Beschaafd, vervoltooid door een Genootschap van Godgeleerden, Taal- en Dichtminnaars te samen leden der gereformeerde kerk in Nederland (Den Haag 1763) 542-554.

137 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 358.

138 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 359.

139 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 338.

140 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 350-351.

141 ZA, Staten van Zeeland, inv. 3056, 161.

Het eigen geschrift van David

Bijzondere bemoeienis had Van Iperen met het zogenaamde *Eigen Geschrift van David*. In de Septuagint, wordt het psalmboek afgesloten met een slotpsalm die luidt: 'houtos ho psalmos idiographos eis Dauid'.¹⁴² Het Griekse dichtstuk, waarvan overigens twee oudere Hebreeuwse versies bewaard zijn gebleven in de Dode Zeerollen te Qumran, was door Abraham van der Meer, tijdens de synode van Dordrecht 1618-1619 raadsheer bij het Hof van Holland, vertaald en berijmd. Het had een plaats gekregen achter Datheens psalmboek.¹⁴³ Van Iperen vroeg wat er met dit gezang moest gebeuren.¹⁴⁴ Na enig beraad kreeg hij de opdracht om het opnieuw te berijmen vanuit het Grieks.¹⁴⁵ Toch wist men eigenlijk niet wat men er mee aan moest. Behoorde het nu wel of niet tot de bundel? De meningen waren verdeeld en uiteindelijk besloot men op last van de staatsgemachtigden om de keuze te laten aan de Staten-Generaal.¹⁴⁶ *Het Eigen Geschrift van David* zou op een los vel bij het autographon van de nieuwe bundel bijgevoegd worden en aan de Staten worden aangeboden 'om dat hetzelfde in vele huisgezinnen gebruikt wordt'.¹⁴⁷ Aanvankelijk had Van Iperen het *Eigen Geschrift van David* in verzen van tien regels berijmd. Maar daar het reeds in de berijming van Datheen gezongen kon worden op de wijze van psalm 19, waar elk vers 12 regels kent, werd ieder vers door Van Iperen nog met twee regels uitgebreid.

Ik was een jongeling
 Nog teder en gering,
 By broedren laag geacht:
 Men had my, in het veld,
 Tot herder aangesteld;
 Daar hield ik steeds de wacht,
 En weidde 't wollig vee:
 Toen maakt ik, wel te vree,
 Een harp met eigen handen;
 Ik greep het snaarentuig;
 'k Zong psalmen, van 't gejuich
 Weërgalmden onze landen.

142 Alfred Rahlfs, *Septuaginta* II (Stuttgart 1979) 163, 164.

143 F. García Martínez en A.S. van der Woude, *De rollen van de Dode Zee, ingeleid en in het Nederlands vertaald* I (Kampen 1994) 363, 371-372; *BWN* V, 143.

144 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 344.

145 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 348.

146 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 348.

147 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 390.

Wat blijdschap! welk een' eer,
 Dat zelfs de Hemelheer
 Wou luistren naar 't geklank
 Van myne harp en stem!
 Myn lied behaagde Hem,
 En 'k zei zyn goedheid dank.
 Hy had my 't ryk besteld;
 Men riep my uit het veld,
 Van achter 's vaders schaapen;
 Ik kwam en stond bedeesd,
 Verlegen en bevreesd;
 God werd mijn schild en wapen.

Der broed'ren schoon gelaat,
 Noch kracht kwam hun te baat,
 Geen moed, geen krygsbeleid:
 Gods knecht ging hen voorby,
 Maar groett' en zalfde my;
 Toen rees myn dapperheid.
 Toen voeld' ik eenen gloed
 Van heil'gen heldenmoed;
 Ik ging den Reus bevechten:
 Ik velde hem ter aard,
 'k Versloeg hem met zyn zwaard,
 Tot eer van 's Heeren knechten.¹⁴⁸

Voor Van Iperen moet het jammer zijn geweest dat het lied geen vaste plaats in het *autographon* heeft gekregen. Het lied werd in de eerste drukken van de Staatsberijming niet opgenomen. In zijn *Kerkelyke historie* noemt hij het gezang nog een keer bij de liederen die vanouds gezongen zijn in de kerk. Wellicht wilde hij deze manier een lans breken voor het zingen van dit gezang en tegelijk reclame maken voor zijn eigen bijdrage.¹⁴⁹

8.6. Van Iperens voorkeur

Aan welke bundel gaf Van Iperen de voorkeur? Dat het niet de honigraat van Ghijzen was, hebben wij al vernomen. Ook in zijn *Kerkelyke historie* stak hij zijn afkeer niet onder stoelen of banken. Hij kon het niet laten om af en toe tussen neus en lippen door te vermelden: 'Ghysen kwam in geene aanmerkinge'¹⁵⁰ of 'Ghysen lydte

148 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 388, 389.

149 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 34, 35.

150 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 369.

veel aanstoets'.¹⁵¹ Ook wanneer de berijming van Ghijsen wel werd verkozen, gaf hij in zijn in *Kerkelyke historie* doorgaans aan dat hij niet gelukkig was met deze keuze, zoals bij psalm 4:

Men wormde en deed zyn uiterste best, om, zoo veel als mogelyk was te behouden, maar 't gelukte niet (...) ik weet niet of wel eene psalm aan het kerkelyk genootschap zoo veel arbeid gekost hebbe. Ja het begon zelfs te vreezen, dat er, in 't vervolg weinig van Ghijzen in aanmerkinge zou kunnen komen.¹⁵²

Zelfs de 'zachte verbeteringe' die hij toen ter tafel bracht, kon niet volstaan. Van Ghijsens berijming van psalm 4 is uiteindelijk maar één versregel authentiek opgenomen: 'Vertrouwt op Hem want Hij is goed'.¹⁵³ Van Iperen meldde verder dat men soms 'walgde van verschillende frasen'.¹⁵⁴ Sommige zegswijzen van Ghijsen waren 'weinig beter dan de aloude Datheniaansche keurigheit'.¹⁵⁵ 'Flauwe en oneigenaartige spreekwyzen misstonden'.¹⁵⁶ De verkiezing van psalm 100, die met eenparigheid van stemmen geschiedde, noemde hij een noodlot:

De Csten psalm had een ander noodlot: want slegts een enkel lid sprak van de uitmuntendheid van *Laus Deo* boven Ghijzen, maar de overigen waren zeer voor Ghijzen, of ten minsten zy hadden er niets tegen, dat men Ghijzen naame, eindelijk, dat gedeelte uit Ghijzens honingraat werd, met volle eenparigheid ten openbare kerkdienste geheiligd.¹⁵⁷

De verkiezing van psalm 150, die unaniem voor Ghijsen was, voorzag hij van het commentaar dat deze eenparige stemming voor Ghijsen niet zozeer op inhoudelijke gronden is geschied, maar om het 'tiental' van Ghysen vol te maken, en omdat bij de andere berijmingen ook behoorlijke verbeteringen noodzakelijk waren.¹⁵⁸

Ten opzichte van Voet stond hij ambivalent. Verschillende keren werd unaniem voor Voet gekozen, dus dat betekende dat ook Van Iperen aan Voet zijn stem gaf. Overigens was dat niet omdat hij dan content was met Voet.¹⁵⁹ Unanimiteit kwam soms voort uit een tweede keus. Bij psalm 51 bijvoorbeeld tekende Van Iperen in de marge van zijn boek aan: 'bedenkelyke verkiezinge van psalm 51'. Die bedenkelijkheid bestond voor hem uit het feit dat het weinig gescheeld had of men had voor *Laus Deo* gekozen omdat deze psalmberijming een 'schoonere poezij' bevatte.

151 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 145.

152 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 375, 367.

153 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 377.

154 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 110.

155 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 110.

156 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 145.

157 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 193.

158 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 333

159 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 373.

Dat Laus Deo toch de boot miste en men uiteindelijk eenparig voor Voet koos, kwam omdat de berijming van Laus Deo niet evenveel strofen had als Datheen en vanwege de 'hervormde leerstellingen'.¹⁶⁰

Lang niet altijd was hij blij met Voet. Zo noteerde hij bij psalm 94:

Uit het beschaaven van het XCIVste psalmlied, 't geen met de meerderheid tegen wil en dank der overige leden, uit het psalmboek van den heer Voet genoomen was, scheen de huiverigheid dier heeren daaromtrent gebillijkt te worden, want men vond zich nu verplicht, om genoegzaam alles om te keren.¹⁶¹

Meerdere keren meldde Van Iperen dat de verkiezing voor Voet voortvloede uit het feit dat deze berijming 'uit den schoot der Hervormde Kerk' stamde en werd dus bij de verkiezing uit Voet meer gekeken naar de leer dan naar de poëtische kwaliteiten. Hij kon dan niet nalaten te melden dat men er nog een hele dobber aan had om van deze berijming iets te maken:

men kon echter niet merken, dat de voorkeuze, welke zoo dikwerf, aan den arbeid van den heer Voet, gegeven werd, den arbeid der psalmtueters verminderte. O neen!¹⁶²

Zijn sympathie lag duidelijk bij Laus Deo. Hij stemde 69 keer voor deze berijming, terwijl hij 47 keer voor Voet stemde en 10 keer zijn voorkeur aan Ghysen gaf.¹⁶³ Hij liet zich over het werk van de 'Amsterdamsche kunstgenooten' meestal lovend uit. Hij prees de berijming vanwege de dichtkunst. Zo schreef hij bij psalm 61 'de dichtmaat was ook zoo moeilyk, dat men dit Gedicht voor een pronkstuk hield'.¹⁶⁴ Wanneer bij meerderheid toch gekozen werd voor een andere berijming was hij meermalen teleurgesteld:

By 't verkiezen van den XCVIIIsten, op last van hun edelmogenden, rees een groot verschil van gevoelens. En, by de eerste omvrage, was het twyffelachtig, wie van beiden, Voet of Laus Deo, den voorrang behouden zou? Dan eindelyk verklaarden zich vyf stemmen voor Voet, 't geen de vier andere leden bewonderden, omdat zy meenden al te veel overwichts in het Dichtstuk der kunstgenooten ontdekt te hebben.¹⁶⁵

160 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 14.

161 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 187.

162 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 76.

163 Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte*, 301.

164 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 56.

165 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 186.

Bij de verkiezing van psalm 84 achtten haast alle predikanten de drie bestaande berijmingen inferieur. Verschillende predikanten opperden daarom om ditmaal voor Ghijsen te kiezen, omdat ook aan de andere twee berijmingen veel gesleuteld moest worden. Van Iperen stelde toen voor om niet alleen op poëtische aspecten te letten maar ook in overweging te nemen welke berijming het beste aansloot bij de melodie.

Men was er niet op bedacht geweest; en dus vond die aanmerkinge geen ingang. Evenwel het faalde weinig, of de kunstgenooten waren gekoozen, wegens de kunstige en aangenaamste zing en rymwijze; indien niet andere begrippen eene stem meer aan Voet verzorgd hadden.¹⁶⁶

Zijn sympathie voor *Laus Deo* betekende echter niet dat hij zonder meer voor deze berijming koos. Soms moest hij er zelfs toe overgehaald worden om toch voor *Laus Deo* te stemmen. Bij de verkiezing van psalm 56 waren het de ‘oordeelkundige vertogen’ van Lemke, Van Binnenvest en Lubbers die hem er toe overhaalden.¹⁶⁷ Soms had hij ook bedenkingen bij *Laus Deo*, omdat deze berijming te ver van oorspronkelijke betekenis afweek.¹⁶⁸

Ook was Van Iperen zich bewust van de beperkingen van *Laus Deo*. Zo meldde hij dat aan psalm 91 wel het nodige verbeterd moest worden, omdat men ‘zeer veel van den schoonen zwier des Goddelyken dichters’ had verminderd. Ook stelde *Laus Deo* het begrip ‘almacht’ voor als een vrouwelijk personage, Van Iperen vond dat echter een ‘verduistering van den Bybelstyl voor eenvoudige christenen’.¹⁶⁹

Resumerend kunnen we zeggen dat Van Iperen antipathie had tegen Ghijsen, gereserveerd stond ten opzichte van Voet, en het meest openstond voor *Laus Deo*. Wel vond hij dat *Laus Deo* soms al te vrije bewoordingen gebruikte en had het zijn instemming wanneer deze voorstellingen werden omgebogen naar de leer van de kerk. Maar zijn sympathie voor *Laus Deo* verraadt wel zijn gematigd verlichte visie.

8.7. De afronding

Nadat de bundel klaar was, werden er nog veertien regels met betrekking tot de spelling aangenomen die bij het drukken in acht genomen moesten worden. Het ging daarbij om het schrijven van een ch of een g, s of sch, en hoe men woorden zou afkappen, zo zou men wel een dubbele ll’ gebruiken als in all’ maar geen dubbele rr’.¹⁷⁰ De bescheiden van de commissie zouden ter hand worden gesteld aan de

166 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 116.

167 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 29.

168 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 263.

169 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 182.

170 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 365, 366.

deputaten van de synode van Zuid-Holland. Deze zou de stukken met alle andere bescheiden bewaren in de Kloosterkerk. Maar zolang de nieuwe psalmberijming nog niet was gedrukt en uitgegeven zouden de stukken in bewaring blijven bij baron Van Lynden tot Hemmen. De gedrukte exemplaren van de berijming van Voet en Laus Deo, doorschoten met lege vellen papier om gebruikt te worden door de ‘commissie der grammatica’, zouden bewaard worden door de griffie van de Staten-Generaal. Op donderdag 18 juli 1773 vervoegde Van Iperen zich samen met Van den Berg en Folmer bij de voorzitter van de Staten-Generaal om hem te berichten dat de werkzaamheden van de commissie waren afgerond.¹⁷¹

Feestelijke zitting

De feestelijke slotzitting ervoer Van Iperen als ‘ongemeen luisterryk en aangenaam’. Er was een menigte van aanzienlijke heren aanwezig: leden van de Staten-Generaal, de Staten van Holland en Westfriesland, gecommitteerde raden van de Hoge Raad, het Hof van Holland en de regering van ’s Gravenhage, deputaten van de Zuidhollandse synode en predikanten uit de hofstad. Voor de aanwezigheid van dergelijke hooggeplaatste heren was Van Iperen zeer gevoelig. Terwijl Ahasuerus van den Berg voor het gezelschap de psalmen 110 tot en met 118 uit de nieuwe berijming voorlas, observeerde Van Iperen hen nauwlettend en hij meende van de gezichten af te kunnen lezen dat hun indruk van de nieuwe berijming positief was. Zo zei hij dat men

... in de houdinge, gebaarden, gelaat der aangezichten en andere teekenen, eene algemeene en ongemeene goedkueringe van hunnen arbeid leezen konde.¹⁷²

Baron van Lynden tot Hemmen sprak daarna de predikanten toe, waarbij de predikanten opstonden van hun zitplaatsen. Ten slotte hield Van den Berg nog een toespraak. Hierin bracht hij onder de aandacht dat men tot dan toe gewoon was om de psalmverzen achter elkaar te zingen totdat er in de psalmboeken het woord ‘pauze’ stond, zonder zich af te vragen of het gezongene ook raakvlakken had met de inhoud van de preek. Om hier verandering in aan te brengen was er bij de nieuwe berijming een lijst opgenomen met psalmen die bij bijzondere gebeurtenissen gezongen konden worden.¹⁷³

Op maandag 19 juli 1773 werd het commissiewerk definitief beëindigd. De predikanten tekenden in volgorde van de belangrijkheid van de provincies de verklaring die achter het autographon zou worden opgenomen. De dag eindigde met een geweldige opsteker. Vroeg in de middag bezocht men het stadhoudelijke hof om persoonlijk afscheid te nemen van de prins. Er vond een conversatie plaats

171 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 367, 387.

172 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 368.

173 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 405.

waarmee de predikanten in hun nopjes waren. De zondag ervoor had de stadhouder een bijzondere vertoning ten beste gegeven in de Grote Kerk, waarbij de predikanten zich gesteund voelden in hun werk. Die bewuste zondag werd als voorzang psalm 78 gezongen:

Maar gelyk een dronkig mensch hem opmaket
 Als de wijn wel verteerd is, en ontwaket
 Die zeer luid tiert en maakt een zeldzaam wezen
 Alzoo is ook onze God opgerezen...¹⁷⁴

De stadhouder sloot toen demonstratief Dathenus' psalmboek, en legde het verontwaardigd terzijde. De stadhouder gaf aan de predikanten die hiernaar refereerden het volgende commentaar: 'ja, van overlang heb ik de noodzakelijkheid gezien, maar gisteren heb ik die gevoeld'. De prins maakte nog enkele complimenten die de predikanten met een eerbiedige afscheidsbuiging afbraken. Een waardiger slot kon Van Iperen, als orangist en psalmverbeteraar, niet gedroomd hebben. Toen was het moment daar dat de predikanten van elkaar afscheid namen.

Naauwelijks is het uit te drukken, met welke eene teederheid alle de leden der psalmvergadering vervolgens, onderling elkanderen den laatsten broederlyken afsscheidskus gaaven, en men mag wel zeggen, dat er nimmer eene volmaaktere vriendschap en broederliefde, onder een gezelschap van kerkelyken, vryer kan beoeffend zyn. Zy keerden allen zeer vergenoegd naar huis, hoewel het scheiden eenigzins bitter viel.¹⁷⁵

Van Iperen was zeer tevreden met het resultaat en bracht zijn gevoelens van voldoening onder woorden in een gedicht: getiteld 'Echo':

Eenvouwige verhevenheid
 Beschaafde tale en zuivre toonen
 Zou zelf het Bijgeloof verschoonen
 Dat nu noch voor Dathenus pleit
 Indien 't den weergalm eens kon hooren
 Der eeuwigblijde Hemelchooren
 Ach mogt ons beter Psalmgedicht
 Naar zulken weerklink ingerigt
 Den God der goden zoo behagen
 Dat zijn paleis daar van moest wagen!¹⁷⁶

¹⁷⁴ Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 415.

¹⁷⁵ Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 415.

¹⁷⁶ KB, KW 129 A 20, f. 151.

De nieuwe psalmberijming, die werd gedrukt door de landsdrukker Isaak Scheltus, rolde in september 1773 van de persen. Deze uitgave moest dienen ter informatie voor de provinciale overheden en als voorbeeldexemplaar voor de drukkers in de provincies. De commissieleden ontvingen ook een exemplaar ‘in schildpadde band, verguld op snede en plat, en met het wapen van den Staat der Vereenigde Nederlanden versierd’.¹⁷⁷ Van Iperen kon niet nalaten te melden dat hij met een dergelijk psalmboek de eigenaar van een exclusief bezit was, aangezien er slechts weinig exemplaren in omloop waren.¹⁷⁸ Behalve een prachtig psalmboek leverde het commissiewerk ook nog een aantal lidmaatschappen van letterkundige genootschappen op.¹⁷⁹

8.8. De invoering van de nieuwe berijming

*De Staten van Zeeland, allen die deze zullen zien of horen lezen/salut! Doen te weten (...) na deliberatie goedgevonden hebben te ordonneren en te statueren/ zoals wij ordonneren en statueren bij dezel/ dat het voorsz: nieuw en verbeterd psalmgezang/ zoo ras het zelve met den Druk zal zyn gemeen gemaakt/ in de Gereformeerde Kerken in deze provincie alomme zal worden ingevoerd.*¹⁸⁰

Na thuiskomst was het werk rond de psalmbundel nog niet afgelopen. De nieuwe psalmberijming was dan wel gereed, hij moest ook nog worden ingevoerd. Ook dit was een taak van de overheid. De invoering verliep echter niet geheel vlekkeloos. In het najaar van 1773 werd Van Iperen door de Staten van Zeeland ontboden om verantwoording af te leggen over zijn werkzaamheden.¹⁸¹ Er waren namelijk vragen gerezen. Volgens Van Iperen was de nieuwe berijming in diskrediet gebracht door predikanten te Middelburg en elders op Walcheren die ‘oude en onkundige menschen’ naar de mond praatten en de nieuwe psalmberijming afkeurden. Maar na zijn uitleg over de veranderingen die waren doorgevoerd, werd hij hartelijk bedankt en ging men over tot het verordnen van een zo spoedig mogelijke invoering van de berijming.¹⁸² Van Iperen deelde zich zelf dus in zijn *Kerkelyke Historie* een rol toe bij de acceptatie van de nieuwe berijming door de Staten van Zeeland. Ogenschijnlijk geeft Van Iperen een correcte weergave: in juli 1773 was de psalmberijming klaar, in oktober ontboden de Staten hem om uitleg te komen geven en op 4 november 1773 kwamen de Staten met een verordening tot invoering.

Toch was de toedracht anders dan Van Iperen ons wil laten geloven. Volgens de notulen van de Staten van Zeeland was men tamelijk ontstemd toen men het door

177 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 417, 418.

178 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 418.

179 Singeling, *Gezellige schrijvers*, 288.

180 ZA, Staten van Zeeland, inv. 1581.2.

181 ZA, Staten van Zeeland, inv. 207, notulen 14 oktober 1773.

182 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 422.

de Staten-Generaal toegestuurde exemplaar van de nieuwe berijming onder ogen kreeg.¹⁸³ Volgens het titelblad bestond de bundel niet alleen uit een selectie van drie bestaande psalmberijmingen, maar bleken ook bepaalde aanpassingen aan de tekst doorgevoerd te zijn. Daarvoor hadden de Staten geen mandaat verleend en men besloot een ‘commissariaal besogne’ in te stellen om onderzoek te doen naar de toedracht. Deze commissie riep Van Iperen ter verantwoording.

Ter zitting legde hij uit dat die aanpassingen betrekking hadden op taal en spelling en dat soms ook woorden en begrippen vervangen waren door andere die beter aansloten bij de ‘Hervormde godsdienst’. Tevens merkte hij op dat een en ander had plaatsgevonden met goedkeuring van de commissarissen-politiek. Ook wees hij er op dat alles zeer nauwgezet had plaatsgevonden en dat alles iedere wijziging nauwkeurig in een verslag was vastgelegd.¹⁸⁴ De Staten hielden het er echter bij dat er niet gehandeld was naar de letter van de opdracht, maar moesten ook concluderen dat men hier niets meer tegen kon uitrichten. De naburige provincie Holland was namelijk reeds overgegaan tot de invoering van de nieuwe psalmberijming en Zeeland kon niet achterblijven. De Staten wilden in ieder geval een afschrift hebben van het door Van Iperen genoemde verslag.¹⁸⁵

Er was nog een aanleiding voor de Staten om zich met de nieuwe psalmberijming in te laten. Drukker en boekverkoper Pieter Gillissen en enkele compagnons in de andere stemhebbende steden van Zeeland hadden octrooi aangevraagd voor het uitgeven van de nieuwe psalmberijming. Men had kosten noch moeite gespaard en wilde daarom graag octrooi. Andere Middelburgse boekbinders en verkopers dienden een zogenaamd ‘antidotaal’ in, dat wil zeggen dat men de Staten verzocht om eveneens gehoord te worden in deze zaak daar men anders bang was benadeeld te worden.¹⁸⁶ Nog voor de Staten een besluit hadden genomen tot invoering, klopten de drukkers dus reeds bij de Staten aan om een uitspraak te doen in de octrooiwestie over de op handen zijnde nieuwe psalmberijming. Zo werden de Staten gedwongen om een standpunt in te nemen over de invoering van de nieuwe psalmbundel. Van Iperen mat zichzelf in zijn *Kerkelyke historie* dan ook een grotere rol toe in de invoering door de Staten dan hij in werkelijkheid heeft gespeeld.

De nieuwe berijming was volgens Van Iperen een groot succes. De boekdrukkers kwamen handen te kort om de psalmbundels aan te kunnen leveren.

Ondertusschen waren er geene boekbindersknechts genoeg, voor geld en goede woorden te krygen; en, te Amsterdam vooral, was er een drukte in dat gedeelte

183 ZA, Staten van Zeeland, inv. 207, notulen 14 oktober 1773.

184 ZA, Staten van Zeeland, inv. 207, notulen 18 oktober 1773.

185 ZA, Staten van Zeeland, inv. 207, notulen 18 oktober 1773.

186 ZA, Staten van Zeeland, inv. 207, notulen 14 oktober 1773. [Franciscus Lievens Kersteman], *Practisyns woordenboekje of verzameling van meest alle de woorden gebruikelijk* (Facsimile-uitgave Groningen 1988) 9.

van den boekhandel, wier gelyke nog nimmer ergens bespeurd was geweest. Daarenboven hebben menige menschen zich, naderhand, by de invoeringe, met ingenaaide psalmboekjes, eenen geruimen tyd moeten behelpen.¹⁸⁷

In weerwil van zijn enthousiaste beschrijving moest hij toegeven dat de psalmbundel ook op tegenstand stuitte. Vooral in Zeeland werd de bundel niet ‘even gretig’ ontvangen.¹⁸⁸ De invoering werd op verschillende plaatsen op Walcheren jarenlang tegenhouden vanwege het gebrek aan exemplaren en ‘soortgelijke voorwendzels’.¹⁸⁹ De Staten van Zeeland zagen zich zelfs genoodzaakt om in 1776 de classisale vergaderingen binnen de provincie opdracht te geven om te informeren of de berijming ook daadwerkelijk ‘allomme in de steeden, plaatzen en dorpen’ was ingevoerd.¹⁹⁰

Uiteindelijk werd de bundel toch overal ingevoerd. Soms bleek de invoering af te hangen van een predikant die tegen de berijming was. Zo had de Arnemuidense predikant Cornelis Vos de psalmberijming verscheidene jaren tegengehouden. Maar zijn opvolger Johannes Molentiel was een warm voorstander van de nieuwe berijming en zag kans om deze ‘allengskens’ in te voeren.¹⁹¹

8.9. Invoering van de psalmberijming te Veere

Te Veere was de reeds eerder genoemde arts en burgemeester Jakob Johan Andriesen een vurig voorstander van de nieuwe psalmberijming. Als burgemeester bracht hij de invoering te berde tijdens de vergadering van het stadsbestuur op 23 juli 1774.¹⁹² Hij verwees naar de publicatie van de Staten van Zeeland, waarin werd opgeroepen de nieuwe berijming zo spoedig mogelijk in te voeren, zodra de psalmbundels voorhanden waren. Inmiddels was de psalmberijming in allerlei formaten beschikbaar en in verschillende plaatsen binnen en buiten de provincie van Zeeland was men reeds overgegaan tot de introductie van de nieuwe psalmberijming. Veere was dus niet de eerste gemeente van Zeeland waar de nieuwe berijming werd ingevoerd, al behoorde dan een van haar predikanten tot de psalmcommissie.¹⁹³ Dit hoeft ons ook niet te verbazen, gelet de reactie van de collegapredikanten toen zij het nieuws hoorden van Van Iperens benoeming.¹⁹⁴

Op 6 november 1774 werd de nieuwe psalmberijming ingevoerd, en daarmee zou ‘de oude voor altoos wezen afgeschafft’.¹⁹⁵ Het was avondmaalszondag en de

187 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 421.

188 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 422.

189 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 437.

190 ZA, Classis Walcheren, inv. 39.

191 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 438.

192 ZA, Gemeente Veere, inv. 43, notulen 23 juli 1774.

193 ZA, Gemeente Veere, inv. 43, notulen 15 oktober 1774.

194 Zie hoofdstuk 6.

195 ZA, Gemeente Veere, inv. 43, notulen 15 oktober 1774.

predikanten die in de dankzeggingsdienst voorgingen, dienden hun preek toe te spitsen op de nieuwe psalmberijming. De predikant die op de bewuste avond catechisatie zou geven, werd de vrijheid gegeven om ook op de psalmberijming in te gaan.¹⁹⁶ Andriessen was zo vergenoegd met de invoering dat hij op de dinsdag na de bewuste zondag zijn pen in de inkt doopte en een gedichtje maakte op het heugelijke feit:

Vaarwel Dathenus, met alle uw woorden lijmerij!
Nu klinkt een hooger galm door onze tempelkringen;
Nu mag men sierlijk, en met onderwijzing zingen;
Nu paart de zangkunst zich aan keur van poezij.¹⁹⁷

Opgetogen dichtte hij verder dat ‘knarsend wangeluid’ plaats zou maken voor ‘engelenmelodij’, en Davids dichtmaat zou klinken op ‘Nederduitse tonen’.¹⁹⁸ Maar voordat het zover was, moest er nog heel wat geschaafd worden aan de gemeentezang.

8.10. De korte zingtrant

*Edoch in vroeger tyden was men reeds voorzichtig te werk gegaan met het aanpryzen en smakelyk maaken van eenen beteren zingtrant zonder de Noten onnodig uit te rekken, in den mond te draajen, te kaauwen, en door ettelyke verlagingen en verheffingen tusschen de tanden en 't gehemelte, slanggewyze henen te slingeren en te dwarrelen.*¹⁹⁹

Wanneer men Van Iperen mag geloven, heeft het psalmgezag in zijn tijd ‘allerijse-lijkst’ geklonken. Volgens hem klonk het psalmgezag ronduit rampzalig.²⁰⁰ Ook was het tempo naar zijn smaak veel te langzaam. Naar ‘den gewoonen talmachtigen zingtrant’ waren er soms wel tien minuten nodig voor het uitgalmen van twee of drie psalmverzen.²⁰¹ Hij meende dat het schel getjilp van vele gekooide kanaries beter te verdragen was dan het geschreeuw en gebrom van de psalmzingerende landlieden.²⁰² Voor het beschaven van de gemeentezang heeft Van Iperen zich dan ook met veel ijver ingezet.

Op verschillende plaatsen in Zeeland was men reeds bezig met experimenten ter verbetering van de gemeentezang.²⁰³ Van Iperen was in oktober van het jaar

196 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 15 oktober 1774.

197 Jakob Johan Andriessen, *Gedichten* (Middelburg 1792) 77.

198 Andriessen, *Gedichten*, 77.

199 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 451.

200 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 451.

201 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, 110.

202 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, xl.

203 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 447.

1775 een kijkje gaan nemen te Goes.²⁰⁴ Op instigatie van burgemeester Laurens Pieter van de Spiegel en de predikant Dirk Kaas had men daar de korte zingtrant ingevoerd. Bij de korte zingtrant werden de eerste en de laatste lettergreep van iedere regel lang aangehouden, de tussenliggende kort.²⁰⁵ De gemeentezang werd begeleid door allerlei muziekinstrumenten. Tevens zong men vierstemmig ‘volgens de nieuwerwetsche toonbuigingen’.²⁰⁶ Thuisgekomen uit Goes sprak Van Iperen met lof over deze zangwijze en enthousiasmeerde hij het stadsbestuur voor de korte zingtrant.²⁰⁷ Tijdens een bijeenkomst ten huize van Jakob Johan Andriessen, in verband met het collegium qualificatum, vroeg deze aan de kerkenraad om ook in Veere iets te doen aan de verbetering van de gemeentezang, nu de nieuwe berijming zo vlekkeloos was ingevoerd. Over de vraag van Andriessen wordt in de notulen wel gesproken, over de enthousiasmerende rol van Van Iperen niet.²⁰⁸

Hoe dit ook moge zijn, de kerkenraad ging in beraad om iets te ondernemen ter verbetering van de gemeentezang.²⁰⁹ De preses, Hermanus Bruining, werd verzocht tot het opstellen van een ontwerp tot het verbeteren van de psalmzang.²¹⁰ Bruining meende dat het ‘zingen op hele en halve noten’ overeenstemde met het aloude gebruik van het psalmzang en dit ook in de psalmboeken stond genoteerd. Maar hij achtte het onmogelijk om van ‘onkundige en eenvoudige mensen, aan eene langwijlige toontrekkinge gewend’ te verwachten dat zij ritmisch konden zingen. Het mocht dan wel in Leeuwarden, in gebruik zijn, maar dan moest men toch wel in aanmerking nemen dat daar in alle kerken een orgel voorhanden was, waarmee de gemeentezang ondersteund kon worden. Het leek hem daarom het beste om het voorbeeld van Rotterdam, Utrecht, Goes, Amsterdam en andere steden te volgen en ‘alle de noten op een korteren en gelijkmatigen voet te zingen.’²¹¹ Bruining werd opgedragen om met tweede kerstdag te preken over de engelenzang en dan ‘opzettelijk en plegtig de verbeteringe der melody en des zangtrants aan de gemeente geliefde aan te prijzen.’²¹² Wellicht naar het voorbeeld van Rotterdam.²¹³

Zangoefeningen in het oude Schotse Huys

Om de invoering van de nieuwe zangwijze goed te laten verlopen, organiseerde men zangoefeningen. Hiervoor werd het oude Schotse Huys in de Wyngaardstraat ter beschikking gesteld.²¹⁴ Dit huis was ‘een zeer ruim gebouw met groote kamers,

204 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 455.

205 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 452.

206 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 447.

207 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 455.

208 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 9 december 1775.

209 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 9 december 1775.

210 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 16 december 1775.

211 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 16 december 1775.

212 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 16 december 1775.

213 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 453, 454.

214 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 23 december 1775.

vertrekken, zolders en kelders, en andere plaatsen'.²¹⁵ Het was een in 1613 door de stad aangekocht om dienst te doen ten behoeve van de Schotse kooplui, die sinds de late Middeleeuwen hun stapelplaats hadden in Veere.²¹⁶ Het pand verkeerde reeds ettelijke jaren in vervallen staat en was onbewoonbaar geraakt. Men had een nieuw pand betrokken aan de kade.²¹⁷ Men bracht nu het oude gebouw voor zangoefeningen in gereedheid. De bijeenkomsten van een uur werden op dinsdagavond gehouden en stonden onder toezicht van Van Iperen en een ouderling. Om alles ordelijk te laten verlopen zouden eerst de voorzangers, assistenten en zij die verder kennis van de zangkunde hadden een vers voorzingen, daarna zongen zij het vers nogmaals samen met de gemeenteleden.²¹⁸ Vervolgens werden de voorzangers, assistenten en verdere liefhebbers verzocht de baspartij te zingen, zodat de hoorders kennis zouden krijgen van het aangename van die zingtrant, wanneer deze op dergelijke wijze werd verfraaid. De voorzitter gaf de psalmen op die de week daarop zouden worden gezongen, waardoor de mensen tijd kregen om zich te oefenen en te wennen, 'en alles dus allengskens in eene betere order geschiedde'.²¹⁹

Tijdens de zangoefeningen werd niet alleen vierstemmig gezongen, maar af en toe ook ritmisch, de overweging van Bruining ten spijt.²²⁰ Ook zong men 'de nieuwe psalm-musyk' van Willem Lootens.²²¹ Lootens was organist en beiaardier te Middelburg. In 1776 had hij bij J.L. Wauters te Antwerpen een muziekboek uitgegeven onder de titel *De 150 psalmen en gezangen, voor de stem, orgel en clavecimbel in muziek gebracht*. Hij componeerde de psalmen in de trant van de Italiaanse aria.²²² Gezien het jaar van uitgave kunnen wij concluderen dat men te Veere goed op de hoogte was van de recente muziekliteratuur.

Tijdens de Veerse zangoefeningen beperkte men zich niet tot het repertoire van de psalmen en de enige gezangen, maar zong men tevens liederen van de bekende piëtistische dichters Jodocus van Lodenstein en de ons reeds bekende Rutger Schutte.²²³ Van Iperen hield tijdens het dergelijk zanguur een 'opwekkende voorafspraak'.²²⁴ De zangoefeningen werden gedurende het winterseizoen gehouden, na de zomer zouden zij weer worden hervat.²²⁵ Van Iperen kreeg de leiding over de

215 Boddaert e.a., *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* II, 176, 177.

216 Boddaert e.a., *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* II, 176, 177; Victor Enthoven, 'Tussen hoop en vrees, de Schotse stapel in Veere', *Zeeland. Tijdschrift van het koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 7 (1998) 41-43.

217 Tiny Polderman en Peter Blom, *Veere van vissersbuurt tot vestingstad* (Goes 1996) 68, 69.

218 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 30 december 1775.

219 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 30 december 1775.

220 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 456.

221 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 456.

222 Albert Clement, 'Drie componisten van psalmzettingen, Remigius Schrijver, Willem Lootens en Joost Verschuere Reynvaan', *Zeeuws Tijdschrift*, 40 (1990) 172-174; Albert Clement 'Willem Lootens (1736-1813) organist en klokkenist van Middelburg', *Zeeland* 5 (1996) 107-112.

223 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 456.

224 Van Iperen, *Kerkelyke historie* II, 454.

225 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 23 maart 1776.

laatste bijeenkomst.²²⁶ Toen in het najaar de zangoefeningen weer werden gestart, gaf De Schoesetter aan dat hij er van af zag zijn medewerking te blijven verlenen, maar Bruining en Haak Forsborgh bleven wel hun medewerking toezeggen.²²⁷

De nieuwe zingtrant werd te Veere zonder al te veel moeite ingevoerd. De enige wanklank was niet zozeer te wijten aan mensen die zich roerden tegen de invoering als wel aan een al te enthousiaste schoolmeester. De stadsschoolmeester Pieter van der Jagt was namelijk zo bevlogen om de kinderen de nieuwe zingtrant aan te leren, dat hij niet alleen doordeweeks, maar ook 's zondags voor en na de dienst ging oefenen.²²⁸ De kerkenraad verbood hem dit, waarop Van der Jagt zich beklagde bij het stadsbestuur die de kerkenraad vervolgens op de vingers tikte.²²⁹ Dat de nieuwe zingtrant in goede aarde viel, kan geconcludeerd worden uit het feit dat in 1790, toen een nieuw reglement werd opgesteld, nog steeds gewag werd gemaakt van de korte zingtrant. Rond deze tijd was elders deze wijze van zingen weer in onbruik geraakt.²³⁰

8.11. Conclusie

Met veel ijver en enthousiasme heeft Van Iperen zich ingezet voor de gemeentezang. Allereerst heeft hij zijn aandeel geleverd als commissielid van de verbetering van de psalmberijming. Zijn keuze bij het selecteren van de liederen laat zien dat hij zich het meest verbonden voelde met het gedachtegoed van *Laus Deo*, zij het dat bepaalde uitdrukkingen omgebogen dienden te worden naar een in zijn visie bijbels taalgebruik. Met deze voorkeur toont hij zich een gematigd verlicht predikant.

Verder maakt hij zich verdienstelijk door zich in te zetten voor het verbeteren van de gemeentezang door zangoefeningen te organiseren om de korte zingtrant doorgevoerd te krijgen in Veere. Ook stond hij open voor het zingen met 'nieuwewetsche toonbuigingen'. Hij was in voor nieuwigheden omdat hij die beoordeelde als verbeteringen. Zo kan Van Iperen in liturgisch opzicht gezien worden als een vooruitstrevend man.

226 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 27 april 1776.

227 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, notulen 28 september 1776.

228 ZA, Gemeente Veere, inv. 44, notulen 13 januari 1776.

229 ZA, Gemeente Veere, inv. 44, notulen 27 januari 1776.

230 ZA, Hervormde Gemeente Veere, inv. 17, achterin gebonden bij de acta; Luth, *Daer werd om 't seerste uitgekreten*, 302.

II B

GELEERDE

9. Wijsgeer in de Leibniz-Wolffiaanse traditie

... de ware en zuivere redeneerkunde, die anders zoo deerlyk verwaarloosd word, ja dikwerf bespot en uitgejouwd (...) die bekorelyke Schoone (...) zal niet langer, door het bestel van zoogenaamde Philosophen in een serrail blyven opgesloten.¹

9.1. Inleiding

Nu wij in de voorgaande drie hoofdstukken Van Iperens werkzaamheden tussen kerk en staat beschreven hebben, maken wij in de volgende drie hoofdstukken kennis met Van Iperen als geleerde. Achtereenvolgens onderzoeken wij zijn wijsgerige, exegetische en historische arbeid. In het vorige hoofdstuk hoorden we al hoe hij in navolging van Leibniz overtuigd was van het bestaan van de eenhoorn, een mythisch dier. In dit hoofdstuk zullen wij ons verder verdiepen in zijn Leibniz-Wolffiaanse gedachtegoed.

9.2. Wijsbegeerte in de republiek

Op 1 november 1752 promoveerde Van Iperen te Groningen in de wijsbegeerte op een dissertatie over de werking van het heelal, getiteld *De mundi mechanismo*.² Hij schreef zich hiervoor in op 12 oktober 1752 en genoot het voorrecht dat hij dit gratis mocht doen.³ Zijn promotor was Nicolaus Engelhard, bij wie hij in zijn studietijd reeds college had gelopen. Aanvankelijk was Engelhard het Cartesiaanse toegevoegd, maar nadat hij kennis genomen had van het werk van Leibniz werd hij aanhanger van diens filosofie. Hij bleef echter wel vasthouden aan bepaalde cartesiaanse concepten.⁴

Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) had behalve bewondering voor Descartes ook kritiek op diens theorie. Hij was van oordeel dat Descartes' systeem onvoldoende metafysische basis had. Zoals bekend ging Descartes uit van radicale twijfel, maar hield hij uiteindelijk wel 'eeuwige waarheden' over. Deze vond hij in de zogenaamde aangeboren ideeën van de mens, zoals geometrische waarheden. Deze waarheden kwamen volgens hem voort uit Gods wil, want God had evengoed iets anders kunnen besluiten. Volgens Leibniz echter was er bij wiskundige waarheden geen sprake van 'eeuwige waarheden', maar van 'noodzakelijke waarheden'. Het zijn

1 Josua van Iperen, 'Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen', 39.

2 *Album studiosorum*, 475.

3 *Album studiosorum*, 206.

4 M. R. Wielema, 'Nicolaus Engelhard (1696-1765). De leibniz-wolffiaanse metafysica in Groningen', in: H.A. Krop e.a. (ed.), *Zeer kundige professoren. De beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996* (Hilversum 1997) 151, 153.

slechts gevolgtrekkingen van het verstand en zij kunnen derhalve niet als metafysische basis dienen. Daarom schoot Descartes' metafysica in zijn ogen te kort.⁵

Leibniz zelf is zijn leven lang bezig geweest met het ontwerpen en bijstellen van zijn eigen metafysica. Grofweg kunnen er twee perioden in zijn denken worden onderscheiden. De eerste periode wordt afgesloten met zijn *Discours de métaphysique* uit 1686. In dit geschrift zet hij in bij God en diens scheppende activiteit, handelt hij vervolgens over de materiële natuur die hij kenschetst als kracht en beweging, en de geestelijke natuur die hij onder de noemer brengt van denken en handelen. Vervolgens past hij deze zaken toe op onder meer de relatie tussen ziel en lichaam. Een relatie die in het cartesianisme nogal problematisch was en ook wel aangeduid wordt als het psychofysische probleem, waar wij nog meer over zullen horen. Tenslotte behandelt Leibniz de mens als moreel wezen in relatie met God.⁶

In zijn tweede periode ontwikkelde Leibniz zijn bekend geworden monadenleer. Hij zet daarbij in bij de monaden als actieve substanties en komt uit bij God als de grootste monade. In de visie van Leibniz was de werkelijkheid namelijk opgebouwd uit een continuüm van monaden die beschouwd kunnen worden als krachtcentra, waarvan de kleinste monade zich in een soort sluimertoestand bevindt en de grootste monade God is. Een monade beweegt zichzelf van binnenuit op basis van innerlijke kracht.⁷

Verder onderscheidde Leibniz twee niveaus in de werkelijkheid. Het eerste niveau is de metafysische werkelijkheid zoals de zaken daadwerkelijk zijn en het tweede niveau is de wijze waarop de zaken aan de mens verschijnen en gekend kunnen worden door de empirische wetenschap. Voor de fundering van inzichten over de werkelijkheid is de metafysica onontbeerlijk. Volgens Leibniz dient men daarbij uit te gaan van de premisse dat God de best mogelijke van alle werelden heeft geschapen.⁸

In tegenstelling tot Descartes die twee begrippen centraal stelde, namelijk denken (*res cogitans*) en uitgebreidheid (*res extensa*), nam Leibniz slechts een begrip tot uitgangspunt: kracht (*vis*). Deze kracht verklaarde Leibniz met behulp van zijn monaden als actieve substanties, waarmee hij tevens ook een metafysische basis legde voor de dynamica.⁹

5 Robert Merle, 'The theory of knowlegde', in Nicholas Jolley (ed.), *The Cambridge companion to Leibniz* (Cambridge 1995) 176-178. G.W. Leibniz, *Metafysische verhandeling*. Ingeleid vertaald en geannoteerd door Machiel Karskens (Bussum 1981) 53, 54, 64, 65.

6 G.W. Leibniz, *Metafysische verhandeling*, 45.

7 Zie de volgende twee artikelen in Jolley (ed.), *The Cambridge companion*: Christa Mercier en R.C. Sleight jr., 'Metaphysics: the early period to the Discourse on Metaphysics', 67-123; Donald Rutherford, 'Metaphysics: the late periode', 124-175; zie verder: F. Jespers, *De kracht in alles. Het mechanistisch en metafysisch systeem van Leibniz* (Assen 1997) 66.

8 Leibniz, *Metafysische verhandeling*, 53, 54.

9 Michiel Rudolf Wielema, *Ketters en verlichters. De invloed van het Spinozisme en Wolffianisme op de verlichting in Gereformeerd Nederland* (z.p. 1999) 102, 103.

Leibniz' ongesystematiseerde gedachten werden uitgewerkt en verduidelijkt door zijn volgeling Christian Wolff (1679-1754), hoogleraar te Halle en later te Marburg. Zijn systeem, dat bekend werd als het Leibniz-Wolffiaanse systeem, vormde uiteindelijk de basis van de Duitse filosofie van de 18^e eeuw. Het zou pas door de filosofie van Kant worden verdrongen. In de Republiek was echter weinig invloed te bespeuren van de Leibniz-Wolffiaanse filosofie. Het Cartesianisme dat hier aanvankelijk wortel had geschoten, werd gaandeweg verdrongen door het Newtonianisme, dat onder andere door Willem Jacob 's Gravesande en Petrus van Musschenbroek in de Nederlanden werd geïntroduceerd.¹⁰

Probeerde het Cartesianisme de werkelijkheid te verklaren met een mechanisch wereldbeeld vol kleine deeltjes, het Newtonianisme legde de nadruk op wiskundige mechanica en had de kleine deeltjes niet nodig ter verklaring van allerlei verschijnselen. Men kon de wiskundige wetten immers toetsen door experimenten te doen. Zo was Newton gekomen tot zijn gravitatiewet. De appel die van de boom op grond valt, gehoorzaamt ten diepste aan dezelfde wet als de hemellichamen in het heelal. In een grotendeels lege ruimte trekken lichamen elkaar op onverklaarbare wijze aan.¹¹

De kloof tussen Newtonianen en Cartesianen werd op ludieke wijze geschetst door Voltaire. In Parijs zag men volgens hem overal draaikolken in het heelal, terwijl men in Engeland in het geheel geen draaikolken ontwaarde. In Frankrijk werden eb en vloed veroorzaakt door druk van de maan, terwijl in Engeland dezelfde verschijnselen veroorzaakt werden door aantrekking.¹²

In de Republiek bestond een voedingsbodem voor deze gedachten van Newton, omdat men de gravitatiewet kon gebruiken als argument voor het bestaan van God. De wet van de zwaartekracht liet ruimte voor het handelen van God: het werk van Gods handen kon aannemelijk gemaakt worden door het begrip zwaarte.¹³ Cartesianen en Leibnizianen hadden echter grote bezwaren tegen de gravitatie-theorie. Volgens hen had Newton geen afdoende verklaring geboden met zijn wet en bracht hij met zijn onverklaarbare theorieën de natuurkunde weer op oude dwaalwegen.¹⁴

10 C. de Pater, 'Nicolaus Engelhard (1696-1765) en zijn kritiek op de beginselen der natuurkunde van Petrus van Musschenbroek: wolffianisme versus newtonianisme', in: *TGGNWT I* (1990) 2, 141-143. Zie ook Eric Jorink en Huib Zuidervaart, "The miracle of our time". How Isaac Newton was fashioned in the Netherlands', in: Eric Jorink and Ad Maas (ed.), *Newton and the Netherlands. How Newton's ideas entered the continent* (Leiden 2012) 13-66; Van der Wall, 'Newtonianism and religion in the Netherlands' in: Mandelbrote (ed.), *Studies in history and philosophy of science*, 493-514.

11 Geert Vanpaemel, 'De ontvangst van het Newtonianisme', in: Robert Halleux e.a. (ed.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België van de oudheid tot 1815* (Brussel 1998) 331; Th. Verbeek, *De wereld van Descartes. Essays over Descartes en zijn tijdgenoten* (Amsterdam 1996) 51; E.J. Dijksterhuis, *De mechanisering van het wereldbeeld* (Amsterdam 1950) 451.

12 M. R. Wielema, 'Nicolaus Engelhard (1696-1765)', 149.

13 Jorink en Zuidervaart, 'The miracle of our time', 26.

14 Dijksterhuis, *De mechanisering van het wereldbeeld*, 527.

Kreeg het Newtonianisme gedurende de achttiende eeuw steeds meer voet aan de grond in de Republiek, Groningen was echter een uitzondering. Al voordat Engelhard de leerstoel wijsbegeerte bekleedde, was het denken van Leibniz hier geïntroduceerd door de Zwitserse geleerden Johann Bernouilli (1667-1748) en Jean Pierre de Crousaz (1663-1750). Maar het is toch vooral aan Engelhard te danken dat het een prominente plaats kreeg in het filosofieonderwijs.¹⁵ Volgens Engelhard hadden de filosofen die onder de bekoring gekomen waren van het Newtonianisme zich verlaagd tot ‘instrumentenmakers en krachtenmeters’. Hij bleef in navolging van Leibniz benadrukken dat er een metafysische basis nodig was voor het goede filosoferen. Goede syllogistische redeneringen waren onmisbaar in de filosofie.¹⁶

Noch het Newtonianisme noch de puur mechanistische voorstelling van het Cartesianisme kon echter het verschijnsel van de aantrekking tussen lichamen afdoende verklaren. Dit leidde er toe dat in Duitsland in 1749 een prijsvraag werd uitgeschreven door de Wolffiaans georiënteerde *Preussische Akademie der Wissenschaften* over deze kwestie. Kon wellicht de monadenleer van Leibniz een bijdrage leveren aan het verklaren van dit verschijnsel?¹⁷ Tegen deze achtergrond moeten wij de dissertatie van Van Iperen zien.

Overigens zijn de gedachten die Van Iperen in zijn dissertatie ontvouwd voor het grootste deel niet nieuw. Lange tijd werd dit ook niet van een dissertatie verwacht. Het was de bedoeling dat men liet zien dat men in staat was correct te redeneren aan de hand van bekende feiten. De argumentatie was daarbij van het grootste belang. Het zou Antonius Brugmans (1732-1789) zijn, de opvolger van Engelhard, die hier in Groningen verandering zou brengen. Hij probeerde metafysica en proefondervindelijke wijsbegeerte met elkaar te combineren.¹⁸

9.3. Proefschrift van Wolffiaanse snit

Van Iperen deed in zijn dissertatie een poging om te laten zien dat een mechanische voorstelling *pur sang* onvoldoende is om het heelal te begrijpen. Wel maakt hij gebruik van mechanische concepten, maar de teneur is dat het mechanische alleen niet genoeg is. Hij zette daarbij als een goed Leibniziaan in bij het verschijnsel

15 De Pater, *Nicolaus Engelhard en zijn kritiek*, 145, 146. Johann Bernouilli was een wiskundige afkomstig uit Bazel. Zijn loopbaan te Groningen was niet succesvol; hij werd verdacht van socinianisme en teleurgesteld verliet hij Groningen om terug te keren naar Bazel; zie F. Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland, tot het einde der negentiende eeuw* (Amsterdam-Brussel 1959) 166, 167. De Crousaz was predikant en doceerde in wijsbegeerte en wiskunde te Lausanne. Zijn onderwijs in de filosofie te Groningen was echter slechts van korte duur; na twee jaar hield hij het voor gezien. Zie Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*, 239, 240.

16 Wielema, *Ketters en verlichters*, 104; Wielema, ‘Nicolaus Engelhard’, 150.

17 Martin Mulso, *Monadenlehre, Hermetik und Deismus. Georg Schades Geheime Aufklärungsgesellschaft 1747-1760* (Hamburg 1998) 1.

18 Klaas van Berkel, *Universiteit van het Noorden*, 431- 436.

beweging. Hij begon bij het grote – de beweging van hemellichamen – en eindigde bij het kleine: de voortplanting.

Reeds uit de titel van zijn dissertatie blijkt zijn Leibniz-Wolffiaanse achtergrond. Leibniz stelde de wereld voor als een enorm mechanisme waaraan God wetten had opgelegd en Wolff gebruikte de machine als metafoor om de dynamische samenhang van het universum te verduidelijken. Hij definieerde een machine als een samengesteld ding. De wereld diende evenzo te worden opgevat.¹⁹ Deze veronderstelling maakte Van Iperen tot uitgangspunt van zijn dissertatie.²⁰

Van Iperen vangt zijn dissertatie aan met een begrip dat eveneens door Wolff gesmeed is, namelijk de term ‘ontologie’.²¹ In de ontologie is het volgens Van Iperen gebruikelijk om alle zijnden, voor zover die incompleet, verward of obscuur overkomen, onder te brengen bij de zogenaamde ‘imaginaire klasse’.²² In de Leibniziaanse filosofie is sprake van een continuüm dat loopt van imaginair tot reëel.²³ Door deze terminologie direct aan het begin van zijn proefschrift te bezigen, maakt hij duidelijk dat hij geheel in de lijn van de Leibniziaanse filosofie geen ruimte wenst te geven aan zaken die onduidelijk en niet te verklaren zijn.

Vervolgens stelt Van Iperen dat in alle lichamen een *conatus*, d.w.z. een drang of neiging, wordt aangetroffen, die hetzij door eigen kracht, hetzij door een kracht van buitenaf wordt voortgebracht. Ook hierin zien wij het gedachtegoed van Leibniz, die zoals opgemerkt, eveneens kracht tot uitgangspunt nam.²⁴

Pleitbezorger van Strato Lampsacus

Van Iperen onderzoekt verder hoe in de klassieke oudheid over deze *conatus* is gedacht. Hij verwijst allereerst naar Anaxagoras (500-428 v Chr), die meende dat de materie in rust was totdat zij door God in beweging werd gebracht.²⁵ Hierna brengt hij Strato Lampsacus (c.335-c.269 v Chr.) ter sprake. Strato staat bekend als de wijsgeer die ontkende dat aan deze wereld het werk van een godheid ten grondslag ligt. De natuur zou zichzelf hebben gevormd. Volgens Strato is de natuur blind, zonder intelligentie en zonder plan.²⁶ Deze Griekse wijsgeer was, na lange tijd vrijwel onbekend te zijn gebleven, aan het einde van de zeventiende eeuw weer volop in de belangstelling gekomen.

19 Jespers, *De kracht in alles*, 48; Ralph Konersmann (ed.), *Wörterbuch der philosophischen Metaphern* (Darmstadt 2007) 224.

20 Josua van Iperen, *De mundi mechanismo* (Groningen 1752) 3.

21 Harry Willemsen (ed.), *Woordenboek filosofie* (Assen 1992) 311.

22 Van Iperen, *De mundi mechanismo*, 1.

23 Robert McRea, ‘The theory of knowledge’, in: Jolley (ed.), *The Cambridge companion to Leibniz*, 182.

24 Van Iperen, *De mundi mechanismo*, 3; Jespers, *De kracht in alles*, 52.

25 Van Iperen, *De mundi mechanismo*, 4.

26 Jonathan Israel, *Verlichting onder vuur, filosofie, moderniteit en emancipatie 1770-1752* (Franeker 2010) 536 (vertaling van: *Enlightenment contested. Philosophy, modernity and the emancipation of man 1670 – 1752* (Oxford 2006).

Dit was vooral te danken aan de bekende Engelse theoloog en filosoof Ralph Cudworth (1617-1688), die een indeling vervaardigde van de verschillende vormen van atheïsme bij de Grieken. Volgens hem behoort de visie van Strato tot het hylozoïsme, een van de meest gevaarlijke varianten van het atheïsme. Het hylozoïsme komt erop neer dat alles, zelfs het kleinste atoom, leven in zich draagt. Cudworth zou aan het hylozoïsme en aan Strato voorbij zijn gegaan, ware het niet dat deze ideeën weer tot bloei waren gekomen in het werk van Spinoza.²⁷

Sindsdien stond Strato weer in de belangstelling. De mening dat het atheïsme bij Spinoza tot voltooiing was gekomen, werd in Van Iperens tijd algemeen aanvaard. Pierre Bayle wijdde in zijn *Dictionnaire historique et critique* een zeer uitvoerig lemma aan Spinoza. Dit lemma is zelfs het langste van de *Dictionnaire* en dit is opmerkelijk aangezien de lemmata steeds korter worden. Voor Spinoza maakte Bayle blijkbaar een uitzondering.²⁸ Volgens Bayle is Spinoza het eindpunt van een lange ontwikkeling die reeds begon bij Xenophon en andere antieke en middeleeuwse denkers. Het Spinozisme zou nog het meest overeenkomen met het Stratonisme. Bayle verwerpt het idee van Strato dat God en de natuur uiteindelijk een en dezelfde substantie zijn.²⁹ Bayle was niet de enige die een vergelijking maakte tussen Griekse denkers en Spinoza. De Duitse lutheraan Johann Franz Budde (1667-1729) gaf een werk uit onder de veelzeggende titel *De spinozismo ante Spinozam*.³⁰

Gelovigen, waaronder ook degenen die openstonden voor verlichte denkbeelden, wilden niet geassocieerd worden met Spinoza of met Strato en diens hylozoïsme. Ook Leibniz kon niet overweg met de visie van Strato, aangezien Leibniz uitging van een voorbeschikte harmonie van het heelal, terwijl Strato uitging van een blinde noodzakelijkheid.³¹ Des te opmerkelijker is het dat Van Iperen het in zijn dissertatie opneemt voor Strato. Dit doet hij allereerst door op te merken dat over Strato's filosofie niets met zekerheid valt te zeggen. Er zijn immers geen geschriften van Strato bewaard gebleven. Slechts uit mededelingen bij antieke auteurs kan men Strato's visie destilleren. Van Iperen kan zich dan ook niet vinden in de visie van de lutherse theoloog Friedrich Philipp Schlosser (1700-1799), die van mening was dat

27 Israel, *Verlichting onder vuur*, 536-538. Cudworth behoorde tot de Cambridge Platonists, een gemêleerd gezelschap van geleerden die het bestaan van de geestelijke wereld verdedigden tegen een materiele reductie. Wat hen samenbond was het teruggrijpen op Plato. Zie voor Cudworth: J.A. Passmore, *Ralph Cudworth, an interpretation* (Cambridge 2013; 1th ed.1951) 1-39; *DNB*, XIII, 271, 272.

28 H. Krop en J. van Sluis, *Pierre Bayle, over Spinoza* (Budel 2006) 39-40, 44.

29 Israel, *Verlichting onder vuur*, 540; Henri Krop, *Spinoza. Een paradoxale icoon van Nederland* (Amsterdam 2014) 207.

30 Johann Franz Budde, *De spinozismo ante Spinozam* (Magdeburg 1706). Budde was hoogleraar theologie te Jena en nam een middenpositie in tussen lutherse orthodoxie enerzijds en Verlichting en piëtisme anderzijds. Zie voor Budde *NDB* II (Berlin 1955) 715.

31 Israel, *Verlichting onder vuur*, 543.

hij het hylozoïsme van Strato aan kon tonen.³² Wat bijvoorbeeld bij Plutarchus over Strato te vinden is, gaat volgens Van Iperen niet over atheïsme, maar moet geduid worden als een verwerping van Plato's idee van de wereldziel.³³ Evenmin deelde hij de mening van de reeds eerder genoemde Johann Franz Budde en de Duitse geleerde Johann Jakob Brucker (1696-1770) die Strato eveneens voor een atheïst hielden. Dit tweetal is volgens hem in hun kritiek op Strato afhankelijk van Pierre Bayle, die zij slechts napraten zonder zelf nauwkeurig onderzoek te verrichten.³⁴

Vervolgens gaat Van Iperen in op de visie van Bayle zelf, die aan de hand van twee citaten van Cicero beweerde dat Strato atheïst was. Het ene citaat is afkomstig uit Cicero's *De natura deorum* en het andere uit diens *De academicis questionibus*. Het eerste citaat maakt volgens Van Iperen duidelijk dat Strato van mening is dat alle goddelijke kracht gelegen is in de natuur, die de oorzaken zou bevatten van groei, bloei en verval, maar elk gevoel of gestalte zou ontberen.³⁵ Volgens Van Iperen blijkt uit deze bewering in het geheel niet dat Strato een atheïst was, maar alleen dat God gezien moet worden als een volmaakte geest die alle kracht in de wereld in werking zet.³⁶ Het tweede citaat gaat volgens hem over het feit dat Strato de gedachte van Democritus bekritiseerde.³⁷ Strato verwierp namelijk Democritus' idee van een lege ruimte. Strato geloofde dat alles uit kleine deeltjes bestond en volgens hem kon er slechts dan sprake zijn van ruimte wanneer deeltjes niet naadloos op elkaar pasten. Ruimte was in zijn visie altijd gevuld met materie.³⁸

Nadat Van Iperen Strato van atheïsme heeft gevrijwaard, betoogt hij dat het wereldbeeld dat Strato heeft verkondigd lange tijd verwaarloosd is en pas weer door Kepler onder de aandacht is gebracht.³⁹ Na Kepler werd het verder ontwikkeld door Descartes, Leibniz en Newton. Van Iperen noemt hier onbekommerd in

32 Van Iperen, *De mundi mechanismo*, 6, 7. Schlosser was een aanhanger en verdediger van Wolff. Zie verder over hem *ADB XXXI*, 541.

33 Van Iperen, *De mundi mechanismo*, 7.

34 Van Iperen, *De mundi mechanismo*, 7. Johann Jakob Brucker (1696-1770) was een Duits geleerde, die in 1742-1744 zijn vijfdelige *Historia critica philosophia a mundi incunabulis* schreef, waarvan in de jaren 1766 en 1767 een tweede uitgebreidere herdruk verscheen. Hij wordt gezien als de grondlegger van de geschiedenis van de filosofie van de nieuwe tijd. Van dit werk verscheen ook een samenvatting dat als handboek werd gebruikt, maar Van Iperen gebruikte de uitgebreide versie. Over Brucker, zie Christine Lüdke, *Ich bitte mir euer hochedelgebohren Gedancken aus! Beiträge zur Erschließung und Analyse von Jakob Bruckers Korrespondenz* (Augsburg 2006) 45-71; *ADB XLVII*, 275.

35 Pierre Bayle, *Dictionnaire historique et critique XIII* (1697 Paris 1820), 422-423; P. Bayle, *Het leven van B. de Spinoza met eenige aantekeningen over zyn bedryf, schriften en gevoelens door den heer Bayle, leraar der wysbegeerte te Rotterdam Nevens een kort betoog van de waarheid des christelyken godsdiensts en twee verhandelingen 1 van de ziel 2 Van Godts wezentlykheid door den heer Jaquelot, leraar der Fransche kerke in 's Gravenhaage, vertaalt door F. Halma* (Utrecht 1698) 27-33; Cicero, *De Goden*, vertaald door Vincent Hunink (Amsterdam 1993) 27.

36 Van Iperen, *De mundi mechanismo*, 8.

37 Van Iperen, *De mundi mechanismo*, 9.

38 Keimpe Algra, *Concepts of space in Greek thought* (Leiden 1995) 58.

39 Van Iperen, *De mundi mechanismo*, 9.

één adem enkele geleerden die uiteenlopende visies hadden.⁴⁰ Hij wil een synthese bewerkstelligen tussen deze verschillende visies en daarbij kan hij het veronderstelde gedachtegoed van Strato goed gebruiken.

Binnen de filosofie bestond er namelijk een diepgaand verschil van inzicht tussen de zogenaamde mechanisten en occasionalisten. De mechanisten probeerden de wereld te verklaren op louter materialistische wijze. De occasionalisten meenden dat God telkens ingreep in de werkelijkheid. Leibniz probeerde tegen beide fronten positie te kiezen. Aan de ene kant achtte hij de mechanisten gevaarlijk omdat zij geen ruimte overlieten aan de geestelijke dimensie. Aan de nadere kant had hij ook moeite met de visie van de occasionalisten. Het idee dat God telkens in de wereld moest ingrijpen was volgens Leibniz absurd. Het zou Gods eer te na zijn, indien Hij een wereld had geschapen die zo onvolkomen was dat Hij die telkens weer zou moeten bijstellen. Een universum dat zonder verdere tussenkomst op eigen kracht kon bestaan leek hem het redelijkst.⁴¹

De visie van Strato dat de natuur vanzelf werkt, valt goed in te passen in Leibniz' gedachtegoed. Leibniz meende immers dat de werkelijkheid was opgebouwd uit monaden, die een eigen innerlijke kracht bezaten.⁴² In een dergelijke visie kon Strato goede diensten bewijzen tegen zowel occasionalisten als mechanisten.

Monadenleer als oplossing in de controverse over Newtons gravitatiewet

De monadenleer is eveneens van belang in de controverse tussen Leibnizianen en Newtonianen over Newtons gravitatiewet. Zoals we reeds gezien hebben houdt deze wet in dat lichamen op elkaar inwerken in een verder bijna lege ruimte. Newton moest het antwoord schuldig blijven op de vraag hoe dit mogelijk was. Hij achtte het voldoende dat hij de wet wiskundig had aangetoond en sloot niet uit dat er later alsnog een verklaring voor gevonden zou worden. Dit was Leibniz een doorn in het oog. Hij vreesde dat met het aanvaarden van een dergelijke onverklaarbare kracht weer allerlei occulte zaken de wetenschap konden binnendringen. Alles wat gepostuleerd werd, moest volgens hem ook aangetoond kunnen worden.⁴³ Volgens hem moest het verschijnsel verklaard worden uit traagheid die een '*vis passiva*' (passieve kracht) is die behoort bij massa.⁴⁴

Ook was voor Leibniz een lege ruimte ondenkbaar, aangezien alles geïnterpreteerd moest worden binnen het continuüm van monaden. Dit probeerde hij aanemelijk te maken door te verwijzen naar het onderzoek van Jan Swammerdam. Deze trof met zijn microscoop lichaampjes aan die voor het blote oog onzichtbaar waren. Zo zou de gehele werkelijkheid gevuld zijn.⁴⁵ Voor Van Iperen was een lege

40 Van Iperen, *De mundi mechanismo*, 10.

41 Jespers, *De kracht in alles*, 41-42.

42 Jespers, *De kracht in alles*, 66.

43 Jespers, *De kracht in alles*, 54.

44 Jespers, *De kracht in alles*, 48.

45 Jespers, *De kracht in alles*, 49.

ruimte evenmin denkbaar: een van zijn stellingen bij het proefschrift luidt dan ook dat er van een lege ruimte in de strikte zin van het woord geen sprake kan zijn.⁴⁶ Een idee dat ook bij Strato aanwezig was, zoals we zagen.

Van Iperen probeert in zijn dissertatie aan te tonen dat Newtons ontdekking te combineren valt met de Leibniziaanse filosofie. Volgens hem bedoelen beide grote geleerden eigenlijk hetzelfde. Hij vraagt zich dan ook af of Newtons gravitatiekracht niet verklaard zou kunnen worden met behulp van Leibniz' monadenleer. Op welke manier dit zou moeten gebeuren, maakt hij echter niet duidelijk.⁴⁷

Monadenleer als oplossing voor het psychofysische probleem

Behalve als instrument ter bemiddeling in deze controverse wordt de monadenleer ook opgevoerd als oplossing voor het reeds genoemde psychofysische probleem. Door het aannemen van een strikte scheiding tussen materie en geest had Descartes een probleem met het verklaren van de wisselwerking tussen beiden. Hij trachtte dit op te lossen door aan te nemen dat in de hypofyse zogenaamde 'levensgeesten' konden inwerken op de ziel en de ziel op haar beurt weer kon inwerken op het lichaam.

Descartes had ook hier een mechanische voorstelling van. Volgens hem is het bloed de grondstof van de zogenaamde 'spiritus animalis'. Het in de lever gemaakte bloed wordt door het hart naar de hersenen gepompt. Daar wordt het in de hersenholte gefilterd tot zeer vluchtige bestanddelen: de *spiritus animalis*. Via het zenuwstelsel dat bestaat uit holle buizen, worden enerzijds impulsen gegeven aan het lichaam en anderzijds prikkels doorgegeven naar de hersenen.⁴⁸

Aan deze leer van de *spiritus animalis* werd vasthouden totdat de Italiaanse arts en natuuronderzoeker Luigi Galvani (1737-1798) aan het einde van de achttiende eeuw het begrip 'dierlijke elektriciteit' introduceerde. Hij had experimenten gedaan met dode kikkers waarbij hij deze dieren door middel van elektriciteit kon laten stuip trekken. Sindsdien kwam de zenuwgeleiding in een ander licht te staan.⁴⁹ In de tijd van Van Iperen en Engelhard was het raadsel van zenuwgeleiding dus nog niet opgehelderd.

Van Iperen was op de hoogte van het feit dat de Engelse medicus Frank Nicholls (1699-1778) had aangetoond dat medicijnen op de geest inwerken. Dit leek in tegenspraak te zijn met de visie van Descartes en zeker met die van Julien Offray

46 Van Iperen, *De mundi mechanismo*, 24.

47 Van Iperen, *De mundi mechanismo*, 15.

48 Nel van den Haak, *De machinemens. De machinemetafoor in de geneeskunde en in het denken over ziekte en gezondheid* (Amsterdam 2013) 198, 199; 76, 77; Verbeek, *De wereld van Descartes*, 107.

49 Alan J. McComas, *Galvani's spark. The story of the nerve impulse* (Oxford 2011) 11-19; David Dunér, *The natural philosophy of Emanuel Swedenborg. A study in conceptual metaphors of the mechanistic world-view* (Dordrecht 2013) 189, 190; P. B. M. Schulte, *Hermann Boerhaave praelectiones de morbis nervorum 1730-1735* (Leiden 1959) 10, 11. Al eerder had de medicus Franz Anton Mesmer (1734-1815) de term 'dierlijk magnetisme' geïntroduceerd. Zie voor Mesmer *NDB* XVII, 209-211.

de la Mettrie (1707-1751) die in zijn beroemde *l'Homme Machine* uit 1747 beweerde dat de mens een zeer ingewikkelde machine was, waarbij zowel het menselijk lichaam als de menselijke geest slechts werken volgens mechanische wetten. Wat echter in de anatomie van de zenuwen was ontdekt, viel niet te rijmen met een dergelijke mechanistische visie.⁵⁰

Ook kon deze ontdekking niet in overeenstemming gebracht worden met Leibniz' leer van de zogenaamde *harmonia praestabilita*. Leibniz dacht daarbij aan een van te voren vastgestelde overeenstemming tussen de monaden. Zoals klokken die met zoveel precisie vervaardigd zijn dat zij gelijk blijven lopen zonder tussenkomst van een mechanicus, zo heeft God de vensterloze monaden zodanig geschapen dat zij geheel aan interne wetten gehoorzamen. Het lijkt, kortom, alsof er wederkerige beïnvloeding is, terwijl er in werkelijkheid sprake is van een overeenstemming die van te voren is vastgesteld. Deze visie viel met de ontdekking van de werking der zenuwen niet vol te houden. Van Iperen wijst de opvatting van Leibniz over deze 'harmonia praestabilita' dan ook af.⁵¹

Hierin is hij een trouw volgeling van Nicolaus Engelhard, die de *harmonia praestabilita* verving door het begrip *aequilibrium* (evenwicht). Dit *aequilibrium* noemde hij ook wel het 'verbeterd cartesianisme'. Hij greep terug op het concept van de *spiritus animalis* waardoor geest en lichaam op elkaar kunnen inwerken, doch zo dat de totale beweegkracht in het stoffelijk universum onveranderlijk is: alles blijft in evenwicht. Hoe echter deze wederzijdse beïnvloeding werkte, kon ook Engelhard niet uit de doeken doen want het onttrok zich aan de waarneming.⁵²

De monadenleer van Leibniz kan volgens Van Iperen goede diensten bewijzen door het begrip 'pneumatische monadologie' in te voeren. Deze pneumatische monadologie werkt hij verder niet uit, maar hij verwijst daarvoor naar de theorie van het *aequilibrium*.⁵³ Hij meent dus in navolging van Engelhard dat beïnvloeding van stoffen op de geest verklaard kan worden door de wisselwerking tussen geest en *spiritus animalis*.

Dat het pure mechanistische wereldbeeld te kort schiet, probeert Van Iperen aan te tonen door te verwijzen naar het mysterie van de voortplanting, waarvan ook geen afdoende mechanistische bewijsvoering voorhanden was.⁵⁴ Hij sloot zijn dissertatie af met de bewering dat uit zijn proefschrift duidelijk is geworden dat de tekortkomingen in de wetenschap opgehelderd konden worden door de monadenleer die ten onrechte zeer ernstig verwaarloosd was.⁵⁵

50 Van Iperen, *De mundi mechanismo*, 24; voor Nicholls zie *DNB* XL, 437, 438.

51 Van Iperen, *De mundi mechanismo*, 24.

52 Wielema, 'Nicolaus Engelhard', 159-160.

53 Van Iperen, *De mundi mechanismo*, 19-21.

54 Van Iperen, *De mundi mechanismo*, 22-23.

55 Van Iperen, *De mundi mechanismo*, 24.

Teneur van het proefschrift: oppervlakkige aanprijzing van Leibniz' monadologie

Overzien we Van Iperens proefschrift dan moeten wij stellen dat het niet meer is dan het benadrukken dat een mechanistische visie op de werkelijkheid niet volstaat, en een oppervlakkige aanprijzing van Leibniz' monadologie als het ei van Columbus. Hij doet geen enkele poging om de monadenleer te actualiseren. Hij laat zich kennen als een trouw volgeling van Engelhard. Het meest originele aan Van Iperens dissertatie is wellicht dat hij de antieke filosoof Strato positief weet te waarderen, terwijl haast niemand met deze Strato geassocieerd wenste te worden wegens diens vermeende atheïsme. Wat uit zijn dissertatie in ieder geval wel blijkt, is dat hij vanwege zijn Leibniz-Wolffiaanse achtergrond gekarakteriseerd kan worden als gematigd verlicht denker.

9.4. Genomineerd voor hoogleraar in de wijsbegeerte

Tweemaal werd Van Iperen genomineerd voor hoogleraar in de filosofie. Op 3 mei 1752, dus nog voor zijn promotie, stond hij te Franeker als tweede op een groslijst van dertien personen. Hij was voorgedragen door de hoogleraar in de Godgeleerdheid Heinrich Wilhelm Bernsau (1717-1763).⁵⁶ Deze Bernsau stond bekend als Wolffiaan en was door de universiteit van Franeker benoemd met het oog op het aantrekken van buitenlandse studenten. Hij zal waarschijnlijk Van Iperen gekend hebben of in ieder geval op de hoogte zijn geweest van zijn ophanden zijnde promotie. De Franekers waren echter niet gecharmeerd van Bernsau's filosofie. Hij had daardoor weinig invloed aan de universiteit.⁵⁷ Het is dan ook niet verwonderlijk dat zijn voordracht niet werd overgenomen. Uiteindelijk werd de reeds genoemde Antonius Brugmans, die de laatste plaats innam op de groslijst, benoemd tot hoogleraar.⁵⁸

Deze benoeming was trouwens een slepende kwestie. In eerste instantie werd er niemand benoemd, maar kreeg Brugmans een dubbele toelage die hem in staat moest stellen om te kunnen studeren. Vervolgens gaf men te kennen dat men de voorkeur gaf aan een persoon die tevens de Waalse gemeente zou kunnen dienen.⁵⁹ Er werd een nieuwe groslijst samengesteld waarop Van Iperen opnieuw vermeld werd, maar nu op de zesde plaats. Uit deze groslijst werd een drietal verkozen. Als eerste prijkte de naam van Jacques Garcin, de toen onlangs bevestigde Waalse predikant van Franeker. Zijn kandidatuur zal conform het verlangen zijn om een Waals predikant te benoemen. Garcin werd echter niet benoemd tot hoogleraar in de filosofie, maar kreeg het hoogleraarschap in de Franse taal aangeboden.⁶⁰ Als

⁵⁶ Tresoar, Universiteit Franeker, inv. 20, f. 210; inv. 7, f. 23.

⁵⁷ Voor Bernsau zie *NNBWI*, 142.

⁵⁸ Tresoar, Universiteit Franeker, inv. 2, notulen 2 september 1755.

⁵⁹ Tresoar, Universiteit Franeker, inv. 2, notulen 5 maart 1754.

⁶⁰ Voor Garcin zie *BWPGN* III, 180.

tweede werd voorgedragen Jacobus Geerlof en als derde Antonius Brugmans.⁶¹ De laatste werd benoemd en de hoogleraarspost ging definitief aan Van Iperens neus voorbij.

De tweede keer dat hij op de nominatie stond voor hoogleraar was in 1765 te Harderwijk. Daar zocht men een opvolger voor de overleden hoogleraar Abraham Drijfhout (1733-1765). Van Iperen stond als zevende op de lijst van twaalf personen. Uiteindelijk werd de eerste van de lijst, Johannes Theodorus Rossijn (1744-1817), verkozen.⁶² De lage plaats op de groslijst kan ingegeven zijn door het feit dat Van Iperen als aanhanger van de Wolffiaanse wijsbegeerte niet paste in Harderwijk dat het Newtonianisme was toegedaan.⁶³

9.5. Trouw aan het Leibniz-Wolffiaanse systeem

Van Iperen is het Leibniz-Wolffiaanse systeem gedurende zijn gehele leven trouw gebleven. Dit in tegenstelling tot iemand als Immanuël Kant (1724-1804), die aanvankelijk ook een aanhanger was van deze wijsbegeerte, maar zich na 1760 steeds meer ging distantiëren van deze filosofie en uiteindelijk met zijn eigen wijsgerig stelsel het Leibniz-Wolffianisme zou verdringen. Van Iperen stak echter een jaar voor zijn dood, in 1779, nog de loftrompet over Leibniz en Wolff.⁶⁴ Zoals we reeds gezien hebben zag hij zeer veel in Meiers *Philosophische zedenkunde* waarmee het volgens hem mogelijk was om een echte christen-wijsgeer te zijn. In diens ‘gekuiste redeneerkunde’ waren alle schijnbare ongerijmdheden van de christelijke religie plausibel gemaakt.⁶⁵ Hij bleef dus trouw aan dit systeem vanuit apologetisch perspectief.

Pleidooi voor redeneren in Leibniz-Wolffiaanse trant

In 1774 hield Van Iperen in een antwoord op een prijsvraag voor het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen een warm pleidooi voor het herwaarderen van de redeneerkunde in het natuuronderzoek. Redeneerkunde was het stokpaardje van Nicolaus Engelhard en andere Wolffianen.⁶⁶ De prijsvraag stelde aan de orde of het geoorloofd was om gevolgtrekkingen te maken uit reeds gedaan onderzoek. Van Iperen deed omstandig uit de doeken dat dit inderdaad geoorloofd was, mits het gebeurde in de trant van de Leibniz-Wolffiaanse wijze van filosoferen. Hij erkende weliswaar het belang van Newton die een einde had gemaakt aan de ‘wonderige voorstellingen’ van Descartes en Gassendi, maar als Leibniziaan kon hij niet met Newtons visie uit de voeten dat God een onvolmaakt universum had gescha-

61 Tresoar, Universiteit Franeker, inv. 7, notulen 1 augustus 1755.

62 GA, Universiteit Harderwijk, inv. 2, f. 549.

63 Wielema, *Ketters en verlichters*, 104.

64 Van Iperen, *Inleidingsredevoering*, 97.

65 Zie hoofdstuk 5.

66 Wielema, *Ketters en verlichters*, 104.

pen dat als een uurwerk voortdurend bijgesteld moest worden. Deze gedachte was immers in tegenspraak met Gods wijsheid. Dit gegeven alleen al moest volgens hem genoeg zijn om dergelijke lichtvaardige vooronderstellingen af te wijzen.⁶⁷ Het is de vraag of hij Newton zelf heeft gelezen, hij citeert hem namelijk niet rechtstreeks, maar enkel indirect vanuit het bekende werk van Brucker.⁶⁸

Gevolgtrekkingen zijn volgens Van Iperen toegestaan voor zover ‘de draad der sluitredenen brengen wil’. Hiervoor kan men in de leer bij de ‘doorlugtige Leibnits’ die voor het logisch redeneren ‘eenen schoonen en aangename weg gebaad heeft’.⁶⁹ Dat deze wijze van filosoferen goede resultaten heeft gegeven, illustreert hij met een verwijzing naar de bekende Geneefse geleerde Charles Bonnet (1720-1793), die met gebruikmaking van de redeneermethode van Leibniz de aandacht van geleerd Europa op zich had weten te vestigen.⁷⁰ Van Iperen nam afstand van geleerden die alle nadruk legden op de empirie. Volgens hem waren de zintuigen slechts werktuigen van het verstand. Hij meende dat de zintuigen zichzelf belangrijker achten dan de rede:

Dwaze vermetelheid! Begrypen zy dan niet dat zy zelve geen zintuigen waren, zoo zig het verstand en het oordeel niet verwaardigden, om hen als werktuigen, als eene handspeek, weegschaal, hairbuisjes en diergelyken in het waarnemen en doen van proeven te gebruiken?⁷¹

Hij zag echter over het hoofd dat ook de door hem zo hoog gewaardeerde redeneerkunde ook een functie van de rede was en dus evenzeer een werktuig van het verstand. Duidelijk is in ieder geval dat hij met zijn nadruk op het redeneren nog steeds in de traditie stond van zijn leermeester Engelhard. Deze had immers eveneens gepoogd om de ‘bovennatuurkunde’ te verdedigen tegen de empiristen.⁷²

Op ondergeschikte punten had Van Iperen wel enige kritiek op het Leibniz-Wolffiaanse systeem. Zo gaf hij toe dat Leibniz soms wat ‘onverstaanbaar was’. Maar hij haastte erbij te zeggen dat dit meer veroorzaakt werd door ‘s mans ‘uitstekende

67 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 5, 12-13.

68 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 5.

69 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 87.

70 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 88. Bonnet nam zijn uitgangspunt in de Leibniz-Wolffiaanse filosofie en concludeerde dat er een ‘keten der natuur’ was waarin alle wezens van de laagste tot de hoogste met elkaar verbonden waren. In 1769 verscheen zijn *Palingenesie philosophique*, waarin geologie, embryologie psychologie, metafysica bijeenbracht, zoals eens ook Leibniz had gedaan. Zijn gedachten zette hij ook uiteen in zijn *Contemplation de la nature*, dat in het Nederlands werd vertaald door G. Coopmans onder de titel *Beschouwing der natuur, vertaald en men eenige aantekeningen vermeerderd*, waarin ook sprake is van de keten der natuur. Over Bonnet zie Lorin Anderson, *Charles Bonnet and the order of the known* (Dordrecht-Boston-London 1982); *BBKL* I, 695; Bots, *Tussen Descartes en Darwin*, 87.

71 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 40.

72 Wielema, *Setters en verlichters*, 104.

schranderheid en weergaloos doorzicht' dat niet bevat kon worden door lagere vernuften, dan dat het aan diens filosoferen lag.⁷³ Ook was hij van mening dat Wolff en diens leerlingen Georg Bernhard Bilfinger (1693-1750) en Israel Gottlieb Canz (1690-1753) de sluitredenen weliswaar duidelijker hadden weergegeven, maar het nadeel was dat het bij hen meer om het redeneren zelf ging dan om de uitkomst ervan.⁷⁴

Hij vond dat aanhangers van de Leibniz-Wolffiaanse school in hun ijver om overal een sluitrede van te maken te ver waren doorgeschoten. Dit leverde verfraging op in het doen van proeven en waarnemingen en deed de Leibniz-Wolffiaanse school geen goed. Zo ontstond er namelijk iets 'stroefs en langdradigs' in het onderwijzen. Met deze gereserveerde opmerking velde Van Iperen een opvallend mild oordeel over iemand als Bilfinger. Over het algemeen werd diens werk *Ophelderingen der wijsbegeerte* in de Republiek spottend tot *Wijsgerige verduisteringen* omgedoopt.⁷⁵ Van Iperen wilde blijkbaar de Leibniz-Wolffiaanse filosofie niet prijsgeven, omdat deze wijsbegeerte zowel het verstand als de openbaring erkende; beide waren niet in strijd met elkaar maar vulden elkaar aan. Een gedachte die Van Iperen met zijn apologetische insteek uiteraard aansprak.

Waardering kon Van Iperen opbrengen voor de Zwitserse filosoof Johann Bernhard Merian (1723-1807), die volgens hem de Leibniz-Wolffiaanse denktrant had 'opgesierd met dichtkunst en welsprekendheid'. Waarschijnlijk doelde Van Iperen op diens *Système du monde*, dat in 1770 was verschenen en waarvan in 1772 een Nederlandse vertaling verscheen onder de titel *Gods oneindige grootheid schitterende in het oneindig getal der Werelden*.⁷⁶ Maar het meest waardevol was in zijn ogen de arbeid van de reeds genoemde Bonnet die aan het Leibniz-Wolffiaanse denken 'een bevallige zwier' had aangebracht.⁷⁷

Van Iperen hoopte dat het Zeeuwsch Genootschap kans zou zien om de verwaarloosde 'ware en gezuiverde redeneerkunde' in ere te herstellen, zodat deze niet

73 Van Iperen, 'Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen', 88.

74 Van Iperen, 'Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen', 88. Bilfinger was een Duitse filosoof, theoloog en wiskundige. In Wolffiaanse geest doceerde hij logica en metafysica. Ook hield hij zich bezig met Chinese filosofie. Zie voor Bilfinger *ADB* II, 634, 635. Canz was een Duits theoloog en filosoof, hoogleraar logica en metafysica en is bekend geworden als degene die de Leibniz-Wolffiaanse filosofie heeft geïntroduceerd in de theologie. Zie voor hem *ADB* III, 768.

75 Hermannus Bouman, *De Godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland gedurende het laatste gedeelte der vorige en in den loop der tegenwoordige eeuw* (Utrecht 1862) 68.

76 Van Iperen, 'Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen', 38; De Merian was filosoof en werd onder meer secretaris van de Pruisische academie van wetenschappen. Hij vertaalde ondermeer *Natural history of religion* van David Hume en bekritiseerde Hume en het scepticisme. Zie verder over De Merian: Avi Lifschitz, *Language and Enlightenment. The Berlin debates of the eighteenth century* (Oxford 2012) 120; Jens Häselser, 'Ein Schweitzer Philosoph an der Berliner Akademie', in: Martin Fonitus en Helmut Hotzhey (ed.), *Schweitzer in Berlin des 18. Jahrhunderts* (Berlijn 1996) 217-228; Bots, *Tussen Descartes en Darwin*, 86.

77 Van Iperen, 'Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen', 39.

zou onderdoen voor het ‘bestgeslepen vergrootglas, de keurigste luchtpomp en de volmaaktste elektrische machine’.⁷⁸ Hij vergeleek de redeneerkunde bij een ‘bekorelyke Schoone’ die uit het ‘serrail’ diende te worden bevrijd, waarin enkele ‘zogenaamde filosofhen’ haar hadden opgesloten.⁷⁹

De ‘stokregelen’ voor het juiste redeneren

Hoe die redeneerkunde eruit moest zien, probeerde hij zelf aan te geven door ‘enkele stokregelen’ op te stellen, om duidelijk te maken met welke voorzichtigheid de inductie, ‘dat is het gevolgtrekken uit eerder gedane proefondervindingen’, diende te verlopen.⁸⁰ Volgens hem is de inductie dan pas volkomen wanneer gezegd kan worden: ‘nec datur dissimile exemplum’: er kan geen voorbeeld van het tegendeel worden gegeven.⁸¹

De regel, die als fundament voor alle andere regels geldt, is volgens Van Iperen dat men zich de materie die men onderzoekt geheel eigen moet maken en kennis moet hebben van alle proeven die reeds zijn gedaan. Zo mogelijk dient men zelf deze proeven te controleren door deze zelf ook uit te voeren.⁸² Mocht dit niet mogelijk zijn, dan moet men zich wel vergewissen van de ‘historische echtheid’ van het reeds gedane onderzoek. Men zal er bij de gevolgtrekkingen immers staat op moeten kunnen maken.⁸³ Wordt een onderzoek tegengesproken door geleerde mannen of genootschappen, dan mag men op zulke ‘uitglydende zandgronden’ geen gebouw van gevolgtrekkingen maken.⁸⁴ Ook is het uit den boze om zonder meer op een geloofwaardig persoon af te gaan, wanneer deze een proef heeft gedaan die door niemand is bekrachtigd.⁸⁵ Bij herhaaldelijk onderzoek waaruit telkens het zelfde resultaat komt, mag men echter aannemen dat onder gelijkwaardige condities de uitkomst zeker is.⁸⁶ Wanneer dit niet het geval is, zal men een dergelijk onderzoek als een ‘voorbarig voorstel’ karakteriseren.⁸⁷

Men mag zich nimmer laten afschrikken tot het doen van verder onderzoek naar mechanische oorzaken van een bepaald verschijnsel, ook al hebben geleerden beweerd dat er een beslissend antwoord is geformuleerd.⁸⁸ Men dient argwaan te koesteren wanneer men het idee krijgt dat een geleerde zo gegrepen is door zijn *Entdeckungsfreude* dat hij daarmee alles wil verklaren.⁸⁹

78 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 38- 39.

79 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 39.

80 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 114.

81 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 113.

82 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 89-90.

83 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 92.

84 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 93.

85 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 94.

86 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 95.

87 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 96.

88 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 97- 98.

89 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 99.

Verder mag men geen gevolgtrekkingen maken over planten, dieren en mineralen, door af te gaan op enkele exemplaren na hun dood of wanneer deze uit hun natuurlijke omgeving zijn gehaald. Linnaeus en anderen probeerden weliswaar alles te classificeren, maar men moet ook oog blijven hebben voor het ‘personele’. Van Iperen sluit hier aan bij Leibniz, die beweerde dat er niet twee volstrekt gelijksoortige wezens zijn in de natuur.⁹⁰ Nooit mag men reeds gedane experimenten zozeer vertrouwen alsof het de volmaaktste waarnemingen zouden zijn.⁹¹ Mocht men bij waarnemingen iets wonderlijks ontdekken dat van de algemeen geldende regel afwijkt, dan moet men gespist zijn op verder onderzoek. Men moet niet wanhopen aan de onkunde die er op dat moment is om het verschijnsel te verklaren, maar men dient met dubbele ijver deze zaak te onderzoeken.⁹² Gevolgtrekkingen van anderen dient men niet te verwaarlozen, ook al schijnen zij ongerijmd of voorbarig. Het kan gebeuren dat iemand door een gissing toch op het goede spoor zit.⁹³ Wanneer aan alle condities is voldaan, dan mag men een gevolgtrekking tot nieuw fundament voor verder onderzoek beschouwen.⁹⁴ Op deze wijze poogde Van Iperen een stimulans te geven voor een hernieuwde belangstelling voor de re-deneerkunde in het geheel van de wetenschappen.

Kritiek van J.F. Hennert: waar blijft de wiskunde?

Zijn werkwijze werd echter bekritiseerd door Utrechtse hoogleraar in de wiskunde Johann Friedrich Hennert, die in Van Iperens verhandeling het belang van de wiskunde miste.⁹⁵ Inderdaad had Van Iperen de wiskunde in zijn betoog slechts terloops ter sprake gebracht. Hij noemde weliswaar de wiskundigen Euler senior en junior met ere, die ‘hunne geometrische en algebraische Berekeningen bepaalden, om zoo, gemakshalven, de natuuronderzoekers gevolgen te leeren trekken, ter vaststelling van algemeene Wetten en Regelen, welke men de Natuur zelve zag in agtnemen’.⁹⁶ Maar verder maakte hij het belang van de wiskunde niet met voorbeelden concreet. Met geen woord rept hij over het belang van Descartes, Newton, Leibnitz en Euler voor de differentiaal- en integraalrekening.⁹⁷ Bij zijn ‘stokregels’ noemt Van Iperen de wiskunde in het geheel niet. Wat Hennert hem wellicht ook

90 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 101-103.

91 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 104-105.

92 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 105-106.

93 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 108.

94 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 111-112.

95 ZA, KZGW, inv. 60, J.F. Hennert aan het Zeeuwsch Genootschap, 6 september 1772. Zie ook hoofdstuk 12.

96 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 34, 35.

97 Craig Fraser, ‘Mathematics’, in: Roy Porter (ed.), *The Cambridge history of science, IV, Eighteenth-century science* (Cambridge 2003) 307-318; Jan van Maanen, ‘Sprongen in het diepe en passen op de plaats - wiskunde in de achttiende eeuw’, in: Machiel Keestra (ed.), *Een cultuurgeschiedenis van de wiskunde* (Amsterdam 2006) 127; D.J. Struik, *Geschiedenis van de wiskunde* (Antwerpen 1965) 152.

kwelijk nam is dat Van Iperen had geopperd dat wiskundigen slechts tot hun formules konden komen omdat zij er al een vermoeden hadden.

Is het wel te denken, dat de Wiskunstenaars, in het doorzetten hunner Natuurkundige Berekeningen gecijfferd zouden hebben, zonder eenige vermoedelyke uitkomsten vooruit te zien, en dus Gevolgen te trekken uit de waarnemingen en proefondervindingen welke hun aanleidinge gegeven hadden om Figuren te teekenen en Aequatiën op te zetten?⁹⁸

Ook was Van Iperen van oordeel dat ‘een verbazend toestel van Geometrische Figuren en Algebraische Ontcyfferingen’ niemand moest verbijsteren of lichtgelovig maken, alsof alles een mathematische waarheid zou zijn, die met ‘mathematische vertoningen’ was versierd. Het waren dikwijls maar vooronderstellingen.⁹⁹ Van dergelijke beweringen zal Hennert niet blij geworden zijn.

Van Iperen mocht dan in zijn wijsgerig denken niet de weg van de wiskunde zijn ingeslagen, op een ander gebied roept hij juist wel op de wiskunde te gaan gebruiken. Namelijk in de exegese van de Heilige Schrift. Hierbij staan wij in het volgende hoofdstuk stil.

9.6. Conclusie

Van Iperen had een grote wijsgerige belangstelling die resulteerde in een dissertatie van Leibniz-Wolffiaanse snit onder leiding van Nicolaus Engelhard. Het proefschrift zelf is een vrij oppervlakkig pleidooi voor het belang van Leibniz’ monadologie. Hoewel de Leibniz-Wolffiaanse filosofie steeds meer onder kritiek kwam te staan, bleef Van Iperen trouw aan deze wijze van filosoferen, ook al zag hij wel de tekortkomingen in de stelsels van Bilfinger en Canz.

Het belang van de Leibniz-Wolffiaanse filosofie zag hij vooral gelegen in het feit dat dit stelsel de mogelijkheid bood om het christelijk geloof aannemelijk te maken. Die dimensie maakte deze filosofie voor de apologet Van Iperen zeer aantrekkelijk.

Hoewel men in het wetenschappelijk discours groot belang was gaan hechten aan inductie zag hij hierin toch mogelijkheden voor een opleving van de Leibniz-Wolffiaanse filosofie. Hij meende dat de inductieve methode baat zou hebben bij het systeem van Leibniz-Wolff. De wetenschap zou echter niet verder gaan op de paden van de sluitredenen van het Wolffianisme, maar langs de wegen van de wiskunde en empirische natuurkunde.

In zijn antwoord op de prijsvraag *Mag een Natuuronderzoeker, uit de reeds gemaakte Waarnemingen en Proefondervindingen, verdere gevolgen trekken ter uitvorschinge van de nog onbekende Oorzaken der Verschynselen?* komt Van Iperen naar

98 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 9.

99 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 58.

voren als een geleerde die niet zonder meer op gezag van anderen iets aan wil nemen. Hij roept op om zaken te verifiëren en zelfstandig onderzoek te doen. Dit kunnen we als een verlichte trek in zijn gedachtegoed typeren. Evenzo kunnen wij van zijn filosofische stellingname in het algemeen constateren dat zijn denken een gematigd-verlichte sfeer ademt.

10. Exegetische exercities: poging tot revitalisering van de Profetische Godgeleerdheid

*Ten minsten men zal, zoo ik wensche, in de Prophetische Godgeleerdheid, die sederd eenigen tyd merkelyk verwaarloosd is, aanmerkelyke vorderingen kunnen maken en een kragtig tegengift vinden tegen alle windrige en geestdryvende uitleggingen, die de schranderheid en het oordeel bederven.*¹

10.1. Inleiding

Van Iperen hield zich veelvuldig bezig met vragen op exegetisch terrein.² Hij deed dit vooral vanuit apologetisch perspectief. In dit hoofdstuk onderzoeken wij zijn exegetische arbeid. We zullen zien hoe hij zich ondermeer toelegde op het ontwikkelen van een methode om het exegetisch argumenteren op een hoger plan te tillen. Verder hield hij zich bezig met de profetische godgeleerdheid. Ook zocht hij naar toepassing van reisbeschrijvingen en het gebruik van fysicotheologie voor het ophelderen van duistere schriftpassages. Tenslotte probeerde hij vooral het Hooglied te verdedigen tegen de spot van vrijdenkers.

10.2. Exegese op wiskundige gronden

Van Iperen stoorde zich eraan dat over een en dezelfde Bijbeltekst soms zeer uiteenlopende verklaringen werden gegeven. Niets was zo ergerlijk voor de ‘redelyke godsdienst’ dan tegenstrijdige interpretaties van cruciale passages uit de Schrift.

1 Josua van Van Iperen ‘Verhandeling over de prophetische historie’, in: *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen* II (Middelburg 1771) 408.

2 Geschriften van Van Iperen met betrekking tot de exegese: *Proeve van taalkunde als eene wetenschap behandeld* (Amsterdam 1755); *Proeve van rederykkunde als eene wetenschap behandeld* (Middelburg 1758); *Historia critica Edomaeorum et Amalekitarum, priscis hinc inde Judeaorum analibus tum prophetiis etiam Obadiae aliorumque vatum, de rebus Edomitibus agentium, nova lux affunditur* (Leeuwarden 1768); *Obadja dichtkundig opgebelderd, waar by gevoegd is Maleachi’s vloekspreuk over Edom, met eenen opdracht aan Joannes van Schelle over den tegenwoordigen staat der prophetische Godgeleerdheid* (Middelburg 1762); ‘Verhandeling over eene Goddelyke verbetering van het zintuig des gezichts’ in: *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap* I (1769) 461-509. ‘Verhandeling over de prophetische historie’, 361-412; ‘Disquisitio critica de filiis Korachi, psalmorum quorundam auctirobus’, in: *Bibliotheca Hagana historico-philologico theologica ad continuationem bibliothecae Bremensis novae constructa* II (Amsterdam-Leiden 1769) 99-153; ‘Verhandeling over de gewyde beurtzangen’, in: *Verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap* III (1773) 358-434; Thomas Harmer, *Schets van een nieuwe verklaring van Salomons Hooglied overgeset en verrykt door Josua van Iperen* (Utrecht 1778).

Volgens hem kon men dan niet zeker zijn van de belijdenis.³ Met deze belijdenis bedoelde hij de orthodoxe leer. Zolang er verschillende interpretaties mogelijk waren, bleef men geneigd om slechts naar die exegeten te luisteren in wie men vertrouwen had en anderen te verketteren:

Noit kan dit verschil bygelegd en dat wederzydsch verdenken en schelden worden weggenomen: ten zy men op eene betogende en wiskundige wyze kan aantoonen, welke de ware en onvervalschte beteekenisse der H. Schriften zy.⁴

Dit kwam de geloofwaardigheid niet ten goede en om die reden wilde hij de exegete voorzien van een nieuwe grondslag: zij zou op mathematische wijze beoefend moeten worden. Zijn ideaal was een exegete die zo transparant zou zijn als de wiskunde.⁵ Zoals een wiskundige het bewijs levert voor het feit dat de drie hoeken van een triangel samen even groot zijn als twee rechte hoeken, zo zou een exegete de Schrift moeten uitleggen.⁶

Dat Van Iperen zoveel waarde hechtte aan de mathematica, zal enerzijds te danken zijn aan zijn Leibniz-Wolffiaanse achtergrond. Leibniz probeerde reeds een vorm van algebra-achtige redeneren te vinden om meningsverschillen op te lossen. Hij poogde een taal te ontwerpen, de zogenaamde *lingua characteristica universalis*, waarmee men via een bepaalde wijze van redeneren met behulp van symbolen tot uitsluitel kon komen.⁷ Anderzijds werd het belang van de wiskunde in Van Iperens tijd voor tal van wetenschappen breed uitgemeten. De Leidse wiskundige en filosoof Johan Lulofs ventileerde de gedachte dat de wiskunde van groot belang was voor de beoefening van wijsbegeerte, ethiek en theologie.⁸ Vóór Lulofs had de Zwitserse wiskundige en hoogleraar Jan Jakob Scheuchzer (1672-1733) reeds de geometrie aangeprezen voor de theologie.⁹

Het voorbeeld van de driehoek was evenmin origineel. Descartes had bij de behandeling van zijn ontologisch Godsbewijs het idee van de driehoek al gebruikt om aan te geven dat aan het puur wiskundige idee van de driehoek eigenschappen kunnen worden bewezen die niet door een kennend subject zijn verzonnen, maar los van subjecten bestaat. Op wiskundige manier is het dus mogelijk om zuiver te redeneren.¹⁰

3 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, voorrede, ongepagineerd.

4 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, voorrede.

5 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, voorrede.

6 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, voorrede.

7 Johan Georg Granström, *Treatise on intuitionistic type theory* (Dordrecht-Heidelberg-London-New-York 2011) 9, 10.

8 Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*, 232.

9 P. Hazard, *De crisis in het Europese denken. Europa op de drempel van de Verlichting 1680-1715* (herdruk, Amsterdam 1990) 134.

10 Karen François, *Politiek van de wiskunde* (Brussel 2008) 224-227.

Hoewel Van Iperen ervan doordrongen was dat exegese een ander soort bezigheid was dan het beoefenen van wiskunde, was hij wel van mening dat men zijn uiterste best moest doen om een zo hoog mogelijke trap van volmaaktheid te bereiken. Men diende hiervoor de *logica probabilium* te volgen.¹¹ Deze zogenaamde *logica probabilium* zou enige jaren later door de bekende gezaghebbende Duitse tekstcriticus en baanbrekende exegeet Johann David Michaelis (1717-1791) omschreven worden als ‘de konst om uit waarschyntykheden te redekavelen’.¹² In de woorden van Van Iperen: ‘men moet proberen de hoogste trap van het waarschynlykje te betogen’.¹³ Voor hem stond vast dat men pas iets over de betekenis van de Schrift kon zeggen, wanneer men de letterlijke betekenis had vastgesteld.

Niemand kan de volkomen zin der H. Schriften ontegenzeggenlyk aantonen, die den letterlyken zin niet ontegenzeggenlyk heeft aangewezen.¹⁴

Hoe hij zich dit voorstelde, zette hij in 1755 uiteen in zijn *Proeve van Taalkunde als eene Wetenschap behandeld*. Deze proeve diende als inleiding op een nog te schrijven werk.¹⁵ De directe aanleiding was een publicatie van de Zutphense predikant Johannes Ernestus Jungius (1714-1775).¹⁶ In 1749 verscheen diens *De verborgentheit der laatste tijden*. Dit boek was een omgewerkte preek die Jungius had gehouden over Zach. 14: 20-21 ter gelegenheid van de verheffing van Prins Willem IV tot stadhouder. Hij meende op grond van deze profetie te kunnen voorspellen dat het Messiaanse rijk in het jaar 1808 werkelijkheid zou worden.¹⁷

Deze visie werd in het algemeen fors bekritiseerd en ook Van Iperen nam afstand van Jungius’ zienswijze. Hij vond de ‘evangelische toepassingen’ die de Zutphense predikant maakte veel te voorbarig, maar ook in de letterlijke betekenis had deze volgens hem ‘misgetast’. Niettemin was er in het werk wel iets dat Van Iperen zeer aansprak. Hij had bewondering voor diens bondige manier van redeneren.¹⁸ De Wolffiaanse betoogtrant, met zijn herhalingen en onnodig gebruik van allerlei kunstwoorden, had zijn aantrekkelijkheid verloren.¹⁹ Blijkbaar zag Van Iperen in Jungius’ redeneren een alternatief voor het langdradige redeneren van de Wolffianen. Voor de

11 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, voorrede.

12 Johann David Michaelis, *Mosaïsch recht of de ziel der wetten van Mozes, haare betrekking te dier tyd op de regeeringswyze, zeden, landstreek, godsdienst, koophandel, aloude gewoonten, enz.* IV (Haarlem 1775) 346.

13 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, voorrede.

14 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, 5.

15 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, voorrede.

16 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, voorrede.

17 Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd* II, 171-179; Joris van Eijnatten, *Liberty and concord in the United Provinces. Religious toleration and the public in the eighteenth-century Netherlands* (Leiden 2003) 136.

18 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, voorrede.

19 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, voorrede.

exegese was correct redeneren van groot belang. Van Iperen stelde zich dan ook ten doel om een goede taalkunde te ontwikkelen:

En waarlyk men bouwt op eenen Zandgrond, als men den letterlyken Zin der woorden uit den Zamenhang van geheele redeneringen en Spreekmanieren, die men zelf verzint, zoekt af te leiden; in stede van den aard der Tale tot een grondslag te leggen van Vertalingen en Verklaringen, die men van eenen Plaats in Gods Woord geven zal; om den waren zin des Geestes door onfeilbare Kunstgrepen van eene gezonde uitlegkunde uit te vinden.²⁰

Het kwam natuurlijk wel eens voor dat iemand op goed geluk een juist oordeel velde, maar ‘evenwel is het ook ontwyffelbaar, dat men door diergelyke schielyke en onbedaarden manier van doen in groote dwalingen onvoorzien kan vervallen.’ Daarom was het van groot belang om de waarheden naar de ‘betoogtrant der wiskunstenaren’ uit axioma’s af te leiden.²¹ Hiervan gaf Van Iperen enkele voorbeelden. In het bijzonder ging hij in discussie met Jungius. Want al redeneerde Jungius kort en bondig, zijn redeneringen waren volgens Van Iperen lang niet altijd correct.

De inzet was de interpretatie van het woord **ללש** in Zacharia 14: 1: ‘ziet de dag komt den HEERE, dat uw roof (**ללש**) zal uitgedeeld worden in het midden van u’. Volgens Jungius kon **ללש** betrekking hebben op de buit die men zelf geroofd had, alsook de roof die iemand anders had buitgemaakt.²² Er zou dus sprake zijn van een onduidelijkheid over de status van de buit in Zacharia 14. Van Iperen wierp echter tegen dat Jungius hier ‘den strengheid van den betoogtrant der wiskunstenaren’ niet in acht had genomen. Bij Jungius heerste onduidelijkheid omdat hij zijn bewering niet op ‘onwrikbare gronden’ had gefundeerd.

De juiste redenering ging volgens Van Iperen als volgt: **ללש** is een woord uit een dode taal en daarom moet men beginnen met het raadplegen van woordenboeken.²³ Vervolgens moet men ook andere plaatsen uit de Schrift waar dit woord voorkomt erbij betrekken. Onderzoek van andere Schriftplaatsen laat zien dat het bij **ללש** gaat om datgene wat men door een veldslag heeft buitgemaakt.²⁴ Verder meent Van Iperen dat het woorddeel **ל** altijd aantoonst dat het zelfstandig naamwoord waar het aan toegevoegd is, in eigendom bezeten wordt.²⁵ Wanneer dit is vastgesteld, kan men concluderen dat er geen onduidelijkheid is in de tekst. En zo kan men vervolgens bepalen, wie is overwonnen en wie de overwinnaar is.²⁶ Pas

20 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, 225.

21 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, 144-145.

22 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, 205, 224.

23 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, 193.

24 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, 201.

25 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, 211.

26 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, 204.

wanneer op dergelijke zorgvuldige wijze de letterlijke betekenis vaststaat, kan men verder gaan in de uitlegkunde.²⁷

Voor een adequate taalkunde is verder een nauwkeurige etymologie onontbeerlijk. Het is van groot belang om de betekenis van woorden zo nauwkeurig mogelijk vast te stellen. Hierbij gaat Van Iperen uit van het feit dat de oorspronkelijke betekenis van een woord te vinden moet zijn in de oudste Bijbelboeken. De boeken Genesis tot en met Deuteronomium zijn voor hem in dit opzicht belangrijker dan Zacharia of Maleachi.²⁸ Verder wil Van Iperen een vereenvoudiging aanbrengen in de woordenboeken. Zo kent het beroemde woordenboek van Buxtorff maar liefst 22 betekenissen toe aan het Hebreeuwse woord אָשַׁן. Van Iperen onderzoekt de verschillende afgeleide betekenissen van dit woord en komt daarbij op een zevental woorden uit, die volgens hem allemaal met ‘opheffen’ of ‘verheffen’ in verband staan. Zo concludeert hij dat de hoofdbetekenis van אָשַׁן ‘verheffen’ of ‘omhoog heffen’ moet zijn.²⁹

Voor een goed begrip van Hebreeuwse woorden achtte Van Iperen het van belang om er ook andere talen bij te betrekken, zoals Arabisch en Syrisch die hij als zustertalen van het Hebreeuws zag.³⁰ Hij ging er namelijk vanuit dat God gebruik had gemaakt van het Hebreeuws omdat Hij het Joodse volk wilde aanspreken en niet omdat het Hebreeuws zelf een volmaakte taal was.³¹ Voor de uitleg van het Hebreeuws komt vooral het Arabisch te pas, ‘gelyk de Heer A. Schultens ten overvloede bewezen heeft.’³² De bekende hoogleraar Albert Schultens (1686-1750), tevens Van Iperens leermeester in Leiden, had reeds in 1713 een pleidooi gehouden voor het nut van de kennis van het Arabisch voor het verstaan van het Oude Testament. In 1729 stelde Schultens zelfs dat het Arabisch geen dochter- maar een zustertaal was van het Hebreeuws. Ook meende hij dat het Arabisch de zuiverheid beter had weten te bewaren. Voor zowel Voetianen als ook sommige Coccejanen waren dit gevaarlijke uitspraken. Zij zagen er een ondermijning in van het gezag van de heilige Schrift. Op deze wijze ontdeed Schultens het Hebreeuws immers van zijn aureool: het was door deze benadering geen heilige taal meer.³³

Na de synode van Dordrecht 1618-1619 had men namelijk de humanistische benadering van de Schrift, waarin geschiedenis, cultuur en taal een grote rol hadden gespeeld, grotendeels afgezworen. De Schrift ging sindsdien vooral dienen als een verzamelplaats van *dicta probantia*, bewijsplaatsen van de leer.³⁴ Zo zette de Groningse hoogleraar Jacques Gousset (1635-1704) in een lijvig woordenboek op

27 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, 227.

28 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, 30.

29 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, 41-48.

30 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, 37.

31 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, 6-7.

32 Van Iperen, *Proeve van taalkunde*, 37-38.

33 H.M.W. van de Sandt, *Joan Alberti, een Nederlandse theoloog en classicus in de achttiende eeuw* (Utrecht 1984) 120.

34 Van de Sandt, *Joan Alberti*, 119.

de Hebreeuwse taal uiteen dat het Hebreeuws de moeder van alle talen was. Het Hebreeuws kon derhalve begrepen worden zonder studie van andere talen. Het wilde er bij hem namelijk niet in dat God zich bediend zou hebben van een taal die verhelderd zou moeten worden door de studie van andere talen. De visie van Gousset bood een stevige basis voor de zienswijze van de orthodoxie.³⁵ Het zal duidelijk zijn dat Schultens' opvattingen en werkwijze met een dergelijke visie op gespannen voet stonden. We hebben reeds gezien hoe Van Iperen in zijn Groningse tijd nog het orthodoxe standpunt was toegeedaan, maar hij toonde zich nu een trouwe leerling van zijn Leidse leermeester.³⁶

10.3. Retorica als hulpmiddel bij de exegese

Zoals reeds gezegd, was *Proeve van Taalkunde* een inleiding op een nog te schrijven uitvoerig werk. Dit boek is echter nooit in zijn geheel verschenen. Wel kwam er een deel ervan in 1758 uit onder de titel *Proeve van Redenrykkunde als eene Wetenschap behandeld*.³⁷ Ook dit werkje richt zich op het verstaan van de Bijbel. Evenals in zijn geschrift over taalkunde, staat ook in deze proeve de heilige Schrift centraal. De 'redenrykkunde' is nuttig voor de beoefening van rechten, geschiedenis, oudheidkunde en godgeleerdheid. Vooral de godgeleerdheid zal veel dank verschuldigd zijn aan de retorica:

Al wat men in de Geopenbaarde Godgeleerdheid mag staande houden, moet uit de Godspraken der H. Bladeren bewezen worden. Wel aan dan! Zoo 'er eenige van die opgenoemde Schriften Woorden en Spreekmanieren in eene oneigentlyke beteekenis voorkomen, hoe zal men dan oit, naar eisch, in derzelve verklaringe kunnen te regt raken, ten zy men de Redenrykkunde als een wetenschap behandelt?³⁸

Van Iperen is van mening dat in volmaakte geschriften de 'grootste verstaanbaarheid' in achtgenomen was en dat daarom zoveel mogelijk de letterlijke betekenis van woorden was gebruikt.³⁹ Het belangrijkste deel van het werk is ingeruimd voor de bespreking van allerlei stijlfiguren zoals de synecdoche, litotes, hyperbool, antifrase, etc. Hij bestreed daarbij voornamelijk de visie van de Lutherse geleerde Salomon Glassius (1593-1656), die in de Bijbel overal stijlfiguren meende te ontdekken. Zo had Glassius opsommingen gemaakt van synecdochen als vergrotende synoniemen. In de Bijbel zou over 'allen' gesproken worden, terwijl dit 'velen' zou moeten zijn en

35 J.C. de Bruïne, *Herman Venema, een Nederlandse theoloog in de tijd der Verlichting* (Franeker 1973) 25-29.

36 Zie hoofdstuk 2.

37 Van Iperen, *Proeve van redenrykkunde*, opdracht, onpagineerd.

38 Van Iperen, *Proeve van redenrykkunde*, voorrede.

39 Van Iperen, *Proeve van redenrykkunde*, 74, 75.

daarom sprake zijn van een vergrotend synonymie.⁴⁰ Van Iperen deed dergelijk onderzoek af als scholastiek.⁴¹ Volgens hem had niet alleen Glassius, maar zelfs Erasmus die de scholastiek ‘dapperlyk bespot’ had, zich hieraan schuldig gemaakt. Erasmus meende namelijk dat het Nieuwe Testament hyperbolen bevatte.⁴²

Wanneer men aanneemt dat de Bijbel geen stijlfiguren bevat, is het de vraag of hiermee niet een belangrijk wapen uit handen wordt geslagen van de gereformeerde orthodoxie. In de discussie met Lutheranen en Remonstranten werden teksten als 1 Timotheus 2: 4 en 2 Petrus 3: 4 aangevoerd als bewijzen voor de algemene genade, terwijl de gereformeerde orthodoxie ontkende dat er sprake kon zijn van algemene genade. Men nam dan aan dat in deze teksten sprake was van een stijlfiguur. Maar volgens Van Iperen behoefde de waarheid zich echter niet te bedienen van dergelijke krijgslisten.⁴³ Hij verwees naar Thomas van Aquino: ‘De Hemelmajesteit wil allen gezaligd hebben die tot de rechte lere der Waarheid komen’.⁴⁴ Met deze interpretatie was de aanname van een stijlfiguur niet nodig. Op zich zelf is het natuurlijk opmerkelijk dat Van Iperen in zijn betoog met Thomas van Aquino op de proppen kwam, die toch de scholasticus bij uitstek was.

In het afwijzen van stijlfiguren zien wij wellicht de invloed van zijn vroegere leermeester Daniel Gerdes, die niets van hyperbolen in de Schrift wilde weten en hierover had gepubliceerd.⁴⁵ Evenmin is het in Van Iperens visie mogelijk dat er antifrases in de Schrift voor zou komen. Glassius meende in het Hebreeuwse woord בָּרַךְ een antifrasede te zien, omdat dit woord zowel ‘zegenen’ als ‘rampspoed wensen’ kan betekenen.⁴⁶ Van Iperen verwees naar Coccejus, ‘welken niemand tot nog toe in ’t schryven van Hebreeuwschen Woordenboeken in juistheid van oordeel overtroffen heeft’. Coccejus verklaarde בָּרַךְ ondermeer als ‘vaarwel zeggen’.⁴⁷ Verder beargumenteerde Van Iperen dat de wortel van het woord בָּרַךְ niet gezocht moest worden in ‘zegenen’ maar in ‘natuurlijke laagten’. In dat geval zou בָּרַךְ geen twee tegengestelde betekenissen hebben.⁴⁸ Van Iperens ontkenning van stijlfiguren in de Schrift komt voort uit zijn visie dat een gebruik van dergelijke middelen niet past in volmaakte geschriften: ‘Bygevolg treft men ze in de H. Bladen, welker schryftrant volmaakt en ongedwongen moet wezen nimmermeer aan.’⁴⁹

Hij nam ook stelling tegen het zinnebeeldig verklaren van de Schrift. Alleen wanneer de Bijbel zelf woorden gebruikt met overdrachtelijke betekenis, dient men die zo te interpreteren en moet men de betekenis zoeken in de ‘naastovereenkomstige

40 Van Iperen, *Proeve van redenrykkunde*, 93.

41 Van Iperen, *Proeve van redenrykkunde*, 90.

42 Van Iperen, *Proeve van redenrykkunde*, 95.

43 Van Iperen, *Proeve van redenrykkunde*, 101.

44 Van Iperen, *Proeve van redenrykkunde*, 100, 101.

45 Witteveen, *Daniel Gerdes*, 58, 115.

46 Van Iperen, *Proeve van redenrykkunde*, 149.

47 Van Iperen, *Proeve van redenrykkunde*, 149.

48 Van Iperen, *Proeve van redenrykkunde*, 152.

49 Van Iperen, *Proeve van redenrykkunde*, 85.

betekenis'.⁵⁰ De oorsprong van de zinnebeelden zou volgens Van Iperen liggen bij de Egyptenaren. Hun zinnebeelden waren in het begin duidelijk en voor iedereen verstaanbaar, maar werden later door de Egyptische priesters misbruikt ter handhaving van bijgeloof en afgodendienst door er geheime en vergezochte betekenissen aan te geven.⁵¹

By *Hernbutters* en andere Dweepers leert de ondervindinge, wat eene schrandere openstapeling van Zinnebeeldige beteekenissen der Overdragelyke Bybelwoorden en *Allegorische* spreekmanieren nadeel veroorzaken kan.⁵²

10.4. Toepassen voor zover de leidraad dwingt

Hoewel Van Iperen uitging van de letterlijke betekenis van de bijbeltekst en weinig van allegorese moest hebben, betekent dit niet dat hij van mening was dat met de letterlijke betekenis de rijkdom van de Schrift is uitgeput. Zoals we reeds uit zijn herdenkingspreek te Veere hebben opgemaakt, was hij een aanhanger van de *profetische godgeleerdheid*. Maar hij was dit wel op eigen wijze en probeerde deze beoefening van de exegese nieuw leven in te blazen. De profetische godgeleerdheid was reeds lang op zijn retour; onder invloed van Campegius Vitringa en Herman Venema was deze wijze van schriftuitleg gewijzigd tot een meer historiserende exegese.⁵³

In navolging van Vitringa en Venema uitte ook Van Iperen fundamentele kritiek op de wijze waarop de profetische godgeleerdheid tot dan toe werd bedreven. Volgens hem was de uitleg van Heilige Schrift, in het bijzonder van de profetieën, in diskrediet geraakt door de 'winderige en willekeurige uitlegging van de al te schrandere navolgers van Coccejus.' Mensen die niet goedgelovig waren, vonden een dergelijke exegese niet plausibel.⁵⁴ Van Iperen vond dat Coccejus te ver was gegaan in zijn argumentatie om de profetieën betrekking te laten hebben op de nieuwtestamentische tijd en zelfs op de kerkgeschiedenis.

Hij had echter ook kritiek op Vitringa, die zeer geïnteresseerd was in de tijd van de Makkabeeën 'en vele Godsspraken moesten naar genoegen dier speelpop ontvouwd en toegepast worden'. Evenmin kon hij zich vinden in de visie dat de profetieën emblemata, d.w.z. zinnebeelden van het geestelijk leven waren. En zoals reeds gezegd ook niets in de manier waarop Jungius de 'zegels van de profetie' had proberen open te maken 'tot zijn eigen ongeluk en tot bespottiging van de profetische godgeleerdheid'.⁵⁵

50 Van Iperen, *Proeve van redenrykkunde*, 187, 188.

51 Van Iperen, *Proeve van redenrykkunde*, 189.

52 Van Iperen, *Proeve van redenrykkunde*, 190.

53 Van der Wall, 'Profetie en providentie', 36-37.

54 Van Iperen, *Proeve van redenrykkunde*, 183.

55 NHA, KHMW, inv. 30, J. van Iperen aan C.C.H. van der Aa, 15 november 1755.

Van Iperen probeerde met zijn wiskundige betoogtrant het niveau van de profetische godgeleerdheid op te vijzelen:

Zou men dan in deeze gelukkige tijden in welke de Wetenschappen vermenigvuldigen gelyk wateren de bodem der zee bedekken, zig niet, volgens de betoogtrant der wiskunstenaren mogen bemoeien tot verbeteringe der hermeneutica, zonder welke alle de verborgenheden de toekomstige tyden tot de tyd des eendes moeten verzegeld en besloten blyven?⁵⁶

Hoe hij dit concreet voor zich zag, deed hij in een tweetal werkjes uit de doeken. In 1759 verscheen van zijn hand een boekje over de profeet Obadja, getiteld *Introductio in commentationem suam exegetico-criticam Obadianae visionis*. Dit werk diende als inleiding tot een nog uit te geven verklaring van het bijbelboek Obadja. Omdat de verkondiging van deze profeet zich richtte tegen de Edomieten, was het volgens Van Iperen een eerste vereiste om grondig kennis te hebben van dit volk, alvorens men het Bijbelboek kon exegetiseren. Hij was van plan om een meerdelig werk hierover uit te geven. De verkoop van het boek liep echter zo slecht dat niemand er brood in zag om het vervolg op de markt te brengen. Pas in 1768 zou hij kans zien dit werk alsnog uit te geven onder de titel *Historia critica Edomaeorum et Amalekitarum qua priscis hinc inde Judaeorum annalibus tum prophetiis etiam Obadiae aliorumque vatum, de rebus Edomiticis agentium, nova lux affunditur*.

Hij had zich echter niet laten ontmoedigen en had zijn gedachten ook in een Nederlandstalig dichtwerkje uiteengezet: *Obadja dichtkundig opgehelderd*.⁵⁷ In de uitvoerige ‘opdracht’ aan Johannes van Schelle (1723-1762), hoogleraar te Leiden, klaagde Van Iperen over de stand van zaken op het veld van de exegese. Van Schelle had in dezelfde tijd als Van Iperen te Leiden gestudeerd. Hij werd in 1758 hoogleraar te Leiden als opvolger van Joan van den Honert en behoorde evenals zijn voorganger tot de coccejaanse richting. Hij was niet wars van vergeestelijken van Bijbelteksten. De profetie van Jesaja over het kind dat speelt met een adder paste hij toe op de kerk wanneer deze gezuiverd zou zijn van dwalingen: de ‘Roomsche Basiliscus zullen wij in zijn kuil durven genaken, hem in zijn sterkte aantasten en het dodelijk venijn van zijn gruwelleere krachteloos maken.’⁵⁸ Van Iperen sprak hem aan als ‘schelle stem’ en ‘Chrysostomus van het Leidsche Athenen’. In het geschriftje deelt hij vrij willekeurig naar links en rechts enkele klappen uit. Zo uitte Van Iperen kritiek op de manier waarop tot dan toe door Voetianen en Coccejanen was omgegaan met de Schriftuitleg.

56 NHA, KHMW, inv. 30, J. van Iperen aan C.C.H. van der Aa, 15 november 1755.

57 VI (1762) 925; Van Iperen *Obadja dichtkundig opgehelderd*, voorrede ongepagineerd.

58 BL I, 312.

Zal eene Godspraak, een Gezigt,
 Naar dat het Voet of Cock begrepen
 En, in 't verklaren fyn geslepen
 Of kropen of naar 't starrenligt
 Te hooge vlogen, telkens zinnen
 En nieuw beduidzel kunnen winnen?⁵⁹

Hij uitte verder kritiek op het raadplegen van joodse geschriften voor het ophelderen van Bijbelteksten. Volgens hem was het onmogelijk dat het 'Goddeloos samenstel' van Talmud en rabbijnse boeken de 'christenpriesters' zou kunnen 'verkloeken'. Achter deze uitlating hoeven wij geen antisemitisme of anti judaïsme te vermoeden; hij spreekt op dezelfde wijze over rooms-katholieken als over het 'Delphisch Papenrot'. Verdraagzaamheid en respectvolle taal gingen bij hem niet hand in hand. Overigens was een dergelijke taal in de achttiende eeuw niet vreemd.

Hij uitte ook kritiek op de uitleg van Gerardus Outhof (1673-1733). Outhof was leraar te Emden en later leraar en rector te Kampen. Hij schreef naast letterkundige werken tal van theologische werken, waaronder *De profecy van Obadja letterlyk uit de oudheid verklaard*.⁶⁰ Van Iperen erkende dat diens geschrift 'vol geleerdheid en schranderheid' was, maar toch zocht men er tevergeefs naar een uitlegkundige betoogtrant en kracht van bewijzen: 'zyn' grillen zyn vol onbescheid'.

Wat stond Van Iperen eigenlijk voor ogen? Hoewel Van Iperen een pleidooi voor letterlijke exegese hield, achtte hij het niet onmogelijk om de profetie vervolgens te betrekken op latere tijden:

't Geen myn Propheet van Edom zingt
 Moet Esau's nakroost waarlyk treffen
 Gij moogt er Turken by bezeffen
 Indien u de Leidraad daar toe dwingt!

Hij zocht de vervulling van de profetie echter allereerst in de nabije toekomst en de betekenis voor andere tijden kan men volgens hem slechts afleiden wanneer dit plaatsvindt via een transparante wijze van redeneren. Hij refereerde hier aan Van Schelle's manier van toepassen zoals hij had gedaan in zijn *Voortreffelijkheden van Messias koninkrijk*.⁶¹ Bij alle toepassingen mocht men de oorspronkelijke betekenis

59 Van Iperen, *Obadja dichtkundig opgehelderd*, ongepagineerd.

60 B. Glasius, *Biographisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden* III (s Hertogenbosch 1856) 44.

61 Joannes van Schelle, *Voortreffelijkheden van Messias Koninkrijk, afgeleid uit de verheven hoedanigheden van den koning uit den vrederyken aert zyners heerschappye, en uit de doorluchtigste lotgevallen, die hetzelfde zullen brengen ten top zyners laetse heerlykheit voorgesteld in xx kerkelyke redenvoeringen over het xi en xii hoofdstuk van den profet Jesaias. Waar achter is gevoegt deszelfs vertaalde akademi-sche redenvoering over den gelukstaet der christenkerke die voor de laatste euangeliedagen bewaert is* (Leiden 1761) 431.

niet uit het oog verliezen. Daarom wilde Van Iperen nauwkeurigheid en voorzichtigheid betrachten bij het betrekken van de profetie op andere zaken. In zijn *Obadja dichtkundig opgehelderd* waagde hij zich niet aan dergelijke toepassingen, maar schilderde hij het verschrikkelijke oordeel dat Edom trof. Daarbij liet hij overigens zijn fantasie de vrije loop:

Gints rukt men de eer'bre boezem open
Om goud te vinden en juweel
'k zie 't wigt, van moeders bloed bedropen
Met poppegoed en spaarpot loopen
En fluks gegrepen by de keel

Op dezelfde manier verklaarde hij de vloekspraak op Edom uit het bijbelboek Maleachi, die hij toevoegde achter zijn *Obadja dichtkundig opgehelderd*.

10.5. De profetische verrekyker

Zoals inmiddels duidelijk is geworden, moest men volgens Van Iperen bij de exegese een bepaalde leidraad volgen om profetieën te kunnen interpreteren en toe te passen. In een bijdrage voor het Zeeuwsch Genootschap onder de titel *Verhandeling over de prophetische historie* ging hij hier nader op in.⁶² Hij wilde de exegese vrijwaren van de spot van vrijdenkers, die in het geheel niet onder de indruk waren van de profetische godgeleerdheid. Van Iperen beklemtoonde dat een profetie slechts één betekenis kon hebben en daarom diende de profetie zo letterlijk mogelijk geïnterpreteerd te worden:

Men mag immers verstandige en van Gods Geest bezielde schryvers van geene onduidelijkheid, van geene dubbelzinnigheid verdagt houden? Onze onkunde, onze verlegenheid by het uitleggen geven ons geen verlof, geene vryheid, om verzinselen uit te denken die de onfeilbaarheid en verstaanbaarheid der Goddelijke boeken ondermynen zouden? Neen!⁶³

Hoewel de vervulling van een profetie niet eeuwen later gezocht mocht worden, kon er wel iets merkwaardigs plaatsvinden. De in de profetie voorspelde gebeurtenis kon zelf ook weer tot profetie worden. Dit verschijnsel noemde Van Iperen 'profetische historie'. Dergelijke historische gebeurtenissen waren 'prophetische Gezigten en Tafereelen van het toekomstige'.⁶⁴ In feite spreekt Van Iperen hier Herman Venema na.⁶⁵ Hij beschouwde deze historische gebeurtenissen als een soort

62 Van Iperen, 'Verhandeling over de prophetische historie', 361-412.

63 Van Iperen, 'Verhandeling over de prophetische historie', 368-369.

64 Van Iperen, 'Verhandeling over de prophetische historie', 376, 369.

65 De Bruïne, *Herman Venema*, 118, 119

schilderij en voerde een pleidooi om deze profetieën ook te visualiseren.⁶⁶ Daarbij maakte hij wel de restrictie dat men dergelijke arbeid niet aan ‘stoute en onbedagtzame’ schilders moest overlaten.⁶⁷ Het voordeel van een goede prent was, dat zij zelf een ‘profetische toespeling’ werd, zonder dat men alles bij het beschrijven van de visioenen van woord tot woord behoeft uit te pluizen.⁶⁸

Van Iperen gaf enkele voorbeelden van dergelijke profetische historiën. Het lied van Hanna uit 1 Samuel 2 was allereerst een profetie van de heldhaftige daden die Samuel en David zouden verrichten. Maar deze heroïsche daden vormden een profetische gebeurtenis van wat later zichtbaar zou worden in de Messias.⁶⁹ Een ander voorbeeld toonde hij aan in Jesaja 11 en 12. De profetie van het nieuwe twijgje aan de afgehouden tronk ging volgens hem letterlijk in vervulling in het koningschap van Josia. Zijn regeringsperiode werd vervolgens profetische geschiedenis die verwees naar het koningschap van de Messias. Bij het beoefenen van deze wijze van exegese was het volgens Van Iperen wel nodig om enkele ‘vastgaande regelen’ vast te stellen, zodat men met een gerust hart telkens een stap verder kon zetten en willekeur voorkomen.⁷⁰ Zo kon niet alles uit het leven van Josia gerekend worden tot profetische historie. Slechts die elementen kwamen in aanmerking die in de voorspelling waren vermeld. Het was dus van belang om te kijken naar het karakter van de oorspronkelijke profetie. Jesaja 11 en 12 is een danklied en daarom kunnen de nederlagen die Josia ook heeft geleden, niet gerekend worden tot de profetische historie.⁷¹

Het zoeken naar de profetische historie betekende dus allereerst een zeer nauwkeurige exegese van de letterlijke betekenis van de profetie.⁷² Men kon het beste beginnen bij de meest duidelijke profetieën.⁷³ Om alles zo precies mogelijk voor te stellen waren ‘prentverbeeldingen’ en geografische kaarten meer dan welkom.⁷⁴ Ook meende hij dat de beoefening van de profetische historie op haar beurt kon bijdragen aan het verbeteren van de bijbelse landschapskaarten.⁷⁵ Opnieuw wijst Van Iperen op het belang van visualisering. Zelf vervaardigde hij een kaart van Moab, ‘by mangel aan tyd slegts met de schryffen getrokken en geschetst’, waarop de profetische historiën die op Moab betrekking hadden, zo nauwkeurig mogelijk

66 Van Iperen, ‘Verhandeling over de prophetische historie’, 365, 371.

67 Van Iperen, ‘Verhandeling over de prophetische historie’, 366.

68 Van Iperen, ‘Verhandeling over de prophetische historie’, 366.

69 Van Iperen, ‘Verhandeling over de prophetische historie’, 373-374.

70 Van Iperen, ‘Verhandeling over de prophetische historie’, 377.

71 Van Iperen, ‘Verhandeling over de prophetische historie’, 377-378.

72 Van Iperen, ‘Verhandeling over de prophetische historie’, 385.

73 Van Iperen, ‘Verhandeling over de prophetische historie’, 386.

74 Van Iperen, ‘Verhandeling over de prophetische historie’, 408-409.

75 Van Iperen, ‘Verhandeling over de prophetische historie’, 387.

aangegeven stonden.⁷⁶ Een dergelijke exegese zou volgens Van Iperen licht werpen op tal van moeilijke passages:

zulke eene manier van doen zou, zoo ik het wel heb, ongemeen vele zwaarigheden uit den weg ruimen en ons eenen prophetischen Verrekyker in de hand geven, die ons de eigenaardige uitkoomste van menige andere voorzeggingen, welke nog duister schynen, in het verschiet doen ontdekken.⁷⁷

Van Iperen had grote verwachtingen van zijn werkwijze. De profetische godgeleerdheid, die tot dan toe behoorlijk verwaarloosd was, zou grote vorderingen kunnen maken en een krachtig tegengif kunnen zijn tegen alle ‘windrige en geestdrijvende uitleggingen, die de schranderheid en het oordeel bederven.’⁷⁸ Hij ging ervan uit dat deze manier van exegetiseren zowel voldoening zou schenken aan degenen die ‘somwylen uit enkele styfhoofdigheid, alles letterlyk opvatten’ als ook aan hen die ‘in hunne losbandige verbeeldingskracht betere verrekykers meenen te hebben’.⁷⁹ Hierbij blijkt Van Iperen dus niet zozeer te doelen op vrijegeesten en deïsten als wel op dweepers.

De profetische godgeleerdheid meende hij ook te kunnen gebruiken om een exegetisch probleem op te lossen. Herman Venema meende dat de zogenaamde korachitische psalmen gedateerd moesten worden in de tijd van de Makkabeeën. Maar volgens Van Iperen moeten de Korachieten als profeten worden beschouwd. Hij verwees daarbij naar het Nieuwe Testament waarin passages uit deze psalmen worden toegepast op Christus en de tijd van Christus.⁸⁰

Er is nog een reden waarom Van Iperen verknocht was aan de profetische godgeleerdheid. Met argusogen bezag hij de manier waarop in Duitsland exegese werd bedreven:

’t begint er waarlyk in Duitschland over heen te gaan, met het losbandig verklaaren onzer Bybelsche boeken; en, hoewel ik op de vryheid van profeteeren zeer gesteld ben, meene ik egter, dat een matige tegenstand, in dezen, van een groote nuttigheid kan zyn, om voorbarigheid te stremmen, en de losse driften eener onbesuisde schranderheid te beteugelen.⁸¹

Hij zal hier waarschijnlijk de zogenaamde ‘neologen’ op het oog hebben. Iemand als Johann Salomo Semler (1725-1791) ging zover dat hij de orthodoxe inspiratieleer

76 ZA, KZGW, inv. 58, J. van Iperen aan het Genootschap, 4 juni 1769; Van Iperen, ‘Verhandeling over de prophetische historie’, 387, 412.

77 Van Iperen, ‘Verhandeling over de prophetische historie’, 377.

78 Van Iperen, ‘Verhandeling over de prophetische historie’, 407-408.

79 Van Iperen, ‘Verhandeling over de prophetische historie’, 408.

80 Van Iperen, ‘Disquisitio critica’, 148-151.

81 Van Iperen, *Brieven* I, 217.

van de Bijbel afwees en de mening verkondigde dat enkele Bijbelboeken niet tot de canon gerekend moesten worden. Van Iperens vriend Te Water keerde zich eveneens tegen de neologen, zoals overigens tal van andere gematigd-verlichte theologen, om maar te zwijgen van de rechtzinnigen.⁸²

Maar ook de reeds genoemde Johann Daniel Michaelis, voor wie Van Iperen grote bewondering had, kon hij niet in alles volgen. Michaelis kan gezien worden als een overgangsfiguur naar de historisch-kritische exegese.⁸³ Van Iperen kon niet uit de voeten met diens visie op het Hoog lied. Michaelis zag dit Bijbelboek slechts als een zedenkundig werk als Spreuken en Prediker.⁸⁴ De profetische godgeleerdheid kon van dienst zijn om niet al te ver door te schieten in een al te vrije exegese.⁸⁵

In de profetische godgeleerdheid wilde hij niet zover gaan als Bernard Sebastiaan Cremer (1683-1750). Cremer, hoogleraar in de profetische godgeleerdheid te Harderwijk, was voorstander van de typische en symbolische Bijbelverklaring, die hij echter tot het uiterste doorvoerde.⁸⁶ Van Iperen noemde hem daarom 'te stellig en te bepaald'. Hij zocht een middenweg tussen deze twee uitersten. In de profetische godgeleerdheid vond hij een element dat hem hierbij van dienst kon zijn: de zogenaamde 'evangelische vervullingen'. Maar voordat wij hierop ingaan, staan wij eerst stil bij nog vier andere zaken die voor Van Iperen van belang waren bij de exegese: het onderkennen van het poëtisch karakter van het Oude Testament, de fysicotheologie, reisbeschrijvingen en geschriften uit andere godsdiensten.

10.6. Poëtisch karakter van het Oude Testament

Van Iperen was er van doordrongen dat voor een goede exegese van belang was om het poëtische karakter van het Oude Testament te onderkennen. Een publicatie van Robert Lowth (1710-1788) hadden zijn ogen hiervoor geopend. Lowth was een Anglicaanse geestelijke die zijn sporen verdiend had met zijn onderzoek van het Oude Testament. Hij benadrukte in zijn *De sacra poesi hebraeorum praelectiones* (1753) dat men het Oude Testament net zo kon onderzoeken als andere poëtische geschriften.⁸⁷ Hij bracht het eigen karakter van de Hebreeuwse poëzie, waaronder

82 De Mooij, *Jona Willem te Water*, 196.

83 Hans Joachim Kraus, *Geschichte der historisch-kritischen Erforschung des Alten Testaments* (Göttingen 1982) 97-103; Emanuel Hirsch, *Geschichte der neueren evangelischen Theologie im Zusammenhang mit den allgemeinen Bewegungen des Europäischen Denken* IV (Gütersloh 5^e Aufl. 1975) 32-35.

84 Van Iperen, *Schetze*, 32.

85 Van Iperen, *Brieven* I, XIX.

86 *BL* V 125-27; B. Glasius, *Godgeleerd Nederland. Biographisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden* I ('s Hertogenbosch 1851) 310.

87 Burton Feldman and Robert D Richardson, *The rise of modern mythology 1680-1860* (Bloomington 1972) 144.

het *parallelismus membrorum*, voor het voetlicht.⁸⁸ Michaelis had het werk van Lowth met aantekeningen uitgegeven. Het viel Van Iperen echter op dat Michaelis geen aandacht had geschonken aan de 29^e lezing van Lowth. In deze lezing worden de beurtzangen in de Hebreeuwse poëzie aan de orde gesteld. Een onderwerp dat volgens Van Iperen van groot belang is.⁸⁹ Daarom deed hij in een verhandeling voor het Zeeuwsch Genootschap een poging om in verschillende gedeelten van het Oude Testament beurtzangen te ontdekken, om aldus tot een beter verstaan van de Schrift te komen.

Zo meende hij een beurtzang ontdekt te hebben in Deuteronomium 32. Hij betreurde het dat hij in de verklaringen van Vitringa, Venema en anderen niets kan vinden dat attent maakte op deze beurtzang. Ook deed hij een poging om in het lied van Debora een beurtzang aan te wijzen, hoewel Lowth hier geen beurtzang in zag.

Meermalen gebeurt het dog, dat de voornaamste Uitleggers de smaak der oude Poësy uit het oog verliezen en ongemeen afwyken van den weg, welke de heeren LOWTH en MICHAELIS met zoo veel lof, hebben beginnen te banen.⁹⁰

Verder probeerde Van Iperen het bestaan van dergelijke beurtzangen aan te tonen onder verwijzing naar diverse klassieke auteurs als Theocritus, Seneca, Euripides, Plautus en vele anderen.⁹¹ Eventuele tegenwerpingen op zijn visie dat de Bijbel onvermoede beurtzangen rijk was trachtte hij te weerleggen door te verwijzen naar het werk van Anne Le Fèvre Dacier (1647-1720). Zij was een eminent classica, die een beurtzang had ontdekt in de 53e ode van Anakreon. Deze beurtzang was tot dan toe over het hoofd gezien.⁹²

Nadat hij zijn verhandeling geschreven had, kwam hem nog een tweetal werkjes onder ogen waarin eveneens een beurtzang werd aangenomen in het lied van Debora. Het ene werkje was van de hand van Abraham Friedrich Ruckersfelder (1727-1799) die in 1753 een dissertatie over het lied van Debora had verdedigd. In dat jaar werd hij benoemd tot hoogleraar aan de illustre school te Deventer.⁹³

88 Kraus, *Geschichte der historisch-kritischen Erforschung des Alten Testaments*, 119; Jonathan Sheehan, *The Enlightenment Bible. Translation, scholarship, culture* (Princeton-Oxford 2005) 149; Rudolf Smend, *From Astruc to Zimmerli, Old Testament scholarship in three centuries* (Tübingen 2007) 15-29.

89 Van Iperen ‘Verhandeling over de gewyde beurtzangen’, 360, 361; Feldman en Richardson, *The rise of modern mythology*, 145. Zie over de receptie van Lowth door Michaelis: Michael C. Legaspi, *The death of Scripture and the rise of biblical studies* (Oxford 2010) 105-128.

90 Van Iperen, ‘Verhandeling over de gewyde beurtgezangen’, 416.

91 Van Iperen, ‘Verhandeling over de gewyde beurtzangen’, 364-386.

92 Van Iperen, ‘Verhandeling over de gewyde beurtzangen’, 383. Howard D. Weinbrot, “What must the world think of me?” Pope, Madame Dacier and Homer – The anatomy of a quarrel’, in: Howard D. Weinbrot e.a. (ed.), *Eighteenth century contexts. Historical inquiries in honor of Phillip Harth* (Wisconsin 2001) 184.

93 Witteveen, *Daniel Gerdes*, 41.

Ruckersfelder betoogde dat dit lied bestond uit een pindarische ode van vier grote strofen, die elk weer onder te verdelen zouden zijn in een strofe, antistrofe en epode. Barak zou de strofen voor zijn rekening nemen, iemand die symbool stond voor het gehele volk de antistrofen, en Debora zou de epoden gezongen hebben. Van Iperen was echter van oordeel dat voor een dergelijke indeling geen grond te vinden was in de tekst.⁹⁴

Het andere werkje was van de bekende Duitse theoloog en neoloog Wilhelm Abraham Teller (1734-1804) die in 1766 *Uebersetzung des seegen Jacobs und Mosis ingleichen des lieds der Israeliten und der Debora mit beygefügeten practischen anmerkungen* had uitgegeven. Van Iperen vond diens visie dichter bij de Schrift staan, maar ook Teller smokkelde zijns inziens zonder enige grond het volk Israël het lied binnen.⁹⁵ De verhandeling van Van Iperen ontving een positieve beoordeling in de *Vaderlandsche letteroefeningen*. Het onderwijs van Van Iperen verdiende volgens deze periodiek nadere overweging, ‘ter verklarlinge van deeze en geene deelen der heilige Schriften, waartoe hier het spoor wordt aangewezen’.⁹⁶

10.7. Fysicotheologie als exegetisch hulpmiddel

De fysicotheologie kon eveneens van nut zijn voor de exegese. Van Iperen paste de uitkomsten van natuurwetenschappelijk onderzoek toe op de exegese van de Schrift. Voorbeelden daarvan vinden wij in zijn verhandeling *De verbeteringe van de zintuigen des gezichts*.⁹⁷ Op grond van 1 Korinthe 15, waar sprake is over de opstanding uit de dood, concludeerde hij dat de mensen na deze opstanding nog steeds gebruik moesten maken van hun zintuigen. Maar deze zintuigen zouden wel een verbetering ondergaan. Hij illustreerde dit aan de hand van resultaten van de natuurwetenschap. Hij beperkte zich hierbij tot het gezichtsvermogen.

Door de uitvinding van de telescoop was men in staat om zaken te ontwaren die met het blote oog onzichtbaar waren. Dit wierp volgens hem weer licht op verschillende passages van de heilige Schrift. Van Iperen redeneerde daarbij als volgt. In Genesis wordt verteld dat God de kinderloze Abraham de opdracht geeft om de sterren te tellen, met de belofte dat zijn nageslacht zo groot zal zijn als het getal der sterren.⁹⁸ Abraham was een nomade en moest daarom veel kennis hebben

94 Van Iperen, ‘Verhandeling over de gewyde beurtzangen’, 418.

95 Van Iperen, ‘Verhandeling over de gewyde beurtzangen’, 418-419. Teller is vooral berucht geworden om zijn *Lehrbuch des christlichen Glaubens*, waarin hij de gewone wegen van de dogmatiek verliet door de drie-eenheid van God en de twee naturen van Christus af te wijzen. In zijn *Wörterbuch des Neuen Testaments zur Erklärung christlicher Lehre* zette hij uiteen dat de verzoening geschiedt door de leer van Christus en niet door een plaatsvervangend lijden. Zie Jan Rohls, *Protestantische Theologie der Neuzeit I. Die Voraussetzungen und das 19. Jahrhundert* (Tübingen 1997) 215; Hirsch, *Geschichte der neuern evangelischen Theologie* IV, 96-98.

96 VI II (1773) 382.

97 Van Iperen, ‘Verbeteringe van de zintuigen des gezichts’, 461.

98 Genesis 15:5.

van de sterren.⁹⁹ Voor een geofend sterrenkijker als Abraham moest het mogelijk zijn om alle zichtbare sterren te tellen. Als bewijs hiervoor verwijst Van Iperen naar de sterrenlijsten uit de klassieke oudheid zoals die van Hipparchus, Ptolemaeus en Erasthenes. Maar zelfs het aantal sterren dat vermeld staat op de lijsten van Kepler en De la Caille is te tellen. Zo kunnen de zichtbare sterren nooit gelden als voorbeeld voor het ontelbare nageslacht van Abraham.¹⁰⁰

Van Iperen keerde zich tegen de visie van Rivet en Heidegger, die meenden dat God met deze opdracht refereerde aan een reeds bestaand gezegde over de ontelbaarheid der sterren.¹⁰¹ Dat Van Iperen hiermee niet uit de voeten kon, behoeft ons niet te verbazen. Hij stond immers ook afwijzend tegen het aannemen van stijlfiguren in de Schrift.

Volgens hem wordt deze passage pas duidelijk wanneer men bedenkt dat door de uitvinding van telescopen veel meer sterren zichtbaar geworden zijn die met het blote oog niet te ontdekken zijn. Hij veronderstelt dan ook dat Abraham een verbeterd gezichtsvermogen kreeg op het moment dat God hem opdroeg de sterren te tellen. Hij bezat toen als het ware ‘telescoop-ogen’ die hem in staat stelden een indruk te krijgen van het ontelbare aantal sterren.

En dat by gevolg, de oogen van ’s mans lichaam bovennatuurlyk zyn versterkt geworden en hy meer voorwerpen in die zee van waerelden heeft kunnen ontdekken, dan wy door de beste verrekykers en telescopen met eenige mogelykheid ontwaar kunnen worden.¹⁰²

Op dergelijke wijze meende hij ook te kunnen verklaren dat Mozes vanaf de berg Nebo het hele land Kanaan kon overzien.¹⁰³ Een troostrijke gedachte voor de gelovigen die in de hemel op grote afstand van Jezus zouden zijn. Ze zouden hem toch goed kunnen onderscheiden, hoewel ze ruimtelijk ver van hem verwijderd waren.¹⁰⁴

99 Van Iperen, ‘Verbetering van de zintuigen des Gezichts’, 470.

100 Het *Almagest* van Ptolemaeus bevat 1022 sterren. Hij is beïnvloed door Hipparchus die een lijst samenstelde van 850 sterren. Deze was weer beïnvloed door de *catasterismi* een geschrift dat toegeschreven wordt aan pseudo-Erathostenes, van wie we verder niet op de hoogte zijn, zie Nick Kanas, *Star map. History, artistry and cartography* (New York 2012) 109-110.

101 Andreas Rivetus (1572-1651) was Hugenoet en bestrijder van het rooms-katholicisme, hoogleraar te Leiden en een van de opstellers van de *Synopsis purioris theologiae*. Hij hield zich bezig met de exegese van het Oude Testament. Zie over Rivet: *BL* II, 375-378. Voor Johann Heinrich Heidegger (1633-1698), Zwitsers godgeleerde en theologisch verwant met Coccejus, zie *NDB* VIII, 244.

102 Van Iperen, ‘Verbetering van de zintuigen des gezichts’, 472.

103 Van Iperen, ‘Verbetering van de zintuigen des gezichts’, 485.

104 Van Iperen, ‘Verbetering van de zintuigen des gezichts’, 508-509.

Ook de optica kon worden ingezet ter verklaring van Bijbelgedeelten. In Joh. 9 wordt verteld over een blindgeborene die door Jezus wordt genezen. Aanvankelijk kon de man na zijn genezing toch nog niet zo goed zien, want hij zag de mensen ‘als bomen wandelen’. Dit kon verklaard worden door het feit dat hij de objecten sterk vergroot waarnam, zoals dat met sommige verrekykers het geval is ‘en deze vergrotinge was, gelyk door slegte verrekykers, met eenige verduisteringe ver-zeld.’¹⁰⁵ De fysicotheologie kon er toe bijdragen dat men een beter begrip kreeg van het hiernamaals:

O wat heeft men niet door het vergrootglas en den verrekyker sedert derzelve uitvindinge, menige nieuwe waerelden van wonderen ontdekt, duizenden tafereelen in welke de goddelijke heerlijkheid wordt opgeluisterd! (...) Wat hebben wy dan niet te wagten by volledige verbeteringe onzer zintuigen? Onze ogen zullen de koning zien in zijne schoonheid en wy zullen als Mose een vergelegen land zien.¹⁰⁶

Resultaten van de sterrenkunde kon Van Iperen eveneens gebruiken voor de exe-gese. Zo probeerde hij een exegetisch probleem uit Mattheus 2 te verklaren. In het geboorteverhaal van Jezus is namelijk sprake van wijzen uit het oosten die aan de hemel een bijzondere ster waarnamen, die hen vervolgens naar Bethlehem begeleidde. Dit kon onmogelijk een gewone ster zijn, want sterren hebben hun vaste plaats aan het firmament. Ook een planeet kon hiertoe niet dienen, want al hebben planeten geen vaste plaats, zij bewegen zich niet voort zoals Mattheus 2 vermeldt. Volgens Van Iperen moeten wij hier aan een komeet denken.¹⁰⁷

Hiermee dacht hij te een verklaring te kunnen geven voor het feit dat de ster uit Mattheus 2 een bepaalde weg aflegt en vervolgens tot stilstand komt boven de geboorteplaats van Jezus. Wanneer een komeet namelijk zijn baan rond de zon gaat, lijkt het alsof hij even stilstaat alvorens hij uit het gezicht verdwijnt. Dat moment was precies aangebroken toen de wijzen op hun tocht de komeet boven Bethlehem zagen staan. Van Iperen nam dus astronomische kennis te baat om een duistere passage van de Schrift te verklaren. Hij trok de conclusie dat God geen ‘boven-natuurkundig’ wonderwerk nodig had om de geboorte van de Zaligmaker kenbaar te maken. Een komeet kon volstaan. Voor wie het zien wilde, was de verschijning van de komeet op zichzelf al een wonder:

Was het al geen wonderwerk genoeg dat de Schepper, by den aanbeginne der wereld, een comeet geschapen had, die zig eerst, op dit juiste tijdstip van Mes-sias geboorte, in vollen luister vertoonen moest, ter verheerlijkinge van dien wonderzoon op wien de einden der eeuwen hoopten?

105 Van Iperen, ‘Verbetering van de zintuigen des gezichts’, 494.

106 Van Iperen, ‘Verbetering van de zintuigen des gezichts’, 508-509.

107 ZB, HS. 4066, Josua van Iperen, *Verhandeling over de geboortestar van onzen Zaligmaker*.

Nu had Van Iperen nog wel een probleem: in het Grieks is geen sprake van een κομήτης, maar van αστερ. Dit loste hij op, door een beroep te doen om een passage bij Homerus, waar eveneens het woord ἀστὴρ gebezigd wordt, terwijl overduidelijk een komeet wordt bedoeld.¹⁰⁸

10.8. Reisbeschrijvingen als exegetische sleutel tot het verstaan van onduidelijke bijbelteksten

*(...) vond ik, bij eenen Boekverkoper te Middelburg, de Reize door Klein-Azie van Richard Chandler, door den Heer O.R.F.W. Winkelman; keurig overgezet, kocht ze, las dezelve met eene bijzondere graagte, zonder tusschenpozinge, uit (...)*¹⁰⁹

Van Iperen was zeer gecharmeerd van reisbeschrijvingen. Daarin was hij geen uitzondering. Men was nog steeds bezig de wereld te ontdekken.¹¹⁰ In de achttiende eeuw had men grote interesse voor met name reisbeschrijvingen van het Midden Oosten.¹¹¹ Er werden verschillende expedities georganiseerd en deze tochten hadden soms ook raakvlakken met de exegeze van de Schrift. Zo zond in 1761 de koning van Denemarken een expeditie naar Jemen. Het gezelschap bestond uit onder meer een hoogleraar oosterse talen, een hoogleraar in de natuurkunde, een hoogleraar in de biologie, een kunstschilder en de landmeter Carsten Niebuhr.¹¹² De reeds eerder genoemde hoogleraar Johann Daniel Michaelis had het gezelschap een aantal vragen met de betrekking tot de Bijbel mee gegeven, die hij door taalwetenschap niet kon oplossen.¹¹³ Het ging hierbij om kwesties als eb en vloed van de Rode Zee. Alleen onderzoek ter plaatse zou een bevredigend antwoord kunnen geven. Met gegevens die men tijdens de expeditie zou opdoen, dacht men de tocht van de Israëlieten door de zee te kunnen verklaren. De expeditie duurde drie jaar. Alle expeditieleden kwamen om het leven, uitgezonderd Niebuhr. Hij bleef tien

108 ZB, HS. 4066.

109 Van Iperen, *Schetze*, 28-29.

110 Sheehan, *The Enlightenment Bible*, 183-217; Christophe Tuerlinckx, *De wereld op een boekenplank, de aandacht voor de buiteneuropese wereld op basis van particuliere boekenveilingcatalogi in de zuidelijke Nederlanden 1750-1840* (scriptie licentiaat Leuven 2002) <http://www.thesis.net/boekenplank/boekenplank.htm> d.d. 31-10-2015; Hazard, *De crisis in het Europese denken*, 33-51.

111 Wanda den Boer, 'Orientalisme en het kostuum', in: Jef Schaeps, Kasper van Ommen en Arnoud Vrolijk (ed.), *Oostersche weelde. De Oriënt in westerse kunst en cultuur, met een keuze uit de verzamelingen van de Leidse Universiteitsbibliotheek* (Leiden 2005) 40.

112 Carsten Niebuhr, *Beschryving van Arabië uit eigene waarnemingen en in 't land zelf verzamelde narigten in 't Neerduitsch vertaald door J van Ekers* (Amsterdam 1774) 1-2.

113 Michaelis, *Vragen aan een gezelschap van geleerde mannen die op bevel zyner majesteit des konings van Denemarken naar Arabië reizen, voorgesteld door Johann David Michaelis, waarbij gevoegd is beoordeeling van Niebuhrs beschryving van Arabië* (Amsterdam 1774) viii, ix.

jaar in het Midden-Oosten en stelde zijn belevenissen te boek.¹¹⁴ Door dit soort verslagen kwam de oosterse wereld met haar vreemde gebruiken dichterbij.¹¹⁵

In navolging van Michaelis meende Van Iperen in oosterse gebruiken de sleutel tot verstaan van verschillende duistere plaatsen van de bijbel te vinden. Meer nog dan in het achterhalen van betekenissen van Hebreeuwse woorden, zoals Albert Schultens deed, wilde hij ‘redekavelen’ over de relevantie van gegevens uit reisbeschrijvingen voor de exegese van moeilijke Bijbelteksten.¹¹⁶ Hij was dus niet de eerste en de enige die reisbeschrijvingen toepaste bij de exegese van moeilijke Bijbelteksten. Behalve Michaelis had ook Balthasar Ludwig Eskuche zich in zijn *Erläuterungen der Heiligen Schrift aus der Morgenländischen Reisebeschreibungen* toegelegd op het verklaren van de Bijbel door middel van gegevens uit reisbeschrijvingen. Friedrich Matthias van der Lufft schreef een exegetisch werk met behulp van reisbeschrijvingen.¹¹⁷ Verder publiceerde Thomas Harmer in 1768 een verklaring over het Hooglied getiteld *The outlines of a new commentary on Solomon's Song*, waarin eveneens gebruik werd gemaakt van reisbeschrijvingen. Van Iperen zou dit werk vertalen en van opmerkingen voorzien.¹¹⁸

Van Iperen bestudeerde een veelvoud van reisbeschrijvingen. Naast de reeds genoemde Carsten Niebuhr raadpleegde hij Thomas Shaw (1694-1751), Josef Pitton de Tournefort, Engelbert Kaempfer en vele anderen. Met bijzondere belangstelling las hij de *Letters from the East*, van de hand van Mary Wortley de Montague (1689-1762). Zij was de echtgenote van een diplomaat die in Constantinopel had vertoefd.¹¹⁹ Van Iperen achtte haar een verstandige vrouw, al was hij het niet altijd met haar eens.¹²⁰ De beschrijving die zij gaf van de gebruiken die onder vrouwen

114 Niebuhr, *Beschryving van Arabië*, 1-2.

115 Zie hierover de volgende literatuur: Nile Green (ed.), *Writing travel in Central Asian history* (Indiana 2014); F. Thomas Noonan, *The road to Jerusalem. Pilgrimage and travel in the age of discovery* (Philadelphia 2007); Elizabeth A. Bohls en Ian Duncan (ed.), *Travel writing 1700-1830. An anthology* (Oxford-New York 2005).

116 Van Iperen, *Brieven* I, X.

117 Van Iperen, *Brieven* I, ix, II, lxi.

118 Van Iperen, *Brieven* I, IX Balthasar Ludwig Eskuche (1710-1755) was een Duitse theoloog en Hellenist. Hij was hoogleraar te Rinteln en schreef een tweedelig werk, getiteld *Die Heilige Schrift erläutert durch die Reisen in die Levante* (1745-1754), zie J. Meyer (ed.), *Das grosse Conversations-Lexicon für die gebildeten Stände* IX (Hildburghausen 1847) 158; Friedrich Mattheus Lufft is een verder onbekende Duitse geleerde. Van hem verscheen in 1735 *Biblische Erläuterungen aus denen Morgenländischen und andern Reisebeschreibungen als geringe Beiträge zu den Biblischen Altertümern zur gründliche Beurteilung und weiteren Forschung den Druck übergeben*. Thomas Harmer (1714-1788) was predikant van de Independent Church en had binnen deze groepering een tamelijk grote invloed. *The outlines of a new commentary on Solomon's Song* verscheen in 1768, zie *DNB* VIII, 1298.

119 *DNB* XIII, 706-709.

120 Van Iperen, *Brieven* II, 324. Thomas Shaw (1694-1751) ondernam onder meer expedities naar het Sinaitisch schiereiland, Jeruzalem, de Jordaan en de Karmel. Zie *DNB*, 1384, 1385; Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708) was een Franse botanicus die een reisverslag vervaardigde over een expeditie naar de Levant getiteld *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du roy* (in

in Constantinopel in zwang waren, meende hij te kunnen gebruiken voor zijn exegetische van het Hooglied.¹²¹ Zo zouden veel teksten uit de Bijbel inzichtelijk worden wanneer lacunes in de kennis van oosterse gebruiken en gewoonten konden worden gedicht.¹²²

Van Iperen kreeg ook kritiek op zijn werkwijze. Hij zou bij de parallellen die hij aanwees tussen contemporaine gebruiken in het Oosten en de oudheid wel erg doordraven. Hij verdedigde zich door te stellen dat hij zijn visie niet had opgedrongen maar slechts zonder ‘eenig zweemsel van vaststelling’ aan anderen in overweging had gegeven.¹²³

In zijn visie stond hij trouwens niet alleen. In 1780 opperden de vertalers van Thomas Shaw dat Arabieren gewoon waren om vast te houden aan hun zeden.¹²⁴ De vertalers achtten het zelfs mogelijk om door middel van de bouwkunst in Afrika de bouwkunde van de joden te kunnen verklaren. Van Iperen ging niet zover dat hij ontkende dat er in het geheel geen ontwikkeling zou zijn geweest.¹²⁵ Maar duidelijk is dat exegetiseren met behulp van reisbeschrijvingen niet ongebruikelijk was. Hoe een dergelijke exegetische eruit ziet, brengen wij ter sprake bij de behandeling van zijn exegetische van het Hooglied. Van Iperen meende namelijk dat reisbeschrijvingen in het bijzonder geschikt waren om dit Bijbelboek ‘op te helderen’.¹²⁶

10.9. Een hindoeïstisch geschrift als hulpmiddel tot ‘ophelderinge’ van de Schrift

*Wie zou het gelooven dat dit ons Javaansch Boek eene byzondere ophelderinge van de Historie der eerste Waereld opleven zou?*¹²⁷

In het verlengde van de reisbeschrijvingen vond Van Iperen ook aanknopingspunten voor de exegetische in het hindoeïstisch geschrift *Sadjara Radja Djawa*. Vanwege de oudheid van dit geschrift kon het waarheden bevatten die men vruchtbaar kon maken voor de exegetische. Hij steunde hierbij op een theorie die de bekende Anglicaanse geestelijke William Warburton in zijn geschrift *The divine legation of Moses*

1717 postuum verschenen). Engelbert Kaempfer (1651-1716) was een Duitse arts die veel reizen ondernam. Hij trad in dienst van de VOC en schreef zijn hoofdwerk over Azië, getiteld *Amoenitatum exoticarum* vanuit het gezichtspunt van verschillende wetenschappelijke disciplines, zie *NDB* X, 729, 730.

121 Van Iperen, *Brieven* I, 16.

122 Van Iperen, *Brieven* I, 193.

123 Van Iperen, *Brieven* II, iii.

124 Shaw, *Reizen door de Barbarye en het Ooste*, ix.

125 Van Iperen, *Brieven* I, 92-96.

126 Van Iperen, *Brieven* I, 160.

127 Van Iperen, ‘Begin van eene Javaansche historie’, 139.

had geventileerd.¹²⁸ Volgens Warburton zouden onder alle volken twee soorten van godsdienst aanwezig zijn: het gros van mensen was vervallen in afgodendienst en heidendom, maar enkelen waren ‘Ingewyden in de Verborgenheden’ en hielden vast aan de eenheid van het Opperwezen.¹²⁹ Van Iperen ging er vanuit dat dit plaats had gevonden voor de zondvloed. Dat meende hij te kunnen opmaken uit Genesis 6 waar sprake is van ‘Gods zonen’ en de ‘dochters der mensen’. Die zonen van God waren dan de ingewijden. Deze gedachte had hij ontleend aan wat Charles Chais had geopperd in diens *Sainte Bible*.¹³⁰

Van Iperen noteerde korte aantekeningen bij passages van de *Sadjara* die Bijbelse handelingen of voorstellingen konden verduidelijken. Al aan het begin van het geschrift zag hij overeenkomsten tussen de *Sadjara* en de Bijbel. Zo opent de *Sadjara* met een geslachtsregister dat begint met Adam. Dit register deed hem denken aan Genesis 5.¹³¹ Dat er verschil was tussen de verdere opsomming, deerde Van Iperen niet. Iets dergelijks kwam ook in het Oude Testament voor. Hij meende dat het zowel voor Mozes als voor de opsteller van *Sadjara* niet nodig was om alle namen te noteren. Zij noteerden alleen de namen die voor hen van belang waren.¹³²

Van grote betekenis was dat dit geschrift evenals Genesis begon met Adam als eerste mens. Het benadrukken van Adam staat ongetwijfeld in verband met de toenmalige discussie over polygenese. Aan het einde van de achttiende eeuw werd deze gedachte over het algemeen afgewezen.¹³³ Van Iperen geloofde dat alle mensen van ‘den roodblozenden Adam’ afstamden en ook daarin stond hij niet alleen.¹³⁴ Maar wel blijkt hij te kunnen aanvaarden dat er personen en geslachten na Adam zijn geweest die niet in de Bijbel voorkomen.

De *Sadjara* kan volgens Van Iperen helpen om een concrete indruk te krijgen van de gebruiken bij het tonen van verslagenheid en rouw. In de *Sadjara* wordt een reactie beschreven op een verpletterende boodschap. De persoon in kwestie legt de handen kruislings over de borst en vouwt de benen kruislings onder het lichaam. Van Iperen tekent hierbij aan dat deze beschrijving concreet maakt, hoe de houding van Job en zijn drie vrienden geweest moet zijn.¹³⁵

128 William Warburton (1698-1779) schreef zijn boek als verdediging tegen het deïsme. Volgens Warburton had God reeds aan Adam en Eva natuurlijke religie en natuurwet geschonken. De Wet van Mozes vervulde volgens hem de natuurwet. Warburton probeerde de openbaring en wonderen rationeel te verdedigen. Over Warburton zie Sorkin, *The religious Enlightenment*, 25-65.

129 Van Iperen, ‘Begin van eene Javaansche historie’, 139.

130 Van Iperen, ‘Begin van eene Javaansche historie’, 140. Charles Chais was van 1728 tot 1778, dus vijftig jaar lang, Waals predikant te Den Haag. Hij was een bestrijder van ongelooft en dweperij en voorstander van inenting tegen pokken. Zie voor Charles Chais *BWN* VI, 258-268.

131 Van Iperen, ‘Begin van eene Javaansche historie’, 138.

132 Van Iperen, ‘Begin van eene Javaansche historie’, 138-139.

133 Sens, ‘*Mensaap, heiden, slaaf*’, 62.

134 Van Iperen, ‘Beschryvinge van een witten neger’, 231; Sens, ‘*Mensaap, heiden, slaaf*’, 60.

135 Van Iperen, ‘Begin van eene Javaansche historie’, 143-143.

Ook over de toedracht van de zondvloed meende hij geïnformeerd te kunnen worden uit *Sadjara*. Wanneer in Genesis gesproken wordt over de zondvloed die ontstaat door het ‘openbreken van de fonteinen des grooten afgronds’, treft hij daarvan een concrete beschrijving aan in de *Sadjara* die vertelt over aardbevingen die aan een grote watervloed voorafgaan. Het opgeven van een natuurlijke oorzaak van de zondvloed kan Van Iperens goedkeuring wegdragen. Hij acht het bericht van de *Sadjara* dan ook beter dan Ovidius, die alleen rept over zuidenwind, plasregen en het overstromen van de zee.¹³⁶ Het zoeken naar natuurlijke oorzaken ter verklaring van allerlei verschijnselen is onmiskenbaar een verlichte trek.

Hoewel Van Iperen naar aanknopingspunten zocht bij niet-christelijke geschriften, achtte hij de Schrift superieur. Het feit dat een geschrift als *Sadjara* overeenkomsten vertoont met de Bijbel was voor hem een bewijs voor de waarheid van de Schrift. Waar hij blijkbaar niet aan heeft gedacht, is dat de Islam eeuwenlang invloed heeft uitgeoefend op Java, en dat daardoor bepaalde namen en voorstellingen ook in hindoe-geschriften konden binnensijpelen. Op deze wijze is te verklaren dat *Sadjara* met Adam begint. Van groot belang is deze exercitie voor de exegeese dan ook niet geweest.

Voor de exegeese nam hij ook te baat wat later wel de vergelijkende godsdienstwetenschap zou heten. Hij probeerde allerlei gebruiken te verklaren met behulp van kennis van antieke godsdiensten. Zo probeerde hij een verklaring te geven voor het feit dat de profeet Elia volgens 1 Koningen 18 de Baalpriesters ombracht. Hij wees op het feit dat dit bij een beek plaatsvond en betrok daar vervolgens Jesaja 57: 4 en 5 bij: ‘Zijt gij niet kinderen der overtreding, een zaad der valsheid? Die hittig zijt in de eikenbossen, onder allen groenen boom; slachtende de kinderen aan de beken, onder de hoeken der steenrotsen.’ Zo probeerde hij Elia’s handelwijze te verklaren uit allerlei heidense riten. Hij raadpleegde daarvoor ondermeer Strabo en Herodotus. Johan Gottfried Lakemacher (1695-1736) met zijn *De sprete aqua* had hem op het idee gebracht om een verband te zien tussen rivieren en godsdienst.¹³⁷ Ook meende Van Iperen de goden asjer en asjera te kunnen identificeren als Osiris en Isis.¹³⁸

10.10. Verdediging van het Hooglied tegen de spot van vrijdenkers

*Langen tijd, ik bekenne 't (...) had ik aan den Goddelijken oorsprong van Salomons Hooglied getwijffeld, want ik meende er iets lafs, iets kwijnends in te ontdekken, iets dartels, iets wellustigs, 't geen mij waarlijk tegenstond.*¹³⁹

136 Van Iperen, ‘Begin van eene Javaansche historie’, 171-172.

137 Van Iperen, ‘Observatio critica de sacris quibusdam fluvialibus et aschera dea’, in: *Bibliotheca Hagana, historico-philologico-theologica ad continuationem bibliothecae Bremensis novae constructa* IV (Amsterdam-Leiden-Batavia 1771) 81, 82. De Duitse geleerde Lakemacher was hoogleraar Grieks en Oosterse talen te Helmstedt. Zie over hem *ADB* XVII, 528, 529.

138 Josua van Iperen, ‘Observatio critica’, 81-121.

139 ZB, HS. 3924.

De aanleiding: de uitgave van een ‘wandrochtig boekskén’

We vernamen reeds dat Van Iperen een exegeet met apologetische motieven is. Dit komt opnieuw tot uiting in zijn belangstelling voor het Hooglied, die wij in samenhang moeten zien met een discussie die gaande was in de tweede helft van de achttiende eeuw. Voltaire had de bal aan het rollen gebracht met zijn bewering dat dit Bijbelboek de pogingen beschreef van Salomo om een eenvoudig ongetrouwd meisje het hof te maken.¹⁴⁰ Hoewel verontwaardigde reacties op deze visie niet uitbleven, kwam de discussie in de Republiek pas echt goed op gang in 1774 met de verschijning van een zeker ‘wandrochtig boekskén’. Althans, zo beoordeelde Petrus Hofstede een werkje van de Duitse consistoriaalraad en generaal-superintendent Johann Friedrich Jacobi (1712-1791) over het Hooglied, dat door Nicolaus Barkey (1709-1788) in het Nederlands was vertaald.¹⁴¹

Jacobi probeerde het Hooglied te verdedigen tegen vrijdenkers. Volgens hem werden de escapades van Salomo juist beschreven om op te roepen tot huwelijkstrouw. Verder richtte Jacobi zich tegen al te mystieke opvattingen over het Hooglied.¹⁴² Op dit werkje van Jacobi werd kritisch gereageerd door de *Nederlandsche bibliotheek*, een meer orthodoxe tegenhanger van de *Vaderlandsche letteroefeningen*. Het tijdschrift was opgericht door de zojuist genoemde predikant Hofstede en zijn collega Johannes Habbema.¹⁴³ Deze heren waren ten zeerste verbaasd over de inhoud van Jacobi’s boekje. Zou het uit de pen gevloeid zijn van een vrijdenker, dan had het hen koud gelaten. Maar dat mensen als Jacobi en Barkey dergelijke gedachten ventileerden, konden ze niet begrijpen. In een afzonderlijk geschrift zou de *Nederlandsche bibliotheek* hier op ingaan. Nog datzelfde jaar verscheen deze publicatie die in drie delen is opgebouwd.¹⁴⁴

Allereerst geven Hofstede en Habbema een weergave van het boekje van Jacobi. In het tweede deel proberen zij diens visie te weerleggen. Ironisch wordt opgemerkt dat Barkey in zijn voorwoord heeft aangegeven dat met Jacobi’s werk de mond van vrijdenkers en spotters gesnoerd kon worden, maar Jacobi maakt het nog bonter dan Voltaire. Zag Voltaire in Sulamith nog een ongetrouwd meisje, Jacobi stelt Salomo voor als een verleider van een getrouwde vrouw!¹⁴⁵ In het derde deel wordt de verklaring op de voet gevolgd om alle tegenstrijdigheden en ongerijmdheden die het werkje zou bevatten, te laten zien.¹⁴⁶

140 Voltaire, *Précis de l’ecclésiaste et du cantiques des cantiques* (Liège 1760) 23.

141 Jan Pieter de Bie, *Het leven en de werken van Petrus Hofstede* (Rotterdam 1899) 287.

142 De Bie, *Petrus Hofstede*, 281-287.

143 G.J. Johannes, *Barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland* (Den Haag 1995) 135.

144 De titel van dit werk luidt: *Beoordeeling der nieuwe verklaring over Salomons Hooglied, welke onlangs door den consistoriaal raad en generaal super-intendent te Celle Joan Frederik Jacobi opgegeven, en door den heer Nicolaus Barkey, professor en predikant in ’s Hage, in eene voorrede met veel nadruk is aangeprezen door den schrijver van de Nederlandsche Bibliotheek*. Zie ook BWPGN I, 316-319.

145 De Bie, *Petrus Hofstede*, 288.

146 De Bie, *Petrus Hofstede*, 289.

Als reactie hierop verscheen een geschrift dat Jacobi in bescherming nam, getiteld *Beoordeling der nieuwe verklaringe over 't Hooglied ter toetse gebragt tegen de schrijvers der Nederlandsche Bibliotheek*. Daarop verscheen in 1775 een werkje dat het weer opnam voor het duo Hofstede en Habbema: *Verdediger van de heeren Jacobi en Barkey over het Hooglied weerlegt, en de eer van de voortreffelyke schryvers van de Nederlandsche bibliotheek gehandhaafd, door iemand die weet, dat geen profetie der Schrift van eigen uitlegging is*. In deze polemiek mengde zich ook Van Iperen met de uitgave van zijn tweedelig werk *Brieven over het Hooglied*, waarin hij probeert door middel van een fictieve briefwisseling tussen twee vrienden aan de hand van reisbeschrijvingen het Hooglied te verklaren. Lang had hij gezocht naar een goede manier om zijn gedachten in het vat te gieten:

Drie maanden lang heb ik gesuft en nagels gebeeten en met schetzen en ontwerpen en losse aanmerkingen het papier beklad; eer ik iets anders vond dan beuzelingen, die, gelyk de meeste Blauwboekjes en sommige Verklaringen over den Bybel, het gedrukt Scheurpapier vermenigvuldigen zouden.¹⁴⁷

Hij was op dit idee gekomen dankzij het bekende werk van de Franse priester Antoine Guénée (1717-1803) die op dergelijke wijze succes had in zijn verdediging tegen Voltaire.¹⁴⁸ Voor Van Iperen had het schrijven van een briefwisseling de prettige bijkomstigheid dat hij zichzelf kon aanvullen en tegenspreken.¹⁴⁹

Hoe stond Van Iperen in deze controverse? Aanvankelijk had hij grote reserves ten opzichte van het Hooglied en betwijfelde hij zelfs of het wel van goddelijke oorsprong was. Maar toen zijn ogen opengingen voor het poëtisch karakter ervan veranderde zijn houding en wilde hij niets liever dan het boek verdedigen tegenover mensen als Voltaire. Hij wenste dat ‘al dat lage en geile, ja alle schaduwe van laagheid en dertelheid uit het Hooglied verbannen mocht raaken’.¹⁵⁰

Hij zocht daarbij een middenpositie in te nemen tussen de *Nederlandsche bibliotheek* enerzijds en mensen als Jacobi en Barkey anderzijds. Iets dat Barkey hem hoogst kwalijk nam. Van Iperen merkte daar later over op: ‘zijn Hoog-erw wiens ongestoorde vriendschap ik lange jaaren genooten heb, schijnt nu, en dat spijt mij! eenigzins op mijne *Brieven* gestoord te zijn’.¹⁵¹

147 Van Iperen, *Brieven* I, vii.

148 Van Iperen, *Brieven* I, vii; Antoine Guénée (1717-1803) verdedigde in zijn *Lettres de quelques juifs portugais et allemands à M. de Voltaire* de joden, het Oude Testament en de uitbreiding van het christendom, zie: Aaron Garret, ‘Human nature’, in: Knud Haakonsson (ed.), *The Cambridge history of eighteenth-century philosophy* I (Cambridge 2006) 187; Ronald Schechter, *Obstinate Hebrews. Representations of Jews in France, 1715-1815* (Berkeley-Los Angeles-Londen 2003) 49.

149 Van Iperen, *Brieven* I, viii.

150 ZB, HS. 3924; Van Iperen, *Brieven* I, vii.

151 Van Iperen, *Schetze*, 32.

Over de discussie over het Hooglied verzuchtte Van Iperen:

Hoe lange moet het nog duuren, dat Geleerde en Eerwaardige Mannen, van welke er geen een, op dezelfde wyze, denkt, elkanderen in het hair vliegen, omdat zy niet puntelyk, op dezelfde wyze denken?¹⁵²

In twee zaken wilde hij de 'bibliotheekschrijvers' in het gelijk stellen. Ten eerste vond hij het prijzenswaardig dat zij niet lichtvaardig wilden afstappen van een oud gevoelen, zonder daar gegronde bewijsvoeringen voor te hebben. In de tweede plaats vond hij het sympathiek dat zij het Hooglied voor een goddelijk boek hielden en het niet door 'kale en lage uitleggingen' van de goddelijke waarde lieten ontroven.¹⁵³ Verder zei hij zich niet met de kwestie te willen inlaten. Hij hoopte dat hij door zijn *Brieven over het Hooglied* zowel de schrijvers van *De toetze* als de 'bibliotheekschrijvers' zou verblijden met zijn 'vriendelyke briefwisseling'.¹⁵⁴

Maar tussen de verschijning van het eerste en het tweede deel van zijn *Brieven* vond er een verwijdering plaats tussen Van Iperen en de *Nederlandsche bibliotheek*. Van Iperen sloeg in het tweede deel een beduidend vinniger toon aan jegens de bibliotheekschrijvers. Het tijdschrift had namelijk een negatieve beoordeling van het eerste deel van zijn *Brieven* gegeven en zich lovend uitgesproken over een pamflet van een zekere AVDT, die later werd geïdentificeerd als Abdias Velingius (1721-1803) predikant te Bergen op Zoom en verdediger van de orthodox-gereformeerde leer.¹⁵⁵

In het voorwoord van het tweede deel sprak Van Iperen zijn ongenoegen uit over de *Nederlandsche Bibliotheek* en wenste hij niet als medewerker met dit tijdschrift geassocieerd te worden. Nimmer had hij een bijdrage aan dit tijdschrift gegeven, uitgezonderd een klein dichtstukje, zo drukte hij de lezer op het hart.¹⁵⁶

Deze openlijke distantiering van de *Nederlandsche bibliotheek* hield tevens verband met het feit dat de uitgever van deze periodiek in een controverse rondom de Utrechtse hoogleraar Rijklof Maria van Goens een lijst had gepubliceerd van alle medewerkers van de *Nederlandse bibliotheek*. Hier waren veel personen niet gelukkig mee en distantieerden zich er dan ook van. Ook Van Iperen stond op deze lijst vermeld en was daar blijkbaar niet van gediend.¹⁵⁷

152 Van Iperen, *Brieven* I, 217.

153 Van Iperen, *Brieven* I, 217.

154 Van Iperen, *Brieven* I, 218.

155 Van Iperen, *Brieven* II, xxiii. Voor Abdias Velingius zie *BL* VI, 322, 323.

156 Van Iperen, *Brieven* II, xxiii.

157 *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken of vervolg der merkwaardigste geschiedenissen, die voorgevallen zijn in de Verenigde Provincien der Generaliteitslanden en de volkplantingen van den staet*, X (Amsterdam 1775) 274-275.

Het Hooglied als drama

Zoals ons reeds is duidelijk geworden, kon Van Iperen zich niet vinden in de allegorische uitleg van de Schrift. Hij voelde zich hierin kind van zijn tijd. Men had naar zijn mening in zijn eeuw niet meer zoveel op met mystieke duidingen zoals in vroeger jaren gebruikelijk was.¹⁵⁸ Hij wilde zich dan ook houden aan de letterlijke betekenis van de tekst en distantieerde zich van een uitleg die het Hooglied wilde zien als een beschrijving van de omgang tussen Christus en de gelovige. Voornamelijk in het eerste deel van zijn *Brieven* moest Godefridus Udemans (ca. 1581-1649) het ontgelden. Udemans, een van de grondleggers van de Nadere Reformatie, gaf in 1616 een verklaring van het Hooglied uit, waarvoor hij onder meer uit Bernard van Clairvaux putte, hoewel hij niet zover ging in de mystiek als zijn voorganger Willem Teelinck.¹⁵⁹ Van Iperen oordeelde echter dat Udemans ‘oneigenlijke’ betekenissen aan het Hooglied toekende. In het tweede deel van zijn *Brieven* noemde hij Udemans slechts een keer en slechts in negatieve zin. Udemans zou voor zijn geestelijke verklaring geput hebben uit Middeleeuwse bronnen, zoals het werk van Apponius’ *In Canticum Canticorum expositio*.

Uit dit staeltje kan men afneemen, waar Vader Udemans, en onze eerste Uitleggers, na de Hervorminge zijn te markt gegaan, by de verklaringe van het Hooglied, en hoe die wyze van doen, ongevoelig, door latere Uitleggers is overgenomen; en dus van zelf voor goede munt by de Gemeinten is aangezien.¹⁶⁰

Maar ook in de nieuwere opvattingen die Jacobi voorstond, kon Van Iperen zich niet geheel vinden.¹⁶¹ Hij probeerde het gezag van het Hooglied te redden door aan te nemen dat hierin de liefde werd beschreven tussen koning Salomo die in het stadspaleis woonde en zijn Egyptische echtgenote die in een buitenpaleis vertoefde.¹⁶² Hij volgde hierin Michaelis die het Hooglied niet als bruiloftslied interpreteerde maar als beschrijving van de echtelijke liefde.¹⁶³

Van Iperen zag het Hooglied als een drama in twaalf bedrijven.¹⁶⁴ Hij kwam volgens eigen zeggen tot deze conclusie door een vorm van analoog redeneren. Zoals in de natuurlijke historie door toedoen van Carolus Linnaeus het rangschikken naar soorten en geslachten een hoge vlucht had genomen, zo probeerde Van Iperen dit rangschikken ook toe te passen in de exegese van het Hooglied. Personen, plaatsen, tijden, bedrijven en rollen dienden zorgvuldig gerangschikt te worden:

158 Van Iperen, *Brieven* I, xiii.

159 Voor Godefridus Udemans zie *BL* I, 385, 386.

160 Van Iperen, *Brieven* II, 213.

161 Van Iperen, *Brieven* I, 13.

162 Van Iperen, *Brieven* I, 126.

163 Ulrich Gaier, ‘Lieder der Liebe. Herders Hohelied-Interpretation’, in: Anselm C. Hagendorn (ed.), *Perspectives on the Song of Songs. Perspektiven der Hoheliedauslegung* (Berlijn 2005) 319.

164 Van Iperen, *Brieven* II, 369-385.

‘om het soortelijke met het soortgelyke samen te voegen, en zoo het onderscheid der soorten en eenheden des te duidelyker onder het oog te brengen.’¹⁶⁵ Overigens had ook Jacobi het Hooglied reeds gekarakteriseerd als een drama.¹⁶⁶

Van Iperen gaf zijn gedachten echter niet helder weer. De briefwisseling was daar debet aan. Voor hemzelf mocht het dan een prettige wijze van werken zijn, omdat hij zichzelf op die manier kon aanvullen en tegenspreken, voor de lezer wordt het er niet duidelijker op. Het boek mist een consistent betoog. Wat in de ene brief wordt geponeerd, kan in de volgende worden afgewezen. Zo wordt de ene keer een minnedicht van Ibrahim Pasha opgevoerd als een goede illustratie van het bezingen van een geliefde, een andere keer wordt met het zelfde minnedicht het tegenovergestelde beweerd.¹⁶⁷ In de *Vaderlandsche letteroefeningen* werd deze werkwijze van Van Iperen dan ook bekritiseerd.¹⁶⁸

Reisbeschrijvingen te baat genomen

Zoals reeds gezegd, meende Van Iperen het Hooglied te kunnen interpreteren aan de hand van reisbeschrijvingen. Onkunde van oosterse gebruiken had er voor gezorgd dat men aan allerlei zaken een geestelijke betekenis had gegeven, maar door kennis van oosterse gewoonten kon men nu tot een beter verstaan van het Hooglied komen.¹⁶⁹ Zo verduidelijkte hij de tekst uit Hooglied 5: ‘Ik heb myne voeten gewaschen/Hoe zou ik ze weder bezoedelen?’ door het baden van vrouwen aanschouwelijk te maken aan de hand van een beschrijving van Mary Wortley Montague. In haar al eerder genoemde *Letters from the East* had ze de wijze van baden van vrouwen in Constantinopel beschreven. Volgens Van Iperen gaf haar beschrijving een goede voorstelling van zaken.¹⁷⁰

Een ander punt dat verhelderd kon worden door reisbeschrijvingen was het feit dat Salomo bezongen wordt als een appelboom.¹⁷¹ Op zich zelf is het immers opmerkelijk dat Salomo vergeleken zou worden bij zo’n alledaagse boom. Maar volgens Van Iperen moeten wij niet denken aan een gewone appelboom, maar aan een sinaasappelboom. Hij was op deze gedachte gekomen door Henry Maundrell (1665-1701) die in zijn *Voyage d’Alep à Jerusalem* een beschrijving gaf van een paleistuin, waarin de orangerie een zeer belangrijke plaats innam. Vandaar dat Sulamith haar Salomo niet zomaar bij een appelboom vergelijkt maar bij de uiterst belangrijke sinaasappelboom.¹⁷²

165 Van Iperen, *Brieven I*, x.

166 De Bie, *Petrus Hofstede*, 286.

167 Van Iperen, *Brieven I*, 44; Van Iperen, *Brieven II*, 324. Waarschijnlijk doelt Van Iperen op Ibrahim Pasha (1493-1536). Hij was geboren in een christelijke familie op de Balkan en kwam als zesjarige als slaaf terecht in het paleis van de sultan waar hij een gedegen opleiding kreeg.

168 *VI* (1776) 245, 246.

169 Van Iperen, *Brieven I*, 160.

170 Van Iperen, *Brieven I*, 82.

171 Hooglied 2: 3.

172 Van Iperen, *Brieven I*, 71-72; Henry Maundrell (1665-1701) maakte onder meer reizen naar

Overigens was Van Iperen zich ervan bewust dat men niet kan blindvaren op een oppervlakkige gelijkenis tussen wat men in de Bijbel leest en wat men aantreft in reisbeschrijvingen. Zo wijzigde hij zijn gedachten over het ‘wijnhuis’ waarin Sulamith in Hooglied 2: 4 gevoerd wordt. Aanvankelijk meende hij namelijk dat dit wijnhuis prima verklaard kon worden met de beschrijving die Mary Montague gaf van het tuinhuis in het serrail te Contantinopel, waarin men de liefde bedreef. Later stelde hij zijn mening bij door toe te geven dat men de vrijages van Turkse heren met hun sultanes in het serrail niet zonder meer kan gelijkstellen met het wijnhuis van Salomo.

’t Schynt my toe dat wy ons hebben laten misleiden door eene al te groote zucht van overbrenginge der hedendaagsche, met aloude Oostersche gebruiken.¹⁷³

Hij neigde er toe om in dit geval maar voor Udemans te kiezen die in de liefde tussen Salomo en Sulamith iets heel speciaals zag, en hen als dermate verheven personen beschouwde ‘om tot geschikte schilderyen en tafereelen dier Hemelsche en Goddelyke Tegenbeelden gebruikt te worden’.¹⁷⁴ En daarmee liet hij zien dat het Hooglied voor hem toch meer was dan een toneelstuk in twaalf bedrijven. En zo komen wij terecht bij wat Van Iperen de ‘evangelische vervullingen’ noemde.

Op zoek naar ‘evangelische vervullingen’

Als aanhanger van de profetische godgeleerdheid nam Van Iperen aan dat er sprake moest zijn van een surplus in de Bijbelteksten. Wanneer het Hooglied niet meer was dan een minnelied, zou het volgens hem nooit onder de ‘Godsdienstige orakelboeken’ opgenomen zijn.¹⁷⁵ Het is voor hem onloochenbaar dat er in het Hooglied elementen zijn die vooruitwijzen naar komende eeuwen.¹⁷⁶ Hij roept de apostel Paulus in herinnering die het huwelijk als voorbeeld neemt om de verhouding tussen Christus en zijn kerk aan te duiden.¹⁷⁷

Verder onderbouwt hij de ‘Geestelyken en Prophetischen zin van het Hooglied’ met verwijzingen naar de *Bibliothèque orientale* van d’Herbelot, waarin gesteld wordt dat moslims de gewone liefde zoals die van Yusuf en Zoleikha en van Majnun en Leila eveneens interpreteren als verwijzing naar de goddelijke liefde.¹⁷⁸ Ook in de

Jeruzalem, de Jordaan en Bethlehem. Van zijn reis deed hij verslag in zijn *A journey from Aleppo to Jerusalem at Easter ad 1797*, zie DNB XIII, 92-93.

173 Van Iperen, *Brieven* I, 16, 167.

174 Van Iperen, *Brieven* I, 171, 172.

175 Van Iperen, *Brieven* II, 323.

176 Van Iperen, *Brieven* II, xix.

177 Van Iperen, *Brieven*, II, 323.

178 Van Iperen, *Brieven* II, 319-320. Het verhaal van Yusuf en Zoleikha is afgeleid uit de Koran en een variant van het bijbelse verhaal uit Genesis. In Sura 12 komt overigens de naam Zoleikha niet voor, evenmin als in het verhaal in de Bijbel de vrouw van Potifar een naam heeft. In latere tradities, zoals in Perzische verhalen, werd zij Zoleikha genoemd. De schrijver Abd al-Rahman

minneliederen van Hafiz meent hij verwijzingen te zien naar de goddelijke liefde. De Perzen zelf deden dit volgens hem ook.¹⁷⁹

De concrete inhoud van de evangelische toespeling in het Hooglied ziet Van Iperen in het feit dat de tijd van Salomo de ‘gouden eeuw’ genoemd kan worden. Daarmee kan de ‘gulden eewe’ van de Messias geschetst worden, die zal komen aan het einde der tijden, wanneer het nieuwe Jeruzalem zal neerdalen uit de hemel, die als een bruid voor haar man versierd is.¹⁸⁰

Toch blijft Van Iperen voorzichtig met het concreet maken van deze evangelische vervullingen. Het opeenstapelen van ‘zinneprenten’ die naar Christus verwezen, kan hem niet bekoren: ‘brengende meer van buiten in Gods Woord, dan men er van binnen uit haalen kon; en, ‘t geen het ergste was, hoe meer overeenkoomsten men met eenige mogelykheid uit kon denken, hoe meer men zich verzekerd hield, dat alle die overeenkoomsten door Gods Geest bedoeld waren’.¹⁸¹

Van Iperen is van mening dat juist de letterlijke betekenis van het Hooglied als lied van echtelijke liefde tussen koning Salomo en zijn Egyptische koningin een ‘schilderij’ vormt van de liefde tussen Christus en zijn gemeente.¹⁸² Een voorbeeld van Christus’ liefde voor de gemeente vond hij in Hooglied 7: 7,8

Uw lengte is te vergelijken bij een palmboom, en uw borsten bij druiftrossen. Ik zeide: ik zal in den palmboom klimmen en ik zal zijn takken grijpen.

Deze tekst werd doorgaans zo uitgelegd dat Christus deze woorden spreekt en de palmboom symbool staat voor de kerk. Deze exegese is volgens Van Iperen echter onhoudbaar vanwege het mannelijk voornaamwoord ‘zijn’ in dit vers. Coccejus meende dat het de kerk is die spreekt en met de palmboom de rooms-katholieke kerk bedoeld wordt; de takken zouden beeldspraak zijn voor de paus, bisschoppen en kardinalen.¹⁸³ Van Iperen zag hier niets in en interpreteerde de tekst letterlijk: het is volgens hem een ‘eigenaardig en zedig zinnebeeld der huwelyksliefde’.¹⁸⁴ De moeilijkheid met het bezittelijke voornaamwoord trachtte hij op te lossen, door voor te stellen dat Sullamith haar man in de rede valt:

Jami (1414-1492) vervaardigde een verhaal over hen als ook over Majnun en Leila. Zie Peter Heath, ‘Allegory in islamic literature’, in: Rita Copeland en Peter T. Struck (ed.), *The Cambridge companion to allegory* (Cambridge 2010) 98; Ahmed Essa en Othman Ali, *Studies in islamic civilization. The muslim contribution to the Renaissance* (Londen 2009) 186.

179 Van Iperen, *Brieven* II, 320-322.

180 Van Iperen, *Brieven* I, xxi.

181 Van Iperen, *Brieven* I, 348.

182 Van Iperen, *Brieven* I, 37.

183 Van Iperen, *Brieven* I, 273-375.

184 Van Iperen, *Brieven* I, 276-277.

Salomo

Deze rijzige gestalte is te vergelijken bij een palmboom
En uwe borsten by dadelrossen

Sulamit

Ik zal in de palmboomklimmen
En ik zal zyne dadels grypen

Salomo

Ai, laten uwe borsten zyn als trossen aan den wynstok
En de reuk uwer neuze als oranjeappelen¹⁸⁵

In een tweede publicatie over het Hooglied ging hij dieper in op de profetische toespelingen. Dit tweede geschrift is een vertaling van het reeds gememoreerde boek van Thomas Harmer: *The outlines of a new commentary on Solomon's Song*. Van Iperen had in zijn *Brieven over het Hooglied* op subtiële wijze reclame voor zijn vertaling. In de voorrede van het tweede deel verzuchtte hij dat het te wensen was dat de *Outlines* vertaald zouden worden. In een noot kondigde hij vervolgens aan dat hij in de kranten had gelezen dat het werk in Nederlandse vertaling zou worden uitgegeven. Vervolgens schreef hij in zijn voorrede van zijn vertaling dat hij zijn belofte had ingelost.¹⁸⁶

Het belang van Harmers *Outlines* was voor Van Iperen gelegen in diens gebruik van reisbeschrijvingen, maar van diens allegorese moest hij niets hebben.¹⁸⁷ Hij voelde er niets voor om zich door 'rechtzinnige ijverars' mee te laten nemen om een 'oud en versleten gevoelen' met hand en tand te blijven verdedigen.¹⁸⁸ Het kan dus zijn dat hij Harmer niet alleen vertaalde vanwege diens gebruik van reisbeschrijvingen, maar dat geldgebrek hem noodzaakte om vertaalwerkzaamheden ter hand te nemen. Er werd omstreeks deze tijd nogal eens om den brode vertaald. Een vertaling uitgeven van een werkje over een onderwerp dat in de belangstelling stond, kon hem wellicht geld opleveren.¹⁸⁹

Met nadruk stelde hij dat hij weliswaar in het Hooglied meer zag dan alleen de letterlijke betekenis, maar met de verklaringen zoals zij tot dan toe bedreven waren kon hij niet uit de voeten:

185 Van Iperen, *Brieven I*, 276.

186 Van Iperen, *Brieven II*, xvii; Van Iperen, *Schetze*, 4.

187 Van Iperen, *Schetze*, 13.

188 Van Iperen, *Schetze*, 32.

189 Luc Korpel, 'Inleiding', in: Luc Korpel (ed.), *In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820* (Den Haag 1993) 6.

Wat mij betreft, mijne oogen scheemeren, en ik vervalle telkens in een uitlegkundige wanhoop, als ik die menigvuldige onbewezene en onbewijsbare overbren-
gingen der Joodsche meesters en christelijke uitleggers betuure en beoordeel.¹⁹⁰

Zijn vertaling liet hij gepaard gaan met een uitvoerige inleiding en kanttekeningen, waarin hij afstand nam van de allegorese van John Gill (1697-1771) enerzijds en van de moderne interpretatie van David Durell (1728-1775) anderzijds.¹⁹¹ Gill publiceerde onder andere in 1728 zijn *Exposition of the Song of Songs*.¹⁹² Hij probeerde door de allegorese het Hooglied te beschermen tegen de aanvallen van ongelovigen.¹⁹³ Als voorbeeld noemt hij de dochters van Jeruzalem die volgens hem de jonge bekeerlingen moeten voorstellen die nog niet in de gemeenschap van de kerk zijn opgenomen, maar wel grote hoogachting hebben voor de kerk.¹⁹⁴ Volgens Van Iperen zouden ongelovigen zich echter door een dergelijke exegese niet laten overtuigen.¹⁹⁵

Aan de andere kant waarschuwt hij voor de ‘vermetelheid van het menselijk vernuft’ die meent alle geheime bedoelingen van de Godsspraken te kunnen doorgronden en wanneer dit niet lukt, deze Godsspraken vervolgens afdoet als nutteloos.¹⁹⁶ Daarom kon hij zich niet vinden in de visie van David Durell, die het een goede zaak vond dat het Hooglied geen plaats had in de Engelse liturgie.¹⁹⁷

David Durell, een toonaangevende geleerde die ijverde voor een nieuwe bijbelvertaling, gaf in 1772 zijn *Critical remarks on the books of Job, Proverbs, Psalms, Ecclesiastes and Canticles* uit.¹⁹⁸ Hij meende dat een post die onhoudbaar is gebleken maar beter verlaten kan worden, in plaats van die open te zetten voor iedere vijand die met er een lichte aanval meester van wordt.¹⁹⁹ Maar Van Iperen meende dat zolang gelovigen het Hooglied lazen met in het achterhoofd het idee dat hierin de wederzijdse liefde tussen Christus en de kerk bezongen werd, er geen reden was om het Hooglied te verbannen.²⁰⁰

Was Durell bang dat men door alles een allegorische betekenis te geven in een doolhof terecht zou komen, Van Iperen wilde daarentegen laten zien dat het mogelijk was om uit het doolhof te komen, wanneer men rekening hield met de evangelische vervullingen.²⁰¹ Volgens hem lagen er profetische betekenissen in het

190 Van Iperen, *Schetze*, 17-18.

191 Van Iperen, *Schetze*, 4.

192 Voor Gill zie *DNB* VII (Oxford 1917) 1234.

193 Van Iperen, *Schetze*, 4.

194 Van Iperen, *Schetze*, 14.

195 Van Iperen, *Schetze*, 15.

196 Van Iperen, *Schetze*, 24.

197 Van Iperen, *Schetze*, 22.

198 Voor Durell zie *DNB* VI, 251.

199 Van Iperen, *Schetze*, 22.

200 Van Iperen, *Schetze*, 23.

201 Van Iperen, *Schetze*, 21.

Hooglied opgesloten. Zo wordt in het Hooglied gesproken over ‘dochters van Jeruzalem’ en over ‘wijngaardeniers’ en verschijnt er ook een ‘jonge zuster die nog geen borsten heeft’ ten tonele. De ‘dochters van Jeruzalem’ staan voor de joden, de ‘wijngaardeniers en de metgezellen’ zijn de leraars, uit heidense christenen en joden afkomstig en de ‘kleine zuster zonder borsten’ kon volgens Van Iperen nog wel eens op de moslims van toepassing zijn, want zij mogen niet buitengesloten worden.²⁰²

In hoeverre hij kennis had van de Islam is niet duidelijk. Wellicht had hij enige interesse in de Islam, maar dan waarschijnlijk als apologet van het Christendom. Te Lillo schafte hij tijdens de veiling van Stenhuis boeken *Het geopende en wederleyde Muhammedisdome van Turckdom* van Simon Oomius (1630-1706) aan, een werk dat zeer defensief van aard is.²⁰³

Met de interpretatie van ‘de kleine zuster’ is Van Iperen veel bezig geweest. Aanvankelijk wilde hij de jonge zuster interpreteren als een onbekend persoon uit de hofhouding van Sulamith.²⁰⁴ Later zag hij haar als een jonge zuster van Sulamith, die nog niet huwbaar was.²⁰⁵ Pas in zijn voorrede op zijn vertaling van Harmer opperde hij de gedachte dat zij symbool zou kunnen staan voor de moslims.

De profetische betekenis van het Hooglied moest uiteindelijk gezocht worden in het laatste der dagen, wanneer de gouden eeuw zou aanbreken.²⁰⁶ Deze ‘evangelische vervullingen’ had Van Iperen nodig om het Hooglied te kunnen beschermen tegen willekeurige allegorese enerzijds en het terzijde stellen van het Hooglied door mensen als Durell anderzijds.

10.11. Conclusie

Wanneer we Van Iperens exegetische arbeid overzien, moeten wij concluderen dat hij niet beschouwd kan worden als een traditioneel exegeet. Het zoeken naar een wiskundige wijze van redeneren bij exegese, het gebruik maken van Arabische equivalenten ter verklaring van Hebreeuwse woorden, het oog hebben voor poëtische aspecten van de Hebreeuwse taal, het aanwenden van reisbeschrijvingen en zelfs van een hindoeïstisch geschrift ter verklaring van de Bijbel laten zien dat hij onmiskenbaar verlichte invloeden heeft ondergaan.

Tegelijkertijd was hij apologet. Daarbij streed hij op drie verschillende fronten. Ten eerste bekritiseerde hij de allegorische interpretatie van de Heilige Schrift. Een dergelijke schriftuitleg was in zijn tijd niet meer vol te houden meende hij. Deïsten en vrijdenkers lieten zich hier niet meer door overtuigen. Dat is tegelijk

202 Van Iperen, *Schetze*, 20-21.

203 Oomius was een representant van de Nadere Reformatie en schreef verschillend stichtelijke werken. Zijn boek over de Islam was geschreven voor zeevarenden die met de Islam in aanraking zouden komen. Oomius zag de Islam als een afgodendienst die geen tolerantie verdiende. Zie verder voor Simon Oomius *BL VI*, 211, 212.

204 Van Iperen, *Brieven I*, 173-174.

205 Van Iperen, *Brieven II*, 250-251.

206 Van Iperen, *Schetze*, 18-19.

dan ook het tweede front waartegen hij stelling nam. Hij wilde de Schrift en in het bijzonder het Hooglied vrijwaren van spot van vrijdenkers, zoals Voltaire. In de derde plaats wilde hij de Schrift beschermen tegen een al te vrije wijze van exegetiseren, zoals die bedreven werd door Michaelis en de neologen. Hij vond deze wijze van omgaan met de Schrift duidelijk te ver gaan. In de profetische godgeleerdheid vond hij een wijze van Schriftuitleg die bij het juiste midden kon bewaren. Wel besepte hij dat de profetische godgeleerdheid die al jaren op zijn retour was, nieuw leven ingeblazen moest worden door haar grondig aan te passen.

Men moest beginnen met een letterlijke exegese, waarbij men gebruik diende te maken van een wiskundige redeneertrant. Vervolgens moest men de uitkomst van de profetie zoeken in dezelfde periode. Die vervulling is op zich weer een schilderij van het toekomstige. Dit benadrukken van het visuele aspect is overigens een modern gegeven voor die tijd. Van Iperens inspanning tot revitalisering van de profetische godgeleerdheid heeft echter geen zoden aan de dijk gezet. Deze wijze van exegese kon uiteindelijk niet overtuigen.

Ook in zijn exegese zien wij de mengeling van verlichte en behoudende kenmerken. Van Iperen wil meegaan met zijn tijd, maar wel met behoud van het gezag van de Schrift.

11. Historieschrijver

.... het is hooggeelyk te verdoemen, in een historieschryver, dat hy den zwadder zyner opbruischende galle op zynen evenmensch uitbraake. Het moet hem alleen om onpartydige getuigenissen te doen zyn.¹

11.1. Inleiding

In dit hoofdstuk staan we eerst stil bij Van Iperens historiografische arbeid. Zijn eerste kennismaking met geschiedenis, de onuitgegeven pennenvruchten te Lillo, zijn publicaties te Veere die hem doen kennen als een traditioneel-gereformeerde geschiedschrijver en zijn ontwikkeling tot een aanhanger van de wijsgerige geschiedschrijving passeren de revue. Tenslotte staan wij stil bij de wijze waarop volgens hem een geschiedschrijver te werk moet gaan bij het opschrijven en aantrekkelijk maken van de historie.

11.2. Eerste vingeroefeningen op geschiedkundig terrein

Hoewel Van Iperen niet veel publiceerde over geschiedenis, hield hij zich er wel zijn leven lang mee bezig.² Zijn lofredre bij het verlaten van de Latijnse school had reeds raakvlakken met geschiedschrijving. Uit deze prille pennenvrucht blijkt dat hij al vroeg doordrongen was van het belang van bronnenonderzoek. Zo verwees hij uitdrukkelijk naar het aantekeningenboek van de Latijnse School: ‘dit zegt het schoolboek zelf, des kan ik hier niet doolen’.³ Verder had hij zich in zijn jeugd te Middelburg waarschijnlijk in de kerkgeschiedenis verdiept onder leiding van de predikant Isaac Schorer (1697-1750). Nadat deze in 1740 een beroep naar Amsterdam had afgeslagen, werd hem als dank het professoraat aan de illustre school aangeboden. Hij kreeg onder meer de taak kerkgeschiedenis te doceren.⁴ Tijdens

1 Josua van Iperen, ‘Verhandeling over de historie-kennis’, 4.

2 Geschriften van Van Iperen betreffende geschiedschrijving zijn: ‘Kerkelyke geschiedenis der fort en aen de Schelde, volgens de aantekeninge van den eerw. heer Josua van Iperen predikant te Lillo daer van gedaen uijt de consistoriale actens en andere schriften bij de kerken-raaden te Lillo en Liefkenshoek berustende Ao 1752; ‘Geschiednisse van Lillo en de schansen aan de Schelde, zedert hunne stigtinge tot op de tegenwoordigen tijd (getrokken uijt een manuscript opgesteld bij de heer Josua van Iperen predikant te Lillo, waarna dit gecopieerd is Ao 1754’, beide verhandelingen door Jacobus Ermerins overgeschreven in zijn *Mengelwerken* ZB, HS. 6194; *Tweehonderdjarig jubelfeest*; ‘Verhandeling over de eerste voortplantinge van het Christendom’, in: *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem* XVI (Haarlem 1775); *Kerkelyke historie* I en II; Van Iperen, ‘Verhandeling over de historie-kennis’.

3 Van Iperen, *Laudatio*, 19.

4 Nagtglas, *Levensberichten over Zeeuwen* II (Middelburg 1893) 595.

zijn studiejaren vroeg Van Iperen aan Jacobus Willemsen om een ingesloten brief aan Schorer te bezorgen.⁵ Te Groningen bekwaamde Van Iperen zich bij Leonard Offerhaus in de geschiedenis, zoals wij reeds gezien hebben.⁶

In zijn eerste gemeente Lillo bracht Van Iperen de jeugdige Hendrik Kluit, broer van de bekende hoogleraar Adriaan Kluit, geschiedkundige interesse bij. Ook waagde hij zich daadwerkelijk aan geschiedschrijving. Hij schreef verhandelingen over de kerkelijke geschiedenis van Lillo en over de geschiedenis van de forten en schansen aan de Schelde. Deze pennenvruchten zijn niet in druk verschenen en zouden verloren gegaan zijn indien zijn vriend Jacobus Ermerins niet de moeite genomen had om ze over te schrijven in zijn *Mengelwerken*. Omdat Ermerins de afschriften dateerde, weten wij dat Van Iperen zijn verhandeling over de kerkelijke geschiedenis geschreven heeft vóór of in het jaar 1752.⁷

In datzelfde jaar werd de nieuwe kerk van Lillo ingewijd. Wellicht heeft het stuk over de kerkelijke geschiedenis als een opzet moeten dienen voor een nog te schrijven voorrede bij de inwijdingspreek die in druk zou verschijnen.⁸ Johannes Janssen van Bergen op Zoom gaf omstreeks diezelfde tijd ook een inwijdingspreek uit met een historisch relaas.⁹ Of Van Iperen daadwerkelijk zijn preek heeft uitgegeven is onzeker. Er is voor zover bekend geen exemplaar voorhanden. De classicale acta vermelden wel dat Van Iperen een ‘theologische stoffe’ wilde uitgeven.¹⁰ Aangezien in dat jaar alleen zijn dissertatie uitkwam waarvoor geen toestemming nodig was van de classis, is het goed denkbaar dat bedoeld wordt op zijn inwijdingspreek. Waarschijnlijk is het bij een voornemen gebleven.

Uit de twee bovengenoemde verhandelingen leren wij de beginnende historischrijver kennen. Zo hechtte Van Iperen waarde aan annotatie. Verschillende malen verwijst hij naar bronnen en literatuur.

Als bronnen stonden hem hoofdzakelijk de kerkenraadsnotulen van Lillo en de acta van de classis Tholen en Bergen op Zoom ten dienste. Verder ging hij te rade bij kroniekschrijvers als Mattheus Smallegange (1624-1710), een rechtsgeleerde die een geschiedkundig werk over Zeeland schreef, en Marcus Zuërus Boxhoorn (1612-1653), een taal- en geschiedkundige die eveneens een geschiedkundig werk

5 ZB, HS. 2067, Van Iperen aan Willemsen, 30 maart 1745. De brief aan Schorer is verloren gegaan.

6 Zie hoofdstuk 2.

7 ZB, HS. 6194.

8 Nagtglas, *Berichten over Zeeuwen I* (Middelburg 1890) 457.

9 Johannes Janssen, *De kerk van Bergen op den Zoom herstelt en ingewijd, ter navolginge der inwijginge van Jerusalems ijverig volbragten tempelbouw met vreugde en met offerhande, ofte Leerrede, gedaan ter inwijginge der kerk van Bergen op den Zoom, op den 15^{den} October 1752. Over Esra VI:14-17. Door Johannes Janssen, predikant te Bergen op den Zoom, waar agter bijgevoegt is, een kort verhaal van de overrompeling der stad Bergen op den Zoom, door de Franschen op den 16 September 1747. Neffens de detaille van 't guarnizoen, en de dispositie daags voor de overrompeling der stad gemaakt. Alsmede des autheurs wedervaren, en de ontmoetinge op dien dag en de volgende dagen* (Bergen op Zoom-Rotterdam 1753, 3^e druk).

10 ZA, Classis Tholen en Bergen op Zoom, inv. 11 april 1752.

over Zeeland uitgaf. Ook raadpleegde hij het bekende werk van Ludovico Guicciardini (1521-1589), een Italiaan die zich in Antwerpen had gevestigd en een beschrijving van de Nederlanden had vervaardigd. Verder bestudeerde Van Iperen onder meer de *Nederlandsche Historiën* van Emmanuel van Meeteren (1535-1612), de *Nederlandsche Historiën* van Hooft (1581-1647), de *Watervloeden* van Simon Abbes Gabbema (1628-1688), en *Flandria Commentatorium lib. iiii Descripta*, een werk van Jacobus Marchant (1537-1609), een Vlaams auteur.¹¹ Ook kreeg hij mondelinge informatie van de burgemeester van Hulst.¹²

De twee verhandelingen hebben beide een fragmentarisch karakter. Zo wordt bij de kerkelijke historie volstaan met het noemen van data van bevestiging en vertrek van predikanten die de forten hebben gediend. Een enkele keer vermeldt Van Iperen de tekst voor de prediking. Doordat verder bronnenmateriaal voor hem ontbrak, meende hij dat Gerard Pieterszoon Schepens de eerste predikant van Lillo was geweest. Dat Schepens echter nog twee voorgangers had, was Van Iperen kennelijk niet bekend.¹³

Het stuk over de schansen is uitvoeriger. Het begint met een opsomming van de invloeden van zee en rivieren op het gebied dat nu Zeeland heet. Hiervoor ging Van Iperen te rade bij Julius Caesar, die in zijn *De Bello Gallico* de Schelde noemt als rivier die in de Maas zijn water loost. Voor Van Iperen en velen met hem hebben de klassieke auteurs nog een haast onaantastbaar gezag en Van Iperen neemt Caesars bewering zonder kritiek over. Van Iperen meent dat wat nu de Westerschelde genoemd wordt, geen natuurlijke rivier is maar een gracht ter bescherming tegen invallende Vlamingen. De graafwerkzaamheden zouden begonnen zijn onder Otto I en voltooid tijdens de regering van Otto III. Door de invloed van de zee was de gracht verbreed en verdiept tot de Westerschelde. Dat de Westerschelde door menselijk ingrijpen ontstaan is, was geen nieuwe gedachte: zij wordt reeds geopperd door Smallegange in zijn *Nieuwe Cronyk van Zeeland*.¹⁴ Daarna bespreekt Van Iperen de wederwaardigheden van de schansen. Omdat de verhandeling vooral gebaseerd is op literatuurstudie is het niet verwonderlijk dat Jacobus Ermerins in zijn latere publicatie over de geschiedenis van de forten slechts eenmaal verwijst naar Van Iperens tekst en dan betreft het maar een onbeduidend detail.¹⁵

11 Voor deze auteurs, zie E. O. G. Haitsma Mulier (ed.), *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800* (Den Haag 1990) passim.

12 ZB, HS. 6194.

13 Leune, *Lillo en Liefkenshoek* I, 550.

14 Mattheus Smallegange, *Nieuwe Cronyk van Zeeland* I (Middelburg 1696) 155.

15 Jacobus Ermerins, 'Eerste stichting en lotgevallen van sommige plaatsen ten Oosten en Westen der Schelde gelegen', in: *Verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap V* (Middelburg 1776) 49.

11.3. Traditioneel-gereformeerde geschiedschrijver

*Wenschelyk ware het, dat zig iemand verledigde en gelegenheid verkreeg, om de nog voor handen zynde minuten en losse papieren, hier en daar bewaard wordende, te doorsnuffelen (...) ter aanvulling ten minsten van ettelyke kloven in de vaderland-sche historie, en ter ophelderinge van eenige nog duistere byzonderheden.*¹⁶

Te Veere begon het echte historische werk. Zoals we reeds zagen schreef hij een gedenkboek over de inhuldiging van prins Willem V tot markies van Veere, waarvoor hij beknopt historisch onderzoek deed. Maar vooral in de leerrede die hij hield ter gedachtenis aan de bevrijding van het Spaanse juk liet Van Iperen zich kennen als een zogenaamde traditioneel-gereformeerde geschiedschrijver.

Het werk van dergelijke geschiedschrijvers wordt getypeerd door drie kenmerken. Allereerst werd de geschiedenis gezien vanuit het perspectief van Gods voorzienigheid. Tot in de kleinste details van de geschiedenis is naar hun oordeel de hand van God zichtbaar. In geschiedkundige verhandelingen wordt dit breed uitgemeten met het doel God te eren.¹⁷ Ten tweede domineert in deze visie de ‘Neerlands Israël-gedachte’. De ontwikkeling en de geschiedenis van Israël, zoals deze in de Bijbel wordt beschreven, vormt het referentiekader voor het interpreteren van de eigen vaderlandse geschiedenis. Veelvuldig worden er parallellen getrokken tussen de geschiedenis van de Republiek en de geschiedenis van Israël. Deze ‘Neerlands Israël-gedachte’ kan gevoed zijn doordat de gelovigen in de samenkomsten de psalmen van Israël zongen en zich al zingend met Israël identificeerden.¹⁸ Ten derde achtte een groep traditioneel-gereformeerde geschiedschrijvers zich geroepen om een objectieve beschrijving te geven van de gebeurtenissen, inclusief een nauwkeurig notenapparaat.¹⁹

Deze drie kenmerken zijn bij Van Iperen aanwezig. Hij zag in de geschiedenis overduidelijk ‘Gods vinger’.²⁰ Op minutieuze wijze beschreef hij allereerst de gebeurtenissen rond de bevrijding van Veere. ‘Hier zou ik het by kunnen laten berusten, waardste Hoorders, indien ik niet geroepen wierd, om de Wysheid en de Goedheid des Allerhoogsten, in die aangehaalde gebeurtenissen, opzettelyk aan te wyzen’.²¹ Dergelijke tekenen van Gods bestuur waren volgens hem te vinden in de toevallige samenloop van omstandigheden. Zo beschreef hij uitvoerig het gevecht

16 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 105.

17 J. C. Breen, ‘Gereformeerde populaire historiografie in de zeventiende en achttiende eeuw’, in: J.A.L. Lancée (ed.), *Mythe en werkelijkheid. Drie eeuwen vaderlandse geschiedbeoefening* (Utrecht 1979) 20-67; De Mooij, *Jona Willem te Water*, 85-86.

18 Cornelis Huisman, *Neerlands Israel. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw* (Dordrecht 1983) 61-70; A.C. Honders, ‘“Zo doe Hij ook aan mij”’. De psalmberijming van Datheen (1566) en de staatsberijming (1773)’, in: J. de Bruijn en W. Heijting (ed.), *Psalmzingen in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden* (Kampen 1991) 202-204.

19 De Mooij, *Jona Willem te Water*, 85-86.

20 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 36.

21 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 53.

rondom Tonnenburg, zoals dit gebeuren later genoemd werd. De Spaanse troepen waren met schepen aangekomen in het Veerse Gat, en rukten op naar Veere. Bij de kaai vonden zij tegenstand omdat men daar inderhaast een verschansing van houten tonnen had gemaakt, waar hevig tegenstand werd geboden. De Spaanse overmacht was echter te groot. Maar het lukte om met sloepen naar de schepen van de Spanjaarden te varen en die in brand te steken.²²

De toedracht rond Tonnenburg was voor Van Iperen van belang omdat hij in de grote troepenmacht van de Spanjaarden een bewijs zag dat Alva geen inschattingsfout had gemaakt door Walcheren te verwaarlozen. Het idee dat Alva Walcheren verwaarloosd zou hebben werd nogal eens geopperd. Maar bij de Franse historicus Jacques-Auguste De Thou had Van Iperen in diens *Historiae sui temporis* gelezen dat Alva wel degelijk een sterke troepenmacht naar Walcheren had gestuurd.²³ Uiteindelijk liep de beschrijving uit op een lofprijzing op Gods voorzienigheid. Men moest volgens hem wel ‘stomp van hersenen’ zijn om niet te begrijpen dat God hierachter zat.²⁴

zoo vele zonderlinge gebeurtenissen, toehoorders, zoo vele wonderen loopen nimmer samen, ter bevordering van een zeker einde, of men ziet er Gods vinger in, ten minsten men behoorde er hem in op te merken.²⁵

Ook de ‘Neerlands Israëlgedachte’ vinden wij bij hem terug. ‘In de voorledene dagen, by de geslagten van ouds, heeft God ook zoo met ons Nederland, met dit ons Zeeland, met onze stad Kampveere gehandeld’.²⁶ In zijn redevoering pendelt hij heen en weer tussen Israël en de Republiek. De geschiedenis van Alva vergelijkt hij met de overheersing van het oude Israel door Eglon, met de bespottung door Goliath of de godslasterlijke Rabsaké.²⁷ Wanneer de vijand moet vluchten, vergelijkt hij dit met een episode uit de Richterentijd:

De vijand middelerwyl aen de kaey eenen zwaren tegenstand vindende, ziet, gelyk wel eer de mannen van Ai, den rook agter zig opgaan, raakt schielyk in verwarring en ter stad uit, want de verschrikkinge Godes was op hen gevallen.²⁸

Te Lillo was Van Iperen reeds begonnen met annoteren, maar in Veere werd hij hierin nauwkeuriger en uitvoeriger.

22 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 48, 49.

23 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 45.

24 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 55.

25 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 53-54.

26 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 19.

27 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 19, 30.

28 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 48, 49.

Op één belangrijk punt is er echter een opmerkelijk verschil tussen Van Iperen en de traditionele geschiedschrijvers waar te nemen. De traditioneel-gereformeerde geschiedschrijvers zagen de Opstand vooral als een godsdienstige zaak. Zij interpreteerden de Opstand namelijk als de bevrijding van de rooms-katholieke heerschappij.²⁹ Van Iperen echter definieerde de Opstand als een politieke kwestie. Bij hem was het begrip ‘vrijheid’ het centrale thema. Dit blijkt reeds uit de titel van zijn gedachtenispreek: *Tweehonderdjarig jubelfeest der Nederlandsche vrijheid, of plechtige redevoeringe ter gedachtenisse der afwerping van het Spaansche juk*. Aan het begin van zijn redevoering sprak hij de wens uit dat God vrede, vrijheid en ‘gejuich’ zou vermeerderen.³⁰ Vrijheid betekende voor hem allereerst vrijheid van gewetensdwang:

O welke eene ontzagchelyke menigte, welke een ontelbare schare zie ik voor myn aangezichte, feestvierende van alle kanten samengevloed, zonder eenigen kommer voor Gewetensdrang of *Inquisitie*.³¹

Hij richtte zich in zijn redevoering daarom niet alleen tot het protestantse volksdeel, maar tot iedereen, van alle rang, staat, leeftijd, tot vreemdelingen en Nederlanders, Zeeuwen en medeburgers.³²

Welaan dan loof den Heere, myne ziele, looft den Heere, maakt zynen naam met my groot, Veere-naars, Zeeuwen, Nederlanders, Protestanten, ja zelf Roomsche Inwoonders, wie gy zyt³³

Pas in de tweede plaats komt de kwestie van de godsdienst aan de orde: aan de Opstand is het te danken dat in vrijheid het Avondmaal gevierd kan worden.³⁴ Van Iperen stond hierin niet alleen. Zijn vriend Jona Willem te Water, eveneens een geschiedschrijver in deze traditie, dacht er ook zo over.³⁵ Het begrip vrijheid kwam naast het woord ‘vaderland’ ook voor in de ‘socratische oorlog’ waar wij reeds het een en ander van vernomen hebben.³⁶ Door alle kampen werd een beroep gedaan

29 S. Groenveld, ‘Beeldvorming en realiteit. Geschiedschrijving en achtergronden van de Nederlandse opstand tegen Filips II’, in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Jansen (ed.), *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de nieuwe tijd II. Geschiedbeoefening* (’s Gravenhage 1981) 55-84. Zie over de Opstand Alastair Duke, *Reformation and revolt in the Low Countries* (London-Ronceverte 1990); Judith Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw* (Leiden 2008).

30 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 1.

31 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 59.

32 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 1, 37.

33 Van Iperen *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 61, 62.

34 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, 60.

35 De Mooij, *Jona Willem te Water*, 85-86.

36 Zie hoofdstuk 4.

op het nationale verleden. Zo werd de Opstand een ‘decor voor steeds wisselende boodschappen’, zoals Judith Pollmann heeft aangewezen.³⁷ En zo deed Van Iperen dus ook.

Hij werd door het stadsbestuur bedankt voor zijn arbeid en men deelde hem mee dat men graag zou zien dat de redevoering in druk zou verschijnen.³⁸ Ze stemden ook toe dat hij gebruik maakte van verschillende charters en documenten ter verrijking van de leerrede, die als bijlagen bij de preek zouden worden gevoegd.³⁹ Hierbij kreeg hij de hulp van Ermerins.⁴⁰ Het werk kreeg een beknopte, maar positieve recensie in de *Vaderlandsche letteroefeningen*, waarbij het stichtelijke karakter werd geprezen. Volgens de recensent ontvouwde Van Iperen de geschiedenis ‘ter verheerlykinge des Allerhoogsten en verdere welgepaste Vermaningen naer tydsomstandigheden’. Vooral achtte men zijn beschrijving van de toedracht rond het gevecht van Tonnenburg van belang.⁴¹ Het stichtelijke karakter is ook weer niet vreemd als wij bedenken dat de verhandeling uiteindelijk een preek was die op zondagmiddag in een gewone kerkdienst was uitgesproken.

11.4. Wijsgerig geschiedschrijver

*Niets, dacht my, was er nog van dien aart in onze Nederlandsche spraake, tenminste niet in dien order, dat men er, op eene wysgeerige wyze, de ontwikkelinge der gevallen, de eene uit de andere had zoeken in acht te neemen.*⁴²

We leren Van Iperens opvattingen over geschiedbeoefening ook kennen uit zijn bekende werk over het psalmgezag. Zijn *Kerkelyke historie van het psalmgezag* beschrijft de geschiedenis en ontwikkeling van het psalmzingen van af de vroegchristelijke tijd. In het eerste deel schetst Van Iperen de geschiedenis en ontwikkeling van het psalmgezag tot en met de behandeling van de eerste zittingen van de commissie voor de nieuwe psalmberijming. Het tweede deel is gewijd aan de overige zittingen en de invoering van de berijming. Bij het beschrijven van al die zittingen in het

37 Zie voor de beeldvorming over de Opstand: Judith Pollmann, ‘No mans land. Reinventing Netherlandish identities 1585-1621’, in: Robert Stein en Judith Pollmann (ed.), *Networks, religions and nations. Shaping identities in the Low Countries 1300-1650* (2010) 241-261; Judith Pollmann, *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw* (Leiden 2008) 13; Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten*; Hugh Dunthorne, ‘Dramatizing the Dutch revolt. Romantic history and its sixteenth-century antecedents’, in: Judith Pollmann en Andrew Spicer (ed.), *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands. Essays in honour of Alastair Duke* (Leiden-Boston 2007) 11-18; E.G.E. van der Wall, ‘De vaderlandse kerk en het vaderlandse verleden. De socratische oorlog over voorrechten en verdraagzaamheid ca 1769-ca 1788’, in: P.H.A.M. Abels (ed.), *De kerk in de kop: bouwstenen tot de kerkgeschiedenis van Noord-West Overijssel* (Delft 1995) 18, 20.

38 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, i.

39 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, ii.

40 Van Iperen, *Tweehonderdjarig jubelfeest*, ii.

41 *VII* (1772) 511.

42 Van Iperen, *Kerkelyke historie I*, xi.

Mauritshuis probeert hij de vervelende monotonie te vermijden, maar dat blijkt ‘allerongemakkelijkst’ omdat het beschrijven van zitting tot zitting nu eenmaal eentonig is. Paolo Sarpi en Johann Heinrich Heidegger, die het concilie van Trente hadden beschreven, waren zijn grote voorbeelden om de toedracht van de psalm-commissie weer te geven.⁴³

In het voorwoord van het tweede deel reflecteert hij over wat naar zijn oordeel geschiedschrijving is. Het valt op dat hij daarin andere gedachten ventileert dan in zijn gedachtenisredevoering. Van Iperen maakt onderscheid tussen het werk van een ‘chronykschryver’ en van het werk van een ‘historieschryver’:

Een chronykschryver en een Historieschryver zyn dikwerf twee zeer verschillende wezens. De eerste plaatst doorgaans de lotgevallen, alleen in den tydkring, binnen welke dezelve voorvielen; maar de laatste wil zich ook benaarstigen, om de oorzaken, omstandigheden en gewrochten te schakelen, en de wegen, welke het menschelyk verstand doorwandelt, op te speuren.⁴⁴

Al is Van Iperen van mening dat hij zelf vooral in het tweede deel meer een lofredenaar dan een historieschrijver is, toch is duidelijk waar zijn sympathie ligt. De behandeling van de geschiedenis dient ‘wijsgerig’ van aard te zijn.⁴⁵ Vooral in het eerste deel wil hij wijsgerige geschiedschrijving geven. Hij meent dat hij de eerste is die dit in praktijk brengt met betrekking tot de verbetering van de psalmberijmingen. ‘Niets dacht my, was er nog van die aart, in onze Nederlandsche spraake, ten minste niet in die order dat men er op eenige wysgeerige wyse de ontwikkelingen der gevallen, de eene uit de andere had zoeken in acht te nemen’.⁴⁶

Nu is het niet eenvoudig een definitie te geven van wat men in die tijd onder ‘wijsgerige geschiedschrijving’ verstond. De beoefenaars hiervan hebben geen duidelijke omschrijving gegeven.⁴⁷ Men gaat uit van de feiten, maar wie alleen feiten beschrijft, heeft slechts een kroniek. Het is noodzakelijk om de feiten in een kader te plaatsen. De historische gegevens worden geïnterpreteerd in het grote verhaal van de vooruitgang van de mensheid. Niet zozeer de Godsregering staat centraal in de geschiedenis als wel de mens. Dit betekent overigens niet dat er voor providentie geheel

43 Van Iperen, *Kerkekyke historie* I, xiii. Voor Paolo Sarpi (1552-1623) en diens *Istoria del concilio tridentino*, zie David Wootton, *Paolo Sarpi, between Renaissance and Enlightenment* (Cambridge 2002, 4^e druk) 104-117; Johann Heinrich Heidegger schreef over het concilie van Trente zijn *De fide decretorum concilii Tridentini* en zijn *Tumulus concilii Tridentini*. Over Heidegger zie hoofdstuk 10.

44 Van Iperen, *Kerkekyke historie* II, v.

45 Van Iperen, *Kerkekyke historie* I, xi.

46 Van Iperen, *Kerkekyke historie* I, xi.

47 A. Th van Deursen, ‘Wijsgerige geschiedschrijving in Nederland’, in: Lancée (ed.), *Mythe en Werkelijkheid*, 104.

geen plaats is. Men blijft uitgaan van de voorzienigheid als eerste oorzaak van de gebeurtenissen.⁴⁸

Wat Van Iperen met wijsgerige geschiedbeoefening voor ogen had, deed hij uit de doeken voor een aanzienlijk gehoor tijdens een tweetal openbare lessen die hij in de nazomer van 1779 hield te Batavia.⁴⁹ De stof van deze lessen werkte hij om tot een uitvoerig artikel voor de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*.⁵⁰ In deze lezingen werkt hij toe naar de wijsgerige geschiedbeschrijving. Allereerst schetst hij het grote nut van de historiekennis. Deze waardering voor kennis van de geschiedenis hangt samen met zijn mensvisie die niet bepaald rooskleurig is. De mensen lijken volgens hem meer op apen dan op redelijke schepselen.⁵¹

Historiekennis kan helpen om mensenkennis op te doen. Uit oorlogen, veldslagen, belegering van steden en dergelijke leert men namelijk de diepte van het menselijk hart kennen. De driften, bedoelingen, ongeregelde heden en bekwaamheden van het menselijk hart leert men zelfs duidelijker kennen uit de geschiedenis dan uit alle ‘zamenstellen’ van zedenleer en staatkunde samen.⁵² Zo komt Van Iperen tot de conclusie dat kennis van het verleden nuttiger zou kunnen zijn ter bevordering van vrede en voorspoed dan alle andere ‘dierbare en hoognuttige wetenschappen’.⁵³

De beoefening van de geschiedschrijving moet wel scherp onderscheiden worden van wat lofredenaars enerzijds en schimpschrijvers anderzijds produceren. Lofredenaars maken mensen tot engelen en halve goden, terwijl de schimpschrijvers de mensen ‘levend villen en hun vlees bestrooien met spaanse peper’.⁵⁴

De opdracht van de geschiedschrijver is echter om de waarheid boven tafel te krijgen. De mensen moeten getekend worden zoals ze zijn en niet zoals ze idealiter behoren te zijn. Het is niet de taak van de historicus hen eerst door haat en nijd toe te takelen en hen vervolgens, aldus toegetakeld, door een vergrootglas te gaan beschouwen.⁵⁵ Geschiedschrijving is daarom ook iets heel anders dan het fabriceren van fabels en romans.⁵⁶ Vleien, veinzen, weglaten of verdraaien van feiten is uit den boze. Ook moet de historicus niet willen ‘schertzen’ om zo ‘zijn vernuft te laten blinken’. Voor auteurs als Hume en Voltaire, die zich naar zijn gevoel daaraan schuldig maken, kan hij dan ook maar weinig waardering opbrengen.⁵⁷

Geschiedschrijving is volgens Van Iperen geen gemakkelijke bezigheid. De contemporaine geschiedschrijving is verre van eenvoudig omdat men vaak de mensen

48 Van Deursen, ‘Wijsgerige geschiedschrijving’, 105-108.

49 *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap* II, 1.

50 *Verhandelingen* II, 1-61.

51 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 13.

52 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 19-20.

53 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 21.

54 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 2.

55 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 3.

56 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 3.

57 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 22.

niet wil kwetsen. Vaak ziet men dingen over het hoofd en het ontbreekt ook dikwijls aan de toegang tot de juiste bronnen. Iemand die er wel toe in staat was, is volgens hem de reeds eerder gemelde De Thou.⁵⁸ Men moet zoals De Thou eerste staatsdienaar zijn om die informatie te hebben. Inzage in de geheimen van het kabinet is nodig om een goed historisch verhaal te maken. Als hedendaagse voorbeelden van mensen die inzage hebben in bescheiden die voor anderen niet of moeilijk toegankelijk zijn, noemt hij Wagenaar, Van de Spiegel, Te Water en, niet door enige bescheidenheid gehinderd, zichzelf: ‘(...) en ik zelfs, by het opstellen myner kerkelyke historie van het psalmgezang en van andere werkjes ondervonden hebben’.⁵⁹

Maar ook het op schrift stellen van een oude historie kost hoofdbreken. Men doet het niet snel goed. Het maakt daarbij niet uit of er al veel of weinig over geschreven is. Wanneer een geschiedenis al beschreven is, zal men de nieuwe auteur verwijten dat hij opgewarmde kool opdist en men beticht hem van letterdieverij wanneer hij hetzelfde vertelt dat men ook bij andere auteurs vindt. Maar wijkt hij af van het gangbare, dan zal men hem beschouwen als een leugenstofferder.⁶⁰ Vertelt hij de geschiedenis op een aangename wijze, dan zal men hem houden voor een romanschrijver.⁶¹ Daar komt nog bij dat de hedendaagse lezers in hun smaak bedorven zijn door de romans waarmee ze hebben kennisgemaakt. Romans hebben meer de bedoeling te ‘scherzen’ dan de waarheid aan het licht te brengen.⁶²

De Engelse en Nederlandse publicaties bestaan in zijn optiek voor een groot deel uit ‘lettervitterijen’. En de vertalingen van Franse en Duitse auteurs zijn zeer gebrekkig, ‘winderig’ en oppervlakkig. Natuurlijk zijn er uitzonderingen. Voor Leibniz en Petau heeft hij veel waardering. Zij weten dergelijke misbruiken te vermijden in het beschrijven van de geschiedenis. Jacobus Brucker weet hij te waarderen als geleerde die de filosofiegeschiedenis had gebracht tot een hoogte die alle verwachting te boven gaat.⁶³ Maar al met al staat het er in Van Iperens beleving niet best voor met de geschiedschrijving: ze zijn slechts kroniekschrijvers of, nog erger, ‘saamenflansers van allerhande verhaalen, waarschyneleke en onwaarschyneleke’.⁶⁴

58 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 23. Voor Jacques Auguste de Thou (1553-1617) zie Ingrid A.R. De Smet, *Thuanus. The making of Jacques-Auguste de Thou (1553-1617)* (Genève 2006).

59 Van Iperen, ‘historie-kennis’, 24; voor Jan Wagenaar (1709-1773) zie Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden*; voor Laurens Pieter van de Spiegel (1736-1800) zie *NNBWV*, 787, 788.

60 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 26-27.

61 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 27.

62 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 27.

63 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 29-30; voor Dionysius Petavius (1583-1652), bekend beoefenaar van de chronologie, die de aanduiding ‘voor en na Christus’ introduceerde, zie Ernst Breisach, *Historiography. Ancient, medieval and modern* (Chicago 1983) 178. Over Brucker zie hoofdstuk 9. Voor een uitvoerige uiteenzetting over de chronologie zie Anthony Grafton, *Defenders of the text. The traditions of scholarship in an age of science 1450-1800* (Cambridge-Mass.-Londen 1991) 104-144.

64 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 29.

Volgens Van Iperen is het van belang om ‘eene vastgaande kunstgreep’ uit te denken waardoor de algemene en bijzondere geschiedenissen op een hoger plan zullen komen. Een ‘oordeelkundig zamenstel’ is nodig om na te gaan hoe het ene geval uit het andere en de ene omstandigheid uit de andere voortvloeit.⁶⁵ Hij is van oordeel dat men voor een goede geschiedschrijving de logica dient te hanteren. Hij acht logica zo belangrijk dat hij overwogen heeft om daar een aparte voorlezing aan te wijden.⁶⁶

En zo loodst Van Iperen zijn publiek naar zijn helden van de geschiedschrijving: Johan Lorenz von Mosheim en William Robertson. Volgens hem hebben deze twee geleerden voor een doorbraak gezorgd. Mosheim wat betreft de kerkgeschiedenis en Robertson wat de staatkundige geschiedenis aangaat.

De vooraanstaande Duitse protestantse theoloog Johann Lorenz von Mosheim (1694-1755) wordt gezien als de grondlegger van de moderne kerkgeschiedschrijving waarin hij de menselijk-oorzakelijke beschouwingwijze invoerde. Hij verzelfstandigde de beoefening van de kerkgeschiedenis, die tot dan toe in dienst stond van de dogmatiek. Een belangrijk geschrift was zijn in 1737 verschenen *Institutiones historiae ecclesiae*, waarvan een Nederlandse vertaling verscheen in 1771.⁶⁷

Van de Schotse protestantse geestelijke en geschiedschrijver William Robertson (1721-1793) verscheen in 1769 een driedelig werk over Karel V, *The history of the reign of the Emperor Charles V*, dat zeer populair werd. Robertson, die invloeden onderging van Montesquieu en Adam Smith, wordt gezien als representant van de Schotse Verlichting.⁶⁸ Het bijzondere aan Robertsons werkwijze is dat hij oog heeft voor complexe ontwikkelingen.⁶⁹ Van Iperen meende dat Mosheim en Robertson de geschiedwetenschap tot een dergelijke staat van perfectie hadden gebracht dat deze in de volgende eeuwen nauwelijks nog verbeterd kon worden.⁷⁰

Hoe Van Iperen precies de beoefening van de wijsgerige geschiedschrijving voor zich zag, maakte hij niet concreet voor zijn hoorders te Batavia. Hij verwees alleen naar de ‘voortreffelyke Mosheim’ en naar de ‘alom beroemde Robertson’ die in hun werk de zaken niet alleen onpartijdig, maar ook ‘op vernuftige wyze aaneengeschakeld’

65 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 30.

66 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 18, 19.

67 J.G.A Pocock, *Barbarism and religion. Volume V. Religion the first triumph* (Cambridge 2010) 163-212; Eginhard Meijering, *Van Irenaeus tot Barth, klassieke gestalten van christelijk geloven en denken* (Kampen 2008) 209-212; Florian Neumann, ‘Mosheim und die westeuropäische Kirchengeschichtsschreibung’, in: Martin Mulsow (ed.), *Johann Lorenz Mosheim (1693-1755). Theologie im Spannungsfeld von Philosophie, Philologie und Geschichte* (Wiesbaden 1997) 111-146.

68 Nicholas Phillipson, ‘Providence and progress: an introduction to the historical thought of William Robertson’, in: Stewart J. Brown (ed.), *William Robertson and the expansion of empire* (Cambridge 1997) 55-73.

69 Jilles Pieter Bijl, *Een Europese antirevolutionair. Het Europeabeeld van Groen van Prinsterer in tekst en context* (Amsterdam 2011) 98.

70 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 31-32.

hadden.⁷¹ Wij hebben echter wel een voorbeeld in zijn *Verhandeling over de eerste voortplanting van het christendom*, waarin hij op dergelijke wijze meende de geschiedenis te behandelen.

Van Iperen voelde zich door ‘de groote Mosheim’ uitgedaagd om een antwoord te formuleren op de vraag hoe het mogelijk was dat het christendom zich in de begintijd zo snel kon voortplanten.⁷² Mosheim had beweerd dat men de oorzaken van de voorspoedige voortplanting slechts kon verklaren uit ‘eene Almagtige en Onzichtbare hand als de waare en weezenlyke oorzaak’.⁷³ Van Iperen voelde zich geroepen hier concreter op in te gaan door in de geschiedenis oorzaken en factoren aan te wijzen. Hij meende dit op een andere manier te moeten doen dan Arnobius van Sicca, die de uitbreiding van het christendom verklaarde door te wijzen op een aaneenschakeling van wonderwerken.⁷⁴

Neen! De eigen aard van die Leere des Evangeliums, en de bekende lotgevallen der eerste Belyders te Jeruzalem en in Judea, moeten voor de beginzelen dier ongemeene gebeurtenissen worden aangezien, en alles moet, volgens den gewoonen loop der Historien, blyven aangeschakeld.⁷⁵

In zijn negatieve waardering van Arnobius verschilde hij van mening met Jona Willem te Water, die juist ijverde voor een uitgave van diens werk.⁷⁶ Een voorbeeld voor Van Iperen was de wijze waarop Nicolaus Gürtler (1654-1711) een en ander kort en bondig te boek had gesteld. Maar hoe prijzenswaardig de werkwijze van Gürtler ook mag zijn, Van Iperen signaleerde toch enkele gebreken die aanleiding kunnen geven tot ‘enkele bekrompene begrippen, welke weinig luister aan onze Belydenisse byzetten’.⁷⁷ Hiermee bedoelde hij dat Gürtler niet wilde afwijken van wat iedere Evangelist afzonderlijk heeft opgeschreven. Maar volgens Van Iperen is dit een groot manco, want juist het vergelijken van de Evangeliën leert dat de Evangelisten bepaalde zaken hebben weggelaten. Zo mag men volgens hem concluderen dat wanneer de afzonderlijke Evangelisten zaken niet hebben genoemd, zij samen ook dingen hebben weggelaten, waarvan men het bestaan wel vermoeden kan.

71 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 31-32.

72 Van Iperen, ‘Eerste voortplanting’, 4.

73 Johann Lorenz van Mosheim, *Oude en hedendaagsche kerkelijke geschiedenissen: van den geboorte van Christus tot den aanvang der tegenwoordige eeuw* I (Amsterdam 1771) 88.

74 Van Iperen, ‘Eerste voortplanting’, 7, 8. Voor Arnobius van Sicca, die na zijn bekering tot het christendom een apologie van het christendom schreef, zie Frances Young, Lewis Ayres en Andrew Louth (ed.), *The Cambridge history of early Christian literature* (Cambridge 2004) 259-261; Eginhard Meijering, *Geschiedenis van het vroege christendom, van de Jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn* (Amsterdam 2006, 3^e druk) 372-373.

75 Van Iperen ‘Eerste voortplanting’, 8.

76 De Mooij, *Jona Willem te Water*, 192.

77 Van Iperen, ‘Eerste voortplanting’, 9.

Als voorbeeld verwijst hij naar Paulus' uitspraak dat Christus na zijn opstanding verschenen is aan meer dan vijfhonderd broeders op een dag. Een gebeurtenis die niet bij de Evangelisten voorkomt, maar wel een belangrijk gegeven vormt voor de verspreiding van het christendom. Hierdoor kan men ook beter Eusebius begrijpen wanneer deze spreekt over het grote aantal apostelen.⁷⁸

Als factor voor de snelle opkomst van het Christendom wijst Van Iperen op het grote aantal mensen dat met Jezus en zijn wondermacht in aanraking was gekomen. Daarbij refereert hij niet alleen aan personen in de Evangeliën, maar noemt hij ook mensen uit buiten-bijbelse bronnen, zoals Saturninus, de landvoogd van Syrië.⁷⁹ Van Iperen gaat er namelijk vanuit dat in de tijd dat Jezus geboren werd, Herodes zijn beide zonen Alexander en Aristobulus bij Saturninus had aangeklaagd. In die zelfde tijd verbleef Caesar ook in Syrië en moet deze volgens Van Iperen wel vernomen hebben van de kindermoord te Bethlehem.⁸⁰

Op deze wijze onderzocht Van Iperen de 'gewijde' en 'ongewijde' geschiedenis op zoek naar personen die over Jezus verteld zouden kunnen hebben. Daarbij betrok hij vanzelfsprekend eveneens Flavius Josephus om te berekenen hoeveel inwoners er bijvoorbeeld in Galilea geweest moesten zijn.⁸¹ Verder meende hij dat Pilatus over Jezus gecorrespondeerd moet hebben. Hij beriep zich hierbij op de kerkvader Tertullianus en op Eusebius.⁸²

Een andere factor voor de snelle verbreiding van het Christendom was volgens Van Iperen gelegen in het feit dat de mens uit de antieke oudheid verzot was op nieuwtjes.⁸³ Hij wees daarbij op de snelle verbindingen die er waren in het rijk, zodat boodschappen snel door het gehele rijk konden worden meegedeeld.⁸⁴ Een vraag waarop hij dan wel een antwoord moest zien te vinden was het feit dat er in de geschriften van de oudheid zo weinig over Jezus te lezen valt. Van Iperen was van oordeel dat de Romeinen naderhand de passages over Christus en christenen uit verschillende bronnen hadden gewist:

Immers, hetgeen bij Tacitus, Suetonius en anderen daar van is overgebleven, beantwoord geenzints aan den aard der zake, en schynt veeleer eenige vermoedelyke kenmerken van verminkinge en gewrongen bekorting, die eene raadzelagtige duisternisse verwekt, te dragen.⁸⁵

Met zijn beroep op kerkvaders die hij als gezaghebbend beschouwde, koos hij uitdrukkelijk positie tegen de Utrechtse hoogleraar Petrus Wesseling (1692-1764).

78 Van Iperen, 'Eerste voortplantinge', 9-14.

79 Van Iperen, 'Eerste voortplantigne', 31-32.

80 Van Iperen, 'Eerste voortplantinge', 32.

81 Van Iperen, 'Eerste voortplantinge', 43.

82 Van Iperen, 'Eerste voortplantinge', 48.

83 Van Iperen, 'Eerste voortplantinge', 50.

84 Van Iperen, 'Eerste voortplantinge', 55.

85 Van Iperen, 'Eerste voortplantinge', 51.

Wesseling hield dergelijke beweringen van kerkvaders voor ‘verciering en leugen’ en volgde daarin de visie van de Franse classicus Tanneguy Lefevre (1615-1672).⁸⁶

Van Iperen wilde echter vasthouden aan de betrouwbaarheid van de kerkvaders. Waarom hij zo angstvallig daaraan vast wilde houden maakte hij niet duidelijk, maar wellicht leefde bij hem de angst voor het historisch pyrronisme.

De term ‘pyrrhonisme’ is afgeleid van de naam van de Griekse filosoof Pyrrho van Elis, aan wie de grondlegging van het zogenaamde pyrronisme wordt toegeschreven. Pyrrhonisme is de stroming waarin de radicale twijfel centraal staat. Het historisch pyrrhonisme hangt samen met de cartesiaanse filosofie, waarin gesteld wordt dat alles ‘clare et distincte’ behoorde te zijn. Vanuit de natuurwetenschappen werd neergekeken op de literaire en historische wetenschappen die geen proefondervindelijke methode kenden. Hierdoor werd getwijfeld aan de betrouwbaarheid van historische kennis. Maar radicale twijfel zou historisch onderzoek onmogelijk maken. Een dergelijk absoluut pyrrhonisme had weliswaar niet veel kans, maar gematigde vormen van historische kritiek werden wel aanvaard. Zo bijvoorbeeld door Wesseling in navolging van Perizonius.⁸⁷

Van Iperen wil in zijn verhandeling méér bieden dan een historisch relaas waarin hij tot een verklaring wil komen van de snelle groei van het Christendom. Ook nu weer is er een apologetische insteek te bespeuren. Hem is er alles aan gelegen om te bewijzen dat de snelle groei van het Christendom geen ‘verciering of bygelovigheid’ kon zijn. Dit is volgens hem overduidelijk bewezen door Samuel Werenfels in zijn *Dissertatio de varitate miraculorum*.⁸⁸ Om dit te illustreren wilde hij de geschiedenis op wijsgerige wijze behandelen. Op deze wijze krijgt dus ook zijn historiografische arbeid een apologetische spits. Maar hij ontkwam er niet aan om allerlei speculatieve zaken in zijn betoog op te nemen.

11.5. Hulpmiddelen bij de geschiedschrijving

Voor een goede en aantrekkelijke geschiedschrijving staan volgens Van Iperen verschillende hulpmiddelen ten dienste. Het gebruik van compendia is zeer belangrijk. In zijn studietijd was hij daarmee in aanraking gekomen en hij noemt de compendia van Petavius, Turselinus en Offerhaus met ere. Men moet deze gebruiken als geheugensteun bij het onderwijs in de geschiedenis en de docent kan deze compendia voor de studenten aanvullen en zo het onderwijs aangenaam maken.

⁸⁶ Van Iperen, ‘Eerste voortplanting’, 48.

⁸⁷ Antony Grafton, *What was history? The art of the history in early modern Europe* (Cambridge 2007) 1-33; J. Roelevink, *Gedichteerd verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de universiteit te Utrecht 1735-1839* (Amsterdam-Maarssen 1986) 263-277; J. Th. Meijer, *Kritiek als herwaardering: het levenswerk van Jacob Perizonius (1651-1715)* (Leiden 1971) 145; Richard H. Popkin, *The history of scepticism, from Erasmus to Spinoza* (California 1979) xiv, xv.

⁸⁸ Van Iperen, ‘Eerste voortplanting’, 65.

Van Iperen is van oordeel dat geleerden die veel gelezen hebben deze beknopte samenvattingen ook als aangenaam ervaren omdat het noemen van een enkele naam of gebeurtenis reeds van alles bij hen in herinnering roept.⁸⁹ Zoals reeds gememoreerd bleef hij ook trouw aan de metafoor van de twee ogen van de geschiedenis: de chronologie en de geografie. Zonder deze twee blijft de historie blind.⁹⁰ De chronologie kan droog en saai lijken, maar zij is onmisbaar om chaos in de beschrijving te voorkomen, anders zou alles als ‘een bayert van gelykzoortige gevallen, onder elkander klutzen’.⁹¹ Evenzo is ook de geografie voor de geschiedkunde onmisbaar.⁹² Als hulp bij de beoefening van de geschiedenis acht Van Iperen ook reisbeschrijvingen van belang. We zagen in het vorige hoofdstuk reeds dat hij die als zeer informatief beschouwde. Bij deze reisbeschrijvingen dacht hij vooral aan publicaties uit zijn eigen tijd. Oudere auteurs als Kolbe en Valentyn achtte hij onnauwkeurig en hun werk bevatte nogal eens ‘bygeloovigheden en verdichtzelen.’⁹³ Daarom ging hij liever te raden bij auteurs als Kaempfer, Shaw en Niebuhr.⁹⁴

Bijzonder belang hechtte hij aan de beschrijvingen van Afrika en Azië, omdat hij van mening was dat daar alles hetzelfde gebleven was als in de tijd van Alexander de Grote en Nebukadnezar.⁹⁵ Van Iperen was er van overtuigd dat hoe minder ontwikkeld een beschaving was, hoe dichter deze stond bij de oudheid en zo kon men uit die gebruiken komen bij de ‘waarheid van de aloude historie’.⁹⁶ Een gedachte die hij overgenomen had van de Franse koopman, reiziger en schrijver Pierre Augustin Guys (1721-1799), die op deze wijze Griekse werken had becommentarieerd in zijn *Voyage littéraire de la Grèce ou lettres sur les grecs, anciens et modernes, avec un parallèle de leurs mœurs* dat in 1776 was uitgekomen.⁹⁷

Ook hulpmiddelen om eentonige beschrijvingen te voorkomen waren van belang. Bij geschiedschrijvers van de middeleeuwen, en vooral bij Turkse, Arabische en Perzische geschiedschrijvers, kwam hij monotonie tegen.⁹⁸ Niet altijd viel eentonigheid te vermijden: jaarboeken en dagregisters kunnen nu eenmaal geen tijdsaanduiding

89 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 55. Horatius Turselinus was een Jezuïet die zijn *Romani historiarum ab origine mundi usque ad annum a Christo nato MDXCVIII* vervaardigde. Het boek werd verfoeid, maar toch gedurende meer dan een eeuw gebruikt tijdens het onderwijs aan de universiteiten in Nederland en dat terwijl het boek toen al meer dan honderd jaar oud was. Zie Heleen Sancisi-Weerdenburg ‘Lege veteres, sperne recentiores. Turselinus en het achttiende-eeuwse geschiedenisonderwijs’, in: *Studeren en promoveren in Utrecht. Utrechtse Historische Cahiers* 1 (1996) 24; voor Offerhaus zie hoofdstuk 2.

90 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 41.

91 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 56.

92 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 41.

93 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 32.

94 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 33.

95 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 33-34.

96 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 34.

97 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 34. Over Pierre Augustin Guys, zie David Constantine, *In the footsteps of the Gods. Travellers to Greece and the quest for the hellenic ideal* (Cambridge 2011) 147-167.

98 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 51.

missen.⁹⁹ Maar er zijn wel hulpmiddelen om saaiheid en herhaling te voorkomen. Zo opperde hij de mogelijkheid om in navolging van Franse geschiedschrijvers gebeurtenissen vanuit wisselend perspectief te beschrijven. Deze auteurs beschreven oorlogshandelingen nu eens vanuit het midden, dan weer vanuit de vleugels, voor- of achterhoede. Op eenzelfde manier hadden reeds schrijvers uit de oudheid zoals Homerus, Suetonius en Tacitus geprobeerd om eentonigheid te doorbreken.¹⁰⁰

Volgens Van Iperen kon ook het refereren aan de weersgesteldheid en het ‘wonderlijk Albestuur’ verfrissend zijn. Hierdoor werd vermeden dat de lezer het boek zou dichtslaan en het later misschien nog eens, al gapende en dromende, zou inzien.¹⁰¹ Om saaiheid te voorkomen kon het eerder gewraakte genre van de roman toch van nut zijn. Zo raadde hij aan om onder andere de *Leonidas* van Richard Glover, *Telemachus* van Fénelon, *Argenis* van Barclay, *Belisarius* van Marmontel, *Joseph* van Bitaubé en *Joseph* van Vondel te lezen.¹⁰² Ook was het dienstig om de komedies en tragedies bij te wonen.¹⁰³ Wel waarschuwde Van Iperen nadrukkelijk dat men alleen de levendigheid, en in geen geval de versiering of overdrijving eraan mocht ontnemen.¹⁰⁴ Ook met oosterse romans zoals de Arabische en Perzische nachtvertellingen kon men zijn winst doen. Zij kunnen ervoor zorgen dat een geschiedschrijving van het Oosten ook werkelijk een oosters karakter blijft houden.¹⁰⁵

Uiteraard toonde Van Iperen te Batavia belangstelling voor de wijze waarop geschiedschrijving over dit werelddeel werd gepraktiseerd. Het gehalte daarvan vond hij echter zeer teleurstellend. Hij hekelde de grote onkunde onder Engelse historici. Zij trokken weliswaar van land tot land en van volk tot volk, maar zij brachten slechts een opeenvolging van barbaarse namen en algemene verrichtingen te berde zonder de ‘vernuftige schakeling der menselijke bedryven’ te beschrijven.¹⁰⁶ Ook auteurs als De Montesquieu en De Pauw schoten in zijn ogen te kort. Hierin volgde hij Anquetil du Perron.¹⁰⁷

De jansenist Abraham-Hyacinthe Anquetil du Perron (1731-1805) was na een jarenlang verblijf in India kritisch geworden ten opzichte het Europese imperialisme. De aanleiding om naar India te vertrekken was het feit dat hij in Parijs een afschrift van de Zend-Avesta onder ogen had gekregen dat door niemand was ontcijferd. Door een reis naar India te ondernemen, meende hij het manuscript te

99 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 51.

100 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 52-53.

101 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 53.

102 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 41.

103 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 42.

104 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 42.

105 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 43. Voor de waardering van onder meer vertellingen van *Duizend-één nacht* in Nederland, zie Christien Dohmen, *In de schaduw van Scheherazade. Oosterse vertellingen in achttiende-eeuw Nederland* (Nijmegen 2000).

106 Van Iperen ‘Historie-kennis’, 35.

107 Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 35.

kunnen ontcijferen. Toen hij na zeven jaar terugkwam in Europa was het hem niet alleen gelukt om de Zend-Avesta te vertalen, maar had hij ook de hand weten te leggen op tal van manuscripten. Zijn tijd in India had hem de ogen geopend voor de vooroordelen die in Europa leefden ten opzichte van Azië. Volgens hem waren die te wijten aan de gebrekkige kennis die de Europeanen hadden van Aziatische talen.¹⁰⁸

Anquetil du Perron had kritiek op Montesquieu's theorie over het oriëntaalse despotisme.¹⁰⁹ Volgens Du Perron bestond er geen absoluut despotisme in de Oosterse staten, maar was ook de vorst aan een stelsel van wetten gebonden.¹¹⁰ Van Iperen schreef in navolging van Du Perron de misverstanden en vooroordelen over de oosterse wereld toe aan de gebrekkige kennis van de oosterse talen. Hij juichte het dan ook toe dat Du Perron van plan was om verschillende woordenboeken uit te geven, 'om de geheimzinnige bolster van de Indische letterkunde te kraken'.¹¹¹ Het feit dat Van Iperen instemde met de visie van Du Perron, illustreert dat hij er geen gesloten visie op na hield, in tegenstelling tot wat Arthur Legger beweert.¹¹²

Kennis van de talen was in de ogen van Van Iperen onontbeerlijk om de originele bronnen te bestuderen.¹¹³ Hij vermoedde dat vooral de taal van Tibet van groot belang kon zijn, omdat bij de Lama's de meeste oude stukken zouden berusten. De residentie van de Lama was nimmer geplunderd en was haast met het gehele Oosten in onderhandeling. Er moest bij hem dus een schat aan informatie te vinden zijn.¹¹⁴

Het ging Van Iperen verder aan het hart dat er in verschillende bibliotheken in Europa, zoals te Parijs, Leiden, Oxford en het Vaticaan veel oosterse handschriften voorhanden waren, waaronder 'ettelijke historiën', die nimmer waren uitgegeven en daardoor overgeleverd waren aan de tand des tijds.¹¹⁵ Hij was dan ook bijzonder verheugd te lezen in de eerste delen van d'Herbelots *Bibliothèque Orientale*, dat er een menigte van 'bijvoegzels' ter opheldering van verschillende artikelen zouden worden gepubliceerd.¹¹⁶ Hierdoor kon men de zedekunde en regeringsvorm van de oosterlingen vanuit een nieuw gezichtspunt bestuderen.¹¹⁷

108 Siep Stuurman, *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil* (Amsterdam 2009) 303-310.

109 Siep Stuurman, 'Cosmopolitan egalitarianism in the Enlightenment, Anquetil du Perron on India and America', in: *Journal of the history of ideas* 68 (2007) 255-278.

110 Siep Stuurman, *De uitvinding der mensheid*, 306-307.

111 Van Iperen, 'Historie-Kennis', 46-47.

112 Legger meent dat Van Iperen in Batavia bevestigd werd in zijn visie die hij reeds in het vaderland ontwikkeld had. Legger, *Het sluitende bewijs*, 40.

113 Van Iperen, 'Historie-kennis', 49.

114 Van Iperen, 'Historie-kennis', 50.

115 Van Iperen, 'Historie-kennis', 44.

116 Van Iperen, 'Historie-kennis', 44.

117 Van Iperen, 'Historie-kennis', 45.

Tenslotte achtte Van Iperen het visualiseren van groot belang. Reeds bij de behandeling van zijn exegetische arbeid kwam ter sprake dat hij een lans brak voor het vervaardigen van prenten en kaarten. Dit komt bij zijn beoefening van de historie terug. Men deed er volgens hem goed aan ‘de beste landkaarten en fraaiste gezichten, onder het behandelen der historiën voor zich te hebben en raad te plegen, ten einde de gewesten en steden levendig te doen kennen als of men er zelf aanwezig ware’.¹¹⁸

11.6. Conclusie

We kunnen concluderen dat Van Iperen zijn leven lang interesse heeft getoond voor geschiedbeoefening. Daarbij valt op dat zijn geschiedkundige arbeid een zekere ontwikkeling heeft doorgemaakt. Aanvankelijk was hij een beoefenaar van de traditioneel-gereformeerde geschiedschrijving. Hij beschreef de geschiedenis vanuit een providentieel perspectief. Later kwam dit providentiële element veel minder aan de orde en probeerde hij op wijsgerige wijze de geschiedenis te beschrijven. Inspirerende voorbeelden waren voor hem Johann Lorenz von Mosheim en William Robertson.

Ook zijn positieve waardering van het werk van Du Perron laat zien dat hij open stond voor nieuwe ontwikkelingen. In die zin vertoont hij zeker verlichte trekken. Maar aan de andere kant was een kritische blik op de kerkvaders hem vreemd. Hoogst waarschijnlijk uit angst voor het historisch pyrrhonisme koos hij partij tegen Tanneguy Lefevre en Petrus Wesseling. En daarmee komen ook in zijn historische werkzaamheid conservatieve trekken aan het licht. Opnieuw treffen wij ook bij dit deelaspect van zijn werk de mengeling van meer verlichte elementen en conservatieve elementen aan. Uiteindelijk blijkt ook uit zijn historiografische arbeid zijn drang om het Christendom te verdedigen. Hij was en bleef een apologeet, ook in zijn geschiedbeoefening.

¹¹⁸ Van Iperen, ‘Historie-kennis’, 41.

II C

LIEFHEBBER VAN
ALLERHANDE
WETENSCHAPPEN

12. Genootschapsman in hart en nieren

*Josua van Iperen, Meester der vrye Kunsten, doctor in de Wysbegeerte, medelid der Hollandsche en Zeeuwsche Maatschappyen der Wetenschappen, der Leidsche en Haagsche Genootschappen en predikant te Veere.*¹

12.1. Inleiding

De wijze waarop Van Iperen op titelbladen zichzelf beschrijft, spreekt boekdelen. Hij plaatst zijn lidmaatschap van diverse genootschappen vóór zijn predikantschap. Iemand als zijn Vlissingse collega Jan Jacob Brahé vermeldde eerst dat hij predikant was en daarna zijn lidmaatschap van het Zeeuwsch Genootschap.² Bij van Iperen was dit dus anders. Lidmaatschap van genootschappen gaf aanzien.³ In dit hoofdstuk belichten wij Van Iperens activiteiten als genootschapsman. In de drie daaropvolgende hoofdstukken worden zijn liefhebberijen op het gebied van sterrenkunde, natuurlijke historie en geneeskunde nader beschreven.

Wat zijn genootschapsleven betreft besteden wij in het bijzonder aandacht aan zijn inspanningen voor het Zeeuwsch Genootschap. Hoewel een toegewijd lid van de Hollandsche Maatschappij, was hij als Zeeuws predikant het meest betrokken bij het Zeeuwsch Genootschap. Zijn werkzaamheden voor het Bataviaasch Genootschap waren door zijn vroegtijdige dood slechts kort van duur en zijn reeds eerder ter sprake gebracht.⁴

Behalve van het Zeeuwsch Genootschap en de Hollandsche Maatschappij was Van Iperen ook lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letteren te Leiden en het dichtgenootschap Kunstliefde spaart geen vlijt te Den Haag. Hij had het lidmaatschap van deze genootschappen te danken aan zijn arbeid voor de nieuwe psalmberijming. Na het verschijnen van de nieuwe psalmbundel verzochten diverse dichtgenootschappen de commissieleden om toe te treden tot hun genootschap. Als buitengewoon lid van verdienste werd niet verwacht dat zij actief aan het genootschap zouden bijdragen.⁵ Daarom laten wij een verdere bespreking van deze genootschappen achterwege.

1 Van Iperen, *Kerkelyke historie* I, titelpagina.

2 Jan Jacob Brahé, *Kerkelyke redenvoering ter gelegenheid van het tweede eeuwgetyde der Vlissingssche vryheid op den zesden van grasmaand MDCCLXXII aldaar uitgesproken* (Vlissingen 1772) titelpagina.

3 Zo gebruikte ook Pieter Gabry de wetenschap om vorm te geven aan zijn status, zij het dat hij ontmaakserd werd als iemand die plagiaat pleegde, zie H.J. Zuidervaart, "A plague to the learned world": Pieter Gabry FRS (1715-1770) and his use of natural philosophy to gain prestige and social status', in: *History of Science* (2007) 288-312.

4 Zie hoofdstuk 5.

5 Singeling, *Gezellige schrijvers*, 83, 120; De Vries, *Beschaven!*, 170, 219, 388.

Dat Van Iperen graag lid was van allerlei genootschappen blijkt uit het feit dat hij instemde met het lidmaatschap van Natuur begaafd, oefening beschaafd.⁶ Dit genootschap stond niet positief bekend en het werven van leden ging dan ook bepaald niet gemakkelijk. Johannes le Francq van Berkheij was de enige geleerde van naam die op de ledenlijst prijkte. Willem Bilderdijk weigerde lid te worden van het genootschap: ‘hoe ongaarne ik iemand voor ’t hoofd stote, ik heb mij hiervan moeten weigeren om de algemeene minachting waarin dat genootschap hier is, en die schier op ieder overvloeit die er deel in neemt’.⁷ Maar blijkbaar kon de kwade reuk van dit genootschap Van Iperen niet verhinderen als lid toe te treden.

Wij zullen nu eerst kort de werkzaamheden schetsen die Van Iperen verricht heeft voor de Hollandsche Maatschappij om daarna uitvoeriger stil te staan bij Van Iperens inspanningen voor het Zeeuwsch Genootschap.

12.2. Lid van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen

De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen was op zondag 21 mei 1752 te Haarlem opgericht door zeven goeude burgers uit die stad.⁸ Internationaal gezien liep de Republiek niet voorop met het in het leven roepen van genootschappen. In andere landen waren soms een eeuw daarvoor reeds genootschappen opgericht. De primeur had Italië, dat gezien kan worden als de bakermat van het genootschapsleven. Onder invloed van de renaissance ontstonden daar verschillende informele gezelschappen naast de universiteiten.⁹ In Haarlem wilde men in navolging van ‘den loffelyken yver van andere Koningryken, en Republycken, in het ondersteunen en aanmoedigen van Weetenschappen en Konsten in Nederland’ een soort academie stichten. Op gezette tijden zou men zitting houden om verhandelingen voor te lezen, te bespreken en vervolgens uit te geven. Verder zou men prijsvragen uitschrijven en bekronen. De bedoeling was mede om ‘den schimp der buitenlanders van zich af te weren’. Er is wel een opmerkelijk verschil tussen de Hollandsche Maatschappij en de buitenlandse academies. Werden de buitenlandse genootschappen vooral gesticht op instigatie van een vorst, of door gezelschappen van wetenschappers zelf, in Haarlem ging het er anders aan toe. Hier was het de regentenstand die zelf niet met wetenschap bezig was, maar wel de beoefening mogelijk maakte door deze te financieren. Deze mensen werden ‘directeuren’ genoemd, in onderscheid van de ‘leden’, die wel afkomstig waren uit de academische wereld – een structuur die tot op heden bestaat.¹⁰

6 Singeling, *Gezellige schrijvers*, 110.

7 Singeling, *Gezellige schrijvers*, 108, 109.

8 J.A. Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952* (Haarlem 1952) 1.

9 Mijnhardt, *Tot heil van ’t menschedom*, 25-30.

10 Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij*, 5, 6.

Van Iperen probeerde met het toesturen van werkjes en verhandelingen lid te worden van de Hollandsche Maatschappij. Zo droeg hij zijn *Proeve van taalkunde* aan het genootschap op en zond hij secretaris Cornelis van der Aa een viertal exemplaren toe om te verdelen onder haar belangrijkste leden. Hij vroeg Van der Aa de leden ervan te overtuigen dat het geen hooghartigheid of eigenwijsheid van zijn kant was dat hij zo vrijmoedig was, maar dat hij hiertoe aangemoedigd was door geleerde vrienden.¹¹

Een uitnodiging om lid te worden bleef echter uit. Van Iperen liet zich niet ontmoedigen en hield vol met het toesturen van stukken. Soms werden de stukken geplaatst, soms ook niet. Uiteindelijk werd hij op 5 februari 1765 benoemd tot lid.¹² Hij reageerde enthousiast:

Myne nederige en teffens ootmoedige erkentnisse aan de Doorlugte Maatschappij voor de uitmuntende Eer my aangedaan in de Edelmoedige Verkiezing van myne Geringheid tot Medelid op welke Eer de geleerdste en vermaardste Geleerde van Europa vlammen, gaat de kracht myner dankbare uitdrukkingen te boven.¹³

Als bewijs van zijn liefde en ijver voor de Hollandsche Maatschappij diende hij zijn verhandeling over de kinderdoop in. Door de afwijzing van het stuk liet Van Iperen zich niet ontmoedigen, maar hij schreef vrijwel onmiddellijk terug dat hij de Maatschappij wilde verrassen met een verhandeling over de 'kracht der pis' bij het afbijten van roest. Hij had bootslui over deze werking van urine horen vertellen, maar wilde eerst zelf nog nadere proeven doen.¹⁴ Of hij deze proeven daadwerkelijk heeft uitgevoerd is onbekend, maar in ieder geval wilde hij zelf onderzoeken en toetsen. Een onmiskenbaar verlichte trek bij Van Iperen, om aannames te verifiëren. Het met eigen ogen willen zien en onderzoeken komen wij ook tegen in het volgende. In 1761 had de Hollandsche Maatschappij een prijsvraag uitgeschreven: *Welke zijn de beste middelen, om onze landen, zoo hooge als laage, elk naar zijnen aart, ten meesten voordeele aan te leggen?* Van Iperen was van mening dat men een dergelijke vraag alleen maar goed kon beantwoorden door zelf overal een kijkje te gaan nemen. En daarbij wilde hij te rade gaan bij de boeren in Vlaanderen en Brabant.¹⁵ Op zich een bijzonder gegeven, omdat geleerden dikwijls een wat hautaine houding aannamen en men dikwijls belerend was, zoals dat ook voor de later opgerichte Maatschappij

11 NHA, KHMW, inv. 30, 15 november 1755.

12 NHA, KHMW, inv. 12, 410.

13 NHA, KHMW, inv. 40, 13 februari 1765.

14 NHA, KHMW, inv. 40, 18 september 1765. Over de reden tot het afwijzen van zijn verhandeling over de kinderdoop: zie hoofdstuk 3.

15 Josua van Iperen, 'Verhandeling over den verbeterden landbouw der Brabanders en Vlamingen', in: *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappij der Weetenschappen te Haarlem XII* (Haarlem 1770) 45, 46.

tot Nut voor 't Algemeen gold.¹⁶ Zoals we straks zullen zien maakte ook Van Iperen zich enigszins schuldig aan vooroordelen, maar toch had hij de kunde en het inzicht van Vlaamse en Brabantse boeren zo hoog staan dat hij een reis wilde ondernemen om met eigen ogen te zien hoe zij problemen aanpakten.

12.3. Een reisje op kosten van de Hollandsche Maatschappij

Omdat een tocht naar Brussel, Leuven en Dendermonde kosten met zich mee zou brengen vroeg hij of het mogelijk was dat deze reis door de Maatschappij vergoed kon worden. Dit werd hem toegestaan en hij publiceerde hierover een verhandeling.¹⁷ Afgaande op de geografische namen blijkt hij een reis gemaakt te hebben langs de Schelde in het land van Waas. Hij deed plaatsen aan als Dendermonde en Gent, maar in de omtrek van Brussel en Leuven is hij waarschijnlijk niet meer geweest.¹⁸

De landbouw was in Zeeland conservatief. Men verbouwde vooral graan. De oorzaak van dit conservatisme was waarschijnlijk gelegen in het feit dat men in Zeeland de noodzaak van innovatie niet inzag, omdat de graanproductie er verhoudingsgewijs hoog was. Pas in de negentiende eeuw zou hierin verandering komen.¹⁹ Blijkbaar vond Van Iperen dat er nog wel het een en ander te verbeteren viel. Maar eerst somt hij de factoren op die het verbeteren van de landbouw in de Republiek bemoeilijken. De boeren zijn geneigd vast te houden aan gebruiken die zij van vader op zoon overgenomen hebben. De ondervinding heeft hen namelijk geleerd dat het introduceren van iets nieuws geen winst garandeert.²⁰ Hierbij sluit Van Iperen aan bij het beeld dat studeerkamer-landbouwers hadden van de boer als conservatieve volgeling van wat voorouders hadden overgeleverd.²¹

Verder brengt het in cultuur brengen van allerlei schrale gronden voor de boeren in het geheel geen voordeel op. Men moet meer mest hebben en daarvoor is uitbreiding van de veestapel noodzakelijk. Dit vergt een enorme investering en per saldo gaan de boeren er niet op vooruit.²²

Een andere factor is dat de meeste boeren geen landbouwkundige boeken raadplegen. In die werken komt veel wis-, natuur-, en scheikunde aan de orde. De meeste boeren zijn ternauwernood in staat de bijbel of een getijdenboek lezen, laat staan dat men zulke technische werken kan doorgronden.²³

16 Kruithof, 'De deugdzaam natie', 374.

17 NHA, KHMW, inv. 46, 26 juni 1771; ZA, KZGW, inv. 4, 28 juli 1775; Van Iperen 'Verhandeling over den verbeterden landbouw', 45-120.

18 Van Iperen, 'Verhandeling over den verbeterden landbouw', 76-79.

19 Peter R. Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910* (Wageningen 1998) 413-419.

20 Van Iperen, 'Verhandeling over den verbeterden landbouw', 47.

21 Jan Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950. Veranderingen en verscheidenheid* (Meppel-Amsterdam 1992) 11.

22 Van Iperen, 'Verhandeling over den verbeterden landbouw', 48.

23 Van Iperen, 'Verhandeling over den verbeterden landbouw', 49.

Ook zijn landbouwers honkvast; het vele werk laat hen niet toe om te gaan reizen en in andere streken te kijken hoe men daar de landbouw bedrijft.²⁴ Een volgende belemmerende factor is dat schrale gronden die eventueel voor verbetering in aanmerking komen, zoals duinen en heidegronden, dikwijls eigendom zijn van dorpen en adellijke heerlijkheden. Vaak waren er paden en wegen in aangelegd en dit bemoeilijkt het verwerven van deze gronden voor de landbouw.²⁵

Ten slotte is volgens Van Iperen ook de zindelijkheid van de Hollanders een belemmerende factor voor het vruchtbaar maken van de schrale gronden:

De verregaande zinnelykheid, die zelfs op het Land en in de Dorpen heerscht, heeft eene walg voor alle onzuiverheid, en kan daarom niet ligt tot het verzamelen, bereiden en gebruiken van straatmest, beer, assche, vodden, slootvuil, rivierveek, besluiten. Ja! Voormaals was men in de steden blyde, dat de *Vlamingen* en *Brabanders* die vuilnis kwamen weghalen, en ‘er onze verblyfplaatsen van zuiveren.’²⁶

Tijdens zijn rondrit zag Van Iperen hoe deze aan de Brabanders en Vlamingen verkochte mest werd ingezet. Ze tastten de mest in grote hopen op waardoor het van binnen uit verbrandde. Ook zetten de boeren de modder van uitgebaggerde sloten in om er hun landen vruchtbaar mee te maken. Verder staken zij plaggen in brand, wat ook vruchtbare grond opleverde. Van Iperen beschreef vervolgens welke gewassen men successievelijk verbouwde op deze gronden.²⁷

Naar zijn mening kon men in verschillende regio’s in de Republiek op dezelfde wijze gebieden vruchtbaar maken, zoals in Gelderland, het Sticht, Overijssel, Drenthe en Staats-Brabant.²⁸ Ook goede gronden raken uiteindelijk uitgeput. Men kon ze door ze een tijd braak te laten liggen weer vruchtbaar maken, maar gedurende langere tijd leverden de gronden dan niets op. Ze konden door bemesting veel beter ingezet worden, ‘maar dan zou men van den ouden slenter moeten afgang, en niet hoofdig blyven, in het aankleven van de oude Landbouwkundige gewoontes en overleveringen.’²⁹ Hij opperde de mogelijkheid om arme mensen uit de buurlanden over te brengen naar deze streken om op hun manier de grond te bewerken. Hij hield in zekere zin een pleidooi voor de introductie van gastarbeiders.

(...) de bloey en rykdom van het Vaderland, zou oneindig meer woekeren, door het inroepen van kundige vreemde Landlieden, die, om dat zy arm en vlytig

24 Van Iperen, ‘Verhandeling over den verbeterden landbouw’, 49.

25 Van Iperen, ‘Verhandeling over den verbeterden landbouw’, 48.

26 Van Iperen, ‘Verhandeling over den verbeterden landbouw’, 51.

27 Van Iperen, ‘Verhandeling over den verbeterden landbouw’, 54-111.

28 Van Iperen, ‘Verhandeling over den verbeterden landbouw’, 58.

29 Van Iperen, ‘Verhandeling over den verbeterden landbouw’, 115.

zyn, onze woeste Heidegronden, by duizenden van Gemeten en Morgen zouden kunnen vrugtbaar maken. De liefde tot myn Vaderland brengt my in een soort van Poetische verrukkinge, als ik daaraan denke!³⁰

Hij besloot zijn verhandeling met een natuurkundige beschouwing over de wisselwerking tussen de grond en de mest. Hij baseerde zich daarbij op Wolff's *Natuurkunde* en op wat hij gelezen had in de *Nieuwe vaderlandsche letter-oefeningen* over de theorie van Thierriat, waar hij vervolgens zijn eigen verhaal van maakte.³¹ Van Thierriat, een Franse geleerde te Laon, werd een verhandeling opgenomen in de *Vaderlandsche oefeningen* onder de titel *Aanmerkingen raakende de waare beginselen van de vrugtbaarheid der aarde, en hoe men op een gemaklyke en eenvoudige wyze kan weeten, waarvan haare goede en kwaade hoedanigheden afhangen*. Thierriat rekende af met de oude gedachte dat de aarde van zichzelf vruchtbaar was. Volgens hem moest zij gezien worden als een baarmoeder die zaden ontving en die voor haar vruchtbaarheid afhankelijk was van lucht en mest.³²

Van Iperen zette uiteen dat de grond vruchtbaarder is naarmate deze de structuur van een spons vertoont. Een spons heeft namelijk allerlei holligheden waardoor water vastgehouden wordt. Van een zogenaamde hygrometrische spons is bekend dat zij des te meer kan ontvangen, wanneer zij in azijn is geweekt. Op een dergelijke wijze kunnen allerlei stoffen invloed hebben op de grond.

(...) die Aantrekkinge en sponsagtige inslorpinge kan niet geschieden, indien 'er in de Vogten, in het Regenwater by voorbeeld, niet zulke Zouten voor handen waren, die zig, volgens derzelve kristalschietingen, door warmte en opdrooging verwekt, zeer ligt met de Zouten van de Akker vereenigen. Nu tot dien einde is de Bemestinge, in het algemeen beschouwd hoognoedig, en ook teffens de beraaminge der byzondere Meststoffen afzonderlyk, om die Zouten en kristalschietingen in den grond te brengen (...)³³

Vervolgens filosofeerde hij verder over de ontwikkeling van vegetatie. Hij meende dat het leven der planten zo niet geheel dan toch voor een groot deel bestond uit 'kristalschietingen der onzichtbare en byna oneindig fyne zoutdeelen'.³⁴ Tussen neus en lippen door laat Van Iperen zich hier kennen als een aanhanger van het concept van de keten der natuur: alles wat bestond was met elkaar verbonden. De mensen met de dierenwereld, de dieren met het plantenrijk en de planten met de minera-

30 Van Iperen, 'Verhandeling over den verbeterden landbouw', 116.

31 Van Iperen, 'Verhandeling over den verbeterden landbouw', 116.

32 Thierriat, 'Aanmerkingen raakende de waare beginselen van de vrugtbaarheid der aarde, en hoe men op een gemaklyke en eenvoudige wyze kan weeten, waarvan haare goede en kwaade hoedanigheden afhangen', in: *VZ I* (1768) 11-24.

33 Van Iperen, 'Verhandeling over den verbeterden landbouw', 118.

34 Van Iperen, 'Verhandeling over den verbeterden landbouw', 119.

len. Hier zullen we later nog meer van horen.³⁵ In het zaad zat reeds de voorgevormde plant die inwendig werd uitgezet en die telkens nieuwe zouten nodig had. Wanneer er geen zouten meer waren, verdroogde de plant. Dit gebeurde wanneer de plant haar eigen zouten had verbruikt en ook wanneer de voorhanden zijnde zouten in de grond waren opgeslorpt of vervlogen. Dit proces was volgens Van Iperen het beginsel van leven.³⁶

Hij eindigde met de wens dat de Hollandsche Maatschappij voor zover het in haar vermogen lag de landbouw zou weten te bevorderen naar het voorbeeld van de buurlanden.³⁷ Als we in ogenschouw nemen dat men in Zeeland de noodzaak tot verbeteren van de landbouw niet inzag en zich, zoals gemeld, pas in de negentiende eeuw grote veranderingen gingen voordoen, kunnen we concluderen dat Van Iperen zijn tijd vooruit was met het beklemtonen van het belang van innoveren van de landbouw.

12.4. Lidmaatschap van het Zeeuwsch Genootschap

*Niets waarlijk! kon mij aangenamer zijn, dan tot een lichaam te behooren, 't geen ik verneme dat uit de aanzienlijkste teffens, en de geleerdste heeren van mijne vaderlijke Provincie bestaan zal.*³⁸

Laaiend enthousiast was Van Iperen toen hij in 1768 vernam dat hij benoemd was tot lid van het kersvers opgerichte Genootschap ter bevordering van nuttige kunsten en wetenschappen te Vlissingen. Haast per kerende post deelde hij mee dat hij zijn benoeming aanvaardde.³⁹ Het Genootschap was ontstaan uit een Franse lees-sociëteit, waarmee hij reeds in contact stond.⁴⁰ Een van de leden, de ons bekende predikant Justus Tjeenk, opperde het plan om naar het voorbeeld van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen een genootschap op te richten en zo kwam het Zeeuwsch Genootschap te Vlissingen van de grond.⁴¹

Het ledenbestand van het Genootschap was identiek met dat van de sociëteit, maar om de draagkracht te vergroten, besloot men al spoedig om mensen van buiten tot honorair lid te benoemen. De nieuwe leden zouden door hun geleerdheid of op andere wijze kunnen meewerken aan bevestiging en uitbreiding van het Genootschap. Op 30 maart 1768 werd Van Iperen als een van de eerste honoraire leden benoemd, op voorstel van Adriaan Izaac Hurgronje, secretaris van de provinciale rekenkamer.⁴²

³⁵ Zie hoofdstuk 14.

³⁶ Van Iperen, 'Verhandeling over den verbeterden landbouw', 118-120.

³⁷ Van Iperen, 'Verhandeling over den verbeterden landbouw', 120.

³⁸ ZA, KZGW, inv. 58, J. van Iperen aan het Genootschap, 2 april 1768.

³⁹ ZA, KZGW, inv. 58, Van Iperen aan het Genootschap, 2 april 1768.

⁴⁰ ZA, KZGW, inv. 56, notulen 30 juli 1766.

⁴¹ Gegevens over de oprichting van het Genootschap in *Verhandelingen* I, vi.

⁴² ZA, KZGW, inv. 3, notulen 30 maart 1768.

Van Iperen beijverde zich op zijn beurt om nieuwe leden te werven voor het Genootschap. In zijn ogen werden namelijk niet de juiste mensen tot leden benoemd. Volgens hem moesten mensen voor het lidmaatschap worden benoemd die van nut waren voor de wetenschap.⁴³ Naast de predikanten Nicolaus Barkey, Petrus Hofstede en Adrianus 's Gravezande droeg hij Arnout Vosmaer voor.⁴⁴

De reeds eerder genoemde Barkey achtte hij van belang voor de internationale bekendheid: deze predikant van Duitse komaf zou het Genootschap in Duitsland bekendheid kunnen bezorgen. Arnout Vosmaer was behalve directeur van het kabinet der natuurlijk historie ook opzichter der stadhoudelijke verzamelingen van Willem V.⁴⁵ Volgens Van Iperen zou hij als directeur van het kabinet der natuurlijke historie een aanwinst zijn omdat bij hem 'kundigheid, goedwilligheid en gelegenheid' hand in hand gingen. Verder zou het Genootschap door Vosmaer fraaie, nieuwe en zeldzame ontdekkingen en 'heerlijke' waarnemingen kunnen ontvangen. Van Iperen was ervan overtuigd dat Vosmaer het verzoek om lid te worden 'met gratie' zou ontvangen.⁴⁶ Petrus Hofstede was 'doorgeleerd en schrander' en tevens een 'vriend en voorstander van alles wat tot nut en cieraad der fraaie letteren kan strekken'.⁴⁷

Met Adrianus 's Gravezande deelde hij de mening dat het meedingen met prijsvragen voor leden open moest staan, een visie die geen gemeengoed was. Tenslotte beval Van Iperen de arts Daniel Brand aan, die hij te Kaap de Goede Hoop had leren kennen, toen hij op weg was naar Batavia.⁴⁸

12.5. Beoordelen van stukken en indienen van prijsvragen

Van Iperen maakte zich verder verdienstelijk door samen met de Middelburgse koopman Leendert Bomme (1726-1788) enkele ingezonden stukken te beoordelen. Het eerste stuk was afkomstig van de Utrechtse medicus Pieter Boddaert, het andere van de Enkhuizer koopman Meyndert Semeijns.⁴⁹ Aanvankelijk werd Bomme gevraagd om deze stukken te beoordelen, maar deze riep de hulp van Van Iperen in. Wellicht vanwege tijdgebrek.⁵⁰ Bovendien voelde Bomme zich bezwaard om een stuk van Boddaert te examineren. Hij was slechts amateur en Boddaert een geachte wetenschapper. Omdat hij al eens eerder een stuk van deze geleerde had

43 ZA, KZGW, inv. 58, J. van Iperen aan het Genootschap, 17 januari 1769.

44 ZA, KZGW, inv. 58, J. van Iperen aan het Genootschap, 26 december 1768.

45 BWN XIX, 400.

46 ZA, KZGW, inv. 58, Van Iperen aan het Genootschap, 26 december 1768.

47 ZA, KZGW, inv. 58, J. van Iperen aan het Genootschap, 19 december 1768.

48 ZB, HS. 2030.

49 ZA, KZGW, inv. 3, Notulen, 31 oktober 1770. Met Bomme had Van Iperen schriftelijk en mondeling contact, inv. 58, J. van Iperen aan het Genootschap, 11 oktober 1770; L. Bomme aan het Genootschap, 22 oktober 1770.

50 ZA, KZGW, inv. 3, notulen 24 september 1770, 31 oktober 1770; inv. 58, Van Iperen aan het Genootschap, 11 oktober 1770.

onderzocht, wilde hij niet als de ‘criticus van Boddaert’ te boek staan, terwijl hij juist zoveel achting voor deze persoon had.⁵¹

Nog een derde keer werd Van Iperen gevraagd om zijn oordeel te geven, dit keer betrof het ingezonden antwoorden op de prijsvraag van 1770. Hier komen wij in de volgende paragraaf nog op terug.⁵² Het uitschrijven van prijsvragen werd door genootschappen een uitermate geschikt middel geacht om kunsten en wetenschappen te bevorderen. Een onderwerp waar discussie over gaande was, stelde men als prijsvraag voor in de hoop de betreffende kwestie te kunnen verhelderen.⁵³

Leden en directeuren mochten niet meedingen naar de prijsvraag die werd uitgeschreven door hun eigen genootschap. Wel stond het hun vrij om (concept) prijsvragen in te dienen.⁵⁴ Ook Van Iperen maakte hiervan gebruik en diende een drietal prijsvragen in.⁵⁵ We zijn van de inhoud van één van deze prijsvragen op de hoogte, omdat deze in 1772 werd uitgeschreven. Het betrof een vraag over het verbeteren van de landbouw in Zeeland.⁵⁶ We zagen reeds dat de verbetering van de landbouw zijn interesse had. De toestand van de landbouw in Zeeland zag hij met lede ogen aan:

’t geen mij lang ergerde is de droevige toestand van onze zeeuwsche weijen, die ligtelijk konden verbeterd worden (...) Wat doen er die hoogtens en laagtens, die menigvuldige doornhagen en braambossen? Waarom moet men die niet effenen? Waarom strooit men er geene assche op en waarom ompoot men dezelve niet met elsen, berken of beukenstruiken welke oneindig meer voordeel geeven dan de wilgepooten, welke men hier en daar rondom de weilanden aantreft?⁵⁷

Op de prijsvraag kwam echter geen enkele reactie. Ook na herhaling van de prijsvraag in de twee daaropvolgende jaren bleven antwoorden uit. Van Iperen richtte

51 ZA, KZGW, inv. 58, L. Bomme aan het Genootschap, 22 oktober 1770.

52 ZA, KZGW, inv. 60, J. van Iperen aan het Genootschap, 21 juli 1772.

53 G.G. Trimpe Burger-Mekking, ‘Prijsvragen en conceptprijsvragen van het Zeeuwsch Genootschap uitgeschreven in het tijdvak 1769-1860’, *AZG* (2002) 71, 71.

54 G.G. Trimpe Burger-Mekking, ‘Prijsvragen’, 75.

55 ZB, HS. 1478.

56 In welke evenredigheid zijn de landen in de provincie Zeeland, en in ieder eiland in ’t bijzonder, aangelegd tot Bosschen, Boomgaarden, Weilanden en Bouwlanden? Is die evenredigheid, welke thans tusschen dit viersoortig gebruik der Landen in deze Provincie plaats heeft, de voordeeligste, volgens welke de landen binnen dezelve kunnen worden aangelegd? Zoo neen, hoedanige verandering is daar in voor het algemeen belang wenschelijk, en welke zijn de beste en vruchtbaarste middelen om dezelve daar te stellen? Welke soorten van houtgewas en landvruchten zijn er, buiten die welke in Zeeland doorgaans het meeste worden aangekweekt, die in onze Zeeuwsche gronden, met een evangelijk of grooter voordeel voor het Gemeenebest en voor den landman, dan de thans gecultiveerde, zouden kunnen worden geteeld; welke van dezelve verdienen in het bijzonder aangemoedigd te worden; en hoedanig zyn de geschikste middelen, om derzelver culture gemeen te maken?

57 ZA, KZGW, inv. 4, notulen juli 1775.

zich toen tot het Genootschap met de vraag of in het geval een prijsvraag onbeantwoord bleef, een lid mocht meedingen naar de gouden medaille. Men besloot om dit niet mogelijk te maken.⁵⁸ De voorzitter van het Genootschap, Isaac Winckelman, was reeds bij het uitschrijven van de prijsvraag niet overtuigd van het belang van Van Iperens prijsvragen: ‘schoon die door dhr Van Iperen opgegevene aanmerking verdienen, weet ik niet of (...) de laatste wel zoo wezenlyk is als zijn Eerw. zich verbeeld.’⁵⁹ Volgens Winckelman was het niet zo moeilijk om een antwoord op deze vraag te formuleren. De oorzaak van het feit dat Zeeuwsche weilanden in netheid achter bleven bij de Hollandse moest zijns inziens eenvoudigweg gezocht worden bij de slordigheid van de boeren.⁶⁰

Toch behoeft het uitblijven van een antwoord niet te betekenen dat de vraag niet relevant genoeg zou zijn. Het is opmerkelijk dat enkele jaren later de Oecumenische Tak van de Hollandsche Maatschappij zou worden opgericht, waar dergelijke kwesties besproken werden.⁶¹ Wellicht was Van Iperen de Zeeuwen vooruit. Over de inhoud van de andere twee prijsvragen weten wij niets. Winckelman doet er verder geen mededeling over; hij vond ze niet passen bij de doelstelling van het Genootschap.⁶² Over de perikelen rond een prijsvraag waarin Van Iperen als jurylid betrokken werd, zal straks worden ingegaan.⁶³

Het valt op dat Van Iperen slechts in de beginjaren enkele stukken heeft beoordeeld. Nu is het mogelijk dat hij wel degelijk verhandelingen heeft beoordeeld, maar dat wij hiervan niet op de hoogte zijn doordat de notulen van de jaren tussen 1776 en 1782 ontbreken.⁶⁴ Maar na verloop van tijd kreeg het genootschap er gekwalificeerde leden bij waaronder Johan Friedrich Hennert en Dionysius van de Wynpersse, die gevraagd werden om stukken te beoordelen.⁶⁵ Johan Friedrich Hennert was hoogleraar wiskunde en filosofie te Utrecht. Over hem zullen wij straks nog meer horen.⁶⁶ Maar ook een filosofisch onderwerp, de tak van wetenschap waarin Van Iperen nota bene was gepromoveerd, werd niet aan hem, maar

58 ZA, KZGW, inv. 4, notulen augustus 1773, 165.

59 ZB, HS. 1478.

60 ZB, HS. 1478.

61 W.W. Mijnhardt, ‘Wetenschapsbeoefening onder het Ancien Regime, het Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen 1765-1794’, *AZG* (1985) 45.

62 ZB, HS. 1478.

63 Zie paragraaf ‘wederwaardigheden rond de prijsvraag van 1770’.

64 ZA, KZGW, inv. 4, inv. 5.

65 ZA, KZGW, inv. 121; inv. 4, notulen 29 juni 1773, notulen 31 augustus 1773.

66 Dionysius van de Wynpersse (1724-1808) was geboren te Middelburg en studeerde wijsbegeerte te Utrecht waar hij promoveerde onder leiding van Johannes Horthemels. Daarna studeerde hij theologie te Leiden en werd achtereenvolgens predikant te Baarland en Zierikzee, vervolgens hoogleraar in Groningen en daarna te Leiden als opvolger van Johannes Lulofs. Van de Wynpersse beschouwde zich zelf als een eclecticus. Hij had een optimistische levensbeschouwing; hij meende dat de rede van de mens in hoge mate zelfstandig was. Zie over Van de Wynpersse *NNBW V*, 1150-1151; Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*, 233-235.

aan de Vlissingse leden Jean Mazel, Justus Tjeenk, Abraham Muller en Didericus van Cruysselbergen aangeboden ter beoordeling.⁶⁷

Na verloop van tijd werd het beoordelen van stukken toevertrouwd aan bepaalde comités. Zo werden medische onderwerpen beoordeeld door het comité van geneesheren en was er het ‘perpetueel comité van heren theologen’.⁶⁸ Wie hierin zitting hadden is niet duidelijk. Wel is bekend dat de directeuren van het Genootschap een ‘perpetueel comité’ hadden gevormd dat bestond uit leden van de Franse leessociëteit. Dit comité legde verantwoording af aan de vergadering van directeuren.⁶⁹ Waarschijnlijk bestond de commissie die theologische verhandelingen beoordeelde uit Vlissingse theologen. Toch bleef men individuele personen, zoals Bomme en Baster, vragen om stukken te beoordelen, terwijl over Van Iperen niet meer wordt gerept.⁷⁰ Slechts een keer werd hij nog gevraagd, en toen gaf hij aan geen tijd te hebben, in verband met zijn werkzaamheden voor de nieuwe psalmberijming.⁷¹

Hoogstwaarschijnlijk was de belangrijkste reden dat Van Iperen gepasseerd werd het feit dat hij in ongenade gevallen was bij Maarten Haringman, een van de directeuren van het Genootschap. Van Iperen vertrouwde het Zeeuwsch Genootschap in januari 1772 toe dat Hollandse stuurman nog maar weinig kennis hadden van nieuwe astronomische uitvindingen die hen van dienst zouden kunnen zijn.⁷² Nog geen vijf dagen later echter kwam hij hierop terug en schreef hij het Genootschap: ‘ondertusschen verheuge ik my over de kundigheid onzer zeelieden.’ Ook deed hij zijn best te beklemtonen dat hij en het Genootschap ‘al te gelykvormig van denkswyze’ waren dan dat zij ergens een meningsverschil over zouden hebben.⁷³

De reden van deze ommezwaai zal wel liggen in de ‘zeer bedaarde missive’ die hij intussen van het Genootschap had gekregen, waarin hij blijkbaar gekapitteld was.⁷⁴ Maarten Haringman was namelijk schout bij nacht van de admiraliteit van Zeeland en waarschijnlijk niet gediend van deze opmerking van Van Iperen.⁷⁵ Haringman zette Van Iperen ook op zijn nummer toen deze het genootschap enthousiasmeerde voor de Veerse instrumentmaker Christian Schichner.⁷⁶

Deze uit Leipzig afkomstige smid, die in Veere de bijnaam Maak-al had gekregen omdat hij zoveel kon fabriceren en zich toelegde op ‘allerlei soort van werk en inventiën’, zou een bijzonder toestel hebben vervaardigd waarmee men tot betere nautische resultaten kon komen. Het was een zogenaamde stuurmansstoel, die altijd in

67 ZA, KZGW, inv. 4, notulen 29 oktober 1772.

68 ZA, KZGW, inv. 4, notulen 28 april 1772; 26 mei 1772; 30 juni 1772.

69 Mijnhardt, *Tot heil van 't Menschdom*, 138.

70 ZA, KZGW, inv. 4, notulen 31 maart 1772, 28 augustus 1772, 25 januari 1774, 26 april 1774.

71 ZA, KZGW, inv. 60, J. van Iperen aan het Genootschap, 21 juli 1772.

72 ZA, KZGW, inv. 60, J. van Iperen aan het Genootschap, 9 januari 1772.

73 ZA, KZGW, inv. 60, J. van Iperen aan het Genootschap, 14 januari 1772.

74 ZA, KZGW, inv. 60, J. van Iperen aan het Genootschap, 14 januari 1772.

75 *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen I* (Middelburg 1769) xli.

76 ZA, KZGW, inv. 60, J. van Iperen aan het Genootschap, 9 januari 1772.

evenwicht bleef. Op een slingerend en stampend schip was het niet gemakkelijk om tot nauwkeurige meetresultaten te komen, maar zijn toestel zou zorgen dat men in evenwicht bleef.⁷⁷ Ook zou hij een apparaat uitgevonden hebben waarmee de sterkte van zeestromingen gemeten kon worden. Van Iperen probeerde het Genootschap ervan te overtuigen aan deze Schichner een stipendium te verlenen.

Nadat een instrument van Schichner was onderzocht door onder meer Haringman, concludeerde deze dat de Veerse instrumentmaker ontegenzeggelijk talenten had, maar dat die nog verder ontwikkeld moesten worden en hij daarbij hulp nodig had van een deskundig persoon.⁷⁸ Van Iperen was dit blijkbaar niet.

Tenslotte zal ook de toedracht rondom de prijsvraag van 1770 waarbij Van Iperen een eigenaardige rol in heeft gespeeld, geen goed gedaan hebben aan zijn reputatie. Deze prijsvraag is zijdelings reeds aan de orde geweest toen Van Iperens wijsbegeerte aan de orde werd gesteld.⁷⁹ Over de toedracht rond deze prijsvraag is een en ander te doen geweest, dat niet tot voordeel van Van Iperen strekte.

12.6. De wederwaardigheden rond de prijsvraag van 1770

Het is niet geheel duidelijk wie de indiener was van de prijsvraag *Mag een onderzoeker verdere gevolgen trekken uit reeds gedaan onderzoek?* Het zou Van Iperen zelf kunnen zijn. Johan Friedrich Hennert had gehoord dat Van Iperen de indiener was.⁸⁰ Maar evenzeer kan de prijsvraag samengesteld zijn uit drie vragen die Pieter Boddaert had ingediend.⁸¹ In ieder geval is de prijsvraag ingegeven door het debat dat in de achttiende eeuw werd gevoerd over rede en ervaring.⁸²

Er kwamen tien inzendingen binnen, waarvan drie in het Nederlands, vier in het Frans en twee in het Latijn.⁸³ Ook Van Iperen diende een antwoord in, geschreven in het Nederlands onder de Latijnse zinspreuk *Pedetentim, gradatim et circumspecte*, waarmee hij aangaf op welke wijze hij gevolgtrekkingen mogelijk achtte: stapsgewijs, geleidelijk en op voorzichtige wijze.⁸⁴

Het Genootschap benoemde de volgende juryleden: de directeuren van het departement Amsterdam, de hoogleraar Hennert, de arts Baster, Leendert Bomme en ook Van Iperen.⁸⁵ Job Baster kwalificeerde het antwoord onder de zinspreuk *Nunc alio* als zeer goed, maar gaf toch de voorkeur aan *Pedetentim* omdat dit antwoord op zakelijke en beknopte wijze aan alle punten van de opgegeven vraag

77 ZA, Gemeente Veere, inv. 921, 3 maart 1759; KZGW, inv. 60. J. van Iperen aan het Genootschap, 29 oktober 1769; J. van Iperen aan het Genootschap, 14 januari 1772.

78 ZA, KZGW, inv. 4, notulen 26 oktober 1773.

79 Zie hoofdstuk 9.

80 ZA, KZGW, inv. 60, J.F. Hennert aan het Genootschap, 28 november 1772.

81 ZA, KZGW, inv. 58, f. 33.

82 Mijnhardt, *Tot heil van 't Menschdom*, 205.

83 ZA, KZGW, inv. 4, notulen 29 oktober 1772.

84 ZA, KZGW, inv. 56, f. 20.

85 ZA, KZGW, inv. 60, J. van Iperen aan het Genootschap, 21 juli 1772.

voldeed.⁸⁶ Leendert Bomme oordeelde eveneens dat *Pedetentim* het beste antwoord. ‘De schryver vertoond alomme, veel kennis aan de natuurkundige ontdekkingen en verschynzelen. Weyd zeer kundig en aangenaam uit’. Wel had Bomme een punt van kritiek: hij vond dat de schrijver van *Pedetentim* in het laatste deel van zijn antwoord te beknopt was.⁸⁷ Ook de directeuren van het departement Amsterdam leverden een juryrapport in. Zij rekenden *Nunc Alio* en *Pedetentim* weliswaar onder de beste inzendingen, maar geheel tevreden waren zij niet. *Nunc Alio* was ‘net uitgewerkt’, maar uiteindelijk toch niet geschikt, en *Pedetentim* was weliswaar ‘zoo omstandig als geleerd geschreven’, maar ook ‘zonder smaak’. Zij meenden dat geen van de inzendingen de vraag echt goed had beantwoord en vroegen zich af of dit niet te wijten viel aan het karakter van de prijsvraag die te vaag gesteld was om duidelijk begrepen te kunnen worden.⁸⁸

Het meest kritisch was Hennert. Ook hij twijfelde aan de prijsvraag zelf. Hoe langer hij over de vraag nadacht, hoe dubbelzinniger het eerste lid van de vraag hem voorkwam. Wat betekenden de woorden ‘reeds gemaakte waarnemingen’? Moesten deze worden opgevat als verwijzing naar de waarnemingen die tot dan toe waren gedaan, of golden ze in het algemeen? Mocht de prijsvraag worden aangehouden, dan zou hij willen voorstellen om deze te preciseren, niet alleen met betrekking tot de dubbelzinnigheid, maar ook wat betreft de causaliteit: had men bij ‘gevolgtrekkingen’ de ‘causae proximae’ of ‘de causae remotae’ op het oog? Of wellicht beide? Verder vond Hennert ook niet duidelijk omschreven of onder de ‘gevolgtrekkingen’ nieuwe hoedanigheden, natuurlijke wetten, oorzaken begrepen moesten worden.⁸⁹

Zeker over de eerste inzendingen was Hennert ontevreden. Hij vond het zelfs de moeite niet waard om er een breedvoerig rapport over te schrijven. Daarom stelde hij zijn gedachten slechts ‘kortelings’ op.⁹⁰ De inzending onder het motto *Non Pari* kon hem nog het meest bekoren.⁹¹ De inzending *Pedetentim* vond hij wel aardig, maar niet voldoende. De eerste twee hoofddelen van de prijsvraag waren ‘wel verhandeld’ en ook gaf de auteur goede voorbeelden van de fysica, maar de stokregels die werden gegeven waren niet veel beter dan in de inzending onder de zinspreuk *Quid fortasse nocet*, die hij te algemeen vond. Mocht de prijs worden uitgelooft, dan had *Non pari* zijn voorkeur; *Pedetentim* zou wel de zilveren ereprijs verdienen. ‘Ondertusschen wenschte ik dat er beeter verhandelingen ingelevert waren.’⁹² Wat hij in alle antwoorden uitgezonderd *Non Pari* miste, was het gebruik van de wiskunde bij het gevolgtrekkingen maken om natuurwetten na te vorsen.

86 ZA, KZGW, inv. 60, J. Baster aan het Genootschap, 1 augustus 1772.

87 ZA, KZGW, inv. 60, L. Bomme aan het Genootschap, 19 augustus 1772.

88 ZA, KZGW, inv. 60 directeuren departement Amsterdam aan het Genootschap, juli 1772.

89 ZA, KZGW, inv. 60, J.F. Hennert aan het Genootschap, 6 september 1772.

90 ZA, KZGW, inv. 60, J.F. Hennert aan het Genootschap, 25 augustus 1772.

91 ZA, KZGW, inv. 60, J.F. Hennert aan het Genootschap, 28 augustus 1772.

92 ZA, KZGW, inv. 60, J.F. Hennert aan het Genootschap, 6 september 1772.

En dat was een groot gebrek. Volgens hem zag men in de huidige tijd een fysicus zonder wiskunde aan voor een ‘kwalzalver die physische gochelaryen doet’.⁹³

Het moet voor Van Iperen een kolfje naar zijn hand zijn geweest om als jurylid op te treden. Hij had het Genootschap al eerder gevraagd of het beoordelen van antwoorden alleen voorbehouden was aan directeuren en ‘binnenstadse leden’.⁹⁴ Met deze laatsten zal hij de Vlissingse leden op het oog hebben gehad die het ‘perpetueel comité’ vormden.⁹⁵ Tussen neus en lippen door vermeldde Van Iperen dat bij de Hollandsche Maatschappij de beoordeling geschiedde door het gehele genootschap.⁹⁶

Maar nu hij bij deze prijsvraag werd verzocht als jurylid toe te treden, kwam hij in een lastig parket. Het betekende immers dat hij ook over zijn eigen inzending moest oordelen. Hij loste dit op door het Genootschap te schrijven dat hij zich vereerd voelde met het in hem gestelde vertrouwen, maar dat hij vanwege tijdgebrek niet in staat was om stukken te beoordelen. Bovendien verwachtte hij ieder ogenblik naar Den Haag geroepen te worden om zitting te nemen in de commissie voor de nieuwe psalmberijming. Hij gaf te kennen zich aan te zullen sluiten bij het oordeel van zijn mede-juryleden Leendert Bomme en Job Baster.⁹⁷ Of Van Iperen geweten heeft dat zij zijn eigen *Pedetentim* zouden voordragen als beste bijdrage is niet duidelijk, daar hij zijn brief eerder naar het Genootschap stuurde dan Bomme en Baster. Maar hij kan wel op de hoogte zijn geweest van hun beoordeling.

Op vrijdag 24 september 1772 besloten de directeuren van het Genootschap om na het bestuderen van de juryrapporten de auteur van *Pedetentim* voor te dragen als winnaar van de gouden ereprijs en de verhandelingen *Nunc alio* en *Non pari*, die men eigenlijk beide even goed vond, te nomineren voor de zilveren medaille.⁹⁸ De officiële verkiezing vond zoals gebruikelijk tijdens de algemene ledenvergadering plaats, die gehouden werd op 29 oktober 1772. Maar alvorens hiertoe over te gaan boog men zich eerst nog over een verzoek dat Van Iperen had ingediend inzake het meedingen naar de ereprijs.⁹⁹

Van Iperen pleitte in een uitvoerig betoog om het prijsvragenbeleid zodanig aan te passen dat ook leden en directeuren zouden kunnen meedingen naar de ereprijs.¹⁰⁰ Hij bracht naar voren dat de prijsvraag een loffelijke instelling was die de bevordering van kunsten en wetenschappen diende. Hij zag dit in nationalistisch perspectief: deze bevordering van kunsten en wetenschappen moest in het bijzonder ten nutte zijn voor het vaderland.¹⁰¹ Maar door het gevolgde beleid kwam dit echter onder druk te staan. Ter illustratie vermeldde hij een voorval uit 1762. De

93 ZA, KZGW, inv. 60, J.F. Hennert aan het Genootschap, 6 september 1772.

94 ZA, KZGW, inv. 58, J. van Iperen aan het Genootschap, 24 maart 1769.

95 Mijnhardt, *Tot heil van 't Menschdom*, 138.

96 ZA, KZGW, inv. 58, J. van Iperen aan het Genootschap, 24 maart 1769.

97 ZA, KZGW, inv. 60, J. van Iperen aan het Genootschap, 21 juli 1772.

98 ZA, KZGW, inv. 4, notulen vergadering 25 september 1772.

99 ZA, KZGW, inv. 59, J. van Iperen aan het Genootschap, ongedateerd.

100 ZA, KZGW, inv. 59, J. van Iperen aan het Genootschap, ongedateerd.

101 ZA, KZGW, inv. 59, J. van Iperen aan het Genootschap, ongedateerd.

Hollandsche Maatschappij wees dat jaar de ereprijs toe aan een verhandeling van Petrus Camper. Maar aangezien deze geleerde lid was van de Hollandsche Maatschappij kon hij de prijs niet in ontvangst nemen. Nimmer beantwoordde Petrus Camper sindsdien nog een vraag van de Haarlemse Maatschappij, maar wel van andere buitenlandse genootschappen. Begrijpelijk, volgens Van Iperen, want waarom zou iemand zijn ‘kostelyke snipperuuren’ besteden aan het beantwoorden van vragen die niet hier, maar elders wel bekroond konden worden?¹⁰²

Daarom stelde hij een wijziging voor in het prijsvragenbeleid. Om het Genootschap te overtuigen haalde hij alles uit de kast. Hij verwees naar de Olympische spelen, waarvan de eerste winnaar, Heracles, tevens de oprichter van de Spelen was. Ook verwees hij naar ren- en steekspelen, schutterijen, gilden en rederijkers. Zij hielden wedstrijden voor en door de leden. De tegenwerping dat dit zo niet de gewoonte is bij maatschappijen van wetenschappen, pareerde Van Iperen met het argument dat men niet moest blijven steken in slaafse navolging. Een gebruik verdiende geen lof omdat het een verouderd en blindelings aangenomen gebruik was. Het moest ook voordeel brengen.

Wel diende volgens hem de eerlijkheid gewaarborgd te zijn. Hiervoor stelde hij een richtlijn op. Zou een lid of directeur opgedragen worden om ingezonden antwoorden te beoordelen, dan diende deze behendigheid moeten hebben om niet zijn eigen stuk te moeten beoordelen. Bij enige zweem van oneerlijkheid zou hij de ereprijs niet in ontvangst kunnen nemen.¹⁰³

Van Iperen sprak de hoop uit dat men zijn goede bedoelingen niet verkeerd zou interpreteren; zijn verzoek kwam voort uit ‘eene reine begeerte om myne zwakke en gebrekkige vermogens tot bevoordeeling der fraije letteren en verhevene wetenschappen en in zonderheid van den luister en roem onzes Genootschaps, onder afbeddinge van den goddelyken zegen, aan te leggen.’¹⁰⁴ Het voorstel werd in handen gesteld van het ‘perpetueel comité’, om te zijner tijd een advies uit te brengen, maar vooralsnog bleef alles zo als het was: leden en directeuren mochten wel antwoorden inzenden, maar zij konden niet bekroond worden.¹⁰⁵ Pas in 1782 werd ook het meedingen naar de prijs voor leden mogelijk gemaakt. Van Iperen was toen reeds overleden.¹⁰⁶

Na het afhandelen van Van Iperens verzoek ging men over tot het beoordelen van de uitslag en de directeuren maakten hun nominatie bekend en dat men de verhandeling onder de zinspreuk *Pedetentim*

... zoo omstandig als geleerd, waar van de schrijver alomme vertoond heeft veel kennis aan de natuurkundige ontdekkingen en verschijnselen zeer kundig en aangenaam uitwijdende ter staaving van het eerste lid de grondlegging der

102 ZA, KZGW, inv. 59, J. van Iperen aan het Genootschap, ongedateerd.

103 ZA, KZGW, inv. 59, J. van Iperen aan het Genootschap, ongedateerd.

104 ZA, KZGW, inv. 59, J. van Iperen aan het Genootschap, ongedateerd.

105 ZA, KZGW, inv. 4, notulen 29 oktober 1772.

106 Mijnhardt, *Tot heil van 't Menschdom*, 180.

waarnemingen reeds genomen om gevolgen uit te trekken, ook voor al goede exempelen uit de physica aanbrengende en dus voornementlijke het allerbest geschikt om na den prijs van de goude medaille te dingen.¹⁰⁷

De vergadering ging met dit advies akkoord. Het biljet waar eveneens de zinspreuk op stond werd opengemaakt om de auteur te achterhalen. Toen men het biljet opende vond men er weer een biljet in, met daarop de naam van de auteur: Josua van Iperen. Het moet een wat wonderlijke vertoning zijn geweest, zo vlak na het lezen van zijn vurig pleidooi voor het meedingen door leden naar de ereprijs. Maar zonder aarzeling werd hij gefeliciteerd met het winnen van de prijsvraag. Wel werd duidelijk gemaakt dat hij de eremedaille niet in ontvangst kon nemen, hoezeer men hem die ook gunde.¹⁰⁸

Vervolgens besloot men de andere twee biljetten te openen voor de zilveren ereprijs. De ene verhandeling was afkomstig van de in Utrecht verblijvende Hongaar Pap de Fagaras, de andere van Ph. Fermin. Philip Fermin (1729-1813), geboren te Berlijn en doctor in de medicijnen, vestigde zich na een achtjarige verblijf in Suriname in 1764 te Maastricht. Hij schreef verschillende werken over Suriname en toonde zich een voorstander van de slavernij.¹⁰⁹ Omdat Fermin eveneens lid was van het Genootschap, kon hij evenmin de zilveren medaille in ontvangst nemen. Men besloot daarop dat Pap de Fagaras de gouden medaille zou ontvangen. Verder zouden de drie antwoorden gepubliceerd worden in de Verhandelingen.¹¹⁰ Deze hele procedure schoot Hennert in het verkeerde keelgat. Hij schreef een verontwaardigde brief naar het Genootschap.

Het komt mij bedenkelijk voor, dat twee leden om den prijs tegen de wetten van het genootschap gedongen hebben en dat den opgeever der vraag deweile gelijk ik gehoord hebbe den heer van Iperen is, voor den besten schrijver gehouden wordt.¹¹¹

Verder leek het Hennert geen goede zaak om de drie verhandelingen in één deel te publiceren. Daarvoor waren ze niet van voldoende kwaliteit. Het zou volgens hem beter zijn de verhandelingen in verschillende delen op te nemen. En nog beter zou het zijn wanneer zij in het geheel niet in de Verhandelingen zouden worden gepubliceerd, maar in een afzonderlijk werk. Voor het gedrag van Van Iperen en Fermin had hij geen goed woord over. Door hun handelwijze zat het Genootschap nu met deze verhandelingen opgescheept. Iets dergelijks had de Hollandsche Maatschappij ook al eens bij de hand gehad, tot verdriet van de lezers.¹¹²

Wat Hennert ook mocht vinden, Van Iperen kreeg het voor elkaar dat zijn verhandeling als eerste werd geplaatst. In een brief stelde hij voor om zijn eigen bij-

107 ZA, KZGW, inv. 4, notulen 29 oktober 1772.

108 ZA, KZGW, inv. 4, notulen 29 oktober 1772.

109 *NNBW* VIII, 539-540; Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting* II, 330, 331.

110 *Verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap* IV (Middelburg 1775) xxvii-xxviii.

111 ZA, KZGW, inv. 60, J.F. Hennert aan het Genootschap, 28 november 1772.

112 ZA, KZGW, inv. 60, J.F. Hennert aan het Genootschap, 28 november 1772.

drage als eerste te af te drukken, omdat zijn vertaling van Pap de Fagaras' verhandeling waartoe het Genootschap hem had verzocht, wegens drukke werkzaamheden nog even op zich liet wachten. Het leek hem het beste om de druk van het vierde deel van de Verhandelingen niet al te lang uit te stellen en daarom zijn eigen verhandeling al aan de drukpers over te geven en deze te plaatsen voor de verhandeling van Pap de Fagaras. De vergadering nam dit voorstel over.¹¹³

12.7. Het schrijven van verhandelingen

Behalve het antwoord op de prijsvraag diende Van Iperen verschillende andere stukken in die al dan niet werden geplaatst. Zo schreef hij zijn reeds genoemde opstel over de verbetering van het menselijke gezichtszintuig, over beurtzangen en de profetische historie. Niet altijd verliep het plaatsen van een verhandeling even soepel. Zo dreigde hij eens een verhandeling terug te vragen en een ander genootschap aan te bieden, indien deze niet in het volgende nummer zou worden geplaatst.¹¹⁴ Ook opperde hij het plan om een verhandeling te schrijven over de vervelende monotonie zoals deze aangetroffen werd in de Koran, de Zend-Avesta en andere heilige boeken van verschillende religies, in vergelijking met de volmaakte polytonie van de Bijbel. Maar hij wilde dan wel door het Genootschap gestimuleerd worden.¹¹⁵ Blijkbaar wilde hij garanties hebben dat zijn stuk zou worden geplaatst. Het is er echter nooit van gekomen.

Een stuk over de inrichting van een bibliotheek getiteld *Enige bedenkingen over de wijze waarop een bibliotheek te schikken* is evenmin verschenen.¹¹⁶ Over de inhoud van dit stuk weten we niets, maar afgaande op de titel moeten wij deze pennevruucht waarschijnlijk zien tegen de achtergrond van de opbouw van diverse genootschapsbibliotheken. In de periode 1750-1800 werden zeventig genootschapsbibliotheken opgericht. De bibliotheek werd gezien als een noodzakelijke voorziening omdat men eigen verhandelingen moest bewaren, alsmede exemplaren die men door ruiling met andere genootschappen in bezit had gekregen.¹¹⁷ Het doel van de bibliotheken was het doorgeven van verlichtingsidealen. Het boek was een uitgesproken middel daarvoor.¹¹⁸ Van Iperen heeft ook daadwerkelijk bijgedragen aan de opbouw van de genootschapsbibliotheek door exemplaren van zijn eigen werken aan het Genootschap toe te zenden.¹¹⁹

113 ZA, KZGW, inv. 4, notulen 28 september 1773.

114 ZA, KZGW, inv. 60, J. van Iperen aan het Genootschap, 9 januari 1772.

115 ZB, HS. 0433, J. van Iperen aan J.W. te Water, 28 juli 1777.

116 ZA, KZGW, inv. 56, f. 28.

117 P. Schneiders, *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis. Van Librije tot virtuele bibliotheek* (Den Haag 1997) 116.

118 P. Schneiders, *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis*, 112.

119 ZB, HS. 0421, J. van Iperen aan het genootschap, 29 juni 1774; HS.0103, J. van Iperen aan het Genootschap, 14 juni 1778; HS. 2054, J. van Iperen aan J.W. te Water, oktober 1779.

12.8. Lezing over ‘het naïve’

Een jaarlijks terugkerend ritueel was de ledenvergadering. Het Genootschap vergaderde aanvankelijk bij een van leden aan huis, maar later kreeg men een ruimte toegewezen in het Vlissingse stadhuis.¹²⁰ Tijdens deze bijeenkomsten hield de voorzitter een toespraak, waarna een lezing werd verzorgd door een van de leden. Van Iperen was een trouwe bezoeker van deze bijeenkomsten. Slechts een keer heeft hij verzuimd: in verband met zijn op handen zijnde vertrek naar Batavia lieten zijn werkzaamheden het niet toe aanwezig te zijn.¹²¹ In de jaarvergadering van 1776 viel Van Iperen de eer te beurt om een lezing te houden. Op verzoek van het Genootschap sprak hij over het zogenaamde ‘naïve’. In de zomer van 1775 had hij er reeds iets over te berde gebracht en het Genootschap wilde er graag meer over horen.¹²²

De term ‘het naïeve’ is ontleend aan het Franse begrip ‘naïf’, dat het natuurlijke en ongeunstelde aanduidde en betrekking had op de esthetica.¹²³ Van Iperen wilde dit begrip toepassen op de retórica. Hij zag zich namelijk voor de ‘raadsvraag’ gesteld hoe het kwam dat mensen liever luisterden naar een ‘minkundig’ iemand dan naar een deskundig spreker. Hij was er van overtuigd dat hij hierin een stap verder zou kunnen komen dan Moses Mendelssohn in zijn bekende *Über das Erhabene und Naïve*.¹²⁴

Moses Mendelssohn (1729-1786) was een vooraanstaande joodse vertegenwoordiger van de Verlichting, die zich onder meer bezighield met esthetica.¹²⁵ Mendelssohns verhandeling staat in de traditie van het beschrijven van het zogenaamde ‘verhevene’. Hiermee werd in dit verband het retorisch effect bedoeld waarmee het publiek wordt overweldigd. Zijn werk valt in twee delen uiteen; het eerste deel handelt over het verhevene, het tweede over het naïeve.

‘Naïf’ is een moeilijk te vertalen begrip voor Mendelssohn en hij geeft het weer met ‘edle einfalt’. Voor hem is ‘naïf’ een synoniem voor sober en eenvoudig en het middel om het effect van het sublieme of verhevene te bereiken. Ook dit sublieme is geen doel op zichzelf: de mens moet tot denken aangezet worden. Het verhevene moet dus tot dieper inzicht leiden. Het naïeve is bij Mendelssohn ook het te kort schieten om het sublieme onder woorden te kunnen brengen zodat juist daardoor het verhevene des te sterker tot uitdrukking wordt gebracht.

Het naïeve duidt verder het natuurlijke en ongeunstelde aan. Het gaat daarbij niet alleen om eenvoud van stijl, maar ook om oprechte uiting van gevoelens. Het

120 *Verhandelingen* I, xxv; Mijnhardt, *Tot heil van 't Menschdom*, 138-140.

121 ZB, HS. 0433, J. van Iperen aan J.W. te Water, 28 juli 1777.

122 ZA, KZG, inv. 4, notulen 28 juli 1775.

123 Christophe Madelein, *Juigchen in den adel der menschelijke natuur. Het verhevene in de Nederlanden (1770-1830)* (Gent 2010) 115.

124 ZA, KZGW, inv. 4, notulen 28 juli 1775.

125 Reinier Munk, “De roem van dien wijsgeer, “ook bij onze natie”. Moses Mendelssohn als verlichtingsdenker en de vroege receptie van zijn denken in de Republiek”, in: Buisman (ed.), *Verlichting in Nederland*, 101-128.

naïeve kan ook onbedoeld zijn; zonder er op bedacht te zijn drukt de spreker meer uit dan hij wil zeggen en dat is dan ‘naïf’.¹²⁶ Mendelssohn was beïnvloed door Edmund Burke wiens gedachten hij in zijn verhandeling min of meer een samenvat.¹²⁷ Volgens Burke was het sublieme geen tekstueel effect, maar een gevoel.¹²⁸

Met zijn verhandeling over het naïeve sloot Van Iperen dus aan bij de actualiteit. Er was namelijk grote commotie over ontstaan naar aanleiding van een publicatie van Rijklof Maria van Goens (1748-1810). Van Goens was een wonderkind: reeds op zijn achttiende werd hij hoogleraar Grieks, welsprekendheid en geschiedenis te Utrecht. Aanvankelijk was hij een verdediger van de orthodoxie, maar naderhand maakte hij een ommezwaai naar het verlichte kamp. Daarna maakte hij nog een derde veranderingsproces door en bekeerde hij zich tot het mystieke piëtisme van Swedenborg, Lavater en anderen.

Van Goens vertaalde Moses Mendelssohns geschrift *Ueber das erhabene und naive* en voegde er een voorrede aan toe.

Enkele opmerkingen waren echter in het verkeerde keelgat geschoten bij *De Nederlandsche bibliotheek*. Er verscheen een vinnige recensie waarop Van Goens weer reageerde. Een pamflettenstrijd was het gevolg. Volgens *De Nederlandsche bibliotheek* ontsierden de uitlatingen van Van Goens Mendelssohns geschrift. Men vond het vooral onvergefelijk dat hij een grap had opgenomen over de Zaligmaker en zette daarom vraagtekens bij zijn vroomheid. Daarmee kwam Van Goens' functie als hoogleraar in gevaar. De kwestie veroorzaakte het nodige tumult.¹²⁹

Van Iperen ging echter niet in op dit debat, maar zoals gezegd probeerde hij het naïeve vruchtbaar te maken voor mensen die moesten spreken in het openbaar. Wanneer men het geheim van het naïeve kende, kon men vervolgens regels afleiden waarmee redenaars maar ook historieschrijvers, dichters, zedenmeesters hun voordeel konden doen.¹³⁰

Eerst gaf Van Iperen gaf enkele voorbeelden van het naïeve. Hij vond het terug in sommige geschriften van Voltaire, zoals diens *Zaire*, *Alzire* en *Henriade*.¹³¹ Andere naïeve schrijvers waren Hervy, Young en Gellert.¹³² En natuurlijk vond hij de

126 Madelein, *Juigchen in den adel der menschlijke natuur*, 110-121.

127 S. Contarini, 'In de spiegel van de natuur. Het verhevene bij Paulus van Hemert', in: H. Krop en P.C. Sonderer (ed.), *Tussen classicisme en romantiek. Esthetica in Nederland 1770-1870* (Rotterdam 1993) 103; Christophe Madelein en Jürgen Pieters, 'Drie pogingen tot een Nederlands sublieme', in: Bilderdijk, Kinker en Van Hemert, *Als van hooger bestemming en aart*. Samengesteld en ingeleid door Christophe Madelein en Jürgen Pieters met een nawoord van Piet Gerbrandy (Groningen 2008) 23.

128 Madelein en Pieters, 'Drie pogingen tot een Nederlands sublieme', 21.

129 *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken* X, 254-275; De Bie, *Petrus Hofstede*, 317-329; A. Ypey en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* III (Breda 1824) 637-640; J. Wille, *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw* I (Zutphen 1937) 309-319.

130 ZB, HS. 3924, 1.

131 ZB, HS. 3924, 1.

132 ZB, HS. 3924, 7.

roman *Het leven en de gevoelens van den eerwaarden heer Sebaldus Nothanker* zeer naïef.¹³³

Overigens waren er wel verschillende trappen in het naïeve te onderscheiden; zoals nagelpeper sterker op de tong bijt dan zout, is de ene auteur naïever dan de andere.¹³⁴ Zowel klacht en rouw, ‘scherts en boert’ kunnen naïef zijn. Klagen kan naïf zijn, wanneer het medelijden oproept. Te denken valt aan David, die klaagde over zijn zoon Absalom. Dergelijk klachten ‘behagen meer dan de lafhartige elegieën van Ovidius’.¹³⁵ En vooral moest men denken aan Jezus, die klaagde over de ongehoorzaamheid van Jeruzalem.¹³⁶ Beide klachten noemde Van Iperen twee jaar later ook in zijn afscheidspreek. Zo paste hij zijn eigen regels op zijn preken toe, in de hoop ‘naïf’ te zijn.

Humor kan eveneens naïef zijn, mits op de juiste wijze gebruikt. Voltaire maakte zich nogal eens schuldig aan ongepaste scherts.¹³⁷ Evenzo had Van Iperen kritiek op Molière met diens *Tartuffe*. Molières beschrijving kan niet toegepast worden op alle geestelijken. Zeker de *Partage de Pologne* vond Van Iperen verwerpelijk. De *Partage de Pologne* was een stuk dat in 1772 was verschenen. Van Iperen meende dat het geschreven was door Diderot, maar hierin vergiste hij zich: het was een werk van de bekende Engelse unitariër Theophilus Lindsey die publiceerde onder het pseudoniem Gottlieb Pansmouzer.¹³⁸

Men moest zich ver houden van spot, want niets was afschuwelijker dan datgene wat ‘maar eenige zweemsel van godslasteringe’ vertoont. Hij dacht daarbij aan de ‘zwadder op de geopenbaarde verborgenheden van Gods bestaan, of de eigenschappen, instellingen, en wonderwerken van de hoge majesteit’. Hij wilde niet in details treden, want die zouden alleen maar misstaan.¹³⁹

Van Iperen somde ook enkele factoren op die afbreuk deden aan het naïeve. Langdradigheid en onnodige herhaling waren de doodsteek voor het naïeve. Een schrijver of redenaar moest vertrouwen hebben in het verstand en vernuft van zijn publiek.¹⁴⁰ Men moest het geheugen niet overladen en de oplettendheid niet pijnigen. Enerzijds mocht de ‘volzinnige korthed’ geen ‘duisternisse’ veroorzaken, maar anderzijds was de neiging alles te willen verklaren en bewijzen een doodsteek voor het naïeve, ‘waar dat doorkijkt verdwijnt het naïve’.¹⁴¹ Zo vond hij de theodicee van Leibniz zeer naïef, maar de bovennatuurkunde van Wolff ‘dromerig’.¹⁴²

133 ZB, HS. 3924, 10.

134 ZB, HS. 3924, 10.

135 ZB, HS. 3924, 5,6.

136 ZB, HS. 3924, 5,6.

137 ZB, HS. 3924, 7,8.

138 *A general index to the Monthly Review* I (Londen, 1786)179; Detlev Düring, *Katalog der Handschriften der Universitätsbibliothek Leipzig I: Die neuzeitliche Handschriften der Nullgruppe 1* (Wiesbaden 2000) 98.

139 ZB, HS. 3924, 8.

140 ZB, HS. 3924, 1, 2.

141 ZB, HS. 3924, 2, 3.

142 ZB, HS. 3924, 3.

Ook opsmuk en ‘overdadige vercieringe’ waren zeer nadelig voor het naïeve, tenzij die gebruikt werd om ergens de draak mee te steken, zoals in komedies, bijvoorbeeld de *Krelis Louwen* van Pieter Langendijk.¹⁴³ Lofredenen waren vaak ook weinig naïef, zeker wanneer ze vol vleierijen stonden. En in het verlengde hiervan waren volgens hem biografieën met omissies verre van naïef te noemen.¹⁴⁴

Het verbloemen van zaken achtte Van Iperen evenmin naïef, tenzij het over het bedrijven van de liefde ging, dan kon het verbloemen een functie hebben:

nopens den minnenhandel is de kunstige verbloeming doorgaans sterker en vruchtbaarer en aanlokkelijker voor de verbeelding en begeerlijkheid, dan een plat voorstel t geen geene aanlokselen toelaat.¹⁴⁵

Wanneer minneliederen niet naïef zijn, konden ze beter maar niet gelezen worden.¹⁴⁶ Zoals we reeds eerder gezien hebben kon het Bijbelboek Hooglied hem een tijdlang niet bekoren, maar een ‘wenk van het aanbiddelijk albestuur’ had hem echter op andere gedachten gebracht en hij verfoeide nu zijn ‘lompe vooroordelen en grove dwaling’.¹⁴⁷

Ook de Bijbel wordt vaak niet als naïef ervaren. Hiervoor wees Van Iperen twee oorzaken aan. Allereerst was er de grote afstand in plaats en tijd. Zou men een Israëliet zijn die zojuist bevrijd was uit Egypte en rondzwierf in de woestijn, dan zouden Mozes’ wetten veel naïever voorkomen.¹⁴⁸ In de tweede plaats werd de Bijbel niet meer als naïef ervaren omdat men kinderen tot vervelens toe in de Bijbel liet lezen en hen dwong om verschillende passages uit het hoofd te leren:

dit van buiten leren doet hem zeer nadeelige begrippen van het aangenaame en zieltreffende der h. schriften verkrijgen: hij koopt er noode toe! t Is geveinsdheid, wanneer hij, kwansuis uit eigene beweginge dat is om een prijsje te behalen, of bij zijne ouders en meester in een goed blaadje te geraaken, iets dergelijks schijnt te willen doen.¹⁴⁹

Deze visie om rekening te houden met het kind past in de ontwikkeling die in de achttiende eeuw gaande was en die we al eerder zijn tegengekomen bij zijn vertaling van Fénelons werk.¹⁵⁰ Al staat hij open voor de tijdgeest, hij ging beslist niet zover als Rousseau, die de natuurstaat verheerlijkte.

Ten slotte stelde Van Iperen het preken aan de orde. Hij merkte op dat hij weinig naïefs ondervond bij het beluisteren van een analytische of synthetische

143 ZB, HS. 3924, 3.

144 ZB, HS. 3924, 3.

145 ZB, HS. 3924, 6.

146 ZB, HS. 3924, 9.

147 ZB, HS. 3924, 9.

148 ZB, HS. 3924, 4.

149 ZB, HS. 3924, 12.

150 Zie hoofdstuk 5.

preek.¹⁵¹ Preken waren te uitvoerig en te voorspelbaar. Vaak meende men dat een goed redenaar de helse straffen het ‘allerijsselijkst’ en de hemelse vreugde het ‘allerbevalligst’ moest voor stellen. Maar volgens Van Iperen maakten degelijke redevoeringen geen indruk op hem. De aanblik echter van een stervend kind raakte hem des te meer:

Het jongst aankijken van een veeg en stervend kind trof mij altijd meer, hoewel het geen geluid gaf. Het scheen mij en zijne moeder te danken voor onze zorg en onuitsprekelijke verzuchtingen om zijn eeuwige heil – het scheen ons het berokkenen van zijnen dood, hoewel tegen onzen zin, te verwijten. Het scheen ons op den eeuwigheid te wijzen.

Volgens Van Iperen was het niet verwonderlijk dat mensen vanwege de langdradige en voorspelbare preken voor de verandering de voorkeur gaven aan een catechiseermeester.¹⁵² Een ziekentrooster of een ambachtsman die op de kansel stond, gebruikte vaak termen die hij gehoord had op gezelschappen die hij had bezocht. Dergelijke tonen en klanken waren vaak aangenaam in de oren van het volk.¹⁵³

Niet zonder gevoel voor humor sloot Van Iperen zijn lezing af met de opmerking dat hij nog veel zou kunnen zeggen, maar dat dan het weinig naïeve dat misschien in zijn verhandeling aanwezig mocht zijn, teloor zou gaan.¹⁵⁴ Op verzoek van de vergadering stond Van Iperen zijn lezing voor verder gebruik aan het Genootschap af.¹⁵⁵ Tot een publicatie van deze tekst is het echter niet gekomen.

Wanneer wij Van Iperens verhandeling overzien, valt op dat hij zich vooral richt op het object dat de mens kan ontroeren. Een redevoering, roman of gedicht kan ontroering opwekken, indien aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan. In de tweede helft van de achttiende eeuw was echter reeds een ontwikkeling gaande waarbij de aandacht verschoof van het fraaie object naar de ervaring van de toeschouwer. De ontwikkeling dus richting de romantiek.¹⁵⁶

Bij Van Iperen zien wij die belangstelling voor de subjectieve kant niet. Zo maakt hij niet concreet waarin de verandering in zijn gemoed bestond toen hij zijn oordeel over het Hooglied bijstelde. Eén keer in zijn betoog komt hij dicht bij de subjectieve kant van het naïeve, namelijk wanneer hij vertelt over de ontroering die bij hem bovenkwam bij de aanblik van een stervend kind in tegenstelling tot de

151 ZB, HS. 3924, 12.

152 ZB, HS. 3924, 12.

153 ZB, HS. 3924, 13.

154 ZB, HS. 3924, 13.

155 *Verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap V* (Middelburg 1776) xxxvi.

156 P.C. Sonderen, ‘Frans Hemsterhuis. Het verlangen naar schoonheid’, in: Krop en Sonderen, *Tussen classicisme en romantiek*, 9.

preken die hem onverschillig lieten. Maar ook toen ging hij eraan voorbij door te benadrukken dat de betoogtrant van de preek niet goed was.

Zo bleef Van Iperen bij de pool van het objectieve en had hij geen oog voor de subjectieve zijde. Het is ook de vraag of hij de verhandeling van Mendelssohn begrepen heeft, die immers aansloot bij Edmund Burke en diens nadruk op de sublieme ervaring. Van deze verschuiving van het objectieve naar het subjectieve bespeuren wij bij Van Iperen weinig tot niets. Van Iperen maakte geen ontwikkeling mee richting de romantiek, hij bleef een man van de ratio.

12.9. Conclusie

Van Iperen was een genootschapsman in hart en nieren. Vooral voor het Zeeuwsch Genootschap zette hij zich in. Hij wierf nieuwe leden, schreef verhandelingen, diende conceptprijsvragen in en hield een lezing. Ondanks zijn inspanningen bleef hij toch een marginaal lid. Enerzijds werd dit veroorzaakt doordat hij in Veere woonachtig was en daardoor geen deel uit kon maken van het ‘perpetueel comité’. Anderzijds was hij soms niet deskundig genoeg en sloeg hij de plank mis, zoals bleek uit zijn vertrouwen in de kunde van de Veerse uurwerkmaker Schichner. Vooral zijn minder tactische opmerkingen zullen zijn reputatie geen goed hebben gedaan. Ook zijn eerzucht kan hem parten gespeeld hebben. Misschien wordt de waardering voor Van Iperen nog het beste weergegeven met de woorden die Winckelman over hem schreef: ‘Ondertussen is het mij bijzonder aangenaam geweest te zien, dat zijn Eerw. de belangens van ons genootschap ter harte gaan.’¹⁵⁷

Uit de bijdragen van Van Iperen komt naar voren dat hij een man was met brede blik, die soms zijn tijd vooruit was. Verschillende onderwerpen werden in zijn tijd niet belangrijk gevonden, maar werden later wel als urgent beschouwd. We kunnen denken aan zijn voorstel om ook leden te laten meedingen naar de ereprijs en aan zijn ingediende prijsvraag voor de verbetering van de landbouw. Zijn bewondering voor de wijze waarop de boeren in Vlaanderen en Brabant omgingen met bemesting is opmerkelijk, daar de verlichte intelligentsia gewoonlijk neerkeek op de praktijk van het gewone volk.

In zijn lezing over het naïeve komt hij naar voren als een kind van de verlichting die de ontwikkeling naar de pre-romantiek niet maakte.

157 ZB, HS. 1478, I. Winckelman aan J.W. te Water, 3 februari 1770.

13. Sterrenkunde en navigatie

*Bedenkingen over den Comeet, die eerlang verwacht word (...) hebben my aangenoopt om dit Kort Vertoog by deze gelegenheid aan myne Landsgenooten mede te deelen: zonder iets anders daar mede te beöogen als bygeloovigheden te dempen.*¹

13.1. Inleiding

Van Iperen legde een grote belangstelling aan de dag voor sterrenkunde en navigatie. In dit hoofdstuk brengen wij zijn dilettantisme op dit terrein in kaart. Eerst bestuderen wij zijn sterrenkundige gedachten die hij ontvouwde in twee werkjes, waarvan er een wel in gedrukte vorm het licht zag, een ander werkje bleef onuitgegeven. Daarna onderzoeken wij zijn inspanningen op het gebied van navigatie.

13.2. Van kometen en nieuwe sterren

Rond het jaar 1758 werd vol spanning uitgezien naar de terugkeer van de komeet van Halley. De sterrenkundige Edmund Halley (1656-1742) had op grond van Newtoniaanse modellen berekend dat de naar hem genoemde staartster omstreeks 1758 weer zou verschijnen.² In kranten werd koortsachtig geschreven over de terugkeer van de komeet. Ook predikanten refereerden in preken en pamfletten aan dit verschijnsel.³ Van Iperen gaf eveneens een boekje uit over kometen onder de titel: *Redenkundige bedenkingen over cometen en nieuwe starren*. Hij gaf het geschrift enkele dichtregels uit *Fastorum Libri Sex* van Ovidius mee:

Wat zou my hinderen, den zway der Hemelligten
te pryzen? 't Hoort ook tot de taak van myne pligten.⁴

Wanneer Van Iperen belangstelling heeft gekregen voor de 'zway der Hemelligten' is niet met zekerheid te zeggen. Het is goed mogelijk dat reeds in zijn jeugd jaren een voedingsbodem gelegd is. We hoorden immers reeds dat te Middelburg in zijn jeugd een levendige belangstelling bestond voor het Newtonianisme. Ook was er tijdens Van Iperens kinderjaren een groep mensen actief rond Leonardus Stocke en de architect Jan de Munck. De laatste had zelfs een observatorium.⁵ Lang voor de

1 Van Iperen, *Redenkundige bedenkingen*, ongepagineerde voorrede.

2 Eric Jorink, *Het 'Boeck der Natuer'*. *Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods schepping* (Leiden 2006) 118.

3 Zuidervaart, *Van 'konstgenoten' en hemelse fenomenen*, 155-197.

4 Van Iperen, *Redenkundige bedenkingen*, 28.

5 Zuidervaart, *Van 'konstgenoten' en hemelse fenomenen*, 620.

verwachte terugkeer van de komeet, in 1751, wisselde Van Iperen met Stocke astronomische instrumenten uit.⁶

Van Iperen concentreert zich in zijn werkje op de vraag wat kometen nu precies voor verschijnselen zijn. Lange tijd werden kometen gezien als behorend tot de zogenaamde *prodigia*. Reeds in de klassieke oudheid werden ze gezien als slechte voortekenen.⁷ In de christelijke traditie werd deze visie verdiept: kometen werden tevens beschouwd als voorbodes van de oordeelsdag en werden geïnterpreteerd als uitingen van Gods toorn.⁸ Tot diep in de zeventiende eeuw was de gedachte verbreid dat kometen voortekenen waren van epidemieën, oorlogen en dergelijke.⁹

Toen omstreeks 1758 eeuw vernomen werd dat de komeet van Halley in aantocht was, werd door sommige delen van de bevolking deze terugkeer van de komeet geassocieerd met het naderende wereldeinde.¹⁰ Maar in het voetspoor van Pierre Bayle meende Van Iperen dat kometen behoorden tot natuurverschijnselen:

Bayle heeft in zyne Gedagten over de Cometen aangewezen, dat het loutere bygeloovigheid is, die, welke tot nog toe zig vertoond hebben, als voorspoken van iets kwaads te beschouwen.¹¹

Pierre Bayle had in 1683 zijn *Pensées diverses écrites à un docteur de Sorbonne à l'occasion de la comète qui parut au mois de décembre 1680* uitgegeven naar aanleiding van het verschijnen van de buitengewoon heldere staarster. Hierin bekritiseerde hij de gedachte dat er causaliteit zou zijn tussen het verschijnen van een komeet en het plaatsvinden van onheil. In het boek deed hij trouwens veel meer: hij stelde bijgeloof in het algemeen aan de kaak. In een vervolggescrift dat in 1704 uitkwam verkondigde hij zelfs op bedekte wijze atheïstische gedachten.¹²

Van Iperen ging er vanuit dat kometen van zichzelf licht gaven, omdat zij bestonden uit een 'brandende en vurige stoffe'. Hierin verschilde hij van mening met anderen die ervan uitgingen dat kometen hun licht ontvingen van de zon. Zij wezen erop dat het licht van een komeet sterker werd naarmate deze dichter bij de zon kwam. Van Iperen probeerde zijn eigen visie aannemelijk te maken met een ingewikkeld verhaal over lichtballetjes en luchtdichtheid. Hoe warmer de lucht was, hoe dunner de lucht werd en hoe meer lichtballetjes er doorheen konden komen. Zo zou ook een komeet meer licht kunnen verspreiden wanneer deze dichterbij de zon kwam.¹³

6 ZB, HS. 1495, L. Stocke aan J. van Iperen, 11 december 1751.

7 Jorink, *Het 'Boeck der natuere'*, 119.

8 Jorink, *Het 'Boeck der natuere'*, 124.

9 Jorink, *Het 'Boek der natuere'*, 117.

10 Zuidervaart, *Van 'konstgenoten' en hemelse fenomenen*, 411.

11 Van Iperen, *Redenkundige bedenkingen*, 3.

12 Martin Pott, *Aufklärung und Aberglaube. Die Deutsche Aufklärung im Spiegel ihrer Aberglaubenskritik* (Tübingen 1992) 157-164.

13 Van Iperen, *Redenkundige bedenkingen*, 6-10.

Hoewel hij de gedachte van de *prodigia* afwees en aangaf dat er heel wat voor nodig was wilde een komeet de aarde treffen, meende hij wel dat het einde van de wereld ooit veroorzaakt zou worden door een botsing met een komeet.¹⁴ De gegevens die her en der in de Bijbel stonden over het wereldeinde, zoals aardbevingen, het gedruis van de dampkring en de verduistering van zon en maan, vond hij goed passen bij een catastrofe die plaats zou vinden wanneer een komeet en de aarde met elkaar in botsing zouden komen:

Alle de verschynzelen in den Hemel, welke in de aangehaalde plaatzen, voorzegt worden, kan ieder, die zyne verbeeldingskracht een weinig te baat heeft, zig levendig voorstellen: als hy aan de langzame aannaaderinge eener vurige Cometenligt (...) weet toe te schryven.¹⁵

De gedachte dat het wereldeinde veroorzaakt zou worden door de inslag van een komeet, was niet nieuw. Ook Newton had deze gedachte reeds geopperd.¹⁶ Voor Van Iperen was het tegelijk een verklaring voor het verschijnsel dat nu bekend staat als supernova. Hij meende dat het een nieuwe ster betrof die ontstond door botsing van een komeet met een planeet. De aanvankelijk donkere planeet kwam door deze botsing in lichterlaaie te staan en werd als een nieuwe ster waargenomen. Langzamerhand doofde de planeet uit en werd weer aan het oog onttrokken.¹⁷ Op deze manier probeerde Van Iperen te verklaren dat er plotseling nieuwe sterren aan de hemel te onderscheiden waren. Hoewel hij er naast zat met zijn verklaring liet hij er toch mee zien dat hij een kind van de verlichting was. Het is immers een kenmerk van de verlichting om een geordende plaats trachten toe te wijzen aan natuurverschijnselen die tot dan toe als onberekenbaar en onbeheersbaar beschouwd werden.

Het eigenaardige van Van Iperens boekje is dat het in het geheel niet ingaat op de verwachte terugkeer van de komeet van Halley. Alleen in het woord vooraf refereert hij kort aan de te verwachten komeet, maar in het werk zelf vinden wij hier geen spoor meer van terug. Ongetwijfeld moeten wij de oorzaak zoeken in het feit dat hij zijn werkje reeds enkele jaren eerder geschreven had. Volgens de voorrede had hij het werk eerst in het Latijn geschreven en aangeboden aan diverse leden van de *Koninklijke Pruisische Academie*. In zijn levensschets schreef hij dat hij reeds in het jaar 1751 zijn *Dissertatiunculam de cometis et stellis novis* had vervaardigd. Volgens Van Iperen was Jean Henri Samuel Formey (1711-1797) zeer te spreken over zijn verhandeling. De positieve reactie van Formey, aanhanger van de Leibniz-Wolffiaanse filosofie en medewerker aan de *Encyclopédie* van Diderot en d' Alembert, stimuleerde Van Iperen om het werkje te vertalen voor zijn landgenoten.¹⁸

14 Van Iperen, *Redenkundige bedenkingen*, 2, 13.

15 Van Iperen, *Redenkundige bedenkingen*, 13.

16 Zuidervaart, 'Van konstgenoten' en hemelse fenomenen, 159.

17 Van Iperen *Redenkundige bedenkingen*, 15-16.

18 ZB, HS. 3632; Van Iperen, *Redenkundige bedenkingen*, ongepagineerde voorrede; *ADB VII* (1878) 156, 157.

Hij heeft zijn verhandeling dus geschreven lang voordat kometen opnieuw in de publieke belangstelling kwamen te staan. Hieruit kunnen we opmaken dat hij meer dan gewone interesse had in de sterrenkunde. Het was hem niet te doen om een duiding te geven aan kometen, zoals verschillende predikanten dat deden, maar om een sterrenkundige verklaring te geven van het verschijnsel. Zijn geschrift is van een andere categorie dan de pamfletten die door andere predikanten in deze tijd werden geschreven.

In 1759 vervaardigde Van Iperen opnieuw een verhandeling die een bijzondere komeet tot onderwerp had: *de geboorte-star van onzen Zaligmaker*. Zoals we reeds gezien hebben was zijn verhandeling geen sterrenkundig betoog, maar diende deze voor de exegese van de Schrift.¹⁹ Zijn verhandeling heeft een hele omzwerwing gemaakt. Allereerst stuurde Van Iperen zijn verhandeling op naar de Hollandsche Maatschappij. Het genootschap verzocht Nicolaas Struyk om het stuk te beoordelen. Struyk werd gezien als een gezaghebbend persoon op het gebied van astronomie en in het bijzonder van kometen. Over deze hemellichamen had hij enkele werken geschreven. Na lezing wees hij het als te speculatief van de hand. Hij vroeg zich af of de gestudeerde Van Iperen de astrologie weer wilde invoeren.²⁰

Inderdaad bezigde Van Iperen in zijn verhandeling merkwaardige termen en begrippen. Zo sprak hij over ‘het opmaken van de horoscoop’ door de oosterse magiërs en maakte hij gewag van de ‘dierenriem van onzen Zaligmaker’. Toch had Struyk uit de verhandeling op kunnen maken dat Van Iperen geenszins bedoeling had om een pleidooi te houden voor de astrologie. Hij wilde met deze begrippen slechts illustreren op welke wijze de Babyloniërs de astrologie praktiseerden en hoe dus ook de wijzen uit het Oosten te werk waren gegaan. In zijn verhandeling koos hij ook stelling tegen de astrologie.

Overigens is het goed mogelijk dat Van Iperen aanvankelijk wel iets heeft gezien in de astrologie. Astrologie had in de zestiende en zeventiende eeuw een bloeiperiode doorgemaakt.²¹ Maar het werk van Italiaanse filosoof en humanist Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) overtuigde hem van het ongelijk van de astrologie. Van Iperen was ervan overtuigd dat iedereen die de twaalf boeken tegen de astrologie van Mirandola gelezen had, tot de conclusie moest komen dat de astrologie afgewezen moest worden.²² Ook noemde hij Gassendi als criticus van de astrologie. Het is trouwens zeer de vraag of Van Iperen kennis genomen heeft van hun geschriften. Waarschijnlijk had hij een en ander gelezen bij de Duitse geleerde Johann Burkhard

19 Zie hoofdstuk 10.

20 NHA, KHMW, inv. 34, N. Struyk aan C.C.H. van der Aa, 26 maart 1759.

21 E.G.E van der Wall, ‘De hemelse tekenen en het rijk van Christus op aarde. Chiliasme en astrologie bij Petrus Serrarius 1600-1669’, in: *Kerkhistorische studiën* (Leiden 1982) 45.

22 ZB, HS. 4066, Josua van Iperen, *Verhandeling over de geboortestart van onzen Zaligmaker*. Over Mirandola zie Pico della Mirandola, *Rede over de menselijke waardigheid*. Vertaald en van aantekeningen voorzien door Michel op de Coul, ingeleid en van een nawoord voorzien door Jan Papy (Groningen 2008).

Mencke (1674-1732) naar wie hij verwees. Mencke vervaardigde een *Compendiöses Gelehrten Lexicon*.²³

Struyck was kennelijk niet overtuigd. Hij vond dat Van Iperen allerlei fantasieën te berde had gebracht die hij in het geheel niet hard kon maken. De Hollandse Maatschappij nam het oordeel van Struyck over en ging niet over tot plaatsing. Van Iperen probeerde nog om de verhandeling elders gedrukt te krijgen, doch zonder resultaat.²⁴ Zorgvuldig bewaarde hij zijn manuscript, later zou hij het nog aanbieden aan de *Franse Leessociëteit* te Vlissingen, zoals we zagen de voorloper van het Zeeuwsch Genootschap. Hoe hij ook poogde zijn geschrift uit te geven, nimmer is men hiertoe overgegaan. Ironisch genoeg eindigt zijn stuk met de volgende woorden:

Wij mogen gaarne lijden, dat alle geschriften, die niets ter weereld tot de ware bevordering van geleerdheid en deugd bijbrengen, in eene eeuwige vergetelheid bedolven worden. Zoo zou menig schrijver de schande der ijdelheid zijner ondernemingen, uit mangel van belesenheid voortspruitende, nog tijdig kunnen ontwijken!

Blijkbaar kon Van Iperen het maar moeilijk accepteren dat deze wijze woorden ook op hemzelf en zijn pennenvrucht van toepassing waren. Met sterrenkunde zou hij zich in ieder geval niet meer in het openbaar bezighouden, al bleef hij er belangstelling voor houden. Aan boord van de 'Europa' keek hij zijn ogen uit bij het waarnemen van de nachtelijke hemel op het zuidelijk halfrond.²⁵ En zoals we reeds vernomen hebben gaf hij te Batavia te kennen les te willen geven in astronomie.²⁶ Deze tak van wetenschap was volgens hem zo eenvoudig toegankelijk gemaakt dat zelfs kinderen en de 'beminnelijke sexe' het konden begrijpen. Leidraad zou daarbij een werk van James Ferguson (1710-1776) zijn: *The young gentleman and lady's astronomy: familiarly explained in ten dialogues between Neander and Eudisia*. Ferguson had dit werkje geschreven vanuit de overtuiging dat zowel mannen als vrouwen kennis konden nemen van astronomie.²⁷ In 1771 was er een Nederlandse vertaling verschenen getiteld *De starrekunde voor jonge heeren en jufferen, op eene gemeenzaame wyze behandeld in tien samenspraaken tussen Neander en Eudisia*.²⁸ Van Iperen wilde dit boekje gebruiken, maar het is niet bekend of Van Iperen hier nog aan toe is gekomen.²⁹

23 Jonathan Sheenan, *The Enlightenment Bible*, 81.

24 Zuidervaart, *Van 'konstgenoten' en hemelse fenomenen*, 199-202.

25 Van Iperen, *Intree-rede*, 47.

26 Zie hoofdstuk 5.

27 Alan Rauch, *Useful knowledge. The Victorians, morality and the march of intellect* (Durham 2001) 49.

28 Bots, *Tussen Descartes en Darwin*, 126.

29 Van Iperen, *Intree-rede*, 103.

13.3. Navigatie

Behalve voor sterrenkunde heeft Van Iperen ook interesse getoond in navigatie. Voor plaatsbepaling op zee was breedte- en lengtebepaling noodzakelijk.³⁰ De breedtebepaling was sinds de vijftiende en zestiende eeuw geen onoverkomelijk probleem meer.³¹ Men wist dat de hoogte van de poolster, die men in graden kon uitdrukken, ongeveer gelijk was aan de geografische breedte waarop men zich bevond. Rond 1480 was het zogenaamde zee-astrolabium ontwikkeld uit een reeds bestaand sterrenkundig instrument. Met behulp van dit astrolabium kon men de hoogte van de poolster in graden aflezen en dus ook de breedte bepalen.³²

Deze methode was echter alleen bruikbaar voor het noordelijk halfrond; ten zuiden van de equator was de poolster niet zichtbaar en een vergelijkbare ster was daar niet voorhanden. Omstreeks 1485 had men ook hier een oplossing gevonden. Men kon de geografische breedte bepalen aan de hand van de hoogte van de zon, wanneer deze op het middaguur haar hoogste stand had bereikt. De waarde die hiervan in graden kon worden uitgedrukt, kwam overeen met de geografische breedte. Wel was er de moeilijkheid dat de zon voor het oog niet op de zelfde plaats staat, maar zich tussen de keerkringen beweegt. Om hierop een correctie toe te passen waren tafels opgesteld, waardoor het alsnog mogelijk werd om de breedte te bepalen.³³

De geografische lengtebepaling was ingewikkelder. Er is namelijk geen vaste ster die hiertoe dienen kan. Men wist dat lengtebepaling mogelijk moest zijn door deze af te leiden van het tijdsverschil. Een uur tijdsverschil komt overeen met vijftien graden lengteverschil. Om echter van dit gegeven gebruik te kunnen maken, moest men beschikken over zeer nauwkeurige uurwerken die bestand zouden zijn tegen de slingerbewegingen van het schip en de verschillen in weer en klimaat. Dergelijke uurwerken waren pas rond 1770 voorhanden.³⁴

Maar er was nog een andere manier om de lengte te kunnen bepalen, namelijk aan de hand van de maanafstand. Deze theorie heeft als uitgangspunt dat de hoek tussen de richting waarin men de maan ziet en de richting van de zon of andere vaste ster voor elke plaats op aarde op een bepaald moment gelijk moet zijn. Dat deze hoek gelijk is, wordt veroorzaakt door de grote afstand van de hemellichamen en de aarde. De maansafstanden met de daarbij behorende tijden kunnen in een tabel worden vastgelegd. Op zee meet men de hoek en berekent vervolgens aan de hand van de zonshoogte de lokale tijd. In de tabel kan men vervolgens de tijd van

30 W.F.J. Mörzer Bruyns, *Konst der stuurlieden. Stuurmanskunst en maritieme cartografie in acht portretten 1540-2000* (Zutphen 2001) 11.

31 C.A. Davids, *Zeewezen en wetenschap. De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815* (Amsterdam 1986) 65-67.

32 W.F.J. Mörzer Bruyns, *Schip recht door zee. De octant in de Republiek in de achttiende eeuw* (Amsterdam 2003) 6.

33 Mörzer Bruyns, *Schip recht door zee*, 7.

34 Davids, *Zeewezen en wetenschap*, 67; Mörzer Bruyns, *Schip recht door zee*, 12; Mörzer Bruyns, *Konst der stuurlieden*, 20.

de nulmeridiaan opzoeken met bijbehorende tijd. Het verschil tussen lokale tijd en de tijd van de meridiaan van afvaart is het lengteverschil. Voor deze methode diende men zowel zeer nauwkeurige meetinstrumenten te hebben als ook tafels met maanafstanden voor de toekomst. Maar vooralsnog ontbrak het hieraan. Ook hiervoor geldt dat men pas rond 1770 de benodigde astronomische kennis van maanstanden had om de theorie om te zetten in een bruikbare navigatiemethode.³⁵

Dat Van Iperen een levendige belangstelling voor navigatie had, blijkt uit zijn contact met en enthousiasme voor de reeds genoemde uurwerkmaker Schichner en diens uitvindingen.³⁶ Ook de wijze waarop hij zijn vertrek naar Batavia omschreef verraadt zijn interesse:

De noordwestering van 20 graden op het kompas werd vastgesteld, en wij peilden westkappel op 3 en een halve mijl, en schooten de zon, met 5 octanten, om den middag te weten.³⁷

Verder was hij in het bezit van een zeer recente zeekaart en een globe van de bekende Engelse globemaker George Adams.³⁸ George Adams (1709-1772) en zijn zonen George jr en Dudley waren instrumentenmakers die zich in de jaren zestig van de achttiende eeuw toelegden op het vervaardigen van globes. In 1765 maakten zij een globe die vooral veel bekendheid kreeg in de Republiek. Met deze globe wilde Adams de copernicaanse theorie duidelijker demonstreren. Hiertoe had hij extra ringen en andere schaalverdelingen rond de globe aangebracht. Voor deze globe werd zelfs een Nederlandse handleiding geschreven. De globes van Adams genoten vooral waardering onder wetenschappers.³⁹

Te Batavia deed Van Iperen een voorstel om de Hollandse zeekaarten te verbeteren. Tijdens zijn tocht naar Oost-Indië waren hem immers de mankementen van de kaarten van Hollandse makelij opgevallen, zeker wanneer men deze vergeleek met die van Engelse en Franse makelij. Het viel hem op dat ontdekkingen, gedaan door Engelsen en Fransen als James Cook en Louis Antoine de Bougainville, niet verwerkt waren op Hollandse zeekaarten. Hij stelde dan ook voor om dit alsnog te doen.⁴⁰

Ook brak hij een lans voor het afspreken van wat nu de ‘nulmeridiaan’ genoemd wordt. Van Iperen sprak over de ‘eerste meridiaan’.⁴¹ Ieder land had zijn eigen meridiaan. Zo liep deze meridiaan voor de Hollanders door Amsterdam,

35 Mörzer Bruyns, *Schip recht door zee*, 12-1; Davids, *Zeewezen en wetenschap*, 178.

36 Zie hoofdstuk 12.

37 ZB, HS. 6197, J. van Iperen aan J. Ermerins, 1778.

38 Josua van Iperen, ‘Bericht wegens eene schild-padde aan de kust van Zeeland’, in: *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen* VI (Middelburg 1778) 621; Van Iperen, ‘Eenige waarnemingen’, 267.

39 Diederik Wildeman, *De wereld in het klein. Globes in Nederland* (Zutphen 2006) 68-71.

40 Van Iperen, ‘Eenige waarnemingen’, 271-272.

41 Van Iperen, ‘Eenige waarnemingen’, 264.

voor de Spanjaarden door Tenerife, voor de Engelsen door Greenwich, en voor de Fransen door Isle de Palma. Volgens Van Iperen zou het een grote verbetering zijn wanneer hierover internationale afspraken gemaakt zouden worden. Hij was bereid om de Fransen te volgen:

Niets gevoegelyker zou my toeschynen, daaromtrent, te kunnen worden uitgedacht, dan dat, by het verbeteren van onze Zeekaarten, ook onze Natie Isle de Palma, als den eersten meridiaan van den Franschen overnaame.⁴²

Deze ‘toegevendheid’ zou een heilzaam voorbeeld zijn voor andere zeemogendheden. Dat Van Iperen koos voor de Fransen en niet voor de Engelsen komt wellicht door het feit dat de Republiek in oorlog was met Engeland. Het zou nog tot 1884 duren voor een internationale conferentie de Britse meridiaan van Greenwich zou kiezen als officiële nulmeridiaan.⁴³ En vervolgens nog tot 1911 voor Frankrijk dit overnam en tot 1912 voor de Verenigde Staten hun meridiaan van Washington loslieten.⁴⁴

13.4. Verbeeldingskracht op de pijnbank, de beoordeling van systeem van Semeijns

Voor het Zeeuwsch Genootschap beoordeelde Van Iperen samen met Leendert Bomme een ingekomen stuk over navigatie.⁴⁵ Dit stuk was van de hand van Meindert Semeijns (1694-1775). Semeijns was geboren te Enkhuizen en stamde uit een aanzienlijk geslacht.⁴⁶ Hij was ooit vertrokken naar Batavia, waar hij hoogheerraad werd van de ommelanden van Batavia. Later keerde hij terug naar Enkhuizen en begon een handel in thee. Als theehandelaar was hij betrokken bij de VOC en sinds 1764 ook examinerator bij de kamer Amsterdam. In die hoedanigheid was hij betrokken bij de wijziging van de zeilaanwijzing van 1768. Bij het kompas doet zich het verschijnsel voor dat de naald in principe wijst naar het magnetische noorden. Maar het magnetische noorden komt niet exact overeen met het geografische noorden. Deze afwijking wordt variatie genoemd. Alle examineratoren waren het er over eens dat kennis van deze variatie van nut kon zijn bij de plaatsbepaling op zee. Maar Semeijns zag er nog meer in: hij meende namelijk dat hij de wetten van het ‘aardse magneetische systema’ had ontdekt. Daarmee was hij naar eigen zeggen in staat om voor iedere plaats op aarde te kunnen berekenen in hoeverre de kompasnaald van

42 Van Iperen, ‘Eenige waarnemingen’, 265.

43 Mörzer Bruyns, *Konst der stuurlieden*, 11.

44 Jeremy Black, *Cartografie. De verbeelding van de wereldgeschiedenis* (Warnsveld 2004) 14.

45 ZA, KZGW, inv. 58, J. van Iperen aan het genootschap, 17 november 1770, L. Bomme aan het Genootschap, 17 november 1770.

46 Zie over Semeijns: Bierens de Haan, *Bouwstoffen voor de wis- en natuurkundige wetenschappen in de Nederlanden* (Amsterdam 1878) 26.

het noorden afwijkt. En dat was van groot belang, want wanneer zowel de variatie als de breedte bekend was, zou men ook de lengte kunnen berekenen.

In 1755 maakte hij zijn uitvinding reeds kenbaar aan de Staten-Generaal, maar toen hij hierop niets vernam, wendde hij zich in het volgende jaar tot de Staten van Holland. Een commissie van de Staten, met als adviseur de Leidse hoogleraar Lulofs, oordeelde dat Semeijns' systeem op louter gissingen berustte omtrent het inwendige van de aardbol. Maar om hem als machtig man niet bot af te wijzen, werd hij in de gelegenheid gesteld om zijn systeem te bewijzen. Lulofs legde Semeijns tal van vragen voor om zijn systeem te testen, maar deze kon er niet naar tevredenheid op antwoorden. Op grond van een rapport van Lulofs wezen de Staten in 1763 de visie van Semeijns als ondeugdelijk van de hand. Maar daar legde hij zich niet bij neer en in 1767 verscheen zijn boek over deze materie: *Het nieuw ontdekte magneetische systema*.⁴⁷

Vervolgens wendde Semeijns zich in 1770 tot het Zeeuwsch Genootschap met het verzoek om een verhandeling te publiceren waarin hij zijn onenigheden met Lulofs haarfijn uit de doeken deed. De vergadering van directeuren was echter niet van plan om twistgeschriften te publiceren en Semeijns werd verzocht om zijn stuk in 'een andere gedaante' en zonder inmenging van vorige twisten op te stellen. Hieraan gaf hij gehoor en op 30 oktober 1770 kwam hij met zijn *Beredeneerde aanmerkingen, dienende tot bewijs, dat, volgens de natuurlijke verschijnzelen, de zon niet kan aangemerkt worden als het deelpunt van het equinoctie ofte den waaren middag, in tegenstelling van het hedendaags newtoniaansch systema*.

Van Iperen merkte op dat hij de verhandeling van Semeijns tot tweemaal toe nauwkeurig had doorgelezen en daarbij zijn verbeeldingskracht op de pijnbank had gelegd om ook maar iets te begrijpen van diens redenering. Maar hij kon niet anders concluderen dan dat het een zinloos stuk was. Hij herinnerde zich ook dat Lulofs zich over de theorie van Semeijns had gebogen en deze had afgekeurd. Hij schaarde zich zonder verder inhoudelijk op het stuk in te gaan achter Lulofs.⁴⁸

13.5. Voorkeur voor Bouguer

In hoeverre had Van Iperen echt kennis van zaken? We hoorden reeds over de wrijving die er was tussen hem en het Zeeuwsch Genootschap wat betreft de kundigheid van de zeelieden. Hij haalde toen bakzeil en schreef dat hij toch uitging van de kennis en kunde van de Hollandse zeelui. Maar had hij helemaal ongelijk toen hij stelde dat er een en ander schortte aan hun kennis? In de achttiende eeuw was rond 1740 in de Republiek een achterstand ontstaan in het toepassen van nieuwe

⁴⁷ Davids, *Zeeuwen en wetenschap*, 194-195; *NNBW* II, 1309-1310.

⁴⁸ ZA, KZGW, inv. 58, J. van Iperen aan het Genootschap, 17 nov. 1770.

methoden en ontwikkelingen op het gebied van navigatie. Aan de andere kant dwongen praktische vaardigheden van Hollandse stuurlied ook respect af.⁴⁹

Het bovenstaande maakt duidelijk dat navigatie geen eenduidige zaak was. Van Iperen raadde het Genootschap aan om over te gaan tot de aanschaf van de *Traité de navigation* van de hand van Bouguer.⁵⁰ Nu is niet geheel duidelijk op welk werk hij doelde. Jean Bouguer had in 1698 reeds een werk uitgegeven onder de titel *Traité complet de la navigation*.⁵¹ In dit geschrift wordt ingegaan op slechts één methode om de breedte te kunnen bepalen. Zijn zoon Pierre Bouguer gaf eveneens een werk op dit gebied uit: *Nouveau traité de navigation, contenant la théorie et la pratique du pilotage*. Ook hierin gaat het alleen over de breedtebepaling, maar wordt wel ingegaan op andere technieken. Het boek voorzag in een behoefte. Men miste namelijk een leerboek voor zeevaartkunde waarin de toenmalige stand van zaken werd beschreven. De *Nouveau traité* van Pierre Bouguer stelt meer technieken aan de orde dan het boek van zijn vader.⁵² Van Iperen zal dan ook waarschijnlijk het boek van zoon Bouguer op het oog gehad hebben. Het werd in 1753 uitgegeven en beleefde een herdruk in 1760. Later werd het nog eens herdrukt in 1780 en 1792. Het boek was dus in Van Iperens tijd in de Franstalige wereld bepaald niet verouderd.⁵³

Het is echter wel de vraag of Van Iperen met het aanraden van Bouguer werk een goede inschatting heeft gemaakt. Bouguer waarschuwde namelijk tegen nieuwe technieken van breedtebepalingen. In de Republiek had Cornelis Douwes een nieuwe methode ontdekt voor breedtebepaling. De techniek bestond erin dat er niet één, maar twee zonswaarnemingen gedaan moesten worden, één voor het bereiken van het hoogste punt door de zon, en één na het bereiken van het hoogste punt door de zon. Het voordeel van deze methode met twee metingen was dat men niet meer afhankelijk was van een breedtebepaling per dag. Het kon immers zijn dat er bewolking optrad op het moment dat de zon haar hoogste stand had bereikt. Men moest dan een etmaal wachten voor men weer een nieuwe breedtebepaling uit kon voeren. Nadat Cornelis Douwes zeker was van de bruikbaarheid van zijn methode, publiceerde hij hierover in 1754 in de Verhandelingen van de Hollandse Maatschappij.⁵⁴ Zijn methode werd vervolgens een jaar later reeds bekend in Engeland.⁵⁵ Bouguer en zijn medestanders vonden deze methode te onnauwkeurig. Maar mede door het verwerpen hiervan stagneerde de ontwikkeling van de

49 Mörzer Bruyns, *Konst der stuurlieden*, 26; Ernst Crone, *Cornelis Douwes, 1712-1773. Zijn leven en zijn werk met inleidende hoofdstukken over navigatie en zeevaartonderwijs in de 17^e en 18^e eeuw* (Haarlem 1941) 1.

50 ZA, KZGW, inv. 60, J. van Iperen aan het Genootschap, 9 januari 1772.

51 Crone, *Cornelis Douwes*, 175-176.

52 Crone, *Cornelis Douwes*, 176.

53 Crone, *Cornelis Douwes*, 76.

54 Mörzer Bruyns, *Konst der stuurlieden*, 60-61; Crone, *Cornelis Douwes*, 153-290.

55 Crone, *Cornelis Douwes*, 271.

navigatie in Frankrijk, terwijl in Engeland en de Republiek deze doorging.⁵⁶ Van Iperen beval dus in dit opzicht een verkeerd boek aan bij het Genootschap.

13.6. Conclusie

Van Iperen was gecharmeerd van de sterrenkunde en bestudeerde ook zelf het hemelgewelf. Hij blijkt verlichte gedachten te hebben over het verschijnsel van de kometen. Met Pierre Bayle was hij van mening dat kometen behoren tot de gewone natuurverschijnselen. Van Iperen is daarom niet gelijk te stellen met predikanten die tijdens de kometenkoorts pamfletten schreven over het al dan niet naderende wereldeinde. Zijn verhandeling over kometen had geen theologisch maar een sterrenkundig doel.

Anders was het gesteld met zijn verhandeling over de geboortester van de Zaligmaker. Met dit werk wilde hij het geboorteverhaal van Jezus verhelderen door middel van astronomische kennis. Toch was Van Iperens kennis van de sterrenkunde niet toereikend om hem een volwaardige gesprekspartner te laten zijn binnen de sterrenkunde. Het ontbrak hem aan overzicht, detailkennis en vaardigheden. Zijn werk op astronomisch gebied is dan ook niet serieus genomen.

Wat de navigatie betreft bezat Van Iperen een globale kennis die hem in staat stelde om het werk van Semeijns naar het rijk der fabelen te verwijzen. Maar opnieuw ontbrak het Van Iperen aan grondige kennis. Het feit dat hij zich sterk maakte voor het werk van Bouguer dat juist stagnerend werkte op vernieuwingen, laat zien dat hij onvoldoende kennis in huis had. Verder was Van Iperen wel vooruitstrevend, dat blijkt uit zijn oproep tot het verbeteren van de Nederlandse zee-kaarten naar Engels en Frans model en uit zijn pleidooi om een algemene nulmeridiaan in te voeren. Pas jaren later kwam het inderdaad tot een aanpassing van zeekaarten en de introductie van de nulmeridiaan. Wat dat betreft was hij zijn tijd vooruit. Wij kunnen concluderen dat Van Iperen op het gebied van sterrenkunde en navigatie zeer enthousiast en belangstellend was, maar ook dat zijn kennis te kort schoot de finesses hem ontgingen.

⁵⁶ Crone, *Cornelis Douwes*, 176-177.

14. Beoefenaar van de natuurlijke historie

*En waarom zou men zulke verschynzelen niet mogen aanzien, voor Speelinge der Nature in welke zich de Magt en Wijsheid van den Schepper, als in wonderbaare uitzonderingen van de gemeene en ons bekende Natuurwetten, willen verheerlyken? Trouwens de dwaaze en onoplettende sterveling wordt, door millioenen van wonderen, die hem dagelijks in de oogen schitteren, niet getroffen, om dat zij hem dagelijks in de oogen schitteren!*¹

14.1. Inleiding

Uit alles is inmiddels wel duidelijk geworden dat Van Iperen zeer gefascineerd was door de natuur.² Dat blijkt uit het feit dat hij met Leonardus Stocke, Job Baster, Leendert Bomme, de Hollandsche Maatschappij en het Zeeuwsch Genootschap correspondeerde over vogels, goudvissen, eieren, boomzaden en bijzondere zeedieren. Tijdens de reis naar Batavia bestudeerde hij zeewater met zijn handmicroscoop. In Kaapstad haalde hij zijn hart op aan de prachtige flora en fauna. En te Batavia onderzocht hij mensapen en albino's. In dit hoofdstuk gaan wij dieper in op zijn interesse voor de natuurlijke historie en onderzoeken wij vanuit welk perspectief hij de natuur wilde bestuderen.

14.2. Van horen zeggen: berichten over zeegedrocht en zeeschildpad

Het eerste bericht van zijn hand dat de biologie tot onderwerp had, verscheen in de *Verhandelingen* van de Hollandsche Maatschappij van 1770. Het betreft een beknopt verslag van wederwaardigheden van zeelui die naar Suriname geweest waren en dit aan Van Iperen hadden meegedeeld. Op 2 december 1763 had de bemanning een bijzonder zeegedrocht waargenomen.³ Van Iperen gaf hun verhaal weer in zijn *Waarneming van eenen zeldzaamen zee-visch omtrent den keerkring van den Kreeft*. Hij beschreef de toedracht van de ontdekking, noemde plaats en tijd en

1 Van Iperen, 'Bericht wegens eene schild-padde', 624.

2 Pennenvruchten van Van Iperen die de natuur tot onderwerp hebben, zijn: 'Waarneming van eenen zeldzaamen zee-visch omtrent den keerkring van den kreeft', in: *Verhandelingen uitgegeven door de Hollandsche Maatschappij der Weetenschappen te Haarlem* XII (Haarlem 1770) 3-5; Van Iperen, 'Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen', 3-117; Van Iperen, 'Bericht wegens eene schild-padde', 620-624; Van Iperen, 'Beschrijving van de wouwouwen' 383-415; Van Iperen, 'Beschrijving van eenen witten neger van het eiland Bali', in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* I (Batavia 1779) 226-231; Van Iperen, 'Beschrijving van eene blanke negerin'.

3 Van Iperen, 'Waarneming van eenen zeldzaamen zee-visch', 4.

noteerde de weersgesteldheid en beschreef het dier. Het bootsvolk had kanonschoten gehoord, die onmogelijk van een schip afkomstig konden zijn:

ook naderde het gedaver allenksens, zoo dat het eindelijk zelf een gedreun in 't schip veroorzaakte, 't geen de nieuwsgierigheid, en bij sommige eene soort van schroom, vreeze, verlegenheid en ontsteltenisse verwekte. Was dit gedreun, bij tusschenpoozingen, zoo dikwijls niet herhaald geworden, zou men op een niet ver afzijnde aardbevinge hebben kunnen denken, om dat men uit de journalen der zeelieden en ettelijke reisbeschrijvingen weet, dat iets diergelyks in volle zee somwijlen bespeurd word. Maar dan is er zulk gedaver niet by.⁴

Het dier zag er uit als een 'wit zeegedrocht' dat zich 'ongemeen hoog en regt boven de baren verhefte' en daarna weer neerplofte. Het richtte zich op uit de zee met de glanzend witte buik naar het schip gekeerd en liet zich vervolgens achterover vallen. Allen zagen het, maar niemand kende het dier van naam. Ook getuigden allen dat ze nog nooit eerder een dergelijk schepsel hadden gezien. Van Iperen deed in zijn bericht geen moeite om het dier, wellicht een orka, te determineren. Hij meldde slechts dat te Batavia en door geheel Oost Indië, in zee of aan de kust, meermalen dergelijke kanonschoten werden gehoord.⁵ Ook naar auteurs als Houttuyn of Buffon verwees hij niet. Evenmin gaf hij een interpretatie aan deze gebeurtenis.

Een aantal jaren later deed hij beide wel naar aanleiding van een ander voorval. In het zesde deel van de *Verhandelingen* van het Zeeuwsch Genootschap verscheen een kort bericht van zijn hand, getiteld *Bericht wegens eene schild-padde aan de kust van Zeeland*.⁶ De aanleiding was het feit dat op 17 juli 1777 vissers op de kaai te Veere vertelden over een grote zeeschildpad die ze bij Steenbank hadden gezien. Van Iperen deed hiervan nauwkeurig verslag. Hij situeerde de plaats aan de hand van de recente zeekaart die vervaardigd was door Stephanus van der Loeff en Bonifacius Cau. Ook gaf hij een uitvoerige beschrijving van de toedracht. De vissers zagen iets in het water drijven wat op een losgeslagen boei leek, maar toen zij dichterbij kwamen had het voorwerp meer weg van een omgeslagen boot.

Derhalven stuurde men er stavelings naar toe, om het, ware 't mogelijk, over de boeg te pikken. Maar toen begon zich het voorwerp te bewegen, en het zwom. Men pikte, maar mis, want het duikelde. 't Kwam echter aan het roer wederom boven, wanneer men, ten duidelijkste bespeurde dat het eene Schild-padde was.⁷

4 Van Iperen, 'Waarneming van eenen zeldzaamen zee-visch', 4.

5 Van Iperen, 'Waarneming van eenen zeldzaamen zee-visch', 5.

6 Van Iperen, 'Bericht wegens eene schild-padde', 620.

7 Van Iperen, 'Bericht wegens eene schild-padde', 622.

Evenals het bericht over het zeegedrocht meldde Van Iperen dat men een dergelijk groot beest nimmer had gezien. Met nadruk vertelde hij dat één van de visers, die van zijn negende tot zijn tweeëntwintigste op de West en in de Straat gevaren had en zodoende een menigte van schildpadden had gezien en genuttigd, nog nooit eerder een dergelijk exemplaar had waargenomen.

Dit keer betrok hij bij zijn bericht wel enkele gegevens uit de *Natuurlijke Historie* van Houttuyn. Martinus Houttuyn maakt melding van meerdere vondsten van dergelijke grote schildpadden in de noordelijke wateren.⁸ Van Iperen vroeg zich af hoe het mogelijk was dat deze schildpadden zomaar stilletjes in de Nederlandse wateren rond kunnen zwemmen, terwijl de aanvoer van een grote schildpad per schip altijd voor grote ophef zorgde. Hoewel hij de mogelijkheid van een schipbreuk openhield, gaf hij de voorkeur aan een ‘speling der natuur’. Dit spel der natuur moest echter niet op zichzelf worden beschouwd maar in verband gebracht worden met de Schepper:

welke zich de magt en de wijsheid van den Schepper, als in wonderbaare uitzonderingen van de gemeene en ons bekende natuurwetten, willen verheerlijken?⁹

Hij gaf ditmaal dus een fysicotheologische duiding. Gods wijsheid en macht komen niet alleen openbaar in de ons bekende natuurwetten, maar ook in zekere ‘spelingen der natuur’. Dit is een opmerkelijk gegeven: Van Iperen wilde ruimte laten voor uitzonderingen die God maakte in zijn eigen natuurwetten, terwijl de fysicotheologie doorgaans gericht is op het onderzoeken van Gods grootheid in de gewone natuurwetten.

Eén gegeven uit Houttuyns *Natuurlijke Historie* meldde Van Iperen niet. Volgens Houttuyn waren dergelijke schildpadden in de Indische wateren heel gewoon: ‘het is zeker dat, zowel in Oost als Westindien schildpadden gevonden worden, die vijf of zes man op de rug kunnen draagen, en loopen er mede voort’.¹⁰ Ongetwijfeld had Van Iperen dit gelezen. Maar het bestaan van dergelijke uitzonderlijk grote schildpadden in de Indische wateren relativeerde de ontdekking van de Veerse visers. Van Iperen zag in de grootte van de schildpad iets bijzonders, terwijl Houttuyn andersom redeneerde: de enkele schildpad die in de Europese wateren werd ontdekt, is een bewijs van de verbazingwekkende grootte van deze dieren elders in de wereld.¹¹ Voor Van Iperen was het van belang om het uitzonderlijke van de schildpad in de Zeeuwse wateren te benadrukken als speling der natuur. Hij waterdande al bij de gedachte dat deze dieren in de toekomst hier blijvend te vinden

8 Martinus Houttuyn, *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving der dieren, planten en mineraalen, volgens het samenstel van den heer Linnaeus met naauwkeurige afbeeldingen* I, 6^e stuk (Amsterdam 1764) 16-18.

9 Van Iperen, ‘Bericht wegens eene schild-padde’, 624.

10 Houttuyn, *Natuurlijke historie* I, 6^e stuk, 14.

11 Houttuyn, *Natuurlijke historie*, I 6^e stuk, 15.

zouden zijn.¹² Veel meer dan beknopte berichtgevingen over zeldzaamheden zijn deze twee stukken van Van Iperen niet.

14.3. De ‘scala naturae’

Begin jaren zeventig hield Van Iperen zich bezig met het concept ‘keten der natuur’, een begrip dat in de achttiende-eeuwse natuurlijke historie een belangrijke rol speelde.¹³ Deze *scala naturae* is een oud idee en gaat reeds terug op het denken van Plato en Aristoteles. Drie begrippen stonden daarbij in de oudheid centraal: volheid, continuïteit en gradatie. De werkelijkheid zou een plenum zijn en er zou geen kloof bestaan tussen alles wat op aarde bestaat.¹⁴ Aristoteles classificeerde de natuur naar de complexiteit van organismen.¹⁵ In de Middeleeuwen probeerden christelijke denkers dit concept een plaats te geven in de geloofsleer. In de natuur is alles met elkaar verbonden in een ononderbroken hiërarchie van door God geschapen wezens.¹⁶ Ook later bleef men vasthouden aan dit concept. Bij Leibniz bijvoorbeeld is deze gedachte pregnant aanwezig in zijn monadologie. Leibniz zag de wereld immers ook als geheel vervuld en zijn monaden waren aan elkaar verbonden van de kleinste tot de grootste.¹⁷

Na aanvankelijk eveneens het concept van de keten der natuur te zijn toegedaan, nam Buffon daar steeds meer afstand van. Volgens hem liet de natuur zich niet beschrijven aan de hand van een dergelijk ontwerp. In zijn optiek stelde het concept de onderzoeker niet in staat om de cohesie van de natuur als geheel weer te geven. De natuur liet volgens hem geen eenduidige hiërarchische structuur zien. Zo wees hij op het feit dat er diersoorten zijn waarbij slechts één bepaald kenmerk sterker ontwikkeld is dan bij andere diersoorten. Is een dergelijke diersoort dan alleen in dit ene opzicht superieur boven het andere? Buffon wil daarom liever spreken van een netwerk of vlechtwerk van soorten, dan van een keten. Ook gebruikte hij wel de metafoor van het bos, waarbij de soorten afzonderlijke bomen zijn.¹⁸

De reeds eerder genoemde Zwitserse geleerde Charles Bonnet ging weer wel uit van een concept van soorten en ordende deze in lineaire reeks als een ladder van natuurwezens. Korallen zijn een tussenvorm tussen mineralen en planten; poliepen zijn dat tussen planten en dieren, vleermuizen tussen vogels en zoogdieren.¹⁹ Tus-

12 ZB, HS. 0433, J. van Iperen aan J.W. te Water, 28 juli 1778.

13 Arthur O. Lovejoy, *The great chain of being. A study of the history of an idea* (Cambridge-Massachusetts-Londen 2001, 22^e druk) 183.

14 Lovejoy, *The great chain of being*, 24-66.

15 Sens, *Mensaap, heiden slaaf*, 43, 157; Frank Zeiss, *Natuurlijke historiën. Geschiedenis van de biologie van Aristoteles tot Darwin* (Amsterdam 1995) 47-48.

16 Lovejoy, *The great chain of being*, 67-98.

17 Lovejoy, *The great chain of being*, 144.

18 Benoît De Baere, ‘Het soortbegrip in Buffons Histoire naturelle’, in: Linda Speybroeck en Johan Braeckman (ed.), *Fascinerend leven. Markante figuren en ideeën uit de geschiedenis van de biologie* (Gent 2013) 223, 224.

19 Zeiss, *Natuurlijke historiën*, 181.

sen de planten en de mineralen gaapte een kloof, maar Bonnet vermoedde dat men deze op den duur zou kunnen dichten door nieuwe kennis die men zou opdoen.²⁰ Zoals we reeds gezien hebben was Van Iperen dezelfde mening toegedaan.²¹

Over het concept van deze keten der natuur diende Pieter Boddaert een verhandeling in bij het Zeeuwsch Genootschap en werd Van Iperen gevraagd het stuk te beoordelen.²² De inhoud van zijn verhandeling is niet bekend; zijn stuk werd niet geplaatst en dergelijke opstellen werden doorgaans teruggezonden. Wel is zijn begeleidend schrijven bewaard gebleven en daarin typeert Boddaert zijn eigen opstel over de schakel der dieren, planten en delfstoffen als een ‘ruwe schetz van eene zeer moeilijken arbeid’.²³

Van Iperen beoordeelde het opstel positief. Hoewel er aan het stuk nog het een en ander geschaafd diende worden, vond hij het de moeite waard. Hij had de verhandeling nauwkeurig vergeleken met hetgeen Buffon en Bonnet over de keten der natuur te melden hadden en hij meende er nieuwe ideeën in aangetroffen te hebben die konden bijdragen aan het verbeteren van de keten.²⁴ Waarom het stuk uiteindelijk niet geplaatst werd, is onzeker. Wellicht had men toch reserves.

Wat Boddaerts verbeteringen zijn, maakt Van Iperen niet bekend. Waarschijnlijk probeerde Boddaert de kloof tussen planten en mineralen te dichten. De gedachte dat de planten en delfstoffen met elkaar verbonden waren opperde hij in de voorrede van zijn vertaling van de *Lyst der plant-dieren* van Peter Simon Pallas (1741-1811). Pallas was van Pruisische afkomst en woonde een tijd in Nederland, waar hij een classificatiesysteem van dieren opzette. Boddaert laat zich in de inleiding kennen als een bewonderaar van Leibniz, die reeds geschreven had dat de mens aan de dieren is verbonden, de dieren aan de planten en de planten aan de levenloze natuur. Leibniz was volgens Boddaert zo schrander dat hij dit kon schrijven nog voor de plantdieren waren ontdekt.²⁵

Overigens moet niet gedacht worden dat de keten der natuur noodzakelijkerwijs de gedachte van evolutie inhield. Iemand als Martinet schreef ook over de keten der natuur, maar bij hem was deze volledig statisch. Er was geen sprake van transformatie en de keten kende ook geen tijdsverloop. Boddaert opperde enkele jaren na het indienen van zijn verhandeling de gedachte dat het boek Bijbelboek Genesis niet de schepping van de wereld beschreef, maar de verandering van de aarde naar een voor de mensen bewoonbare planeet. Langzamerhand zou de keten niet meer als een statisch geheel gezien worden, maar zou er ook aandacht komen

20 Lovejoy, *The great chain of being*, 233.

21 Zie hoofdstuk 12.

22 Zie hoofdstuk 12.

23 ZA, KZGW, inv. 58, P. Boddaert aan het Genootschap, 12 september 1770.

24 ZA, KZGW, inv. 58, J. van Iperen aan het Genootschap, 11 oktober 1770.

25 Peter Simon Pallas, *Lyst der plant-dieren, bevattende de algemeene schetzen der geslachten en korte beschryvingen der bekende soorten, met de bygevoegde naamen der schrijveren* (Utrecht 1768) ix.

voor transformatie en tijdsverloop.²⁶ Een gedachte die Bonnet niet koesterde, hij meende dat transformatie niet van generatie op generatie doorgegeven werd.²⁷

Dat Van Iperen belangstelling had voor de keten der natuur is begrijpelijk, gezien zijn Leibniziaanse achtergrond. Maar of hij daar verder over reflecteerde is niet bekend. In hoeverre hij werkelijk op de hoogte was van de actuele stand van zaken in de natuurlijke historie kan afgelezen worden van zijn reeds gememoreerde antwoord op de prijsvraag van 1770.

14.4. Van Iperens bekroonde antwoord op de prijsvraag van 1770 als 'seismograaf' voor zijn natuurhistorische kennis

In zijn antwoord op de bewuste prijsvraag *Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen en proefondervindingen, verdere gevolgen trekken ter uitvorschinge van de nog onbekende oorzaken der verschijnselen?* brak Van Iperen een lans voor de inductieve methode, die hij uiteraard trachtte te combineren met de Leibniz-Wolffiaanse wijze van redeneren.

Hij doorspekte zijn betoog met allerlei voorbeelden van ontdekkingen in de natuurlijke historie. Dit relaas biedt ons daarom inzicht in zijn kennis van deze tak van wetenschap. Hij blijkt breed geïnformeerd te zijn, maar hoogstwaarschijnlijk heeft hij de verschillende auteurs niet zelf bestudeerd. Zijn verhandeling kent slechts vier bronvermeldingen waaruit blijkt dat hij bepaalde onderzoekers niet rechtstreeks citeert, maar uit werken van Brucker en Le Francq van Berkheij.²⁸ In ieder geval draagt Van Iperen een indrukwekkend arsenaal van namen en ontdekkingen aan die van belang zijn geweest voor de natuurlijke historie.

Zoals gezegd kende hij de controverse tussen Buffon en Bonnet. Hij koos voor het classificerende model omdat hij van mening was dat door het maken van analogieën orde gebracht kan worden in de verwarrende veelheid van wezens en verschijnselen.²⁹ Analogieën waren nodig om steeds beter te kunnen waarnemen.³⁰ Hij liet zich hierbij leiden door Willem Jacob van 's Gravesande. Deze was een warm voorstander van de analogie vanuit zijn Newtoniaanse visie dat het heelal

26 Janna Coomans, 'Genesis en geschiedenis. Fysicotheologie en de historisering van de natuur, 1778-1790', in: *Skript. Historisch tijdschrift* 33 (2014) 33-36.

27 Lovejoy, *The great chain of being*, 285.

28 Van Iperen, 'Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen', 3, 83; Le Francq van Berkheij gaf een bekend geworden serie uit, getiteld *Natuurlyke historie van Holland* die verscheen tussen 1769 en 1779, Zie R.P.L. Arpots, *Vrank en Vry. Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812). Een wetenschappelijke proeve op het gebied der letteren* (Nijmegen 1990) 62-63.

29 Van Iperen, 'Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen', 21.

30 Van Iperen, 'Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen', 21-24.

door algemene en onveranderlijke wetten bestuurd werd.³¹ Ook iemand als Petrus Camper had grote verwachtingen van de analogie.³²

Overigens zag Van Iperen ook gevaren in het analogisch redeneren. Geleerden probeerden altijd het 'ontologische' te beschrijven maar vergaten soms aandacht te schenken aan de 'personele byzonderheden van elk dier en elke plant'.³³ Houuttuyn had volgens hem het voorbeeld gegeven hoe het wel moest. Zo beschreef deze hoe een leeuw bang werd voor een geit en op de vlucht sloeg. 'Zulke byzonderheden behoorden altoos in de natuurlyke historie te worden opgemerkt' aldus Van Iperen.³⁴ Een gedachte die geplaatst kan worden in Van Iperens visie dat ook uitzonderingen Gods wijsheid en macht kunnen laten zien.

Met gemak en souplesse illustreerde hij zijn betoog voor de inductieve methode met allerlei ontdekkingen. Of hij echter de implicaties doorzag van die verschillende ontdekkingen die hij beschreef, is nog maar de vraag. Zijn betoog bevat namelijk enkele inconsistenties. Zo is het natuurlijk al verwonderlijk dat Van Iperen als trouw aanhanger van Engelhard, toch kiest voor inductie. Wellicht heeft dit te maken met het feit dat hij zocht naar een combinatie van het Wolffianisme met het Newtonianisme, zoals reeds tot uiting kwam in zijn dissertatie. Hij wilde bij zijn inductie vasthouden aan het Leibniz-Wolffiaanse systeem omdat dit een ruime plaats toedacht aan de Openbaring, iets wat voor Van Iperen onopgeefbaar was.³⁵

Dat Van Iperen niet altijd de inconsistentie zag van wat hij betoogde, blijkt uit het volgende. Hij was op de hoogte van de ontdekking van de uit Zwitserland afkomstige Abraham Trembley (1710-1784).³⁶ Trembley ontdekte de regeneratie van poliepen. Wanneer men waterpoliepen in stukken snijdt, groeien de afzonderlijke delen uit tot volwaardige poliepen.³⁷ Bij Van Iperen is dit niet meer dan een bijzonder verbazingwekkende ontdekking. Hij noemt dit voorval als illustratie bij het feit dat de Italiaanse geleerde Spallanzani (1729-1799) vervolgens al gissend verder ging door proeven te nemen op salamanders en ontdekte dat verminkte ledematen van deze dieren weer aangroeiden. De ontdekking van Trembley fungeert bij Van

31 Van Iperen, 'Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen', 6; Willem Jacob 's Gravesande, *Welzijn, wijsbegeerte en wetenschap*. Uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door C. de Pater (Baarn 1988) 43.

32 R.P.W. Visser, 'Petrus Camper en het empirisme in de geneeskunde', in: G. Th. Jensma e.a. (ed.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese Hogeschool* (Leeuwarden 1985) 387.

33 Van Iperen, 'Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen', 103.

34 Van Iperen, 'Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen', 103.

35 Zie hoofdstuk 9.

36 Van Iperen, 'Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen', 26.

37 B. Theunissen en W.P.R. Visser, *De wetten van het leven. Historische grondslagen van de biologie 1750-1950* (Baarn 1996) 46.

Iperen slechts als legitimatie van het zogenaamde ‘gissen’ in de wetenschap.³⁸ Een idee dat hij had overgenomen van Charles Bonnet.³⁹

Maar wat Van Iperen niet onderkende was dat deze ontdekking van Trembley de mechanistische natuurbeschouwing op losse schroeven zette. Deze mechanistische visie zag in een organisme slechts een machine. Maar wanneer een organisme inderdaad als een machine gezien moet worden, is het moeilijk voor te stellen dat een los onderdeel kan uitgroeien tot een nieuwe mechanisme.⁴⁰

Van Iperen zelf was weliswaar geen aanhanger van een volstrekt mechanistische natuurvisie, maar toch kwam op een enkel onderdeel zijn zienswijze daar dichtbij, namelijk in zijn gedachten rond de voortplanting.⁴¹ Hij uitte scherpe kritiek op Buffon.⁴² Buffon was van mening dat alles uit kleine partikeltjes was opgebouwd. Een lichaam dat nog in de groei was, haalde voedsel uit deze partikeltjes. Zodra echter een lichaam volwassen was, verzamelden de overgebleven partikels zich in de geslachtsorganen, waar ze zich tot kleine diertjes, de spermatozoën, samenstelden. Door de verbinding van mannelijke en vrouwelijke diertjes zou het embryo ontstaan.⁴³ Van Iperen deed dit af als een nieuwe variant van de theorie der ‘homoeomerien’ van Anaxagoras. Deze pre-socratische wijsgeer meende dat alle materie bestond uit onzichtbaar kleine deeltjes, homoemoerien of spermata geheten. Bloed, vlees, botten en haren moeten in onzichtbaar kleine deeltjes al in het voedsel bestaan. ‘Wat al onverstaanbaarheden! Mag dat filosoferen, of moet dat dromen heeten?’⁴⁴

Zelf had hij de volgende verklaring voor het raadsel van de voortplanting. De almachtige en alwijze Schepper had ervoor gezorgd dat in de natuur een bepaald soort ‘horologiën’ voorhanden zijn, die nog onbeziel en slechts ‘irritabel’ zijn. Deze mechanismen zouden door een vreemde macht moeten worden opgewonden; een gebeuren dat tijdens de paring geschiedde.⁴⁵ Uit deze voorstelling blijkt zijn mechanische natuurvisie.

Wat de visie op de voortplanting betreft, kan Van Iperen kan gerekend worden tot de zogenaamde preformisten. Ook dat hoeft ons niet te verwonderen, aangezien Leibniz ook de preformistische visie aanhing.⁴⁶ In de zeventiende eeuw waren er wat betreft de embryologie twee stromingen: die van de preformisten en epigenisten. Aanvankelijk ging men uit van de epigenesetheorie. Men had bebroede eieren in verschillende stadia onderzocht, en men zag dat eerst het hart verscheen,

38 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 26-27.

39 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 11.

40 Theunissen en Visser, *De wetten van het leven*, 47.

41 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 83.

42 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 83.

43 Emanuel Rádl, *Geschichte der biologischen Theorien in der Neuzeit I* (Leipzig 1909) 285-286.

44 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 83; Harro Heuser,

Unendlichkeiten. Nachrichten aus dem Grand Canyon des Geistes (Wiesbaden 2008) 55.

45 Van Iperen, ‘Mag een natuuronderzoeker uit de reeds gemaakte waarnemingen’, 83-84.

46 Lovejoy, *The great chain of being*, 257.

en vervolgens de andere organen. Men concludeerde dat de vorming van het embryo een proces was waarbij geleidelijk aan de organen ontstonden. Deze theorie werd in de loop van de zeventiende eeuw aangevochten door de preformisten. Hun theorie was dat er geen sprake kon zijn van embryonale ontwikkeling, maar dat het organisme, zij het in miniatuur, al compleet bestond; er was alleen sprake van groei. Volgens de preformisten waren aan het begin van de tijden alle gepreformeerde wezens reeds geschapen en lagen zij opgesloten in het eerste individu van ieder soort.⁴⁷ Hoewel zeer speculatief, kreeg deze theorie in de zeventiende eeuw toch de overhand.⁴⁸ Men kon zich weliswaar niet baseren op waarnemingen, maar vond deze theorie aantrekkelijk omdat zij paste bij de mechanische benadering van de natuur die brede aanhang had gekregen.⁴⁹ Dat de ontdekking van Trembley een verzwakking betekende van het mechanistische natuurbeeld bleek Van Iperen niet te beseffen.

Een andere inconsistentie in zijn betoog vinden wij bij wat hij te berde bracht over de irratibiliteit. Zoals zojuist gezegd blijkt Van Iperen op de hoogte te zijn van de term 'irritabiliteit'. Reeds in zijn studententijd was een kennis van hem, Johannes Lups, gepromoveerd op dit verschijnsel. Van Iperen schreef een gedichtje in diens dissertatie.⁵⁰ De term irritabiliteit werd geïntroduceerd door de britse arts Francis Glisson (1597-1677) die aantoonde dat delen van een organisme reageerden op prikkels.⁵¹ De bekende medicus Albrecht von Haller (1708-1777) voerde uitgebreide experimenten uit en toonde daarbij aan dat een spier die uit het lichaam verwijderd was nog steeds in staat was tot samentrekking als reactie op prikkels.⁵² Van Iperen besepte echter niet dat de irratibiliteit eveneens de mechanistische benadering van de natuur ondergroef. Het is immers niet voor te stellen dat een onderdeel van een machine gewoon blijft functioneren wanneer het losgemaakt is uit het mechanisme.⁵³

We kunnen concluderen dat Van Iperen enerzijds goed op de hoogte was van veel zaken in de biologische wetenschap en openstond voor nieuwe ontdekkingen, maar anderzijds doorzag hij niet altijd de consequenties daarvan. Hierdoor kon het gebeuren dat hij toch vasthield aan verouderde concepten. Hij was daarin trouwens niet de enige. Het Zeeuwsch Genootschap was immers zo onder de indruk van zijn betoog dat men zijn bijdrage wilde bekronen met de gouden erepenning.

47 Theunissen en Visser, *De wetten van het leven*, 26-27.

48 Theunissen en Visser, *De wetten van het leven*, 27-28.

49 Theunissen en Visser, *De wetten van het leven*, 24.

50 Josua van Iperen, 'Carmina nobilissimo praestantissimoque juveni Johanni Lups cum habita de irratibilitate disputatione, laetis auspiciis summos in medicina honores consequeretur', in: Johannes Lups, *Dissertatio physiologico medica inauguralis de irratibilitate* (Leiden 1748).

51 Theunissen en Visser, *De wetten van het leven*, 48; over irratibiliteit zie G. van der Waa, 'De irratibilitate'. Een onderzoek naar de betekenis van het irratibiliteitsbegrip in de geschiedenis van de achttiende eeuwse fysiologie (Leiden 1992) 107-115, 244.

52 Theunissen en Visser, *De wetten van het leven*, 48.

53 Theunissen en Visser, *De wetten van het leven*, 48.

14.5. Het aapdebat en het neger-albinodebat

Te Batavia veranderden Van Iperens biologische bijdragen. Waren zijn publicaties in het vaderland slechts berichten over bijzondere verschijnselen die hem ook maar ter ore waren gekomen, te Batavia deed hij verslag van eigen onderzoek. De verhandelingen die hij daarover schreef, maakten deel uit van discussies die later wel het ‘aapdebat’ en het ‘neger-albinodebat’ werden genoemd.⁵⁴ Men kan deze debatten het beste illustreren met de verwarring waaraan Linnaeus ten prooi viel. Hij kreeg eens een dode chimpansee toegestuurd, die hij tot dan toe slechts kende uit beschrijvingen. Waar moest hij dit wezen inpassen in zijn systeem? Hij kon geen enkel fysiek kenmerk vinden om aap en mens apart te classificeren. Uiteindelijk loste Linnaeus het probleem op door een onderscheid te maken tussen de ‘dagmens’ en de ‘nachtsmens’. De ‘dagmens’ onderscheidde hij weer in verschillende subcategoriën, zoals de ‘wilde mens’, de Amerikaan, de Europeaan, de Aziaat. Onder de ‘nachtsmens’ rangschikte hij de mensaap, maar ook de negeralbino.⁵⁵

Petrus Camper echter onderzocht dode exemplaren van zowel apen als Afrikaanse mensen. Op grond van zijn anatomisch onderzoek stelde hij dat de mens uniek was. Mensapen waren niet tweebenig, zoals de mens. Ook konden apen op basis van hun anatomie geen spraakvermogen hebben. Vervolgens legde Camper zich toe op de soortbepaling van apen.⁵⁶ In deze discussie liet ook Van Iperen van zich horen.

De wouwouw

Zoals reeds is gezegd ontving Van Iperen van het Bataviaasch Genootschap enkele wouwouwen, een mensapensoort, om deze te bestuderen.⁵⁷ Hij kwam na onderzoek tot de conclusie dat het hier om een apart soort apen ging. Hierin bestreed hij de visie van Camper die de wouwouw determineerde als een gibbon.⁵⁸ Volgens Van Iperen vergiste Camper zich, omdat deze nog nooit zo'n dier met eigen ogen had gezien, want tot dan toe was er nog nooit een levend exemplaar in Europa aangekomen.⁵⁹ De opgezette exemplaren gaven volgens Van Iperen geen getrouw beeld van de werkelijkheid. De vloeistof waarin de dieren werden geconserveerd tastten de pezen en gewrichten aan, waardoor de dieren er ineengezakt en gedrongen uitzagen.⁶⁰

Ook kon men geen staat maken op andere aapsoorten die wel levend Europa bereikten. Deze dieren hadden aan boord veel te lijden gehad en waren dikwijls ziek en ‘verbysteren dus den wysgeer, zoo dat hy een byzonder en toevallig personeel verschynzel voor de gedaante en houding van een heele soort opgeeft.’⁶¹ De

54 Sens, *Mensaap, heiden, slaaf*, 44.

55 Sens, *Mensaap, heiden, slaaf*, 46.

56 Sens, *Mensaap, heiden, slaaf*, 46-47.

57 Van Iperen, ‘Beschrijving van de wouwouwen’, 394.

58 Van Iperen, ‘Beschryvinge van de wouwouwen’, 385.

59 Van Iperen, ‘Beschryvinge van de wouwouwen’, 385.

60 Van Iperen, ‘Beschryvinge van de wouwouwen’, 393.

61 Van Iperen, ‘Beschryvinge van de wouwouwen’, 393-394.

apen die hijzelf ontving, zagen er trouwens ook treurig, mismoedig en slaperig uit, en leken op lelijke en afgeleefde Laplandse besjes.⁶² Wanneer dergelijke dieren in Europa waren aangekomen, zou men er uit concluderen, dat er geen grimmiger, mismoediger en onaangenamer dier bestond als de wouwouw.⁶³ Maar ook deze dieren bleken ziek te zijn. Sectie wees uit dat zij waren aangetast door koudvuur of dat de ingewanden waren verkankerd.⁶⁴

De dieren moesten volgens Van Iperen in de vrije natuur onderzocht worden.⁶⁵ Daar waren het rappe en levendige dieren: ‘Elke greep die hy doet is gewis, en alles is zoo zwierig en ongedwongen, dat men niet, dan met de grootste verbaasdheid, zich over verwondert’.⁶⁶ Overigens verrichtte Van Iperen geen veldwerk. Hij ging af op wat Javanen meldden over het gedrag van de wouwouwen. Deze waarnemingen kwamen behoorlijk overeen met wat Van Iperen over Kaapse bavianen gelezen had bij Kolbe.⁶⁷

Wel verrichtte Van Iperen verschillende metingen. Onafhankelijk van hem deed de koopman Frederik Schouwman dit ook. De resultaten van de metingen brachten zij in een schema, zodat men deze kon vergelijken met die van gibbons. Daarbij gingen zij zeer minutieus te werk.⁶⁸ Van Iperen gaf toe dat gibbons en wouwouwen veel gemeen hadden, maar meende toch dat er grote verschillen waren. Allereerst waren de voeten van wouwouwen veel kleiner. Ten tweede bleken de oren veel groter te zijn. In de derde plaats hadden de wouwouwen een ander gezicht. De gibbon is geelachtig van gezicht, terwijl de wouwouw pikzwart is. Ook de vorm is anders: gibbons zijn rond, met een grijze cirkel omgeven, terwijl de wouwouw een mensvormig aangezicht heeft, ‘beparuikt met eenen omgekeerden gelykzydigen witgryzen triangel’. Dit bracht Van Iperen er toe de physionomie te berde te brengen:

Groot verschil echter wordt men ontwaar in de wezentrekken of de Physionomie der Wouwouwen, welke wy hebben waargenomen, en de Javaanen verzekeren, dat men in de Bovenlanden gewoon is, uit de trekken van het wezen de byzondere imborsten te gissen.⁶⁹

Niet zonder humor stelt Van Iperen dat Johann Caspar Lavater, de grondlegger van de overigens ook toen reeds omstreden physionomie, bij de bestudering van de apen aan zijn trekken zou kunnen komen.⁷⁰

62 Van Iperen, ‘Beschryvinge van de wouwouwen’, 395.

63 Van Iperen, ‘Beschryvinge van de wouwouwen’, 402.

64 Van Iperen, ‘Beschryvinge van de wouwouwen’, 399, 401.

65 Van Iperen, ‘Beschryvinge van de wouwouwen’, 395.

66 Van Iperen, ‘Beschryvinge van de wouwouwen’, 403.

67 Van Iperen, ‘Beschryvinge van de wouwouwen’, 388-390.

68 Van Iperen, ‘Beschryvinge van de wouwouwen’, 412-414.

69 Van Iperen, ‘Beschryvinge van de wouwouwen’, 415.

70 Van Iperen, ‘Beschryvinge van de wouwouwen’, 415.

Op twee plaatsen ondergraaft Van Iperen echter zijn eigen betoog. Hij nam het onderscheid van de Javanen over, en sprak van drie soorten wouwouwen: vaal witte wouwouwen met zwarte koppen, bruinachtige met rode, en grijze met zwarte gezichten.⁷¹ Wanneer hij deze gezichten vergelijkt met de gibbons, merkt hij op: ‘t zou echter kunnen zyn, dat de bruinachtige met roode aangezichten (...) nader aan de gibbons kwamen’.⁷² Blijkbaar is het verschil tussen de gezichten tussen wouwouwen en gibbons niet al te groot. Daarmee valt een van de pijlers onder Van Iperens bewering weg. Hij had immers geponneerd dat er een groot verschil was tussen het gezicht van de wouwouw en de gibbon.⁷³ Het tweede punt waardoor zijn betoog wordt verzwakt is het feit dat bij de metingen slechts twee echte verschillen aan de dag treden tussen wouwouwen en gibbons: de hielen en de oren. Maar bij de meetresultaten over de oren moest hij de volgende restrictie maken:

‘derhalven zoo hier geene drukfout schuilt, dan zyn ook de ooren onfeilbaare getuigen nopens het verschil tussen die twee soorten van gelyk-slachtige schepzelen’.⁷⁴

Hiermee komt zijn bewering dat wouwouwen geen gibbons kunnen zijn wel erg op losse schroeven te staan. Uiteindelijk heeft Petrus Camper het pleit gewonnen: de wouwouwen worden gerekend onder de gibbons.

De negeralbino: ‘een maaksel hetwelk de bewondering en nadere bespiegeling van weetgerigen waardig scheen’

Het behoeft geen betoog dat Van Iperen direct geïnteresseerd was toen hij hoorde dat onder een groep gearriveerde slaven zich een ‘bijzonder maaksel’ bevond: een albino.⁷⁵ Over albino’s was al heel wat beweerd en geschreven. Zoals reeds vermeld had Linnaeus de albino samen met de mensaap geclassificeerd als *homo nocturnus* of ‘nachtsmens’.⁷⁶ Rond 1750 deed het verhaal de ronde dat negeralbino’s een kruising waren tussen Afrikaanse vrouwen en mensapen.⁷⁷ Voltaire dacht dat het om een speciale mensensoort ging.⁷⁸ De filosoof Cornelis de Pauw meende daarentegen dat negeralbinisme een ziekelijke afwijking was.⁷⁹

Van Iperen onderzocht nauwkeurig twee albino’s die hem in Batavia onder ogen kwamen: Soudame en Penau. In twee verhandelingen deed hij verslag. Hierin nam hij stelling tegen onder meer de zojuist genoemde visie van Linnaeus, die de

71 Van Iperen, ‘Beschryvinge van de wouwouwen’, 387.

72 Van Iperen, ‘Beschryvinge van de wouwouwen’, 410.

73 Van Iperen, ‘Beschryvinge van de wouwouwen’, 410.

74 Van Iperen, ‘Beschryvinge van de wouwouwen’, 415.

75 Van Iperen, ‘Beschrijving van eenen witten neger’, 215.

76 Sens, ‘Mensaap, heiden, slaaf’, 46.

77 Sens, ‘Mensaap, heiden, slaaf’, 56.

78 Sens, ‘Mensaap, heiden, slaaf’, 56.

79 Sens, ‘Mensaap, heiden, slaaf’, 56.

albino rangschikte onder de nachtmensen en orang-outangs.⁸⁰ Van Iperen kwalificeerde de albino als een mens. Als bewijs voerde hij aan dat van Soudame bekend was dat hij geboren was uit bruine ouders.⁸¹ De veronderstelling van Voltaire dat er een hele stam van albino's zou bestaan, als een apart soort mensen, wees hij van de hand.

...ik vinde geen reden, om te gelooven, dat er, in het hartje van Afrika, bij het koningrijk van Lovango, eene geheele stam van zulke menschen woont; of dat men dezelve voor een onderscheiden soort van menschen moet aanzien; om dat andere dieren en inzonderheid de apen, in vele soorten zijn afgezonderd.⁸²

Hij meende een analogie gevonden te hebben in de witte olifant, waarover hij gelezen had bij Salmon in diens *Hedendaagsche historie of tegenwoordige staat van alle volkeren*. Net zoals er geen aparte groep van witte olifanten bestond, zou er ook geen stam van witte negers zijn.⁸³

Wel bleef de vraag staan waardoor het albinisme werd veroorzaakt. Een aanknopingspunt vond hij in een verhandeling in de prestigieuze *Philosophical transactions* van de Royal Society. Hierin werd melding gemaakt over een pikzwarte negerin die op haar vijftiengste jaar blank begon te worden en op haar veertigste 'zoo blank, zoo bloozend blank werd, als eene Europese vrouw'.⁸⁴ Een dergelijke gedaantewisseling kwam Van Iperen helemaal niet vreemd voor. Hij verwees naar zijn eigen *Berigt over de kinderpokjes voor de geboorte*.⁸⁵ Zoals zijn eigen zoon reeds kinderpokjes voor de geboorte had gekregen, zo moest het ook mogelijk zijn dat Soudame reeds in de moederschoot een kleurverwisseling had ondergaan. Met deze oplossing was hij uiterst tevreden:

En zoo men die veronderstelt, dan is het natuurkundig raadsel, wegens den oorsprong der blaffards en witten negers, eenigzins opgehelderd.⁸⁶

Hij hield de mogelijkheid open dat Soudame na verloop van tijd weer donker zou worden en met hem het tegenovergestelde zou gebeuren als de negerin.⁸⁷ Soudame was getrouwd met een zwarte vrouw die van hem zwanger was en Van Iperen was benieuwd naar de geboorte van het kind. Hij hoopte dat er nog meerdere kinderen geboren zouden worden, 'opdat wij meer dan een proeve zullen hebben wegens de

80 Van Iperen, 'Beschrijving van eenen witten neger', 219.

81 Van Iperen, 'Beschrijving van eenen witten neger', 224.

82 Van Iperen, 'Beschrijving van eenen witten neger', 223.

83 Van Iperen, 'Beschrijving van eenen witten neger', 218, 219.

84 Van Iperen, 'Beschrijving van eenen witten neger', 225.

85 Zie hoofdstuk 15.

86 Van Iperen, 'Beschrijving van eenen witten neger', 225.

87 Van Iperen, 'Beschrijving van eenen witten neger', 226.

kreolen, welke men uit die vermenging verwacht'.⁸⁸ Hij kon het dan ook niet nalaten om in het volgende deel van de verhandelingen in een noot op te tekenen dat de vrouw van Soudame een zwarte zoon had gebaar.⁸⁹

Van Iperen nam eveneens stelling tegen De Pauw, die zoals we reeds zagen, albinisme als een ziekelijke afwijking zag.⁹⁰ Hij verklaarde bij de albino niets ziekelijks te kunnen vaststellen, afgezien van oog- en huidklachten.⁹¹ Ook wat de vermeende lelijkheid van albino's betreft, viel het volgens Van Iperen allemaal wel mee; hij had wel lelijkere gezichten gezien:

En wat het lelyk voorkomen van dit witblozend en wit bepruikt aangezigt gaat, ik heb, hieronder de slaven, Inlanders en Mooren, en ook in Europa onder de Blanken, hier en daar, lelijkere tronies gevonden dan die van Soudame.⁹²

Ook de verstandelijke vermogens van de albino deden volgens hem niet onder voor andere mensen uit Bali.⁹³

In de albino's zag hij het bewijs dat zij afstamden van de 'blanken en roodblozenden Adam'. De zwarte kleur zou pas later zijn ontstaan.⁹⁴ Hij deelde de traditionele veronderstelling van de meeste blanken dat Adam en Eva blank waren.⁹⁵ Hij nam aan dat door de verzengende luchtstreek de huid van de mensen werd 'ge-roost'. Uiteindelijk was de donkere huidskleur erfelijk geworden. Hij was er stellig van overtuigd dat de huid van negers uiteindelijk weer blank zou worden wanneer zij zich in noordelijke streken zouden vestigen, al zou dit wel een proces van eeuwen zijn.⁹⁶ Dergelijke voorstellen tot experimenteren werden wel meer gedaan.⁹⁷

Van Iperen probeerde ook uiteen te zetten waarin de oorzaak van de donkere huidskleur gelegen is. Hij volgt hier Bernard Siegfried Albinus (16797-1770), 'de Prins der Ontleedkundigen', volgens wie de zwarte kleur zowel in het reticulum als in het epidermis zit.⁹⁸ Met het werk van Petrus Camper over de huid, getiteld *Re-devoering over den oorsprong en kleur der zwarten*, was hij blijkbaar niet bekend. Camper illustreerde met stukken huid van een zwarte mens, een Italiaan en een blanke vrouw dat het reticulum de huidskleur bepaalde.

88 Van Iperen, 'Beschrijving van eenen witten neger', 217-218.

89 Van Iperen, 'Beschrijving van eene blanke negerin', 244.

90 Sens, *Mensaap heiden slaaf*, 56.

91 Zie hoofdstuk 15.

92 Van Iperen, 'Beschrijving van eenen witten neger', 228.

93 Van Iperen, 'Beschrijving van eenen witten neger', 228.

94 Van Iperen, 'Beschrijving van eenen witten neger', 230-231.

95 Sens, *Mensaap, heiden, slaaf*, 52, 60.

96 Van Iperen, 'Beschrijving van eenen witten neger', 230.

97 Sens, *Mensaap, heiden, slaaf*, 55.

98 Van Iperen, 'Beschrijving van eenen witten neger', 229-230. Zie voor een korte biografische schets van Albinus en van diens theorie over de huid H. Punt, *Bernard Siegfried Albinus (1697-1770). On 'human nature'. Anatomical and physiological ideas in eighteenth-century Leiden.* (Amsterdam 1983) 88, 89.

wanneer dit tweede vlies geheel zonder kleur is, zyn wy zeer wit en blank: dat is te zeggen wy zyn witte Mooren, of liever wy zyn menschen in alles gelyk aan de Zwarten, alleenlyk hebben wy dit middelvlies minder getaand.⁹⁹

In zijn tweede verhandeling over albino's gaf hij een nauwkeurige beschrijving van Penau, het zestienjarige meisje dat hij als slavin van het Bataviaasch Genootschap had ontvangen. In tegenstelling tot Soudame was zij geboren uit 'blanke en rood-hairige gekroesde ouders'.¹⁰⁰ De meeste mensen in haar geboortestreek waren zwart, maar er kwamen ook ettelijke albino's voor.¹⁰¹

Deze tweede beschrijving pakt Van Iperen systematischer aan: zoals een land geografisch beschreven wordt door te beginnen bij de omtrek en grensscheidingen, zo begint hij zijn beschrijving bij haar huid, vervolgens haar gestalte en lengte, haar hoofd en tenslotte haar verstandelijke vermogens. Net als bij Soudame ziet hij niet in waarom men haar onder de 'wanschepzels' zou plaatsen.¹⁰² Hij vraagt zich af waarom een albino niet evengoed zou kunnen leren als een zwarte:

Hoe ik de zaak ook bekyke van rondsomme, en wat ik 'er ook over denke, 't besluit blyft by my, dat het rood hair en de witte huid geen invloed hebben op het hersengestel dat een witte Neger, even zoo vatbaar is, voor een eenvoudige onderwijs en eene oordeelkundige onderrichtinge als een zwarte.¹⁰³

Van Iperen stelt de albino met andere zwarte mensen gelijk. Hij stelt hen echter niet gelijk met blanke mensen. Stilzweigend ging hij er van uit dat blanken superieur waren.

14.6. Conclusie

Van Iperens bijdragen over de natuurlijke historie staan in een fysicotheologisch kader. Hoewel hij bij het bestuderen van de natuur uit wilde gaan van inductie, achtte hij wel noodzakelijk dat dit zou geschieden met behulp van de Leibniz-Wolffiaanse manier van redeneren. Evenals in zijn proefschrift zocht hij dus naar een combinatie van het Newtonianisme en het Leibniz-Wolffianisme. De reden hiervoor zal gezocht moeten worden in het feit dat hij vast wilde houden aan het belang van de openbaring. De Leibniz-Wolffiaanse filosofie honoreerde de belangrijke plaats van de openbaring in de wetenschap.

Van Iperen blijkt een omvangrijke kennis te hebben van de natuurlijke historie. Zo was hij op de hoogte van de discussie over de keten der natuur en wist hij van

99 Sens, *Mensaap, heiden, slaaf*, 54.

100 Van Iperen, 'Beschryvinge van eene blanke negerin', 234.

101 Van Iperen, 'Beschryvinge van eene blanke negerin', 234.

102 Van Iperen, 'Beschryvinge van eene blanke negerin', 242.

103 Van Iperen, 'Beschryvinge van eene blanke negerin', 235-244.

het verschil tussen Buffon en Bonnet. Ook had hij gedetailleerde kennis van allerlei ontdekkingen in internationale context zoals die van Trembley en Spallanzani. Zijn kennis was voornamelijk encyclopedisch van aard en hij miste overzicht. Hij hield vast aan verouderde concepten.

Te Batavia veranderden zijn bijdragen enigszins. Hij deed in verhandelingen verslag van eigen onderzoek naar mensapen en albino's. Met zijn pleidooi om albino's uit het rijk van nachtmensen of andere 'monsters' te halen en als mensen te beschouwen heeft hij een positieve bijdrage geleverd aan het albinodebat. Hierin zien wij weer een meer verlichte trek in zijn denken. Met andere woorden, opnieuw constateren we een zekere ambivalentie bij Van Iperen. Enerzijds hield hij vast aan verouderde inzichten anderzijds had hij oog voor het nieuwe ontwikkelingen.

Resumerend kunnen wij stellen dat bij de beoefening van de natuurlijke historie voor hem de Leibniz-Wolffiaanse filosofie en de fysicotheologie de piketpalen waren. Hij stond open voor nieuwe ideeën, mits hij die maar kon inpassen in het Leibniz-Wolffiaanse denken dat voor hem onopgeefbaar was. Verder heeft hij zoals veel achttiende-eeuwers belangstelling voor het fait divers: het curieuze en het bijzondere heeft zijn aandacht. Het is typerend voor Van Iperen als gematigd verlicht persoon dat hij weliswaar open stond voor de tijdgeest, maar dat nieuwe inzichten moesten passen binnen de kaders van de openbaring.

15. Geneeskundige remedies

Wanneer men in de Practyk der Geneeskunst gewoon is te zeggen: de Natuur helpt haar zelve, en, de Natuur moet medewerken; zoo worden egter die Spreuken niet altoos even duidelyk begrepen. Dit moet de zin wezen: Gods Wysheid heeft de inwendige deelen van 't Lichaam zoo veranderlyk gemaakt, dat, by verkrattinge van eenige werktuigen, de overige veelyds dat gebrek herstellen, of, door vermeerderinge van hare eige kragten, het verlies van overige boeten.¹

15.1. Inleiding

Van Iperen verdiepte zich in enkele geneeskundige onderwerpen.² Hij deed dit echter niet op systematische wijze, maar zijn belangstelling werd gewekt door zaken die min of meer toevallig op zijn pad kwamen. Zo schreef hij een verhandeling over de spontane genezing van stomheid, opperde hij oplossingen voor zowel scheurbuik als rundveepest en meende hij het een en ander te kunnen vertellen over wat hij zag als Gods verborgen inenting tegen kinderpokken. Ook meende hij een nieuwe interpretatie te kunnen geven van het rochelen van een ernstige zieke. Dit verschijnsel werd gezien als een teken van de naderende dood, maar Van Iperen meende iets nieuws ontdekt te hebben. Hij was er stellig van overtuigd dat hij daarmee de mensheid een dienst had bewezen. Tenslotte schonk hij aandacht aan oog- en huidziekten bij albino's in Batavia. In dit hoofdstuk zullen wij zijn arbeid op dit terrein onder de loep nemen.

1 Josua van Iperen, 'Berigt van twee voorvallen eener zeldsame geneezinge van stommigheid', in: *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem* IV (Haarlem 1758) 18.

2 De volgende geschriften vervaardigde Van Iperen met betrekking tot geneeskundige onderwerpen: 'Berigt van twee voorvallen', 3-20; 'Brief over den invloed der inenting op het wegnemen van inwendige onzuiverheden des lichaams', in: *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem* VI (1761) 440-441; 'Berigt over de kinderpokjes voor de geboorte', in: *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem* X 2^e stuk (Haarlem 1768) 440-441; 'Bericht aangaande de kinder-ziekte voor de geboorte', in: *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem* XII (Haarlem 1770) 6-7; *Eenvoudig ontwerp eener waarschynelyke uitvorschinge van geneesmiddelen tegen runderpest*, ongepubliceerde verhandeling gericht aan de Hollandsche Maatschappij, NHA, KHMW, inv. 46, J. van Iperen aan de Hollandsche Maatschappij, 26 juni 1771; *De verstikkinge van de reutel te keer gegaan en overwonnen* ongepubliceerde verhandeling gericht aan het Zeeuwsch Genootschap, ZB, HS. 4277, J. van Iperen aan het Genootschap, 16 juli 1776.

15.2. Fysicotheologie van de stembanden

In het najaar van 1756 deed zich te Antwerpen het bijzondere geval voor dat enkele meisjes in de leeftijd van zestien tot negentien jaar plotseling hun stem kwijtraakten. Eén van deze meisjes kwam logeren in Lillo en zo werd Van Iperen getuige van het verschijnsel.³ Uiteraard had Van Iperen die als menige achttiende-eeuwer veel interesse had voor het bijzondere, direct grote belangstelling. Het viel hem op dat het meisje niet stom in de eigenlijke zin van het woord was, maar ‘visselsprekende’, zoals hij dat noemde. Hij bedoelde hiermee dat zij slechts heel zacht kon fluisteren. Iemand met een scherp gehoor kon het meisje verstaan, mits hij zijn oor dicht bij haar mond hield.⁴ De term ‘visselsprekend’ is waarschijnlijk afgeleid van ‘fiste-leerend’, dat op zijn beurt weer afkomstig is van het Latijnse werkwoord ‘fistulare’, dat fluisteren betekent.⁵

Nu wilde het geval dat een ander meisje dat eveneens haar stem had verloren, door haar vader was meegenomen naar Amsterdam om haar afleiding en plezier te bezorgen. De gevolgen van het reisje waren even verrassend als verblijdend: het meisje kreeg plotseling haar stem terug. Men vermoedde dat dit veroorzaakt werd door het schokken van de postkoets.⁶ Bij wijze van experiment maakte men vervolgens ook een tochtje met het meisje dat te Lillo verbleef.⁷ De voerman werd opgedragen om met zijn rijtuig buiten het spoor te rijden, zodat de koets uitzonderlijk zou schokken en hotsen. Dit veroorzaakte bij het meisje een geweldige lach- en hoestbui en plotseling kreeg ook zij haar stem terug.⁸

Van Iperen zocht een verklaring in de anatomie van het strottenhoofd. Hij had achterhaald dat de meisjes door een plotselinge lachbui stom geworden waren en ook weer door een lachbui genezen werden. Volgens hem moest er iets gehaperd hebben aan die spieren van het strottenhoofd die er voor zorgen dat de spleet zich kan vernauwen of verwijden.⁹ Hij opperde als mogelijke oorzaak het verslappen van de *rytenoides* tijdens de lachbui. Eveneens hield hij het voor mogelijk dat de *cricothyroides*, *cricoarytaenoides* en *cricoritannoides laterales* door het lachen zouden zijn opgezwollen en verkort en zich nadien niet meer hersteld hadden.¹⁰ De genezing zou veroorzaakt zijn door een combinatie van drie factoren: het schokken in de postkoets, het onbedaarlijke lachen en de hevige hoestbui. Volgens hem waren het factoren om de ‘klapvliezen’ in de bloedvaten te laten ‘doorschieten’, waardoor de spieren veranderd werden.¹¹

3 Van Iperen, ‘Berigt van twee voorvallen’, 4.

4 Van Iperen, ‘Berigt van twee voorvallen’, 4.

5 Cornelis Kruyskamp, *Woordenboek der Nederlandsche taal* II (1903) 1221, 1271.

6 Van Iperen, ‘Berigt van twee voorvallen’, 7.

7 Van Iperen, ‘Berigt van twee voorvallen’, 8.

8 Van Iperen, ‘Berigt van twee voorvallen’, 8, 9.

9 Van Iperen, ‘Berigt van twee voorvallen’, 9-10.

10 Van Iperen, ‘Berigt van twee voorvallen’, 10-11.

11 Van Iperen, ‘Berigt van twee voorvallen’, 16-17.

De pezen der atrytanoides waren verkracht, en konden door de gewone opzwellinge der buiken, niet zoo gerekt worden dat zy de spleet van 't strottenhoofd behoorlyk vernauwden. Maar die opzwellinge is merkelyk vermeerderd, zederd dat de bloedvaten, op de voorgezegde manier (...) doorschoten zonder zig weder te herstellen.¹²

Hij was zich er terdege van bewust dat hij met zijn 'klapvliezen' iets merkwaardigs te berde bracht. Men wist nog weinig van de werking van spieren en bloedvaten.¹³ Maar hij vertrouwde erop dat de anatomie, de mechanica en de hydraulica 'gronden van zekerheid hebben' om de natuur een handje te helpen bij toepassing van in- en uitwendige middelen.¹⁴

Het voorval werd door Van Iperen op fysicotheologische wijze geduid. Volgens hem had God in zijn wijsheid de inwendige delen van het lichaam zo veranderlijk gemaakt dat bij overbelasting bepaalde andere organen het gebrek konden herstellen.¹⁵ Van Iperen blijkt de globale werking van het strottenhoofd te kennen, maar verder dan een oppervlakkige weergave komt hij echter niet. Dit is niet vreemd, aangezien de werking van het strottenhoofd in zijn tijd nog niet volledig bekend was. In hetzelfde jaar verscheen een anoniem werk over het strottenhoofd, getiteld *Physiologica of natuurkundige ontleding van het menschelijk lichaam*. Hierin werd gesteld dat er nog veel verwarring was over de werking van het strottenhoofd. Maar de auteurs, die leerlingen van Bernhard Siegfried Albinus (1679-1770) bleken te zijn, hadden evenmin nauwkeurige kennis van de menselijke stem.¹⁶ Van Iperens opstel droeg niet bij aan het ontraadselen van de werking van het strottenhoofd. Hij deed immers geen echt onderzoek, maar opperde slechts zijn fysicotheologische gedachten. Zijn opstel werd echter door de Hollandsche Maatschappij goed genoeg bevonden om in 1758 gepubliceerd te worden in de *Verhandelingen*.

15.3. Schurft ter genezing van scheurbuik

Drie jaar later verscheen opnieuw een medisch stuk van Van Iperens hand in de periodiek van de Hollandsche Maatschappij: *Brief over den invloed der inenting op*

12 Van Iperen, 'Berigt van twee voorvallen', 19.

13 Van Iperen, 'Berigt van twee voorvallen', 17.

14 Van Iperen, 'Berigt van twee voorvallen', 19.

15 Van Iperen, 'Berigt van twee voorvallen', 18.

16 Luuc Kooijmans, *De doodskunstenaar. De anatomische lessen van Frederik Ruysch* (Amsterdam 2004) 489; L.P.H. Eijkman, 'Geschiedkundig overzicht van de klankleer in Nederland', *De nieuwe taalgids* 17 (1923) 163; Willemien Brom-Struik, 'Stemonderzoek door Nederlanders', *Tijdschrift der Vereniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis* XIII (1932) 238-267. Een vertaling van Albinus' beschrijving over de werking van het strottenhoofd kwam in 1780 uit: Frid. Bern. Albinus, *Beschryving van 's menschen natuur uit het latijn vertaald door Abraham van Solingen, med. doct. te Middelburg* (Middelburg 1780).

*het wegnemen van inwendige onzuiverheden des lichaams.*¹⁷ Hoewel de titel anders doet vermoeden, gaat het stuk niet zozeer over inenting als wel over de genezing van scheurbuik. Deze ziekte was in de achttiende eeuw een groot probleem. Een definitieve oplossing leek niet in zicht. ‘Scorbutus’, ook wel blauwschuit of scheurbuik genoemd, is een afschuwwekkende aandoening, waarbij het bindweefsel degenerereert als gevolg van een te kort aan ascorbinezuur. De symptomen zijn lusteloosheid, algehele zwakte, bloedend en opzwellend tandvlees, loszittende tanden en een gevlekte huid. Wanneer men niet tijdig overgaat tot het eten van voedsel dat ascorbinezuur bevat, volgt een uiterst pijnlijke dood. Het zou nog lang duren voor men de oorzaak van de kwaal kon achterhalen.¹⁸

Niettemin bestonden er allerlei theorieën over scheurbuik. Het was opgevallen dat de ziekte vrij veel voorkwam aan het einde van de winter in Scandinavische landen. Verder leek het een beroepsziekte van zeelui te zijn. Maar ook onder gewone burgers kwam de ziekte voor. Zeker wanneer er in de winter schaarste aan groente heerste. Men ging er vanuit dat scheurbuik kon worden veroorzaakt door de zilte zeelucht, maar ook door het nuttigen van gezouten en gerookte vis, vlees en spek. Ook ongegiste melen, erwten, bonen en gezouten scherpe oude kaas konden scheurbuik uitlokken. Het wonen in kille huizen met stenen plavuizen zag men eveneens als een factor van betekenis.¹⁹

Al deze zaken beïnvloedden, zo dacht men, de samenstelling van het bloed. Tot in de achttiende eeuw hield men vast aan de zogenaamde humorale ziekteleer waarbij men uitging van vier elementen: aarde, vuur, water en lucht, en de vier stoffen in het lichaam: bloed, slijm, gal en zwarte gal. De oorsprong van een ziekte zag men in een verstoring van harmonie der lichaamssappen.²⁰ Het bloed zou bij scheurbuik te dik zijn en daardoor de circulatie belemmeren. Dit kon verholpen worden door aderlatingen, maar ook door zeewater en zure dranken. Men had namelijk ontdekt dat zeelui weer snel op de been waren wanneer zij sinaasappelen en citroenen aten. Omdat men nog onbekend was met ascorbinezuur, zocht men de oorzaak van de genezing in de zuurgraad van het voedsel. Deze zuurgraad zou de samenstelling van het bloed gunstig beïnvloeden.²¹

Binnen het concept van de humorale ziekteleer meende Van Iperen een nieuw middel ter genezing van scheurbuik ontdekt te hebben. Hij stelde voor om scheurbuikpatiënten te besmetten met scabiës. Hij was op deze merkwaardige gedachte gekomen naar aanleiding van de goede gevolgen van het inenten tegen pokken. Hij liep al langer rond met de gedachte dat inenting van meer nut kon zijn dan dan

17 Van Iperen, ‘Brief over den invloed der inenting’, 367-373.

18 A.E. Leuftink, *Harde heelmeesters. Zeelieden en hun dokters in de 18de eeuw* (Zutphen 2008) 80-90.

19 Herman Boerhaave, *Kortbondige spreuken wegens de ziekten* (Alphen a.d. Rijn 1979 - facsimile-uitgave Amsterdam 1741) 238.

20 Leuftink, *Harde leermeesters*, 82.

21 Leuftink, *Harde leermeesters*, 82-84.

toe werd aangenomen. Volgens hem kon inenting ook dienen om de inwendige ‘onzuiverheden des lichaams’ weg te nemen.

Twee gevallen, die hij met ‘nauwkeurige oplettendheid’ had gadegeslagen, hadden hem hiervan overtuigd. Hij kende een tweetal personen die al jaren leden aan scheurbuik. Zij hadden alle middelen te baat genomen om het bloed te zuiveren, maar niets had geholpen. De reden dat zij niet genezen werden, was volgens Van Iperen bekend:

Zoo lang de zeelugt ziltig blijft, welke wij inademen en zoo lang spijs en drank die ziltige lught in zig bevatten, zoo lang moet de scorbutus nieuwe phisische oorzaken vinden(...).²²

In zijn visie diende men naar een middel te zoeken dat kon helpen bij de inwendige zuivering van het bloed. Volgens hem kon men dit bewerkstelligen door besmetting met scabiës. Bij de niet met name genoemde personen had hij gezien hoe zij vroeg in het voorjaar schurft kregen. Deze schurft werd echter noch door de chirurgijn noch door de arts onderkend. Zij hielden het op ‘eene scherpste in ’t bloed’, die wel meer voorkomt bij het naderen van het voorjaar. Maar deze niet herkende scabiës leidde er vervolgens toe dat deze mensen van hun scorbutuze klachten werden bevrijd:

Die menschen krijgen beide de scabies humida, op eene allerzelsaamste manier, die my getoond heeft, dat gemelde scabies niets anders is, als een kragtadige uitwaaseming van den scorbutus.²³

Van Iperen trok uit dit voorval een vergaande conclusie, ‘van de uitterste aangelegendheid voor onzen landaard en voor alle volkeren, die langs de stranden der noordzee wonen, en bijzonderlijk voor alle zeevarende lieden’. Volgens hem was de jeuk die bij het begin van de lente en bij het naderen van warme luchtstreken voorkomt, niets anders dan het begin van scabiës. Omdat men scabiës echter tegenging, kon deze ziekte niet tot ontwikkeling komen en werd zodoende ook het genezingsproces van scheurbuik gefrustreerd. In de gevallen waarbij de scabiës niet werd herkend, kon deze zich wel ontwikkelen met als positief neveneffect dat de scorbutus werd ‘uitgewaasemd’. Volgens Van Iperen was het daarom zaak dat bij mensen die leden aan scheurbuik ervoor te zorgen dat er een ‘uitbroeiing’ ontstond. Hiervoor kon een besmetting met scabiës dienen:

...niets derhalven gemakkelijker als dezelve aan een scorbuticus mede te delen. Zoo zou men de onverdraagelijke jeukte voorkomen, welk bij de uitbroeiing

²² Van Iperen, ‘Brief over den invloed der inenting’, 368.

²³ Van Iperen, ‘Brief over den invloed der inenting’, 368, 369.

in den beginnen geleden word, eer zig de scabies tot waterblaasjes en zweren zetten wil: behalve ook de hette, die men uit moet harden.²⁴

Hij beseftte wel dat het inzetten van scabiës op bezwaren kon stuiten. Schurft is namelijk een afzichtelijke kwaal die werd geassocieerd met een onkuise levenswandel. Toch behoefde dit volgens hem geen enkel bezwaar te zijn, wanneer men maar zou bedenken dat de scabiës niet door onkuise daden ontstond, maar door geneesmiddelen die door onkuise mensen werden ingenomen. Deze laatste uitspraak ver raadt Van Iperens onwetendheid van de werkelijke oorzaak van scabiës. Zij ontstaat immers niet door medicijngebruik, maar door een mijt, die overgedragen wordt en zich in de huid nestelt. Dit was reeds tientallen jaren eerder ontdekt door de Italiaanse geleerden Giovanni Cosimo Bonomo (1666-1696) en Giacinto Cestoni (1637-1718).²⁵

Van Iperen probeerde zijn these dat scheurbuik te genezen was door middel van scabiës aannemelijk te maken met behulp van de traditionele ziekteleer: door de schurft zou de samenstelling van het bloed veranderd worden en kon zo de genezing van scheurbuik optreden.

Door de scabies humida moet het bloed, gewisselijk vloeibaarder gemaakt worden, omdat het serum, dat door de waterblaasjes uitwendig geloosd word, uitermaten tay en lymagtig bevonden word: waar door het bloed, naar allen schijn, verhinderd word in deszelfs beweginge door de fijnere vaten. De zweren van de scabies zijn eenigzints fistuleus, en trekken derhalven naar zig, behalven vuiligheden, die te dik zijn, om zig behoorlijkdoor de zweetgaatjes te ontlasten.²⁶

Uit niets blijkt dat Van Iperen op de hoogte was van het onderzoek naar scheurbuik dat Johan Friedrich Bachström (1686-1742) in 1734 had verricht. En daarin was hij niet de enige. Hoewel Bachström had aangetoond dat verse groente het enige middel was ter genezing en voorkoming van scheurbuik en dat het toedienen van allerlei zuren geen enkel nut had, bleef zijn dissertatie door medici onopgemerkt. Zelfs een tweede druk in 1766, dus vijf jaar na Van Iperens stuk, had daarin geen verandering gebracht. Het valt Van Iperen dan ook niet euvel te duiden dat hij het bestaan van dit onderzoek niet blijkt te kennen.

Ook over het bekend geworden geschrift *Treatise on Scurvey* van James Lind (1716-1794) repte Van Iperen met geen woord. James Lind had in 1753 een beschrijving gegeven van zijn medisch experiment waarbij hij verschillende mensen met scheurbuik allerlei stoffen toediende, maar waaruit bleek dat sinaasappelen of citroenen het duidelijkste effect hadden. Dat Van Iperen dit werk niet noemde, wil

24 Van Iperen, 'Brief over den invloed der inenting', 371.

25 Frank N. Egertson, *Roots of ecology. Antiquity to Haeckel* (California 2012) 59.

26 Van Iperen, 'Brief over den invloed der inenting', 372.

overigens niet zeggen dat hij er niet van op de hoogte was. Wat Lind deed in zijn onderzoek was ten diepste alleen bevestigen wat men reeds wist. Het was immers al lang bekend dat sinaasappelen en citroenen voor genezing zorgden, maar deze vruchten waren duur en konden niet al te lang bewaard blijven. Daarom zocht men naar andere middelen ter genezing van scheurbuik.²⁷ Waarschijnlijk is dit ook de reden geweest om het artikel van Van Iperen te plaatsen: het stond in het kader van het zoeken naar andere en goedkopere middelen om scheurbuik tegen te gaan. Maar duidelijk is wel, dat Van Iperen uitgaat van het verouderde concept van de humorale ziekteleer en hij niet op de hoogte was van de stand van zaken in de toenmalige wetenschap over de oorzaken van een ziekte als schurft.

Toch heeft zijn opstel een verlichte trek: Van Iperen sprak positief over inenting, iets dat we niet vaak tegenkomen in geschriften van gereformeerde predikanten in die tijd. Deze positieve kijk op inenten blijkt ook uit het volgende medische bericht over kinderpokken dat hij de Hollandsche Maatschappij toestuurde.

15.4. Gods verborgen inenting tegen kinderpokken

Te Veere kwam Van Iperen in huiselijke kring in aanraking met deze kinderpokjes of ‘variola’. Kinderpokjes waren gedurende de achttiende eeuw een belangrijk gespreksonderwerp. De ziekte eiste tijdens epidemieën veel slachtoffers.²⁸ Variola werd veroorzaakt door een zogenaamde druppelinfectie: men werd met het virus geïnfecteerd via de bovenste luchtwegen. Ook kon men het virus oplopen door rechtstreeks in contact te komen met de pokken die door het virus werden veroorzaakt. Na een incubatietijd van twaalf dagen kreeg de patiënt koorts, koude rillingen, hoofdpijn en een algeheel gevoel van malaise. Na twee dagen verschenen er blaasjes op de slijmvliezen en weer enkele dagen later puisten op de huid. Aanvankelijk waren de puisten met helder vocht gevuld, later werden deze troebel, ontstond er etter en ontwikkelden zich zweren. Bij het uitbreken van de puisten verminderde de koorts, al kwam er vaak nog een tweede koortsperiode. Maar deze was dikwijls minder heftig. De dodelijke gevolgen werden veroorzaakt door de schade die het virus in het lichaam aanrichtte. Zo konden de hersenen, longen, milt en lever worden aangetast. Wie de ziekte had overleefd, was immuun. Vaak hield men er een pokdalig aangezicht aan over. Ook kon het gehoor en het gezichtsvermogen zijn aangetast.²⁹

²⁷ Leuftink, *Harde beelmeesters*, 84-87.

²⁸ Donald Hopkins, *Princes and peasants smallpox in history* (Chicago 1983) 321-315; Elly Hüdgens, *Het raadsel Radermacher. Een speurtocht naar de drijfveren van een Zeeuws regent in de achttiende eeuw* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Erasmusuniversiteit Rotterdam 1995) 25.

²⁹ Willibrord Rutten, *‘De vreselijkste aller harpijen’: pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Een sociaal-historische en historisch-demografische studie* (Wageningen 1997) 23, 24.

Aanvankelijk was er in het Westen geen remedie tegen bekend. Toen Mary Wortley de Montague in Constantinopel verbleef, berichtte zij dat een vrouw tegen betaling mensen inentte. Deze methode was uit Azië afkomstig, waarschijnlijk uit China of Perzië. De Montague liet haar kinderen inenten en ook het Engelse vorstenhuis toonde belangstelling. Toch duurde het nog decennia tot de inenting algemeen werd aanvaard. Als bezwaren voerde men aan dat inenting niet ongevaarlijk was: binnen een maand na inenting overleden mensen aan de inenting. Tevens bleek dat ingeënte personen een besmettingsbron vormden. Ook was er de geloofsovertuiging dat men zich bij inenting inliet met zaken die alleen God toebehoorden. Toch kwam het in Engeland geleidelijk tot acceptatie van inenting. Dit geschiedde mede door de epidemieën en door het feit dat inenting in Azië algemeen aanvaard was. In het jaar 1767 kwamen er professionele inenters vanuit Engeland naar de Republiek.³⁰

Een jaar daarvoor werd Van Iperen op een heel bijzondere wijze met kinderpokjes geconfronteerd. Toen zijn vrouw op 11 juni 1766 was bevallen van een zoon, zag dit kind er buitengewoon rood uit ‘byna hoog carmosyn over alle leden’. De rode kleur trok weg, maar liet rode vlekjes na in het gezicht. Ook waren er ondiepe kuiltjes te zien. Van Iperens vrouw was hierover zo ongerust dat zij om raad vroeg aan de vroedvrouw, de baker en andere vrouwen. Zij meenden hierin ‘onfeilbare kenmerken’ te zien van ‘overblyfsels’ van kinderpokken, ‘welke de Vrugt in de lyfmoeder moest gehad hebben’.

En ik voor my, alles beglurende, zag dit verschynsel met verwonderinge aan; stemde, zonder eenige reden van vertwyffeling, de verklaringe van de vrouwen toe.³¹

Van Iperen meende hiervoor een verklaring te hebben. Een week of zeven voor de bevalling hadden twee van zijn kinderen kinderpokjes gehad. Zijn vrouw had hen verzorgd en daarna was haar een grote benauwdheid overvallen. Terwijl de zwangerschap tot dan toe probleemloos was verlopen, moest er toen een arts aan te pas komen om haar van haar benauwdheid af te helpen. Van Iperen vermoedde dat het ongeboren kind in die tijd de kinderpokken moest hebben gehad. Dit gebeuren interpreteerde hij positief. Hij zag het voorval als een ‘verborgen inenting’ die te danken was aan de goddelijke voorzienigheid:

Dat die verborgen inenting, zoo ’t my toeschynt door de Goddelyke Voorzienigheid, om zo te spreken, zelve in ’t werk gesteld, ons nog dagelyks stoffe geeft van blydschap en ootmoedige dankbaarheid.³²

³⁰ Hüdgens, *Het raadsel Radermacher*, 25.

³¹ Josua van Iperen, ‘Berigt over de kinderpokjes’, 441.

³² VI (1769) 538.

Geloof in Gods voorzienigheid stelde Van Iperen dus in staat om positief te staan ten opzichte van inenting. Maar lang niet iedereen dacht er zo over. Het leerstuk van de voorzienigheid leidde er namelijk vooral toe dat men zich verzette tegen inenten. Tot lang in de negentiende eeuw stelden mensen zich op het standpunt dat de rampen die de voorzienigheid toeschikte, niet te ontlopen waren. Ook was het ongehoorzaamheid aan God om vooruit te willen lopen op zijn wil.³³ Verder was inenting niet zonder gevaar, zoals wij zojuist zagen. Pas met de koepok-inenting van Edward Jenner in 1798 was het gevaar goeddeels verdwenen.³⁴

Toen de bekende Middelburgse regent Radermacher zich in 1769 liet inenten, wijdde hij daar een hele verhandeling aan: *Berigt en dagverhaal eener inenting der kinderpokjes*.³⁵ Elf jaar nadat Van Iperen gewag had gemaakt van de verborgen inenting, klaagde de arts Lambertus Bikker nog over het feit dat het merendeel van de predikanten tegen inenting was.³⁶

Van Iperen behoorde dus tot een minderheid met meer verlichte ideeën op dit punt. Dat zijn geloof in voorzienigheid ruimte bood voor verantwoord handelen lijkt enigszins tegenstrijdig, maar is het niet. Deïsten bijvoorbeeld, bij wie sprake is van een antropocentrische verschuiving van theologische begrippen, interpreterden voorzienigheid geheel in het kader van de opdracht die de godheid aan de mens had gegeven.³⁷ Zover gaat Van Iperen niet, maar wel is duidelijk dat bij hem voorzienigheid en menselijk handelen elkaar niet uitsluiten.

15.5. Het dierlijk instinct als hulpmiddel in de strijd tegen rundveepest

*Ondertusschen is het niet te ontkennen, dat wy reeds in verscheidene Opzigten Gods slaande Hand hebben gevoeld en nog voelen (...) De besmettelijke Ziekte onder het Rundvee, die by aanboudendheid onze Velden ontledigd, zonder dat eenige Hulpmiddelen tot hier toe in staat zyn geweest, om dezelve te stuiten (...) geeven ons een regtmaatige bekommring (...) om alle de inwoonderen des Lands wederom byeen te roepen, ten einde zig op plechtige wyze voor den Hoogen God te verootmoedigen (...).*³⁸

De Republiek werd in de jaren zeventig van de achttiende eeuw geteisterd door rundveepest. De ziekte was opgekomen vanuit het Osmaanse rijk en was via Hongarije, Oostenrijk, Silezië en Noord-Duitsland in Nederland binnengekomen en

33 A. Kagchelland en M. Kagchelland, *Van Dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse reveil en de verlichting in Nederland (1815-1826)* (Delft 2009) 554.

34 Kagchelland en Kagchelland, *Van dompers en verlichten*, 494-495.

35 *NNBWII*, 1152.

36 Lambertus Bikker, *Vertoog van die voornaamste redenen welken de ingezetenen van ons land, tot hier toe, van de inenting der kinderpokjes wederhouden, en oorzaak zijn, dat deze praktijk niet algemeen bij ons in gebruik kome* (Rotterdam 1777) 67.

37 Charles Taylor, *Een seculiere tijd* (Rotterdam 2010) 313, 314.

38 *Mc*, 8 jan. 1771.

ging ook Zeeland niet voorbij. Meestal ontsprong dit gewest de dans, omdat het vrij geïsoleerd lag en de veestapel er een geringere dichtheid had. In Zeeland werd voornamelijk akkerbouw bedreven. Maar in 1771 werden ook de Zeeuwse gewesten getroffen door een hevig woedende epidemie.³⁹ Blijkens de biddagbrief van 8 januari 1771 die in *De Middelburgsche courant* werd afgedrukt, interpreteerde de overheid rundveepest als Gods straffende hand vanwege het welig tieren van ijdelheid en lichtvaardigheid in de Republiek.⁴⁰

Van Iperen toonde belangstelling voor het zieke vee en zocht de dieren in de stallen op. Aanvankelijk wekten zij slechts zijn medelijden op. De aanblik van de dieren ging hem door merg en been. Maar bij nader inzien meende hij dat deze arme dieren met hem communiceerden. Hij meende zelfs in hun ogen een boodschap te kunnen lezen: de beesten zouden hem smeken om heilzame kruiden uit de natuur voor hen te halen.

Maar het begeerige en zorgelyke, dat in dat naarkyken doorblonk, overtuigde my naderhand, dat die elendelingen als om hulpe smeekten: en als het ware te kennen gaven, dat de Natuur hulpmiddelen had: welke zij wilden dat de Menschen, voor hun, in deze doodelyke benaauwdheid, mogten opzoeken en tevoorschijn brengen.⁴¹

Hierin dacht hij anders dan Johannes Barueth (1709-1782), die in een boetpredicatie uit 1745 over rundveepest opmerkte: ‘kon het stomme vee zyn nood klagen, ’t zou door zyn gezucht en gekerm ons verwyten, hoe het om onzer zonden wille deze straffen draagt en den dood ondergaet.’⁴² Maar ook een tamelijk verlicht predikant als Engelbertus Mattheus Engelberts (1731-1807) beweerde in 1769 dat rundveepest een straf van God was omdat Nederland zich had gedragen als een losbandige koe.⁴³

Van Iperen rept met geen woord over schuld en zonde, maar zocht naar middelen om de ziekte te genezen. Hij was er stellig van overtuigd dat hij de eerste stap naar de oplossing voor het probleem had gevonden. Zijn gedachten ontvouwde hij in een stuk getiteld *Eenvoudig ontwerp eener waarschyelyke uitvorschinge van Geneesmiddelen tegen Runderpest* dat hij de Hollandsche Maatschappij deed toekomen.⁴⁴ Volgens hem was het vinden van geneesmiddelen een betrekkelijk eenvoudige zaak. De dieren wisten door hun instinct zelf wat zij nodig hadden.

39 Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting* I, 110; M.J. Boerendonk, *Historische studie over den Zeeuwschen landbouw* (Den Haag 1935) 292.

40 *Mc*, 8 jan. 1771.

41 NHA, KHMW, inv. 46, 26 juni 1771.

42 Huisman, *Neerlands Israël*, 131.

43 Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting* I, 132-144.

44 NHA, KHMW, inv. 46, J. van Iperen aan de Hollandsche Maatschappij, 26 juni 1771.

Hij sloot hierbij aan bij de visie van de Duitse geleerde Reimarus. Herman Samuel Reimarus (1694-1768) was aanvankelijk onder de indruk van de Leibniz-Wolffiaanse filosofie. Enkele intimi wisten echter dat hij in het geheim een werk aan het schrijven was waarin hij zijn werkelijke gedachten onder woorden bracht, zijn *Apologie oder Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes*. Hij was onder de indruk gekomen van de deïsten en stond ten diepste afwijzend ten opzichte van de christelijke religie. Enkele delen van dit geheime geschrift durfde hij echter wel te publiceren omdat hij verwachtte dat deze geen aanstoot zouden geven. Daaronder behoorde ook zijn studie *Betrachtungen über die Triebe der Tiere* die in 1760 verscheen.

Reimarus meende een godsbewijs gevonden te hebben dat stoelde op de fysico-theologie. Hoewel Reimarus kritiek had op het christendom, zocht hij als deïst wel naar een godsbewijs. Het beste voorbeeld van Gods wijsheid was volgens hem te zien in het instinct van de dieren. Dieren vertonen een doelmatig gedrag en hebben bekwaamheden om te overleven zonder dat zij dit door ervaring en oefening verkregen hebben. In tegenstelling tot Buffon die de dieren zag als machines en het instinct mechanisch verklaarde, zag Reimarus de dieren als levende zielen die verbonden waren met een lichaam. Volgens hem had God de dieren voorgeprogrammeerd. Deze ‘Kunst-Triebe’ zijn door God aan de dieren geschonken als aangeboren eigenschappen van de ziel.⁴⁵

Op grond van deze theorie meende Van Iperen dat dieren in hun ziekelijke toestand de geur van een of ander kruid bijzonder aangenaam vonden en opaten. Het zou precies het kruid zijn dat zij nodig hadden voor hun genezing. Volgens Van Iperen zat deze kunstdrift niet zozeer in de reuk, maar in de irritabiliteit. De ‘smaaktepelen’ stonden via de slokdarm in verbinding met de maag. En wellicht moest men de oorzaak van de kunstdrift zoeken in de werking van het nog lang niet doorgronde verschijnsel van de elektriciteit. Op zich was dit een vooruitstrevende gedachte, aangezien het nog tot het einde van de achttiende eeuw zou duren aler de Italiaan Luigi Galvani de term ‘dierlijke elektriciteit’ zou introduceren.⁴⁶

In ieder geval stond voor Van Iperen vast dat er sprake was van een verborgen werking van de zintuigen op het brein. Hoe men er ook over denken mocht, voor hem was het zeker dat de zintuiglijke gewaarwording gezien moest worden als de ‘baarmoeder van het instinct’. Het valt trouwens op dat Van Iperen naar een meer mechanische verklaring zoekt, terwijl Reimarus dit juist niet doet.

Van Iperen was bekend met de Italiaanse geleerde Giovanni Lancisi (1654-1720), die pleitte voor het afmaken van besmette veestapels. Van Iperen achtte dit

45 Ulrich Groetsch, *Hermann Samuel Reimarus (1694-1768). Classicist, hebraïst, Enlightenment radical in disguise* (Leiden 2015) 9-11; zie over Reimarus ook: Martin Mulso (ed.), *Between philology and radical Enlightenment. Hermann Samuel Reimarus (1694-1768)* (Leiden 2011); W. Stoker, *De christelijke godsdienst in de filosofie van de verlichting. Een vergelijkende studie over de geloofsverantwoording in het denken van Locke, de Deïsten, Lessing en Kant* (Assen 1980) 57-64.

46 Zie hoofdstuk 9.

middel weliswaar heilzaam in het tegengaan van de epidemie, maar zocht toch naar een middel dat minder rigoureuus was.⁴⁷ Hij stelde voor om de dieren in het wilde weg te laten grazen. In weilanden, op de heide en in de duinen zouden zij zelf de nuttige kruiden tot genezing tot zich nemen. Hij was van mening dat het de dieren in het geheel niet ten goede kwam dat zij slechts konden grazen op weilanden waar alleen maar gras op stond. Hij baseerde zich op Plinius en Vergilius die meedeelden dat dieren oudtijds juist op weelderig begroeide gebieden graasden. De kudde die in vrijheid overal zouden grazen dienden vervolgens wel nauwlettend in de gaten gehouden te worden door koewachters. Zij moesten rapporteren naar welke struiken en kruiden het zieke vee zich zou begeven. Vervolgens zouden er meerdere proeven moeten plaatsvinden om uit te vinden wat het geschikte medicijn zou zijn.

De Hollandsche Maatschappij liet zijn voorstel beoordelen door de Haarlemse arts Jan Engelman. Deze kwam echter tot de conclusie dat de verhandeling van Van Iperen niet bruikbaar was. Het stuk was volgens hem ‘te veel in vago gesteld’. Engelman ontkende het instinct van de dieren niet, maar stelde dat de rundveepest juist een ziekte was die de geur van de dieren aantastte. Daardoor snuffelden zij wel, maar aten niet en vervolgens zou gezond vee dat hierna het besnuffelde gras en kruid kwam grazen hierdoor besmet worden.⁴⁸ Van Iperens bijdrage werd dan ook terzijde gelegd. Hoewel zijn oplossing de toets der kritiek niet kon doorstaan, was zijn gedachtegang wel verlichter dan die van menig collega-predikant. Wanneer wij Van Iperens visie vergelijken met die van Barueth en Engelberts die de rundveepest zagen als een gevolg van de losbandigheid van de mensen, valt op dat hij een nuchter standpunt inneemt.⁴⁹ Hoewel hij er niet in slaagde, probeerde hij wel de oorzaken te achterhalen en daar een remedie voor te vinden.

15.6. Doodsreutel als Godsgechenk

Een ander verschijnsel dat Van Iperen beschreef, was het rochelen van een ernstige zieke. Dit verschijnsel werd ook wel ‘de reutel’ genoemd. Van Iperen was bekend met het feit dat Herman Boerhaave dit rochelen interpreteerde als een teken van de naderende dood. Maar Van Iperen zag er nog iets anders in. In zijn *De verstikkinge van de reutel te keer gegaan en overwonnen*, zette hij uiteen dat de reutel een mechanisme was dat de Schepper had gegeven om een laatste poging te kunnen doen om verstikking te boven te komen:

De Goddelijke wijsheid van den schepper schenkt aan onze longen eene allerlaatste poginge om fluimen te lossen (...) Even diezelfde reutel dacht ik, waar aan het stikken moet, zal misschien de goddelijke wijsheid en goedheid willen

⁴⁷ Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting* I, 116.

⁴⁸ NHA, KHMW, inv. 46, J. Engelman aan het Genootschap, ongedateerd.

⁴⁹ Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting* I, 130.

gebruiken, om te doen gorgelen om de toezwellinge der longpijp te keer te gaan en de fluimen te verdunnen.⁵⁰

Zo blijken volgens hem de moeilijke dingen van de natuur, zoals het rochelen als kenteken van de aanstaande dood, toch ook iets positiefs van de Schepper te zijn. Hierin zien we zijn Leibniz-Wolffiaanse filosofie en fysicotheologische visie doorschemeren, waarin gepoogd wordt om ook aan het negatieve van de werkelijkheid een positieve interpretatie te geven.

De gedachte dat ook het rochelen uiteindelijk een positieve kracht van de natuur was, kwam bij hem boven naar aanleiding van het volgende voorval in 1776 met zijn tweejarig zoontje. Het jongetje was 's avonds gezond en wel in zijn kribje aan het voeteneind van het ouderlijke ledikant gelegd, maar 's nachts kreeg het kind koorts. Volgens Van Iperen hield deze koorts verband met kiezen die op doorbreken stonden. De koorts verergerde en het kind kreeg stuipen. Het had geen kracht om de taaie fluimen in de longen op te brengen. Op zondag zag het er naar uit dat zijn zoontje zou gaan sterven.

Alles voorspelde eene op handen zijnde verstikkinge. (...) de fluimstofte was te dik om geloosd te worden. De doodverwe was gezet. Elk der huisgenoten weende, bad, zuchtte. Het gezicht was gebrooken, de bleeke wangen waren killig, de leden slap en koud. En, met dat al werd de reutel, bij tusschenpozingen sterker en sterker; en, in die tusschenpozinge, vond men noch pols noch adem. Mijne predikbeurte werd besteld. Wij leiden het kind in een los rustbankje bij ons in de eetzaal; en ik maakte mij gereed, om de oogjes te sluiten.⁵¹

Van Iperen vroeg aan Gerardus de Wit, chirurgijn-majoor van het regiment der mariniers, die hij kende als medelid van het Zeeuwsch Genootschap, of er nog een 'prikkelend middel' was om de fluimen op te wekken. Hij dacht daarbij aan het middel van de Duitse iatrofysicus Friedrich Hoffmann (1660-1742). Deze lijfarts van Frederik I van Pruisen had de uitvinding van de zogenaamde Hoffmanndruppels op zijn naam staan. Volgens deze geleerde hangt het functioneren van het lichaam af van spanningstoestand van vezelige lichaamsdelen, in het bijzonder de kanalen die vloeistoffen vervoeren. Gezondheid hangt samen met de juiste regeling van die spanningstoestand. Geneesmiddelen kunnen prikkelend of kalmerend werken.⁵²

De Wit diende vervolgens *kermes mineralis* toe: een roodbruin fijn poeder dat een mengsel was van diantimoontrifulside en diantimoontrioxide. Het goedje werd zo genoemd omdat de rode kleur deed denken aan de kleur van rode bessen: grana kermes. Het middel werd ook wel 'kartuizer poeder' genoemd, omdat de

50 ZB, HS. 4277, J. van Iperen aan het Genootschap, 16 juli 1776.

51 ZB, HS. 4277, J. van Iperen aan het Genootschap, 16 juli 1776.

52 Frank Zeiss, *Natuurlijke historiën*, 164.

verbreiding van het middel vooral te danken was aan een zekere broeder Simon, een kartuizer monnik. Het middel werd vooral toegediend bij ontstekingen aan het strottenhoofd en de luchtpijp om afscheiding van slijm te bewerkstelligen.⁵³

Het jongetje begon na inname hiervan een gorgelend geluid te maken en kon vervolgens de fluïmen uitspuwen. Na enkele dagen kon de arts hen feliciteren met de genezing van het kind. Van Iperen meende de mensheid een dienst bewezen te hebben, door de ontdekking van een positieve eigenschap van het rochelen. In zijn ogen was dat wel een prijs waard. Daar dacht het Zeeuwsch Genootschap evenwel anders over. Men stuurde Van Iperens epistel ter beoordeling toe aan Gerardus de Wit. Deze bevestigde weliswaar de toedracht, maar had zijn bedenkingen. Van Iperen deed voorkomen alsof hij iets nieuws had ontdekt, maar de werking van *kermes mineralis* was reeds langer bekend. Als illustratie van de heilzame en spoedige werking van het geneesmiddel kon het stuk wel geplaatst worden, maar het mocht zeker niet gepresenteerd worden als een nieuwe ontdekking.⁵⁴ Het stuk werd niet geplaatst, laat staan dat Van Iperen in aanmerking kwam voor een prijs.

15.7. Oog- en huidziekten

Te Batavia heeft Van Iperen zich niet meer veel ingelaten met geneeskunde. Zoals wij reeds gezien hebben meende hij dat de ontwikkelingen op dit gebied zo snel gingen dat hij zich niet deskundig genoeg achtte.⁵⁵ Toch kon hij het niet laten om zijdelings nog enkele opmerkingen te maken. In zijn verhandelingen over de twee albino's maakte hij twee uitstapjes naar de geneeskunde.

Het slechte gezichtsvermogen waarmee albino's te kampen hadden, werd volgens hem veroorzaakt door de toestand van het inwendige van het oog bij albino's. Dit zou evenals hun huid 'bleek van verwe' zijn. Hierdoor ontstaat in het oog een geweldige weerkaatsing van lichtstralen, alsof er in het oog rondom kleine spiegel-tjes ophangen die 'meer glanzen dan verwen opleveren'. Het moet zoiets zijn als het kijken naar de zon, of de hinder die men ontvangt door het te felle licht van een microscoop. Het slechte gezichtsvermogen van de albino is dus volledig verklaarbaar door optica en catoptrica. Hij opperde dat het dragen van een groene bril heilzaam zou zijn voor hun gezichtsvermogen.⁵⁶

Ook probeerde Van Iperen een antwoord te formuleren op de vraag waarom albino's meer te kampen hadden met huidziekten dan andere mensen. Hij meende de oplossing gevonden te hebben in het feit dat deze ziekten ten diepste aangezien moesten worden voor een vorm van paddenstoelen. Het minuscule zaad zou zich onzichtbaar door de lucht verspreiden en in het bloed terecht komen, waar het zich

53 W.H. de Vriese, *Handboek voor de kennis der geneesmiddelen ten behoeve van beoefenaars der genees-heel- en artsnijbereidkunde* II (Amsterdam-Den Haag 1837) 173-177.

54 ZA, KZGW, inv. 60, G. de Wit aan het Genootschap, 27 oktober 1776.

55 Zie hoofdstuk 5.

56 Van Iperen, 'Beschrijving van eenen witten neger', 227, 228.

vestigt en wortelt. Hij zag geen principieel verschil met uitwassen op bomen, heesters en planten en ‘wratten, negenoogen, steenpuisten en pokken en diergelijke.’ De witte huid was volgens Van Iperen vatbaarder dan de bruine.⁵⁷ Een geneeskundige oplossing gaf hij niet. Evenmin baseerde hij zijn beweringen op onderzoek. Hij opperde slechts zijn gedachtenspinsels, die hij presenteerde als eventuele mogelijkheden.

15.8. Conclusie

Van Iperen ontwaarde overal de wijsheid van de Schepper. Zo domineert de fysicotheologie ook zijn geneeskundige verhandelingen. Zijn optimisme – ook negatieve zaken zoals het verrekken van spieren en het rochelen van een ernstige zieke hebben een positieve kant – stelde hem in staat open te staan voor het inenten en de zegeningen daarvan toe te juichen. Onbekommerd fantaseerde hij verder over de mogelijkheden van inenten, in tegenstelling tot veel predikanten die er juist tegen ageerden. Terwijl anderen Gods voorzienigheid als argument gebruikten tegen inenting ontleende Van Iperen hieraan juist een argument voor het inenten. Met deze stellingname is Van Iperen bepaald progressief te noemen.

Een verlichte trek vinden wij ook bij zijn visie op rundveepest: hij interpreteerde de ziekte niet als straf van God op de losbandigheid van de mensen, maar zocht naar natuurlijke oorzaken en probeerde oplossingen aan te dragen ter bestrijding van de ziekte. Hij meende op grond van het gedachtegoed van Reimarus dat het instinct van dieren de weg zouden wijzen naar het genezen van de ziekte. Dat hij onbekommerd te rade ging bij Reimarus, die destijds nog bekend stond als gematigd-verlicht toont aan dat Van Iperen zelf ook gematigd-verlicht was. Van de werkelijke deïstische gedachten van Reimarus kon hij immers niet op de hoogte zijn.

Verder valt op dat hij er bij het vinden van een remedie tegen rundveepest en scheurbuik er lustig op los speculeerde. Dat deed hij ook bij het verklaren van het plotseling opkomen en verdwijnen van stomheid.

Te Batavia stelde hij zich terughoudender op. Hij wilde zich niet meer inlaten met geneeskunde, maar kon de verleiding niet helemaal weerstaan. Ook dan gaf hij zich over aan speculaties. We kunnen concluderen dat zijn geneeskundige verhandelingen geen zoden aan de dijk hebben gezet, maar wel dat hij in zijn zoektocht naar oplossingen op gematigd-verlichte wijze te werk ging.

⁵⁷ Van Iperen, ‘Beschryvinge van eene blanke negerin’, 243.

Slotbeschouwing

Inleiding

In deze studie hebben wij onderzoek verricht naar Josua van Iperen, een achttiende-eeuwse gereformeerde predikant wiens werk wordt gekenmerkt door een breed palet aan interesses. Een biografie van een dergelijke achttiende-eeuwer biedt ons een venster op het leven en denken van een gewone predikant die zijn weg zocht tussen kerk en staat, religie en Verlichting. En daarmee biedt Van Iperen ons een boeiende casus die ons eens te meer ervan bewust maakt hoe complex de relatie tussen traditioneel geloof enerzijds, verlicht gedachtegoed anderzijds is. Hij mag in menig opzicht representatief heten voor een groep gematigd-verlichte protestantse geestelijken in het achttiende-eeuwse Nederland.

In het kader van het voortdurende academische debat over de relatie tussen religie en Verlichting verdient een figuur als Van Iperen en de wijze waarop hij een weg zocht tussen traditioneel geloof en Verlichting zeker onze aandacht. Van Iperen was namelijk een exponent van een grote groep predikanten. Zoals in de Inleiding aangegeven is het problematisch om dergelijke figuren te rubriceren. Wat valt nu aan het slot van de dissertatie op basis van de beschrijving en analyse van zijn leven en opvattingen over Van Iperen's profiel te zeggen?

In het algemeen gezegd blijkt uit het voorgaande dat Van Iperen gematigd positief stond ten opzichte van bepaalde verlichte ideeën, mits – en dat is een belangrijk ‘mits’ – deze geen bedreiging vormden voor het christelijk geloof. Met andere woorden, zijn benadering is sterk apologetisch. Hij liet zich hierbij vooral leiden door een tweetal zaken: de Leibniz-Wolffiaanse filosofie en de fysicotheologie. Ze vormen als het ware de piketpaaltjes van zijn denken, wat tot uiting kwam in zijn predikantschap, zijn werk als geleerde en zijn ‘liefhebberijen’. Aan de hand van deze drie aspecten kunnen we zijn positie nader omschrijven.

1. Predikant

Van coccejaans naar evangelisch theoloog

Geboren in 1726 te Middelburg in een coccejaans milieu, werd Van Iperen na zijn studie te Groningen en Leiden achtereenvolgens predikant te Lillo, Veere en Batavia. In die laatste plaats overleed hij in 1780, nog geen jaar na zijn intrede. In zijn predikantsloopbaan ontwikkelde hij zich tot een zogenaamd ‘evangelisch theoloog’. Onder het meerduidige begrip ‘evangelisch’ verstond hij de eenvoudige boodschap van Jezus' discipelen zonder inmenging van dogmatische begrippen. Een visie die samen met zijn tolerante houding niet in dank werd afgenomen in zijn standplaats Veere. Hij zag zich genoodzaakt om evenals de romanfiguur Sebaldus Nothanker zijn geluk elders te zoeken, al speelden ook geldzorgen een niet te verwaarlozen rol.

Van Iperen is te kort in de Oost geweest om conclusies te kunnen trekken of het verblijf in een ander werelddeel ook van invloed geweest zou kunnen zijn op zijn denken. Wel is duidelijk dat reeds in het vaderland een ontwikkeling valt te bespeuren die zich in Batavia doorzette. Voelde hij zich in het vaderland nogal eens geremd, aan boord van het compagnieschip voelde hij zich vrijer dan ooit tot het bezigen van een ‘gulhartige evangelische tale’. Sprak hij in het vaderland nog positief over de belijdenis, in Batavia prees hij zijn tijd gelukkig dat het nu mogelijk was om in vrijheid de belijdenis tegen te spreken. Wanneer wij verder in ogenschouw nemen dat hij te Batavia in zijn intreedpreek zover ging dat volgens hem de christelijke liefde samenviel met algemene menselijkheid, dan kan wel voorzichtig worden geconcludeerd dat hij zich in het vrijere geesteklimaat verder in verlichte richting zou hebben ontwikkeld. Al moet bedacht worden dat ook in Batavia zeker geen volstrekte leervrijheid bestond.

Vrijheid als leidend principe in het schipperen tussen kerk en staat

Zijn loopbaan in het vaderland bestond behalve in het gewone ambtswerk ook in het teken van laveren tussen kerk en staat. Daarbij liet hij zich leiden door het beginsel van de vrijheid van de kerkelijke gemeente en die van de predikant. Om deze vrijheid te bevechten, zocht hij nu eens steun bij de overheid, dan weer bij een meerdere kerkelijke vergadering, al naar gelang van welke zijde hij hulp kon gebruiken. Op politiek terrein begaf hij zich verder niet. Hij was Oranjegezind, maar hij liet zich niet in met politieke kwesties.

Psalmbeschaver

Het eervolste wat hem tijdens zijn predikantschap te beurt was gevallen, was zijn benoeming tot commissielid voor de verbetering van de psalmberijming. Tijdens zijn werk als ‘psalmbeschaver’ stak hij zijn voorkeur voor de verlichte psalmberijming van het dichtgenootschap *Laus Deo Salus Populo* niet onder stoelen of banken. Wel meende hij dat allerlei begrippen over God teruggebogen moesten worden naar bijbels taalgebruik. Van Ghysens *Honingraet* had hij een afkeer en over Voets berijming liet hij zich doorgaans niet erg lovend uit.

Opvoeder van het volk

Een constant gegeven in Van Iperens predikantswerk is zijn missie als ‘opvoeder’. Vooral in Veere en Batavia komt dit aspect sterk naar voren. Hij bond de strijd aan tegen wat hij zag als dweperij en bijgeloof en probeerde mensen daarvan af te brengen. Verder vertaalde hij Fénelons traktaat over de opvoeding van jonge meisjes. Hoewel hij met de vertaling van dit geschrift een behoudend standpunt innam, had hij wel oog voor bepaalde vernieuwende gedachten in het onderwijs. Zo meende hij in tegenstelling tot Fénelon dat meisjes ter bescherming voor onkuisheid niet onwetend dienden te blijven, maar dat zij juist goede voorlichting moesten krijgen. Daarin toonde hij zich een geestverwant van het gematigd verlichte schrijversduo Wolff en Deken.

Verder hield Van Iperen rekening met de mentale ontwikkeling van het kind. Hij probeerde zoveel mogelijk aan te sluiten bij de belangstelling van het kind en had oog voor het aantrekkelijk maken van het onderwijs. Ook hierin sloot hij aan bij de tijdgeest.

Ontsporingen van mensen verklaarde hij niet zozeer door erfzonde als wel door een verkeerde opvoeding en de invloed van een verkeerd milieu. Hij was daarin een volgeling van John Locke die hij met ere noemde. In zijn prediking spoorde hij aan tot deugd. Het onderwijs dat hij 'als een professor' gaf, zag hij eveneens als een middel om het volk te verheffen. In dit alles toonde hij zich een voorloper van het gematigd verlichte gedachtegoed van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Anders dan menig Nutslid keek Van Iperen echter niet neer op het volk. Toen hij voor het onderzoek naar het verbeteren van de landbouw een reis ondernam naar Vlaanderen en Brabant wilde hij het reilen en zeilen van de boeren aldaar niet alleen met eigen ogen zien, maar wilde hij ook van hen leren.

2. Geleerde

Op de bres voor het christelijk geloof

Bij zijn werk als geleerde en 'liefhebber' van allerlei wetenschappen laat Van Iperen zich kennen als een apologeet van het Christendom. Het was hem te doen om het geloof te verdedigen tegen de eigenwijsheid van ongelovigen die opkwam uit de 'poelen van onkunde' zoals de 'Egyptische kikvorschen' van weleer. Hij liet zich vooral leiden door de Leibniz-Wolffiaanse filosofie. Bij zijn vroegere leermeester Engelhard was hij gepromoveerd op een dissertatie in Wolffiaanse trant. Het Leibniz-Wolffianisme is hij zijn leven lang trouw gebleven omdat deze filosofie uitging van de Openbaring, een zaak die voor hem onopgeefbaar was. De keuze voor het Leibniz-Wolffianisme zou overigens in zijn nadeel zijn: mede daarom werd hij niet benoemd tot hoogleraar in de wijsbegeerte, hoewel hij wel tot tweemaal toe op de nominatie stond. In Franeker ging de post aan hem voorbij omdat hij was voorgedragen door de Wolffiaan Wilhelm Bernsau, over wie men slecht te spreken was. In Harderwijk liep hij een hoogleraarpost mis omdat men geen Wolffiaan zocht, maar een aanhanger van het Newtonianisme, de stroming die in Nederland de meeste aanhangers had.

Uiteindelijk moeten we concluderen dat Van Iperen vasthield aan een wijsbegeerte die steeds meer aan importantie inboette. Maar voor Van Iperen zelf bleef deze wijze van filosoferen van belang omdat hij van mening was dat dit stelsel het mogelijk maakte om werkelijk een christen-wijsgeer te zijn.

Te Batavia hield hij een pleidooi voor het christendom. Hij probeerde aan te tonen dat de christelijke westerse beschaving superieur was aan de oosterse beschaving. We kunnen hier een spanning ontwaren met wat hij hij in zijn intrepreek gezegd had over de algemene mensenliefde. Maar Van Iperen beschouwde het als een eigenschap van de christelijke liefde dat deze alle mensen op het oog had. Het

is overigens opmerkelijk dat hij die in eerdere jaren een positievere kijk had op de oosterse beschaving, daar nu van terugkwam nu hij haar met eigen ogen aanschouwde. Empirisme bleek eerdere theoretische beschouwingen aan de kant te schuiven.

Op zoek naar nieuwe wegen voor de exegese, ten behoeve van het behoud van het Schriftgezag

In zijn exegetische arbeid schuwde Van Iperen nieuwe inzichten niet. Hij probeerde de exegese op een nieuwe leest te schoeien: zij zou even transparant moeten zijn als de wiskunde. Hij stond positief tegenover het gebruik maken van Arabische equivalenten voor de interpretatie van het Hebreeuws, een methode die door velen werd afgewezen omdat men in het Hebreeuws een heilige en volmaakte taal zag. Verder maakte hij gebruik van reisbeschrijvingen en zelfs van geschriften van andere religies om onduidelijke passages in de Bijbel te verhelderen. Ook stond hij positief tegenover de vernieuwende gedachten van Robert Lowth. In zijn spoor probeerde hij in de Schrift poëtische aspecten te onderkennen. De fysicotheologie nam hij eveneens te baat om lastige passages te verhelderen.

Opvallend is zijn poging om de in zijn tijd reeds achterhaalde profetische godgeleerdheid nieuw leven in te blazen. Hoewel hij tegen allegorese was, meende hij dat de profetische godgeleerdheid een element bevatte dat houvast kon bieden tegen de al te vrije manier van bijbeluitleg zoals die in Duitsland bedreven werd. Hij had grote bewondering voor Johann Daniel Michaelis, maar vond diens exegetische soms toch te vrij. De zogenaamde ‘evangelische vervullingen’ waar de profetische godgeleerdheid naar zocht, fungeerden voor hem als hulpmiddel om het goddelijk karakter en daarmee de zeggingskracht van een Bijbelboek als het Hooglied aan te tonen. Ook hierin zien wij weer, bij alle openheid voor nieuwere opvattingen, de neiging om pas op de plaats te maken.

Geschiedschrijving: van providentieel naar wijsgerig

In zijn geschiedbeoefening liet Van Iperen zich aanvankelijk leiden door de traditioneel-gereformeerde geschiedschrijving, die zich voornamelijk richtte op het aan tonen van Gods vinger in de geschiedenis. Later ging hij over naar een meer wijsgerige geschiedschrijving die probeerde een oorzakelijk verband tussen de historische feiten aan te tonen. Ook binnen de wijsgerige geschiedschrijving bleef er een prominente rol weggelegd voor de providentie, als eerste oorzaak van de gebeurtenissen. Maar het is een verlicht element in deze stroming dat men oorzakelijke verbanden trachtte aan te tonen. In zijn positiekeuze voor wijsgerige geschiedschrijving komt hij opnieuw naar voren als iemand die openstond voor de tijdgeest, maar tegelijk ook terugschrok. Zo wilde hij onder geen beding de betrouwbaarheid van kerkvaders in twijfel te trekken, iets wat Petrus Wesseling wel deed. Hoogstwaarschijnlijk werd zijn benadrukken van het gezag van de kerkvaders ingegeven door angst voor historisch pyrrhonisme. Weer zien wij hoe hij er voor koos om binnen bepaalde vertrouwde kaders te blijven.

3. Dilettant

Het optimisme als leidraad

In zijn liefhebberijen op het gebied van natuurlijke historie en geneeskunde liet hij zich leiden door het optimistische concept van de Leibniz-Wolffiaanse filosofie en van de fysicotheologie. Zo interpreteerde hij in tegenstelling tot veel predikanten kometen niet als prodigia, maar probeerde hij deze verschijnselen in navolging van Pierre Bayle rationeel te verklaren. Zijn kennis schoot echter te kort om een gezaghebbende gesprekspartner te zijn op sterrenkundig gebied.

Hetzelfde gold voor zijn kennis van de natuurlijke historie. Alhoewel hij veel feitelijke kennis had van ontdekkingen en vooruitgang van de natuurlijke historie, miste hij het overzicht, ontging hem de samenhang en hield hij vast aan verouderde concepten. Een kleine bijdrage leverde hij aan het neger-albinodebat. Hij zag de albino als een volwaardig mens en rangschikte hem niet met de orang-oetang onder de ‘homo nocturnus’ zoals anderen soms deden.

Vooraf op het gebied van geneeskunde liet hij zich leiden door de fysicotheologie. De centrale positie van de fysicotheologie is een kenmerk van het gematigd-verlichte denken. In zijn verder vaak niet ter zake doende ideeën ontwaren wij telkens een zekere verlichte attitude. Zo interpreteerde hij rundveepest niet als een straf van God op de zonden van de mens – een visie die wel terug te vinden is in de van overheidswege uitgegeven biddagsbrieven – maar probeerde hij een oplossing te vinden voor de ziekte, waarbij hij zich liet leiden door het diergeneeskundige gedachtegoed van Reimarus.

Zijn fysicotheologie stelde hem in staat positief te staan tegenover inenting, waarin hij een geschenk van God zag, terwijl veel van zijn ambtgenoten inenting afwezen. Deze positieve benadering knoopte hij vast aan de leerstelling van Gods voorzienigheid. Gods voorzienigheid en inenting lagen voor hem in het verlengde van elkaar en sloten elkaar niet uit. Hoewel Van Iperen niet zover ging als de deïsten, voor wie de voorzienigheidsgedachte vrijwel geheel samenviel met het nemen van eigen verantwoordelijkheid, stelde zijn visie op voorzienigheid hem toch in staat om positief te staan tegenover een nieuw middel als inenten, dat toen nog in de kinderschoenen stond.

Overigens was in een tijd van toenemende wetenschappelijke specialisatie voor een dilettant als Van Iperen steeds minder plaats. Hij heeft dat zelf ook gevoeld toen hij in zijn inleidingsredevoering aangaf dat hij bepaalde vakgebieden zoals geneeskunde, rechtsgelerdheid en wiskunde beter maar aan anderen kon overlaten. Van Iperen wist van heel veel een klein beetje. Te weinig om echt mee te kunnen doen in het geleerdendebate van zijn dagen.

Samengevat: al is Van Iperen dan geen geleerde van formaat, in cultuurhistorisch opzicht is bestudering van zijn leven en werk wel degelijk van belang, alleen al omdat zijn brede interesse de encyclopedische geest van de verlichte eeuw weerspiegelt. Hij blijkt, zoals eerder aangegeven, een interessante figuur te zijn voor het onderzoek naar het brede middenveld van de gematigde Verlichting met haar positie tussen

traditionalisme en radicale Verlichting. Traditionalistisch ingestelde predikanten als Barueth en Hofstede wezen iedere vorm van Verlichting radicaal af, terwijl Van Iperen, evenals zijn collega's Martinet en Te Water, een meer gematigd standpunt innam. Daarbij stond Van Iperen overigens dichter bij Martinet dan bij de traditionelere Te Water.

Het profiel van Van Iperen dat zich in deze studie aftekent is dat van een gematigd verlicht predikant voor wie de apologie van het christendom een krachtige drijfveer vormt. Met redelijke argumenten probeert hij in zijn exegetische en historische werken het christendom te verdedigen. Het gebruik van de rede zette hij ook in tegen wat hij karakteriseerde als bijgeloof en dweperij. Een ander kenmerk is zijn evangelische positie, die zich uit in zijn tamelijk vrije houding ten opzichte van de belijdenis en zijn tolerante houding ten opzichte van andersdenkenden. Ook zijn mensbeeld is typisch gematigd verlicht. Hij wekt de indruk dat hij de overtuiging is toegedaan dat men bij het slechte in de mens niet direct moet denken aan gevolgen van de erfzonde, maar aan milieu en opvoeding. Hij benadrukt dan ook het belang van een goede opvoeding en zag veel heil in het verheffen van het volk. Hij keek daarbij niet neer op het volk, maar wenste ook van de eenvoudigen te leren. In de wetenschap stond hij open voor nieuwe vindingen zoals inenting, maar hij maakte pas op de plaats wanneer het gezag van de Openbaring werd aangetast. De fysicotheologie en de Leibniz-Wolffiaanse filosofie vormden het kader van zijn denken.

Zo is er bij Van Iperen een eigensoortig mengsel van 'oud' en 'nieuw', van traditionalisme en een zekere mate van Verlichting. Het is een positie waarvoor ons begrip-apparaat ons soms in de steek laat. Misschien zouden wij kunnen spreken over 'midden-Verlichting', zoals we ook wel spreken over 'midden-orthodoxie'. Een 'midden-Verlichting' met duidelijk behoudende trekken, dus eerder te kenschetsen als 'conservatief-verlicht'. Maar voordat we aan de veelheid van specifieke genres van Verlichting nog weer een nieuwe soort toevoegen kunnen we wellicht met de aanduiding 'gematigd-verlicht' redelijk uit de voeten. In elk geval is Van Iperen een exponent van een brede middengroep en vormt daarmee een interessante casus voor ons verstaan van de veelsoortige verhouding tussen religie en Verlichting. Studie van hem en andere gelijkgestemde zielen in het brede middenveld is van even groot belang voor ons begrip van die verhouding als de studie van de radicale Verlichting of, aan de andere zijde van het spectrum, die van het traditionele geloof.

Tot slot nog een enkel woord over Van Iperens karakter. Hij was zeer zeker eergevoelig en ook een zekere zelfoverschatting lijkt hem niet vreemd. Daardoor was hij lang niet altijd even gemakkelijk in de omgang. Al is er geen grond voor de in de Inleiding geciteerde bewering dat hij behoorde tot 'een der zeldzaamste, onverdraagzaamste en fanatieke karakters', wel kunnen wij met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid stellen dat hij zeer vereerd geweest zou zijn met de wetenschap dat er ooit een biografie over hem geschreven zou worden 'ter zyner nagedachtenisse'.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Gebruikte afkortingen

- ADB* *Allgemeine Deutsche Biographie* I-XLV (München-Leipzig 1875-1910).
- AZG* *Archief. Vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1891-1969) en *Archief. Mededelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1970-heden)
- BBKL* *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* I -XXXIV (Hamm-Herzberg-Nordhausen 1975- 2013).
- BL* *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* I-VI (Kampen 1978-2006).
- BZ* *Boekzaal der geleerde wereld (Tijdschrift uitgegeven te Amsterdam dat verscheen van 1705 tot en met 1863).*
- BWN* *Biographisch woordenboek der Nederlanden bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt* I-XX (Haarlem 1852-1878).
- BWPGN* *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* I-VI 1919-1949.
- DNB* *The dictionary of national biography* (reprint Oxford 1968-heden).
- GA* Gelders Archief.
- GAV* Gemeentearchief Vlissingen.
- KB* Koninklijke Bibliotheek.
- KHMW* Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen
- KZGW* Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.
- Mc* *De Middelburgsche courant* (krant verschenen van 1758-1930).
- NDB* *Neue Deutsche Biographie* I-XXIV (Berlijn 1969).
- NNBW* *Nieuw Nederlandsch biographisch woordenboek* I-X (Leiden 1911-1937).
- NHA* Noord-Hollands Archief.
- RHC* Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven.
- RGG* *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft* I-VIII (Tübingen 1998-2005).
- TGGNWT* *Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* (Tijdschrift later uitgegeven onder de naam Gewina, verscheen van 1987 tot en met 2007).
- UBU* Universiteitsbibliotheek Utrecht.
- VI* *Vaderlandsche letteroefeningen* (Tijdschrift uitgegeven te Amsterdam van 1761-1871; verscheen onder verschillende namen).
- ZA* Zeeuws Archief.
- ZB* Zeeuwse Bibliotheek.

Archivalia

Gelders Archief:

Academie te Harderwijk: inv. 2.

Gemeentearchief Vlissingen:

Hervormde Gemeente Vlissingen: inv. 484, 546.

Koninklijke Bibliotheek:

Collectie handschriften: inv. KW 74 B 2.

Noordhollands Archief:

Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen: inv. 12, 13, 30, 32, 33, 36, 39, 40, 46, 54.

Tresoar Leeuwarden:

Universiteit te Franeker: inv. 2, 7, 20.

Universiteitsbibliotheek Utrecht:

Collectie handschriften: inv. 1065.

Zeeuws Archief:

Classis Tholen en Bergen op Zoom: inv. 7, 8.

Classis Walcheren: inv. 15, 16, 32, 38, 39, 45, 48a, 67, 69, 70, 71, 72, 76, 77.

Genealogische afschriften: inv. 53b, 54, 302, 455.

Hervormde Gemeente Kleverskerke: inv. 1.

Hervormde Gemeente Rilland-Bath: inv. 259.

Hervormde Gemeente Veere: inv. 16,17.

Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen: inv. 3, 4, 56, 58, 59, 60, 121.

Rekenkamer: inv. 2900, 69471, 69571, 181430.

Stadsarchief Veere: inv. 35, 36, 37, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 220, 222, 224, 225, 226, 341, 355, 921.

Staten van Zeeland: inv. 205, 207, 558, 563, 797, 1934, 1963, 1384.1, 1382.2, 1385, 1387, 1403, 1404.1, 1405.1, 1407, 1581.2, 1948, 1988, 1937, 1919, 1939, 1950, 1968, 1976, 1981, 1935, 3056

Verenigde Oost-Indische Compagnie, Kamer Zeeland, inv. 13228, microfiche.
Weeskamer Veere: inv. 10, 125.

Zeeuwse Bibliotheek:

Collectie handschriften: HS. 0103, 0158, 0159, 0421, 0433, 0468, 1478, 1496, 1495, 1496, 2013, 2014, 2018, 2054, 2055, 2056, 2057, 2067, 2073, 3020, 3340, 3632, 3924, 4066, 4277, 6159, 6197.

Overige gedrukte bronnen

- A general index to the Monthly Review* I (Londen 1786).
- Acta Synodalia of gearresteerde kerkordeningen van Zeelandt* (Middelburg 1755).
- Albinus, F. B., *Beschryving van 's menschen natuur, uit het Latijn vertaald door Abraham van Solingen, med. doct. te Middelburg* (Middelburg 1780).
- Algemeene bibliotheek vervattende naauwkeurige en onpartijdige berichten van de voornaamste werken in de geleerde waereld alom van tyd tot tyd uitkomende* I (Amsterdam 1777).
- Andriessen, Andreas, *Hizkia, koning van Juda in zyne krankheid, van zyne krankheid genezen, voor zyne genezinge dankbaar* (Middelburg 1760).
- Andriessen, Jakob Johan, *Gedichten* (Middelburg 1792).
- Bachiene, Willem Albert, *Kerkelyke geographie der Vereenigde Nederlanden, in zich behelzende, eene beschryvinge van den staat der synoden, klassen en gemeenten der hervormde kerke, in ons vaderland met vele byzonderheden uit echte stukken verzameld, en, beneevens daartoe behoorende landkaarten in het licht gebracht* III (Amsterdam 1770)
- Baster, Job, *Natuurkundige uitspanningen behelzende eenige waarneemingen over sommige zee-planten en zee-insecten beneevens derzelver zaadhuisjes en eijernesten* II (Haarlem 1765).
- Bayle, Pierre, *Dictionnaire historique et critique* XIII (Parijs 1820, herdruk).
- Bayle, P., *Het leven van B. de Spinoza met eenige aantekeningen over zyn bedryf, schriften en gevoelens door den heer Bayle, leraar der wysbegeerte te Rotterdam nevens een kort betoog van de waarheid des christelyken godsdiensts en twee verhandelingen 1 van de ziel 2 Van Godts wezentlykheid door den heer Jaquelot, leeraar der Fransche Kerke in 's Gravenhage, vertaalt door F. Halma* (Utrecht 1698).
- Biblia, dat is De gantsche H. Schrifture, vervattende alle de Canonijke Boeken des Ouden en des Nieuwen Testaments, Door Last der Hoog Mog. Heeren Staten Generael van de Vereenigde Nederlanden, en volgens het Besluit van de Synode Nationael, gehouden tot Dordrecht in de Jaren 1618. ende 1619. Uyt de Oorspronckelicke talen in onse Nederlandsche tale getrouwelick over-geset* (Amsterdam 1657, facsimile uitgave).
- Bicker, Lambertus, *Verhoog van die voornaamste redenen welken de ingezetenen van ons land, tot hier toe, van de inenting der kinderpokjes wederhouden, en oorzaak zijn, dat deze praktijk niet algemeen bij ons in gebruik kome* (Rotterdam 1777).
- Boddaert, Pieter, Johannes Plevier en Nikolaas van der Schatte, *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, vervolgende de beschrijving van Zeeland. Met nieuwe landkaarten, plans der steden en konstige printverbeeldingen* I (Amsterdam 1751).
- Boddaert, Pieter, Johannes Plevier en Nikolaas van der Schatte, *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, vervolgende de beschrijving van Zeeland. Met nieuwe landkaarten, plans der steden en konstige printverbeeldingen* II (Amsterdam 1753).
- Boerhaave, Herman, *Kortbondige spreuken wegens de ziekten* (Amsterdam 1741, facsimile uitgave Alphen a.d. Rijn 1979).

- Brahé, Jan Jacob, *Kerkelyke redenvoering ter gelegenheid van het tweede eeuwgetyde der Vlissingssche vryheid op den zesden van grasmaand MDCCLXXII aldaar uitgesproken* (Vlissingen 1772).
- Budde, Johann Franz, *Dissertatio philosophica de spinozismo ante Spinozam* (Maagdenburg 1706).
- Calvinus, Joannis, *Institutio christianae religionis* (Genève 1585) vertaling door J. de Niet: *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst* I (2 dln.; Houten 2009).
- Calvinus, Joannis, *Magni theologi commentarii in librum psalmorum nec non in Jesaiam propheticam* (Amsterdam 1667).
- Cammaert, Joannis Franciscus, *Dood-baerende standvastigheyt in den graeve van Essex onder Elisabeth koninginne van Engeland, treurspel, in rym gestelt door Joannis Franciscus Cammaert, naemsletterkeer scat-cascier of musen-minnaar, musen-minnaar scat-cascier is rymvoeder, rymbewaerder, rymverbreyder, rymvergaerder, onder 't soet Apoll's-bestier* (Brussel 1750).
- Cau, Cornelis, *Groot placetboek, vervattende de placaten ordonnantien ende edicten van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden etc.* II ('s-Gravenhage 1664). *De Maandelykse Nederlandsche Mercurius* (Amsterdam 1774).
- Ermerins, Jacobus, 'Eerste stichting en lotgevallen van sommige plaatsen ten Oosten en Westen der Schelde gelegen', in: *Verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap* V (Middelburg 1776) 1-64.
- Ermerins, Jacobus, *Eenige Zeeuwsche oudheden uit echte stukken opgehelderd* I (Middelburg 1790).
- Fockens, Johan Lukasz., *Roskam voor Curillus, Andreades en Eripanus* (Groningen 1746).
- Haemstede, Adriaen Cornelisz van, *Geschiedenis der martelaren die om de getuigenis der Evangelische waarheid hun bloed gestort hebben van Christus onzen zaligmaker tot het jaar 1655* (herdruk, Leiden 1747).
- Harmer, Thomas, *Schetze van een nieuwe verklaringe van Salomons Hooglied overgeset en verrykt door Josua van Iperen* (Utrecht 1778).
- [Gerard Nicolaas Heerkens], *Gedicht van Curillus toen hij de zanggodinnen vaarwel zeide om zich op verhevener letteroeffeningen te leggen* (Groningen 1746).
- Heerkens, G. N., *Impromptu sur le mariage de Clara Feyouna de Sytzama, baronne de Bellingeweer* (Groningen 1750).
- Het boek der Psalmen nevens de gezangen by de Hervormde Kerk in gebruik: allen, volgens de gewone zangwyzen opnieuw in dichtmaat gebragt door een kunstgenootschap onder de zinspreuk Laus Deo Salus Populo* (Amsterdam 1760).
- Houttuyn, Martinus, *Natuurlijke historie of uitvoerige beschryving der dieren, planten en mineraalen, volgens het samenstel van den heer Linnaeus. Met naauwkeurige afbeeldingen* 1, X- 3 III (Amsterdam 1761-1785).

- Huët, Daniel Theodorus, *Inhuldiging van Zijne doorluchtige hoogheid Willem Karel Hendrik Friso, Prins van Oranje en Nassau, enz. enz. ... als erf-heer van Vlissingen, op den vden Junij MDCCLI. Met toestemminge en goedkeuringe der ed. achtb. regeeringe derzelver stad, uit echte stukken beschreeven* (Amsterdam 1753).
- Huysers, Ary, *Het leeven van Reinier de Klerk, gouverneur generaal van Nederlands Indie* (z.p. 1788).
- Iperen, Josua van, 'Idyllion', in: *Zegengroeten ter zilveren bruilofte van den weledelen gestrengen here, den here mr Johan Assuerus Schorer, ontfanger generaal van Zeeland, advocaat generaal van den edelen hove van Vlaanderen, enz. enz. enz. en weledele geborene vrouwe, mevrouwe Maria Johanna van de Putte, gevierd te Middelburg den xxviii van grasmaand des jaars MDCCXLIII* (1743).
- Iperen, Josua van, *Laudatio villi illustris C. van Bynkershoek in publico gymnasii Medioburgensis auditoria habita A.D. xii Kal. Martias CICICCCXLIV* (Middelburg 1744).
- Iperen, Josua van, 'Ecloga cui nomen Lycidas ad eundem, disputantem de foro competenti', in: Isaacus Petrus Velingius *Dissertatio juridica inauguralis de foro competenti* (Groningen 1745).
- Iperen, Josua van, *Kroonfestoen gevlochten ter zilvre bruilofte van de heer Jacobus Perkois en mejuffrouwe Jacoba Vermeule. Geviert binnen Middelburg in Zeelant den 23sten dag van hooimaant in 't jaar MDCCXLVI* (Middelburg 1746).
- [Iperen, Josua van] *Pindus berent door eenen verwarden hoop poetische insurgenten en laffe kookdichters beschreven door Eripanus of Twist-Fakkell* (Groningen 1746).
- Iperen, Josua van, 'Lier-dicht der hoog welgeb. Jonk-vrouwe Clara Feyoena van Sytzama met alle eerbiedigheid toegezongen toen haar hoog welgeb. een bundel gedichten in 't licht gaf in Bellingeweeder uytspanningen', in: Clara Feyoena van Sytzama, *Bellingeweeder uitspanningen, behelzende eenige geestelyke- en mengel-stoffen in rym. Benevens een voorrede en aanhangsel betreffende het doorlugtigste huis van Orange en Nassau* (Groningen 1746).
- Iperen, Josua van, *Dissertatio theologico-philologico-philosophica de practico ceremoniarum sub veteri testamento usu* (Groningen 1746).
- Iperen, Josua van, 'Doris visschers-zang', in: *Zegen-wenschen ter bruilofte van Jan Lucas Trip, majoor dezer provincie. En Petronella Piccardt, van Slochteren. In den echt vereenigt op den 12 van Grasmaand M.D.CC.XLVII* (Groningen 1747).
- Iperen, Josua van, 'Epitalamium', in: *Huw'lyks zangen ter bruilofte van den welëdelen heere Hendrik Becker der byden regten licentiaat en drossaard der stad en heerlijkheid Alpen en de welëdele jonkvrouwe Christina Catharina Haase, Voltrokken binnen Wezel den 4 van Zomermaand MDCCXLVIII* (z.p. 1748).
- Iperen, Josua van, 'Carmina nobilissimo praestantissimoque juveni Johanni Lups cum habita de irritabilitate disputatione, laetis auspiciis summos in medicina honores consequeretur', in: Johannes Lups, *Dissertatio physiologico medica inauguralis de irritabilitate* (Leiden 1748).

- Iperen, Josua van, *Ode pro philosophia cum illustriss. ac celsissimus princeps Wilhelmus Carolus Henricus Friso. D.G. Belgii Foederati gubernator numisma aureum susceptae gubernaturae memoriale honoris gratia dono miserat ad Christ. Wolfium potentiss. Regis Borussiae consiliarum intimum* (Leiden 1748).
- Iperen, Josua van, *Dissertatio theologica de animis sub altari* (Leiden 1748).
- Iperen, Josua van, *Disputatio theologica de descensu Christi ad inferos* (Leiden 1748).
- Iperen, Josua van, *Genethliacon de natali filii principis D. G. Arausionensis et Nassavii totius Belgii foederati. Hereditarii statoris gubernatoris et supremi militiae praefecti reliqua* (z.p.z.j.).
- Iperen, Josua van, 'Ode ad virum plurimum reverendum, doctissimum do Johannem Janssen quam Templum Bergense Restauratum solemni Oratione inauguraret', in: Johannes Janssen, *De kerk van Bergen op den Zoom herstelt en ingewijd, ter navolginge der inwijginge van Jerusalems ijverig volbragten tempelbouw met vreugde en met offerhande, ofte Leerrede, gedaan ter inwijginge der kerk van Bergen op den Zoom, op den 15^{den} October 1752. Over Esra VI:14-17 door Johannes Janssen, predikant te Bergen op den Zoom, waar agter bijgevoegt is, een kort verhaal van de overrompeling der stad Bergen op den Zoom, door de Franschen op den 16 September 1747. Neffens de detaille van 't guarnizoen, en de dispositie daags voor de overrompeling der stad gemaakt. Alsmede des autheurs wedervaren, en de ontmoetinge op dien dag en de volgende dagen.* (Bergen op Zoom-Rotterdam 1753, 3^e druk).
- Iperen, Josua van, *De mundi mechanismo* (Groningen 1752).
- Iperen, Josua van, *Proeve van taalkunde als eene wetenschap behandeld* (Amsterdam 1755).
- Iperen, Josua van, *Proeve van redenrykkunde als eene wetenschap behandeld* (Middelburg 1758).
- Iperen, Josua van, *Redenkundige bedenkingen over de cometen en nieuwe starren* (Middelburg 1758).
- Iperen, Josua van, 'Berigt van twee voorvallen eener zeldsame genezinge van stommigheit', in: *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem* IV (Haarlem 1758) 3-20.
- Iperen, Josua van, 'Brief over den invloed der inenting op het wegnemen van inwendige onzuiverheden des ligchaams', in: *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem* VI (1761) 440-441.
- Iperen, Josua van, *De statige inhuldiging van zyne doorlugtigste hoogheid Willem den Vyfden, prince van Oranje en Nassau als markgraaf van Veere, den 28 van bloei-maand 1766* (Middelburg 1767).
- Iperen, Josua van, *Klaagzangen, of nagtgedagten van den eerwaerdigen heer Eduard Young, over de verhevenste wysgeerige en godsdienstige waarheden in vry Nederduitsch nagezongen* (Middelburg 1767).
- Iperen, Josua van, *Historia critica Edomaeorum & Amalekitarum* (Leeuwarden 1768).

- Iperen, Josua van, 'Berigt over de kinderpokjes voor de geboorte', in: *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem* X 2^e stuk (Haarlem 1768) 440-441.
- Iperen, Josua van, 'Disquisitio de filiis Korachi psalmorum quorundam auctoribus', in: *Bibliotheca Hagana historico philologico theologica ad continuationem bibliothecae Bremensis novae constructa* II (Leiden 1769) 99-153.
- Iperen, Josua van, 'Verhandeling over eene Goddelyke verbeeteringe van het zintuig des gezigts', in: *Verhandelingen uitgegeeven door het Zeeuwsch Genootschap* I (Middelburg 1769) 461-509.
- Iperen, Josua van, 'Waarneming van eenen zeldzaamen zee-visch omtrent den keerkring van den kreeft', in: *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem* XII (Haarlem 1770) 3-5.
- Iperen, Josua van, 'Bericht aangaande de kinder-ziekte voor de geboorte', in: *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem* XII (Haarlem 1770) 6-7.
- Iperen, Josua van, 'Verhandeling over den verbeterden landbouw der Brabanders en Vlamingen', in: *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem* XII (Haarlem 1770) 45-120.
- Iperen, Josua van, 'Observatio critica de sacris quibusdam fluvialibus et aschera dea', in: *Bibliotheca Hagana historico philologico theologica ad continuationem bibliothecae Bremensis novae constructa* IV (Leiden 1771) 81-121.
- Iperen, Josua van, 'Verhandeling over de prophetische historie', in: *Verhandelingen uitgegeeven door het Zeeuwsch Genootschap* II (Middelburg 1771) 361-412.
- Iperen, Josua van, *Opvoedinge der meisjes van den heer Francois de Salignac de la Motthe Fenelon aartsbisschop en hertog van Kamerryk, alsmede Onderwys voor eene prinsesse van den heer De La Charterdye uit het Fransch vertaald en voorzien van eene voorreden over de gevoeggelykste en gemakkelykste manier om jonge dogters tot het huysbestier bequaam te maken* (Amsterdam 1771).
- Iperen, Josua van, *Tweehonderdjarig jubel-feest der Nederlandsche vryheid, of plegtige redenvoeringe ter gedagtenisse der afwerpinge van het Spaansch juk, uitgesproken in de Grootte Kerk ter Veere op den III van bloeimaand MDCCLXXII met eenige bylagen* (Middelburg 1772).
- Iperen, Josua van, 'Verhandeling over de gewyde beurtzangen', in: *Verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap* III (Middelburg 1773) 358-434.
- Iperen, Josua van, *Historische redenvoeringe, bij het ontdekken der gedenknaalde, opgericht ter eere van Joannes van Miggrode, den eersten en voornaamsten kerkhervormer van Zeeland met de afbeeldsels van den heere van Miggrode en de gedenknaalde versierd* (Amsterdam 1774).

- Iperen, Josua van, ‘Antwoord op de Vrage: Mag een natuuronderzoeker, uit de reeds gemaakte waarnemingen en proefondervindingen, verdere gevolgen trekken ter uitvorschinge van de nog onbekende oorzaken der verschynselen? Zoo ja, hoe verre mag hy daarin voortgaan? En welke regelen moet hy daaromtrent in agt nemen?’, in: *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen* IV (Middelburg 1775) 3-117.
- Iperen, Josua van, ‘Verhandeling over de eerste voortplantinge van het Christendom’, in: *Verhandelingen uitgegeven door de Hollandsche Maatschappye der Weenschappen te Haarlem* XVI (Haarlem 1775) 1-70.
- Iperen, Josua van, ‘Verhandeling over eene goddelyke verbeeteringe van het zintuig des gezichts’, in: *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap I* (Middelburg 1769) 461-509.
- Iperen, Josua van, ‘Bericht wegens eene schild-padde aan de kust van Zeeland’, in: *Verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap* VI (Middelburg 1777) 620-624.
- Iperen, Josua van, *Kerkelyke historie van het psalm-gezag der christenen van de dagen der apostelen af tot op onzen tegenwoordigen tyd toe en in zonderheid van onze verbeterde Nederduitsche psalmberyminge uit echte gedenkstukken samengebragt* I-II (Amsterdam 1777-1778).
- Iperen, Josua van, *Afscheid van de classis Walcheren en de gemeente van Ter Veere nevens de eerste leerrede op het Oost-Indisch compagnieschip Europa* (Amsterdam 1779).
- Iperen, Josua van, *Intree-rede te Batavia, nevens eene inleidings-redevoering tot de openbaare lessen over de wysbegeerte en fraaije letteren* (Amsterdam 1780).
- Iperen, Josua van, ‘Eenige waarnemingen over de nuttigheid van het verbeteren onzer Hollandsche zeekaarten naar de Engelsche en Fransche’, in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* I (Batavia 1825, 3^e druk) 185-191.
- Iperen, Josua van, ‘Beschryving van eenen witten neger van het eiland Bali’, in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* I (Batavia 1825, 3^e druk) 216-231.
- Iperen, Josua van, ‘Beschryving van eene blanke negerin van de Papoeasche eilanden’, in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* II (1784) 229-244.
- Iperen, Josua van, ‘Verhandeling over de historie-kennis’, in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* II (Batavia 1784) 3-41.
- Iperen, Josua van, ‘Begin van eene Javaansche historie genaamd Sadjara Radja Djawa’, in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* (Batavia 1825, 3^e druk) 94-122.
- Iperen, Josua van, ‘Vervolg van eene Javaansche historie genaamd Sadjara Radja Djawa’, in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* II (Batavia 1784) 262-288.

- Iperen, Josua van en Fredrik Schouwman, 'Beschryving van de wouwouwen', in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* II (Batavia 1784) 383-415.
- Iperen, Josua van, 'Proeve van hoog- gemeen- en berg Javaansch', in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* II (Batavia 1784) 289-297.
- Iperen, Josua van, 'De belemmeringen, treurzang en toezang aan het Bataviaasch genootschap', in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* II (Batavia 1784) 151-160.
- Kercken-ordeningen der ghereformeerder Nederlandscher kercken in de vier nationale synoden gemaect ende gearresteert mitsgaders eenige anderen in de provinciale synoden van Hollandt en zeelandt geconcipieert ende besloten* (Delft 1648, 5^e druk).
- [Kersteman, Franciscus Lievens], *Practisyns woordenboekje of verzameling van meest alle de woorden gebruikelyk* (Dordrecht 1758, facsimile-uitgave Groningen 1988).
- [Laus Deo Salus Populo], *Het boek der psalmen nevens de gezangen by de Hervormde Kerk in gebruik: allen, volgens de gewone zangwyzen opnieuw in dichtmaat gebragt door een kunstgenootschap onder de zinspreuk Laus Deo Salus Populo* (Amsterdam 1760).
- Leu, Hans Jacob, *Allgemeines Eydgenössisches oder Schweizerisches Lexicon* XVI (Zürich 1740).
- Lollema, Petrus, *Hekel voor Curillus, Andreades en Eripanus* (Groningen 1746).
- Metzlar, J.C., 'Fragment eener reize van Tessel naar Batavia', in: *Vaderlandsche letteroefeningen* II (1816) 178-182.
- Michaelis, Johann David, *Mosaïsch recht of de ziel der wetten van Mozes, haare betrekking te dier tyd op de regeeringswyze, zeden, landstreek, godsdienst, koophandel, aloude gewoonten, enz.* IV (Haarlem 1775).
- Michaelis, Johann David, *Vragen aan een gezelschap van geleerde mannen die op bevel zyner majesteit des konings van Denemarken naar Arabië reizen, voorgesteld door Johann David Michaelis, waarby gevoegd is Beoordeeling van Niebuhrs beschryving van Arabië* (Amsterdam 1774).
- Mosheim, J.L. von, *Oude en hedendaagsche kerkelijke geschiedenissen: van den geboorte van Christus tot den aanvang der tegenwoordige eeuw* I (Amsterdam 1771).
- Niebuhr, Carsten, *Beschryving van Arabië uit eigene waarnemingen en in 't land zelf verzamelde narigten in 't Neerduitsch vertaald door J. van Ekers* (Amsterdam 1774).
- Nieuwe Nederlandsche jaerboeken of vervolg der merkwaerdigste geschiedenissen, die voorgevallen zijn in de verenigde provincien der generaliteitslanden en de volkplantingen van den staet* X (Amsterdam 1775).

- Originele en authentique stukken die gedient hebben zoo in de kerkelijke als civile en criminele procedures gehouden tegen Renatus Stenhuis voormaals predikant te Liefkenshoek. Uitgegeven met consent en authorisatie van de edele Mogende Heeren Gecommitteerde Raden van Zeeland* (Middelburg 1761).
- Pallas, Peter Simon, *Lyst der plant-dieren, bevattende de algemeene schetzen der geslachten en korte beschryvingen der bekende zoorten, met de bygevoegde naamen der schryveren, in het Latyn beschreeven door P.S. Pallas; vertaald en met aanmerkingen en afbeeldingen voorzien door P. Boddaert* (Utrecht 1768).
- Polyander, Johannes, e.a., *Synopsis purioris theologiae* (Leiden 1642, herdruk).
- Raesfeldt-van Sytzama, Clara Feyoena van, *Gedichten* (Amsterdam 1794).
- Resolutien van den heeren staaten van Holland en West-Vriesland in haar edele groot mog. vergadering genoomen in den jaare 1754 II* (Den Haag z.j.).
- Resolutien van den Heeren Staaten van Holland en Westfriesland in haar edele groot. mog. vergadering genoomen in den jare 1760 II* (Den Haag 1760).
- Salmon, Thomas, Jan Wagenaar, Matthias van Goch, *Hedendaagsche historie of tegenwoordige staat van alle volkeren XII* (Amsterdam 1740).
- Schelle, Joannes van, *Voortreffelijkheden van Messias koninkrijk, afgeleid uit de verheven hoedanigheden van den koning uit den vrederyken aert zyner heerschappye, en uit de doorluchtigste lotgevallen, die hetzelfde zullen brengen ten top zyner laetse heerlykheit voorgesteld in xx kerkelyke redenvoeringen over het xi en xii hoofdstuk van den profet Jesaias. Waar achter is gevoegt deszelfs vertaelde akademische redenvoering over den gelukstaet der christenkerke die voor de laatste euangeliedagen bewaert is* (Leiden 1761).
- Scheltus, Jacobus, *Groot placcaetboek, vervattende alle placcaten, ordinantiën ende edicten van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden etc. V* (s-Gravenhage 1725).
- Scheltus, Jacobus, *Groot placcaetboek, vervattende alle placcaten, ordinantiën ende edicten van de Staten-Generaal der verenigde Nederlanden etc. VII* (s-Gravenhage 1770).
- Shaw, Thomas, *Reizen en aanmerkingen door en over Barbaryen en het Ooste uit het Engelsch vertaald door P. Boddaert med.dr. met aantekeningen van den vertaler* (Utrecht 1773).
- Smallegange, Mattheus, *Nieuwe cronyk van Zeeland I* (Middelburg 1696).
- Taats, Benjamin, *Oratio de bellis eruditorum* (Middelburg 1744).
- Thierriat, 'Aanmerkingen raakende de waare beginselen van de vrugtbaarheid der aarde, en hoe men op een gemaklyke en eenvoudige wyze kan weeten, waarvan haare goede en kwaade hoedanigheden afhangen', in: *Nieuwe vaderlandsche letter-oefeningen waar in de boeken en schriften die dagelyks in ons vaderland en elders uitkomen oordeelkundig tevens en vrymoedig verhandeld worden. Benevens mengelwerk in faaije letteren, konsten en weetenschappen betrekkelyk I* (Amsterdam 1768).
- Tael en dichtkundige bydragen II* (Leiden 1762).

- Trip, Lucas, *De bescheiden hekeldichter* (z.p. 1746).
- Verwer, Adriaen, *Schets van de Nederlandse taal, grammatica, poetica en retorica* (Amsterdam 1707, facsimile uitgave 1996).
- Valentijn, François, *Beschryvinge van Groot-Djava, ofte Java Major, behelsende een zeer fraaje landbeschryving van dit magtig eyland, mitsgaders en omstandige beschryving der stadt Batavia, mitsgaders een verhaal der zaaken van China, nevens een beschryving van het eyland Formosa waar agter gevoegt zyn des schryvers uyt en 't huys-reyzen* (Dordrecht 1726).
- Voet, Joannes Eusebius, *Proeve eener nieuwe beryming van het boek der psalmen ontworpen door Joannes Eusebius Voet, Beschaafd, ver voltooid door een genootschap van godgeleerden, taal- en dichtminnaars te samen leden der gereformeerde kerk in Nederland* (Den Haag 1763).
- Voltaire, *Précis de l'ecclésiaste et du cantiques des cantiques* (Luik 1760).
- Vooght van Rynevelt, C.P. de, *Histori van den oorlog in Spanje en Portugal tusschen Karel den III en Filips den V over het bezit der Spaansche monarchie van het begin deszelve in den jare 1704 tot de inruiming van Katalonien 't Jaar 1713 II* (Amsterdam 1740).
- Wachter, Hermanus, *Lyk- en lof-rede op den wel eerwaarden en zeer geleerden heere Josua van Iperen* (Amsterdam 1781).
- Water, Jona Willem te, *Kort verhaal der Reformatie in Zeeland in de zestiende eeuw, benevens eenige verhandelingen dienende tot opheldering van de historie der kerk-hervorminge aldaar, begonnen door den weleerwaarde heer Willem te Water, voltooid en uitgegeven door deszelfs zoon Jona Willem te Water* (Middelburg 1766).
- Water, J.W. te, 'Levensbericht van Hendrik Kluit van Rhijnzaterswoude', in: *Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden* (Leiden 1813) 5-8.
- Willemsen, Jacobus, *Gedenkteken, opgerecht ter gedachtenis van den rechtveerdigen, op dat die zy tot zegening: in eene lykrede over I. Kon: XI: 43. 1ste deel; op het godzalig en gelukzalig afsterven van den hooggeleerden zeer eerwaarden en godvruchtigen heere Isaäk Schorer* (Middelburg 1751).
- Witte Tierings, Hendrik de, en Petronella Johanna de Timmerman, *Aan den kunstwekenden heere Leonardus Stocke, welervaren arts: wanneer zyn ed. na eene plechtige afscheidsreden uit Middelburg in Zeeland naar Utrecht vertrok* (z.p. 1746).
- Wetten des e. Classis van Walcheren* (Middelburg 1738).

Secundaire literatuur

- Akker, J. van den, 'Nieuwlichterij of bijbels geloven? De evangelische beweging in de achttiende eeuw', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 27 (2003) 18-36.
- Album studiosorum academiae Groninganae* (Groningen 1915).
- Album studiosorum academiae Lugduno Batavae MDLXXX-MDCCCLXXV accedunt nomina curatorum et professorum per eundem secula* ('s Gravenhage 1875).
- Ahsmann, Margreet J. A. M., *Collegia en colleges: juridisch onderwijs aan de Leidse Universiteit 1575-1630 in het bijzonder het disputeren* (Groningen 1990).
- Algra, Keimpe, *Concepts of space in Greek thought* (Leiden 1995).
- Anema, S., *Een vergeten dichteres uit de achttiende eeuw (Clara Feyona van Sytzama)* (Amsterdam 1921).
- Anderson, Lorin, *Charles Bonnet and the order of the known* (Dordrecht-Boston-London 1982).
- Apeldoorn, L.J. van, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht* (Amsterdam 1925).
- Arpots, R.P.L., *Vrank en Vry, Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812) een wetenschappelijke proeve op het gebied der letteren* (Nijmegen 1990).
- Asselt, Willem J. van, 'Christus Sponsor. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Coccejanisme', in: *Kerk en Theologie* 53 (2002) 108-124.
- Becker, Jochen, *Hendrick de Keyser, standbeeld van Desiderius Erasmus in Rotterdam* (Bloemendaal 1993).
- Beets, A., en J.A.N. Knuttel, *Woordenboek der Nederlandsche taal VI* ('s-Gravenhage 1912).
- Bennink Jansonius, R., *Geschiedenis van het kerkgezag bij de hervormden in Nederland* (Amsterdam 1863).
- Berkel, K. van, *In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland 1580* (Meppel 1985).
- Berkel, Klaas van, 'Science in the service of the Enlightenment 1700-1795', in: Klaas van Berkel, Albert Helden en Lodewijk Palm (ed.), *A history of science in the Netherlands, survey, themes and reference* (Leiden 1999) 68-94.
- Berkel, Klaas van, *Universiteit van het noorden, vier eeuwen academisch leven in Groningen I De oude universiteit 1614-1867* (Hilversum 2014).
- Bie, Jan Pieter de, *Het leven en de werken van Petrus Hofstede* (Rotterdam 1899).
- Bieleman, Jan, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950 veranderingen en verscheidenheid* (Meppel-Amsterdam 1992).
- Bierens de Haan, J.A., *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952* (Haarlem 1952).
- Bierens de Haan, *Bouwstoffen voor de wis- en natuurkundige wetenschappen in de Nederlanden* (Amsterdam 1878).
- Biewenga, Ad, *De Kaap de Goede Hoop, een Nederlandse vestigingskolonie 1680-1730* (Amsterdam 1998).

- Bijl, Jilles Pieter, *Een Europese antirevolutionair. Het Europeabeeld van Groen van Prinsterer in tekst en context* (Amsterdam 2011).
- Bijl, M. van der, 'Kerk en politiek omstreeks 1700: een theologisch trio', in: A. Wiggers e.a. (ed.), *Rond de kerk in Zeeland, derde verzameling van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Delft 1991) 177-193.
- Blaas, P. B. M., *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn* (Rotterdam 1988).
- Black, Jeremy, *Cartografie. De verbeelding van de wereldgeschiedenis* (Warnsveld 2004).
- Blom, Sarah, 'Onderwijs en wetenschappelijke vorming', in: D.W. Fokkema en Frans Grijzenhout (ed.), *Rekenschap 1650-2000* (Den Haag 2001) 201-232.
- Boer, Wanda den, 'Oriëntalisme en het kostuum', in: Jef Schaeps, Kasper van Ommen, Arnoud Vrolijk (ed.), *Oostersche weelde. De Oriënt in westerse kunst en cultuur, met een keuze uit de verzamelingen van de Leidse Universiteitsbibliotheek* (Leiden 2005) 31-48.
- Boerendonk, M.J., *Historische studie over den Zeeuwschen landbouw* (Den Haag 1935).
- Boetzelaer van Dubbeldam, C.W. Th., *De Gereformeerde Kerken in Nederland en de zending in Oost-Indië in de dagen der Oost-Indische Compagnie* (Utrecht 1906).
- Bogaard, M. Th. uit den, *De Gereformeerden en Oranje tijdens het eerste stadhoudersloze tijdperk* (Groningen-Jakarta 1955).
- Bohls Elizabeth A., en Ian Duncan (ed.), *Travel writing 1700-1830. An anthology* (Oxford-New York 2005).
- Bonth, Roland de, 'Nu een woordje van de Idea', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 115 (1999) 143-157.
- Bosch, Roel A., *Het conflict rond Antonius van der Os, predikant te Zwolle 1748-1755* (Kampen 1988).
- Bosch, Roel A., *En nooit meer oude psalmen zingen. Zingend geloven in een nieuwe tijd 1760-1810* (Zoetermeer 1996).
- Bosch, Roel A., 'Godsdienstig liberalisme in de gereformeerde kerk: Antonius van der Os, slachtoffer van het licht', in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 111-118.
- Bosch, Roel A., 'De eredienst als strijdperk van Verlichting. De psalmberijming van 1773', in: Van der Wall en Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 209-226.
- Bosch, Roel A., 'Verlichte vriend van duisterlingen: Jan Scharp (1756-1828)', in: Jan Wim Buisman (ed.), *Verlichting in Nederland 1650-1850. Vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013) 65-73.
- Bosma, Jelle, *Woorden van een gezond verstand: de invloed van de verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800 monografie & bibliografie* (Nieuwkoop 1997).

- Bots, J. P.M., *Tussen Descartes en Darwin Geloof en natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland* (Assen 1972).
- Bouman, Hermanus, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogleeraren, grotendeels uit ongedrukte of zeldzame bescheiden II* (Utrecht 1847).
- Breen, J.C., 'Gereformeerde populaire historiografie in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Lancée, J.A.L. (ed.), *Mythe en werkelijkheid. Drie eeuwen vaderlandse geschiedbeoefening* (Utrecht 1979) 20-67.
- Breisach, Ernst, *Historiography. Ancient, medieval and modern* (Chicago 1983).
- Broeke, C. van den, *Een geschiedenis van de classis. Classicale typen tussen idee en werkelijkheid (1571-2004)* (Kampen 2005).
- Brom-Struik, Willemien, 'Stemonderzoek door Nederlanders', in: *Tijdschrift der Vereeniging voor Noord-Nederlands Muziekgeschiedenis XIII* (1932) 238-267.
- Bruin, C.C. de, *De Statenbijbel en zijn voorgangers* (Leiden 1937).
- Brug, P.H. van der, *Malaria en malaise. De VOC in Batavia in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1994).
- Bruïne, J.C. de, *Herman Venema, een Nederlandse theoloog in de tijd der Verlichting* (Franeker 1973).
- Buddingh, B., 'Aantekeningen betreffende de Waldenzen, voorkomende in de klassikale acten van Zeeland gedurende de jaren 1655-1662', in: N.C. Kist en W. Mol, *Kerkhistorisch archief I* (Amsterdam 1857) 389-401.
- Buijnsters, P.J., *Tussen twee werelden, Rhijnvis Feith als dichter van het graf* (Assen 1963).
- Buijnsters, P.J., Haasse, Hella S. en Wolthers D., *Betje Wolff en Aagje Deken* (Amsterdam 1979).
- Buijnsters, P.J., *Wolff & Deken: een biografie* (Leiden 1984).
- Buijs, Peter, 'Tussen Verlichting en religie. De publicitaire carrière van Johannes Vlak (1634-1690)', in: Jan Wim Buisman (ed.), *Verlichting in Nederland 1650-1850. Vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013) 17-30.
- Buisman, J.W., *Tussen vroomheid en verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de verlichting in Nederland (1755-1810)* (2 dln.; Zwolle 1992).
- Buisman, J.W., 'Rede en openbaring in de verlichting', in: W.T.M. Frijhoff en L. Wessels, *Veelvormige dynamiek, Europa in het ancien Régime 1450-1800* (Amsterdam 2006) 439-461.
- Buisman, Jan Wim, 'De vrouw, de bijbel en de verlichting. De visie van de jurist Frederik Adolf van der Marck in context', in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels, (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 297-308.
- Buisman, Jan Wim, 'Inleiding: vreemde verlichting', in: Jan Wim Buisman (ed.), *Verlichting in Nederland 1650-1850. Vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013) 9-13.

- Burnett, S.G., *From Christian hebraism to Jewish studies. Johannes Buxtorf (1564-1629) and Hebrew learning in the seventeenth century* (Leiden 1996).
- Campen, Jan van *De Haagse jurist Jean Royer en zijn verzameling Chinese voorwerpen* (Hilversum 2000).
- Chen, Jianhong, 'De definitie van religie in Hobbes' *Leviathan*', in: Maurice Adams en Willem Lemmens, ed., *Hobbes in de schaduw van Leviathan* (Kapellen 2007) 109-126.
- Cicero, *De goden*. Vertaald door Vincent Hunink, ingeleid door J. den Boeft (Amsterdam 1993).
- Clement, Albert, 'Drie componisten van psalmzettingen, Remigius Schrijver, Willem Lootens en Joost Verschuere Reynvaan', in: *Zeeuws tijdschrift* 40 (1990) 170-178.
- Clement, Albert, 'Willem Lootens (1736-1813) organist en klokkenist van Middeburg', in: *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 5 (1996) 107-112.
- Constantine, David, *In the footsteps of the gods. Travellers to Greece and the quest for the Hellenic ideal* (Cambridge 2011).
- Contarini, S., 'In de spiegel van de natuur. Het verhevene bij Paulus van Hemert', in: H. Krop en P. Sonderen, *Tussen classicisme en romantiek. Esthetica in Nederland 1780-1870* (Rotterdam 1993) 97-107.
- Cools, H., *Het markizaat Veere. Een relict van Bourgondisch-Habsburgse adelsbeleid* (Leuven 2009).
- Coomans, Janna, 'Genesis en geschiedenis. Fysicotheologie en de historisering van de natuur, 1778-1790', in: *Skript. Historisch tijdschrift* 33 (2014) 29-41.
- Crone, Ernst, *Cornelis Douwes, 1712-1773, zijn leven en zijn werk met inleidende hoofdstukken over navigatie en zeevaartonderwijs in de 17^e en 18^e eeuw* (Haarlem 1941).
- Davids, C.A., *Zeewezen en wetenschap. De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815* (Amsterdam 1986).
- De Baere, Benoît, 'Het soortbegrip in Buffons Histoire naturelle', in: Linda Speybroeck en Johan Braeckman, *Fascinerend leven. Markante figuren en ideeën uit de geschiedenis van de biologie* (Gent 2013) 209-225.
- Dekker, Jeanine, 'Het bezit van heerlijkheden op het Zeeuwse platteland 1678-1848. Een verkenning van de macht van de stedelijke elite in het buitengebied', *AZG* (2006) 123-161.
- De Smet, Ingrid A.R., *Thuanus. The making of Jacques-Auguste de Thou (1553-1617)* (Genève 2006).
- Deursen, A.Th. van, *Leonard Offerhaus, professor historiarum groninganus (1699-1779)* (Groningen – Jakarta 1957).
- Deursen, A.Th van, 'Wijsgerige geschiedschrijving in Nederland', in: Lancée, J.A.L. (ed.), *Mythe en werkelijkheid. Drie eeuwen vaderlandse geschiedbeoefening (1600-1900)* (Utrecht 1977) 103-120.

- Dijksterhuis, E. J., *De mechanisering van het wereldbeeld* (Amsterdam 1950).
- Dohmen, Christien, *In de schaduw van Scheherazade. Oosterse vertellingen in achttiende-eeuws Nederland* (Nijmegen 2000).
- Dooren, J.P. van, 'Der Weseler Konvent 1568. Neue Forschungsergebnisse', in: *Monatshefte für evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes* 31 (1982).
- Driel, L. van, en J. Noordegraaf, *De Vries en Te Winkel, een dubbelbiografie* (Den Haag-Antwerpen 1998).
- Duke, Alastair, *Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen-Ronconverte 1990).
- Dunér, David, *The natural philosophy of Emanuel Swedenborg. A study in conceptual metaphors of the mechanistic world-view* (Dordrecht 2013).
- Dunthorne, Hugh, 'Dramatizing the Dutch Revolt. Romantic history and its sixteenth-century antecedents', in: Judith Pollmann en Andrew Spicer (ed.), *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands. Essays in honour of Alastair Duke* (Leiden-Boston 2007) 11-31.
- Düring, Detlev, *Katalog der Handschriften der Universitätsbibliothek Leipzig I Die neuzeitliche Handschriften der Nullgruppe 1* (Wiesbaden 2000).
- Egertson, Frank N., *Roots of ecology. Antiquity to Haeckel* (California 2012).
- Eijkman, L.P.H., 'Geschiedkundig overzicht van de klankeer in Nederland', in: *De nieuwe taalgids* 17 (1923) 161-174.
- Eijnatten, Joris van, *Liberty and concord in the United Provinces. Religious toleration and the public in the eighteenth-century Netherlands* (Leiden 2003).
- Enthoven, Victor, 'Tussen hoop en vrees, de Schotse stapel in Veere anno 1772', in: *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 7 (1998) 41-51.
- Essa, Ahmed en Othman Ali, *Studies in islamic civilization. The muslim contribution to the Renaissance* (Londen 2009).
- Fekkes, Johan, 'De Nijkerkse opwekkingsbeweging verdacht van "Geestdrijverij"', in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 119-133.
- Feldman, Burton en Robert D Richardson, *The rise of modern mythology 1680-1860* (Bloomington 1972).
- Fortgens, H.W., *Schola Latina. Uit het verleden van ons voorbereidend hoger onderwijs* (Zwolle 1958).
- Fournier, M., 'Nederlanders en de ontwikkeling van de microscoop', in: *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* (1991) 2433-2438.
- François, Karen, *Politiek van de wiskunde* (Brussel 2008).
- Fraser, Craig, 'Mathematics', in: Roy Porter (ed.), *The Cambridge history of science, IV, eighteenth-century science* (Cambridge 2003) 305-327.
- Frijhoff, W., 'Zeelands universiteit. Hoe vaak het mislukte en waarom', in: A.I. Bierman e.a., *Worstelende wetenschap. Aspecten van wetenschapsbeoefening in Zeeland van de zestiende tot in de negentiende eeuw* (overdruk AZG 1987) 7-41.

- Fuck, Johann, *Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts* (Leipzig 1955).
- Gaier, Ulrich, 'Lieder der Liebe. Herders Hohelied-Interpretation', in: Anselm C. Hagedorn (ed.), *Perspectives on the Song of Songs. Perspektiven der Hoheliedauslegung* (Berlijn 2005) 317-337.
- García Martínez, F., en A.S. van der Woude, *De rollen van de Dode Zee, ingeleid en in het Nederlands vertaald I* (Kampen 1994).
- Garret, Aaron, 'Human Nature', in K. Haakonssen (ed.), *The Cambridge history of eighteenth-century philosophy* (Cambridge 2006) 160-233.
- Gehlen, A.F.L., *Notariële acten uit de 17^e en 18^e eeuw, handleiding voor gebruikers* (Zutphen 1986).
- Gerritsen, W.P., *De eenhoorn der geleerden: het debat over het bestaan van de eenhoorn van de zestiende tot de negentiende eeuw: catalogus bij een tentoonstelling in de Leidse universiteitsbibliotheek 29 augustus-22 september* (Leiden 2002).
- Glasius, B., *Godgeleerd Nederland. Biographisch woordenboek van Nederlandsche Godgeleerden* (3 dln.; 's Hertogenbosch 1851-1856).
- Graafland, C., 'Alexander Comrie (1706-1774)', in: T. Brienens (ed.), *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers* ('s-Gravenhage 1986) 315-347.
- Grafton, Anthony *Defenders of the text. The traditions of scholarship in an age of science 1450-1800* (Cambridge-Massachusetts-London 1991).
- Grafton, Antony, *What was history? The art of the history in early modern Europe* (Cambridge 2007).
- Granström, Johan Georg, *Treatise on intuitionistic type theory* (Dordrecht-Heidelberg-London-New-York 2011).
- 's Gravesande, Willem Jacob, *Welzijn, wijsbegeerte en wetenschap*. Uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door C. de Pater (Baarn 1988).
- Greef, W. de, *Calvijn en zijn uitleg van de psalmen. Een onderzoek naar zijn exegetische methode* (Kampen 2006).
- Green, Nile (ed.), *Writing travel in Central Asian history* (Indiana 2014).
- Groenenboom-Draai, Elly, *De Rotterdamse woelreus. De Rotterdamse Hermes (1720-21) van Jacob Campo Weyerman. Cultuurhistorische verkenningen in een achttiende-eeuwse periodiek* (Amsterdam 1994).
- Groenveld, S., 'Beeldvorming en realiteit. Geschiedschrijving en achtergronden van de Nederlandse opstand tegen Filips II', in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Jansen (ed.), *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de nieuwe tijd II, Geschiedbeoefening* ('s-Gravenhage 1981) 55-84.
- Groetsch, Ulrich, *Hermann Samuel Reimarus (1694-1768). Classicist, hebraïst, Enlightenment radical in disguise* (Leiden 2015).

- Groot, Hans, 'De band met thuis. Brieven van Josua van Iperen van de Kaap en uit Batavia', in: Michel van Kempen, Piet Verkruijsse en Adrienne Zuiderweg (ed.), *Wandelaar onder de palmen. Opstellen over koloniale en postkoloniale literatuur: opgedragen aan Bert Paasman* (Leiden 2004) 335-347.
- Groot, Hans, *Van Batavia tot Weltevreden. Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen 1778-1867* (Leiden 2009).
- Gunneweg, Antonius H., *Vom Verstehen des Alten Testaments. Eine Hermeneutik* (Göttingen 2011).
- Haak, Nel van den, *De machinemens. De machinemetafoor in de geneeskunde en in het denken over ziekte en gezondheid* (Amsterdam 2013).
- Hageman, J.J.Cz, 'Geschied- en aardrijkskundig overzicht van Java op het einde der achttiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Indische taal-, land-, en volkenkunde* IX (Batavia 1860) 261-419.
- Haitsma Mulier E.O.G. (ed.), *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800* (Den Haag 1990).
- Hanou, André, 'Het meisje God en Vaderland, een ideale religieuze opvoeding volgens Wolff en Deken', in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 309-324.
- Häseler, Jens, 'Johann Bernard Merian: ein Schweitzer Philosoph an der Berliner Akademie', in: Martin Fonitus en Helmut Hotzhey (ed.), *Schweitzer in Berlin des 18. Jahrhunderts* (Berlijn 1996) 217-230.
- Haskell, Yasmin, *Prescribing Ovid: The Latin works and networks of the enlightened Dr. Heerkens* (Londen-New-York 2013).
- Hazard, P., *La crise de la conscience Européenne (1680-1715)* (Parijs 1935); Nederlandse vertaling: *De crisis in het Europese denken. Europa op de drempel van de Verlichting 1680-1715* (Amsterdam 1990).
- Heath, Peter 'Allegory in Islamic Literature', in: Rita Copeland en Peter T. Struck *The Cambridge Companion to Allegory* (Cambridge 2010) 83-100.
- Heppe, Heinrich, *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der Reformierte Kirche namentlich der Niederlande* (Leiden 1879).
- Heuser, Harro, *Unendlichkeiten. Nachrichten aus dem Grand Canyon des Geistes* (Wiesbaden 2008).
- Hirsch, Emanuel, *Geschichte der neueren evangelischen Theologie im Zusammenhang mit den allgemeinen Bewegungen des europäischen Denkens* IV (Gütersloh 1975, 5e druk).
- Hofman, Beno, *De dichtende burgemeester Lucas Trip*. <http://www.groningerarchieven.nl/historie/stadsverhalen/taal-en-literatuur/de-dichtende-burgemeester-lucas-trip>. Geraadpleegd d.d. 03-09-2015.
- Honders, A.C., "'Zo doe Hij ook aan mij". De psalmberijming van Datheen (1566) en de staatsberijming (1773)', in: J. de Bruijn en W. Heijting (ed.), *Psalmzingen in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden* (Kampen 1991) 201-213.

- Honig, A.G., *Alexander Comrie* (Utrecht 1892).
- Hopkins, Donald, *Princes and peasants smallpox in history* (Chicago 1983).
- Hüdgens, Elly, *Het raadsel Radermacher, een speurtocht naar de drijfveren van een Zeeuws regent in de achttiende eeuw* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Erasmusuniversiteit, Rotterdam 1995).
- Huisman, Cornelis, *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw* (Dordrecht 1983).
- Israel, Jonathan I., *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall, 1477-1806* (Oxford 1995); Nederlandse vertaling: *De Republiek 1477-1806* (Franeker 2001).
- Israel, Jonathan I., *Radical Enlightenment: Philosophy and the making of modernity* (Oxford 2001); Nederlandse vertaling: *Radicale Verlichting. Hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden* (Franeker 2001).
- Israel, Jonathan, I., *Enlightenment contested: Philosophy, modernity and the emancipation of man 1670 – 1752* (Oxford 2006); Nederlandse vertaling: *Verlichting onder vuur, filosofie, moderniteit en emancipatie 1770-1752* (Franeker 2010).
- Jespers, F.P.M., *De kracht in alles: het mechanistisch en metafysisch systeem van Leibniz* (Assen 1997).
- Johannes, G.J., *Barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland* (Den Haag 1995).
- Jonckbloed, W.J.A., *Gedenkboek der hoogeschool van Groningen ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest op last van den academischen senaat* (Groningen 1864).
- Jong, H. de, 'Jacobus Willemsen (1698-1780) Lampiaans Godgeleerde in het 'dierbaar' Middelburg', *AZG* (1991) 33-122.
- Jong, O. J. de, 'De kerken der hervorming van 1517 tot 1813', in: A.G. Weiler (ed.), *Geschiedenis van de kerk in Nederland* (Utrecht-Antwerpen 1962).
- Jonge, Henk Jan de, 'Willem Godschalck à Focquenbroch (Focquenbroch) student theologie te Leiden en bursaal in het Collège Wallon (ca. 1658-1661)' in: *Fumus. Mededelingen van de stichting Willem Godschalck van Focquenbroch* 1 (2003) 2-15.
- Jongste, J.A.F. de, 'The restauration of the Orangist regime in 1747: the modernity of a "Glorious Revolution"', in: Margareth C. Jacob en Wijnand Mijnhardt (ed.), *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, enlightenment, and revolution* (Ithaca 1992) 32-59.
- Jorink, Eric, 'Mededogen, hoop en woorden van vermaning. Hollandse reacties op valse joodse messias Sabbetai Sevi', *Groniek* 123 (1993) 46-88.
- Jorink, Eric, *Het 'Boeck der Natuerè'. Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods schepping* (Leiden 2006).
- Jorink, Eric en Huib Zuidervaart, 'How Isaac Newton was fashioned in the Netherlands', in: Eric Jorink en Ad Maas, (ed.), *Newton and the Netherlands. How Newton's ideas entered the continent* (Leiden 2012) 13-65.

- Kagchelland, A., en M. Kagchelland, *Van Dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Reveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)* (Delft 2009).
- Kanas, Nick, *Star Maps, History, artistry and cartography* (New York 2012).
- Kaplan, Benjamin, *Cunegonde's kidnapping. A story of religious conflict in the age of Enlightenment* (New Haven-London 2014).
- Kennedy, William John, *Jacopo Sannazaro and the uses of pastoral* (Hannover-London 1983).
- Kesteloo, H.M., 'De Stadsrekeningen van Middelburg 1700-1810 IX', *AZG* (1902) 1-260.
- Ketting, Herman jr., *Leven, werk en rebellie aan boord van Oost-Indiëvaarders (1595-±1650)* (Amsterdam 2002).
- Kluiver, Jan Hendrik, *De soevereine en independente staat Zeeland: de politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de tachtigjarige oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek* (Middelburg 1998).
- Knuttel, J.A.N., *Woordenboek der Nederlandsche taal III* ('s-Gravenhage-Leiden 1916).
- Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek IV* (Den Haag 1902).
- Kollewijn, A.M., *Aanleiding tot de beoefening van de nieuwere letterkunde* (Schoonhoven 1872, 3^e druk).
- Konersmann, Ralph (ed.), *Wörterbuch der philosophischen Metaphern* (Darmstadt 2007).
- Kooijmans, Luuc, *De doodskunstenaar. De anatomische lessen van Frederik Ruysch* (Amsterdam 2004).
- Korpel, Luc, 'Inleiding', in: Luc Korpel (ed.), *In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820* (Den Haag 1993) 5-21.
- Kraus, H.J., *Psalmen I. Biblischer Kommentar Alten Testament* (Neukirchen-Vluyn 1978).
- Kraus, Hans Joachim, *Geschichte der historisch-kritischen Erforschung des Alten Testaments* (Göttingen 1982).
- Krop, H., en J. van Sluis, *Pierre Bayle, over Spinoza* (Budel 2006).
- Krop, Henri, *Spinoza. Een paradoxale icoon van Nederland* (Amsterdam 2014).
- Kruithof, Bernard, 'De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', in: Bernard Kruithof, Jan Noordman en Piet de Rooy (ed.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding; bronnen; onderzoek* (Nijmegen 1983, 2^e herziene druk) 371-385.
- Kruyskamp, Cornelis, *Woordenboek der Nederlandsche taal II* (1903).
- Laan, K. ter, *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* (Den Haag- Jakarta 1952, 2^e druk).

- Lammers, C.J., *Nederland als bezettende mogendheid 1648-2001* (Amsterdam 2003).
- Legaspi, Michael C., *The death of Scripture and the rise of biblical studies* (Oxford 2010).
- Legger, Arthur L., *Het sluitende bewijs: opmerkingen over providentiële geschiedschrijving* (ongepubliceerde scriptie UVA, Amsterdam 1994).
- Legger, Arthur L., *Onrust in Zeeland 1775-'79, opmerkingen over de invloed van de gereformeerde religie in de Republiek tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw* (ongepubliceerde doctoraalscriptie UVA, Amsterdam 1994).
- Leibniz, Gottfried Wilhelm, *Over de natuurlijke theologie van de Chinezen*. Vertaald en ingeleid door Karel. L. van der Leeuw (Budel 2006).
- Leibniz, G.W., *Metafysische verhandeling*. Ingeleid vertaald en geannoteerd door Machiel Karskens (Bussum 1981).
- Leuftink, A.E., *Harde heelmeeesters. Zeelieden en hun dokters in de 18de eeuw* (Zutphen 2008).
- Leune, J.M.G., *Lillo en Liefkenshoek* [4 delen in 8 banden] (Brussel 2006).
- Lieburg, F.A., van, *Eswijlerianen in Holland, 1734-1743. Kerk en kerkvolk in strijd over de Zielseenzame meditatieën van Jan Willemsz. Eswijler (circa 1633-1719)* (Kampen 1989).
- Lieburg F.A. van, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816, I Predikanten* (Dordrecht 1996).
- Lieburg, F.A., 'Het personeel van de Indische Kerk', in: G.J. Schutte (ed.), *Het Indisch Sion. De Gereformeerde Kerk onder de V.O.C.* (Hilversum 2002).
- Lifschitz, Avi, *Language and Enlightenment. The Berlin debates of the eighteenth century* (Oxford 2012).
- Lokin, J.A.H., en W.J Swalve, *Hoofdstukken uit de Europese codificatiegeschiedenis* (Den Haag 2006).
- Los, Willeke, 'De predikant als pedagoog, de prijsverhandeling van Allard Hulshoff over geestelijke en zedelijke vorming', in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 279-296.
- Lovejoy, Arthur O., *The great chain of being. A study of the history of an idea* (Cambridge-Massachusetts-Londen 2001, 22^e druk).
- Lüdke, Christine, *Ich bitte mir Euer Hochedelgebobren Gedancken aus! Beiträge zur Erschließung und Analyse von Jakob Bruckers Korrespondenz* (Augsburg 2006).
- Luth, Jan R., 'Daer wert om 't seerste uitgekreten...' *Bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse gereformeerde protestantisme ± 1550- ± 1852* (Kampen 1986, 2^e druk).
- Luth, Jan R., 'Psalmzingen in het Nederlandse gereformeerde protestantisme sinds de zestiende eeuw', in: J. de Bruijn (ed.), *Psalmzingen in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden* (Kampen 1991) 185-199.

- Luth, Jan R., Josua van Iperens betekenis voor de geschiedenis van de kerkzang in het gereformeerd protestantisme', in: A Wiggers e.a. (ed.), *Rond de kerk in Zeeland. Derde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Delft 1991) 223-236.
- Lutz, Bernd (ed.), *Metzler Philosophie Lexicon. Begriffe und Definitionen* (Stuttgart-Weimar 1995).
- Maanen, Jan van, 'Sprongen in het diepe en passen op de plaats - wiskunde in de achttiende eeuw', in: Machiel Keestra (ed.), *Een cultuurgeschiedenis van de wiskunde* (Amsterdam 2006) 127-149.
- Madelein, Christophe, en Jürgen Pieters, 'Drie pogingen tot een Nederlands sublieme', in: Bilderdijk, Kinker en Van Hemert, *Als van hooger bestemming en aart*. Samengesteld en ingeleid door Christophe Madelein en Jurgen Pieters met een nawoord van Piet Gerbrandy (Groningen 2008).
- Madelein, Christophe, en Jürgen Pieters, *Bilderdijk, Kinker en Van Hemert. Als van hooger bestemming en aart* (Groningen 2008).
- Madelein, Christophe, *Juigchen in den adel der menschelijke natuur. Het verhevene in de Nederlanden (1770-1830)* (Gent 2010).
- Man, J.C. de, 'Leonardus Stocke, eene historische bijdrage', in: *Tijdschrift van de Nederlandsche maatschappij tot bevordering der geneeskunst* 11 (1856).
- Martin, H.G., *Fenelon en Hollande* (Parijs 1928).
- McComas, Alan J., *Galvani's spark. The story of the nerve impulse* (Oxford 2011).
- McRea, Robert, 'The theory of knowledge', in: Nicholas Jolley, *The Cambridge companion to Leibniz* (Cambridge 1995) 176-198.
- Meertens, P.J., *Meertens over Zeeuwen. Zeeuwse studies uitgegeven naar aanleiding van zijn tachtigste verjaardag* (Middelburg 1979).
- Meijer, J. Th., *Kritiek als herwaardering. Het levenswerk van Jacob Perizonius (1651-1715)* (Leiden 1971).
- Meijering, Eginhard, *Geschiedenis van het vroege christendom, van de Jood Jezus van Nazareth tot de Romeinse keizer Constantijn* (Amsterdam 2006, 3^e druk).
- Meijering, Eginhard, *Van Irenaeus tot Barth, klassieke gestalten van christelijk geloven en denken* (Kampen 2008)
- Mercier, Christa en R.C. Sleigh jr., 'Metaphysics: the early period to the Discourse on Metaphysics' in: Nicholas Jolley, *The Cambridge companion to Leibniz* (Cambridge 1995) 67-123.
- Merle, Robert, 'The theory of knowledge', in Nicholas Jolley (ed.), *The Cambridge companion to Leibniz* (Cambridge 1995) 176-178.
- Meusel, J.G., *Lexikon der von 1750 bis 1800 verstorben Teutschen Schriftsteller IX* (Leipzig 1811).
- Meyer J. (ed.), *Das grosse Conversations-Lexicon für die gebildeten Stände IX* (Hildburghausen 1847).
- Mijnhardt, W.M., 'Wetenschapsbeoefening onder het Ancien Regime. Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1765-1794', *AZG* (1985) 1-94.

- Mijnhardt, W.M., *Tot heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland 1750-1815* (Amsterdam 1988).
- Mirandola, Pico della, *Rede over de menselijke waardigheid*. Vertaald en van aantekeningen voorzien door Michel op de Coul, ingeleid en van een nawoord voorzien door Jan Papy (Groningen 2008).
- P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit I* ('s-Gravenhage 1913).
- Mooij, Charles C.M. de, *Geloof kan bergen verzetten, Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom, 1577-1795* (Hilversum 1998).
- Mooij, Jack de, 'De vrijheid en godsdienst in Vlissingen. Strijd om de bouw van een rooms-katholieke kerk', in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 227-238.
- Mooij, Jack de, *Jona Willem te Water. Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting* (z.p. 2008).
- Mörzer Bruyns, W.F.M., *Konst der stuurlieden. Stuurmanskunst en maritieme cartografie in acht portretten 1540-2000* (Zutphen 2001).
- Mörzer Bruyns, W.F.M., *Schip recht door zee.. De octant in de Republiek in de achttiende eeuw* (Amsterdam 2003).
- Mulsow, Martin, *Monadentheorie, Hermetik und Deismus. Georg Schades Geheime Aufklärungsgesellschaft 1747-1760* (Hamburg 1998).
- Mulsow, Martin (ed.), *Between philology and radical enlightenment. Hermann Samuel Reimarus (1694-1768)* (Leiden 2011).
- Mungello, D.E., *Curious land. Jesuit accomodation and the origins of sinology* (Stuttgart 1985).
- Munk, Reinier, "De roem van dien wijsgeer, "ook bij onze natie" Moses Mendelssohns als verlichtingsdenker en de vroege receptie van zijn denken in de Republiek', in: Jan Wim Buisman (ed.), *Verlichting in Nederland 1650-1850. Vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013) 101-128.
- Nagtglas, F., *De algemeene kerkeraad van de Nederduitsch-hervormde gemeente te Middelburg van 1574-1860 met eene inleiding en aantekeningen* (Middelburg 1860).
- Nagtglas, F., *Levensberigten van Zeeuwen, zijnde een vervolg op P. de la Rue, Geletterd, staatkundig en heldhaftig Zeeland voor het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen I* (Middelburg 1888).
- Neele, Arno, *De ontdekking van het Zeeuwse platteland. Culturele verhoudingen tussen stad en platteland 1750-1850* (Zwolle 2011).
- Neele, Arno, 'Religie en Cultuur', in: Paul Brusse en Jeanine Dekker (ed.), *Geschiedenis van Zeeland III* (Utrecht z.j.) 221-305.
- Neumann, Florian, 'Mosheim und die Westeuropäische Kirchengeschichtsschreibung', in: Martin Mulsow (ed.), *Johann Lorenz Mosheim (1693-1755) Theologie im Spannungsfeld von Philosophie, Philologie und Geschichte* (Wiesbaden 1997) 111-146.

- Nimwegen, Olaf van, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid. Buitenlandse politiek en oorlogsvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw, en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)* (Amsterdam 2002).
- Noonan, F. Thomas, *The road to Jerusalem. Pilgrimage and travel in the age of discovery* (Philadelphia 2007).
- Oldenhuis, F.T. e.a., *Schurende relaties tussen recht en religie* (Assen 2007).
- Overdiep, G.S., 'De invloed der Italiaansche letteren', in: F. Baur e.a. (ed.), *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden III* (Antwerpen-Brussel-'s Hertogenbosch z.j.) 54-58.
- Paasman, Bert, *J.F. Martinet. Een Zutphens filosoof in de achttiende eeuw* (Zutphen 1971).
- Passmore, J.A., *Ralph Cudworth, an interpretation* (Cambridge 2013, 1^e editie 1951).
- Pater, C. de, 'Nicolaus Engelhardt, en zijn kritiek op de beginselen der natuurkunde van Petrus van Musschenbroek: Wolffianisme versus newtonianisme', in: *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen en techniek* 13 (1990) 141-162.
- Philippa, M., F. de Brabandere en Quak, A., *Etymologisch woordenboek van het Nederlands I* (Amsterdam 2003).
- Phillipson, Nicholas, 'Providence and progress: an introduction to the historical thought of William Robertson', in: Stewart J. Brown (ed.), *William Robertson and the expansion of empire* (Cambridge 1997) 55-73.
- Pitlo, A., *De zeventiende en achttiende eeuwse notarisboeken. Een verhandeling over notarisboeken, notarisambt en notarieel recht onder de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 2004).
- Pocock, J.G.A., *Barbarism and religion. Volmue V. Religion the first triumph* (Cambridge 2010).
- Poggendorff, J.C., *Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften enthaltend Nachweisungen über Lebensverhältnisse und Leistungen von Mathematikern, Astronomen, Physikern, Mineralogen, Geologen usw. aller Völker und Zeiten I* (Leipzig 1863).
- Polderman, Tiny, en Peter Blom, *Veere van vissersbuurt tot vestingstad* (Goes 1996).
- Pollmann, Judith, *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw* (Leiden 2008).
- Pollmann, Judith, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw* (Leiden 2008).
- Pollmann, Judith, 'No man's land. Reinventing Netherlandish identities 1585-1621', in: Robert Stein en Judith Pollmann (ed.), *Networks, religions and nations. Shaping identities in the Low Countries 1300-1650* (2010) 241-261.
- Popkin, Richard H., *The history of scepticism from Erasmus to Spinoza* (California 1979).

- Post, S.D., 'Machtsmisbruik in Middelburg, Een onderzoek naar de achtergrond van Smijtegelts aversie tegen de coccejaanse predikanten', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 15 (1991) 32-43.
- Post, S.D., *Pieter Boddaert en Rutger Schutte. Piëtistische dichters in de achttiende eeuw* (Houten 1995).
- Pott, Martin, *Aufklärung und Aberglaube. Die Deutsche Aufklärung im Spiegel ihrer Aberglaubenskritik* (Tübingen 1992).
- Priester, Peter R., *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910* (Wageningen 1998).
- Prins, A.W. 'Leonardus Stocke, fysicotheologie en materialisme in de achttiende eeuw in Nederland', *Algemeen Nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte* 75 (1983) 95-109.
- Pucket, David L., *John Calvins' exegesis of the Old Testament* (Louisville, Kentucky 1995).
- Punt, H., *Bernard Siegfried Albinus (1697-1770). On 'human nature'. Anatomical and physiological ideas in eighteenth-century Leiden* (Amsterdam 1983).
- Punt, W., 'De introductie van Nicolaas de Castro als bisschop-abt van Middelburg', *Zeeuws tijdschrift* 34 (1984) 8-11.
- Rádl, Emanuel, *Geschichte der biologischen Theorien in der Neuzeit I* (Leipzig 1909).
- Rahlf, Alfred, *Septuaginta II* (Stuttgart 1979).
- Ras, J.J., *De beoefening van het Javaans in Indonesië en Nederland* (Leiden 1992).
- Rauch, Alan, *Useful knowledge. The Victorians, morality and the march of intellect* (Durham 2001).
- Reitsma, J., en S. D. van der Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620 V* (Groningen 1896).
- Renders, Hans, *De zeven hoofdzonden van de biografie. Over biografen, historici en journalisten* (Almere 2008).
- Renier, J., *Nieuwe naamlijst der predikanten in de hervormde gemeente van Vere, sedert afwerping van het Spaansche juk ten jare 1572* (Middelburg 1834).
- Rinzema, Anton J., 'Groninger hoogleraren uit de periode 1614-1867 en hun belangstelling voor de geschiedenis der Middeleeuwen', in: Catrien Santing (ed.), *De geschiedenis der Middeleeuwen aan de Groningse universiteit 1614-1939* (Hilversum 1997) 11-38.
- Roelevink, J., *Gedichteerd verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de universiteit te Utrecht 1735-1839* (Amsterdam-Maarsen 1986).
- Röell, J., 'Levensbericht van mr. H.C. Verniers van der Loeff', in: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* (Leiden 1891) 176-216.
- Rohls, Jan, *Protestantische Theologie der Neuzeit I Die Voraussetzungen und das 19. Jahrhundert* (Tübingen 1997).

- Rooden, Peter van, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland (1570-1990)* (Amsterdam 1996).
- Rooze-Stouthamer, C., *Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572)* (Goes 1996).
- Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw* (Utrecht 1889).
- Rutherford, Donald, 'Metaphysics: the late period', in: Nicholas Jolley, *The Cambridge companion to Leibniz* (Cambridge 1995) 124-175.
- Rutten, Willibrord, 'De vreselijkste aller harpijen'. *Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Een sociaal-historische en historisch-demografische studie* (Wageningen 1997).
- Ruys, Th., *Petrus Dathenus* (Utrecht 1919).
- Sande, Anton van de, *Vrijmetselarij in de lage landen. Een mysterieuze broederschap zonder geheimen* (Zutphen 1995).
- H.M.W. van de Sandt, *Joan Alberti, een Nederlandse theoloog en classicus in de achttiende eeuw* (Utrecht 1984).
- Sassen, F., *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde van de negentiende eeuw* (Amsterdam-Brussel 1959).
- Sassen, F., *De illustre school te Maastricht en haar hoogleraren 1683-1794* (Amsterdam 1972).
- Sancisi-Weerdenburg, Heleen, 'Lege veteres, sperne recentiores. Turselinus en het achttiende-eeuwse geschiedenisonderwijs', in: *Studeren en promoveren in Utrecht. Utrechtse Historische Cahiers* 1 (1996) 22-35.
- Sassen, F., *Studenten van de illustre school te 's Hertogenbosch 1636-1810 ter reconstructie van het album studiosorum* (Amsterdam 1970).
- Schaik, C.J.J. van, *Balthazar Huydecoper. Een taalkundig, letterkundig en geschiedkundig initiator* (Assen 1962).
- Schechter, Ronald, *Obstinate Hebrews. Representations of Jews in France, 1715-1815* (Berkeley-Los Angeles-Londen 2003).
- Schlüter, Gisela, 'Toleranzidee', in: Albert Horst Glaser en György M. Vajda (ed.), *Die Wende von der Aufklärung zur Romantik 1760-1820* (Amsterdam-Philadelphia 2001) 251-258.
- Schneiders, P. *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis. Van Librije tot virtuele bibliotheek* (Den Haag 1997).
- Schotel, G.D.J., *De openbare eeredienst der Nederlandsche Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw* (Leiden z.j.).
- Schulte, P.B.M., *Hermanni Boerhaave praelectiones de morbis nervorum 1730-1735* (Leiden 1959).
- Schutte, O., *Repertorium vertegenwoordigers in Nederland en in het buitenland* ('s-Gravenhage 1976).
- Sens, Angelie, 'Mensaap, heiden, slaaf'. *Nederlandse visies op de wereld rond 1800* (Den Haag 2001).
- Sepp, C., *Johannes Stinstra en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18^e eeuw* I (2 dln.; Amsterdam 1865, 1866).

- Sheehan, Jonathan, *The Enlightenment Bible. Translation, scholarship, culture* (Princeton/Oxford 2005).
- Sierman, Barbara, 'Toneel op de Haarlemse kermis in de achttiende eeuw', in: E.K. Grootes (ed.), *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum 1993) 177-186.
- Singeling, G.F., *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800* (Amsterdam 1991).
- Sliggers, B.C., 'Honderd jaar natuurkundige amateurs te Haarlem', in: A. Wiechmann en L.C. Palm (ed.), *Een elektriserend geleerde. Martinus van Marum 1750-1837* (Haarlem 1987) 67-101.
- Sluis, Jacob van, *Herman Alexander Röell* (Leeuwarden 1988).
- Smend, Rudolf, *From Astruc to Zimmerli. Old Testament scholarship in three centuries* (Tübingen 2007).
- Snijders, G., *Friedrich Adolph Lampe* (Harderwijk 1954).
- Sonderen, P.C., 'Frans Hemsterhuis. Het verlangen naar schoonheid', in: H. Krop en P.C. Sonderen, *Tussen classicisme en romantiek. Esthetica van 1770-1870* (Rotterdam 1993) 9-32.
- Spiertz, M.G., *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw. Kerkelijke, politieke en sociale verhoudingen 1775-1801* (Assen 1964).
- Spoelder, J., *Prijsboeken op de Latijnse school. Een studie naar het verschijnen prijsuitreiking en prijsboek op de Latijnse scholen in de Noordelijke Nederlanden, ca 1585-1876, met een repertorium van wapenstempels* (Amsterdam 2000).
- Stadig, Anneke, *Victor de Stuers en de monumenten van Veere* (ongepubliceerde doctoraalscriptie UVA, Amsterdam 1985).
- Stapper, Léon, Peter Altena en Michel Uyen, *Van Abelard tot Zoroaster. Literaire en historische figuren vanaf de renaissance in literatuur, muziek, beeldende kunst en theater* (Nijmegen 1994).
- Sterkenburg, P.G.J. van, *Van woordenlijst tot woordenboek. Inleiding tot de geschiedenis van woordenboeken in het Nederlands* (Leiden 1984).
- Sterkenburg, P.G.J. van, *Van woordenlijst tot woordenboek* (Schiedam 2011).
- Stoker, W., *De christelijke godsdienst in de filosofie van de verlichting. Een vergelijkende studie over de geloofsverantwoording in het denken van Locke, de Deïsten, Lessing en Kant* (Assen 1980).
- Stroumsa, Guy G., *A new science. The discovery of religion in the age of reason* (Harvard 2010).
- Struik, D., *Geschiedenis van de wiskunde* (Antwerpen 1965).
- Sturkenboom, Dorothée, *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998).
- Stuurman, Siep, 'Cosmopolitan egalitarianism in the Enlightenment, Antequil du Perron on India and America', *Journal of the history of ideas* 68 (2007) 255-278.
- Stuurman, Siep, *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil* (Amsterdam 2009).

- Taylor, Charles, *A secular age* (Cambridge, Mass. 2007); Nederlandse vertaling: *Een seculiere tijd* (Rotterdam 2010).
- Taylor, Jean Gelman, *Smeltkroes Batavia. Europeanen en Euraziaten in de Nederlandse vestigingen in Azië* (Groningen 1988).
- Tersteeg, J., 'Clara Feyoena's dichterkring te Bellingeweer', *Rondom de Herdenbergh. Tijdschrift van de historische vereniging Hardenberg en omstreken* 12 (2007) 11-20.
- Theunissen, B., 'Martinus van Marum (1750-1838) Ten nutte en ten genoegen van de ingezetenen', in Wiechmann en Palm (ed.), *Een electriserend geleerde. Martinus van Marum 1750-1837* (Haarlem 1987) 11-32.
- Theunissen, B., en W.P.R. Visser, *De wetten van het leven. Historische grondslagen van de biologie 1750-1950* Baarn 1996).
- Timmer, Maarten, *Van Anima tot Zeus: encyclopedie van begrippen uit mythologie, religie, alchemie, cultuurgeschiedenis en analytische psychologie* (Rotterdam 2001).
- Tramper, A.C., 'De veroordeling van Renatus Stenhuis, predikant te Liefkenshoek van 1736 tot 1754. Een voorbeeld van kerkelijk-burgerlijke rechtspraak', in: A Wiggers e.a. (ed.), *Rond de kerk in zeeland. Derde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Delft 1991) 209-222.
- Trimpe Burger-Mekking, G.G., 'Prijsvragen en conceptprijsvragen van het Zeeuwsch Genootschap uitgeschreven in het tijdvak 1769-1860', *AZG* (2002) 69-254.
- Troostenburg de Bruyn, C.A.L. van, *Biographisch woordenboek van Oost-Indische predikanten* (Nijmegen 1893).
- Tuerlinx, Christophe, *De wereld op een boekenplank. De aandacht voor de buiten-europese wereld op basis van particuliere boekenveilingscatalogi in de zuidelijke Nederlanden 1750-1840* (Leuven 2002). <http://www.ethesis.net/boekenplank/boekenplank.htm>. Geraadpleegd d.d. 31-10-2015.
- Vanpaemel, Geert, 'De ontvangst van het Newtonianisme', in: Robbert Halleux e.a., *Geschiedenis van de wetenschappen in België van de oudheid tot 1815* (Brussel 1998) 331-337.
- Veenhof, J., 'Ten geleide', in: Ferenc Postma, *Disputationes exercitii gratia. Een inventarisatie van disputaties verdedigd onder Sibrandus Lubbertus, prof. theol. te Franeker 1585-1625* (Amsterdam 1985) vii-x.
- Veltkamp, J.W., *De menselijke reeden onmaetiglijk gelaudeert. De Walcherse artikelen tegen de achtergrond van de Vroege Verlichting in de Republiek* (Utrecht 2011).
- Verbeek, Th., *De wereld van Descartes. Essays over Descartes en zijn tijdgenoten* (Amsterdam 1996).
- Vermij, Rienk H., *Secularisering en natuurwetenschap in de zeventiende eeuw: Bernard Nieuwentijt* (Amsterdam 1991).
- Vermij, Rienk, *The calvinist copernicans. The reception of the new astronomy in the Dutch Republic, 1575-1750* (Amsterdam 2002).

- Vermij, Rienk, *De geest uit de fles. De Verlichting en het verval van de confessionele samenleving* (Amsterdam 2014).
- Verwijs, E., en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek II* (s- Gravenhage 1889).
- Vijfhuizen, A., *Jan Jacob Brahé en de vijf walcherse artikelen* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht 1992).
- Visser, J.Th. de, *Kerk en Staat II* (Leiden 1927-1927).
- Visser, R.P.W., 'Petrus Camper en het empirisme in de geneeskunde', in: G.Th. Jensma e.a. (ed.), *Universiteit te Franeker, 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese Hogeschool* (Leeuwarden 1985) 386-395.
- Visser, Sibbe Jan, *Samuel Naeranus (1582-1641) en Johannes Naeranus (1608-1679). Twee remonstrantse theologen op de bres voor godsdienstige verdraagzaamheid* (Hilversum 2011).
- Visser, Tine, 'Franse scholen te Veere', *De Wete, gedaan aan de leden van de heemkundige kring Walcheren* 34 (2005) 3-9.
- Voegler, Johann Georg, 'De leerlingen van het Middelburgsch Gymnasium van 1629 tot 1905', *AZG* (1906) 1-82.
- Voegler, Johann Georg, 'Geschiedenis van het Middelburgsch Gymnasium. Tweede tijdvak van 1574 tot 1815, de Latijnsche school', *AZG* (1893) 438-440.
- Vries, Marleen de, *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800* (Nijmegen 2001).
- Vriese, W.H. de, *Handboek voor de kennis der geneesmiddelen ten behoeve van beoefenaars der genees-heel-en artsenijsbereidkunde II* (Amsterdam-Den Haag 1837).
- Vuyk, S. *Uitdovende verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders (1800-1860)* (Amsterdam 1998).
- Vuyk, Simon, *Verlichte verzen en kolommen. Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften van de verlichting 1720-1820* (Amsterdam 2000).
- Vuyk, Simon, 'Kritiek op de Verlichting. Bezwaren van Isaac Da Costa', in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 377-389.
- Waa, G. van der, *De irritabilitate. Een onderzoek naar de betekenis van het irritabiliteitsbegrip in de geschiedenis van de achttiende-eeuwse fysiologie* (Rotterdam 1992).
- Wall, E.G.E. van der, 'De hemelse tekenen en het rijk van Christus op aarde. Chiliasme en astrologie bij Petrus Serrarius 1600-1669', in: *Kerkhistorische studiën* (Leiden 1982) 45-64.
- Wall, E.G.E. van der, 'Profetie en providentie. De coccejanen en de vroege verlichting', in: P. Bange (ed.), *Kerk en verlichting, voordrachten gehouden tijdens het Windesheimsymposium op 18 november 1989* (Zwolle 1990) 29-37.
- Wall, E.G.E. van der, 'De vaderlandse kerk en het vaderlandse verleden. De socratische oorlog over voorrechten en verdraagzaamheid ca 1769-ca1788', in: P.H.A.M. Abels (ed.), *De kerk in de kop. Bouwstenen tot de kerkgeschiedenis van Noord-West Overijssel* (Delft 1995) 11-32.

- Wall, Ernestine van der, 'Religiekritiek en apologetiek in de achttiende eeuw. De dynamiek van een debat', in: *De Achttiende Eeuw* 32 (2000) 17-35.
- Wall, Ernestine van der, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk* (Hilversum 2000).
- Wall, E.G.E. van der, 'De Verlichting in Nederland kritisch bekeken. Het Examen van het ontwerp van tolerantie(1753-1759)', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 27 (2003) 1-17.
- Wall, E.G.E. van der, 'The religious context of the early Dutch Enlightenment. Moral religion and society', in: Wiep van Bunge (ed.), *The early Enlightenment in the Dutch Republic 1650-1750. Selected papers of a conference held at the Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel 22-23 March 2001* (Leiden-Boston 2003) 39-57.
- Wall, Ernestine G.E. van der, 'Newtonianism and religion in the Netherlands' in: S. Mandelbrote (ed.), *Studies in history and philosophy of science; special issue: Newton and Newtonianism* (Elsevier 2004) 493-514.
- Wall, Ernestine van der, 'Voltaire, Marmontel en de campagne tegen religieus fanatisme', in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding: religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007; 2^e druk 2008) 179-196.
- Wall, Ernestine van der, 'Religie en verlichting: een veelzijdige verstandhouding', in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding: religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 13-35.
- Wall, Ernestine van der, 'Samenleving onder spanning of de relatie tussen godsdienst en sociale cohesie', in: Jan Wim Buisman (ed.), *Verlichting in Nederland 1650-1850. Vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013) 129-137.
- Warlop, E., *De Vlaamse Adel voor 1300. Alfabetisch repertorium van edele geslachten (midden 9de - einde 13de eeuw)* II (Handzame 1968).
- Weinbrot, Howard D., "'What Must the World Think of Me?'" Pope, Madame Dacier and Homer—The anatomy of a quarrel', in: Howard D. Weinbrot, Peter J. Schakel and Stephen E. Karian, *Eighteenth century contexts. Historical inquiries in honor of Phillip Harth* (Wisconsin 2001) 183-206.
- Wessels, L.H.M., *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie* (Den Haag 1996).
- Wielema, Michiel Rudolf, *Ketters en verlichters. De invloed van het Spinozisme en Wolffianisme op de verlichting in Gereformeerd Nederland* (z.p. 1999).
- Wielema, M.R., 'Nicolaus Engelhard (1696-1765) de leibniz-wolffiaanse metafysica in Groningen', in: H. A. Krop, J.A. van Ruler en A.J. van der Jagt (ed.), *Zeer kundige professoren. De beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996* (Hilversum 1997) 149-161.
- Wildeman, Diederik, *De wereld in het klein. Globes in Nederland* (Zutphen 2006).
- Wille, J., *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de 18^e eeuw* I (Zutphen 1937).

- Willemsen, Harry (ed.), *Woordenboek filosofie* (Assen 1992).
- Witsen Geysbeek, P.G., *Biographisch, anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters* III (Amsterdam 1822).
- Witteveen, K.M., *Daniel Gerdes* (Groningen 1963).
- Wootton, David, *Paolo Sarpi, between Renaissance and Enlightenment* (Cambridge 2002, 4^e druk).
- Young, Frances, Lewis Ayres en Andrew Louth (ed.), *The Cambridge history of early Christian literature* (Cambridge 2004).
- Ypey, A., en Dermout, I.J., *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* III (Breda 1824).
- Zeiss, Frank, *Natuurlijke historiën. Geschiedenis van de biologie van Aristoteles tot Darwin*, (Amsterdam 1995).
- Zuidervaart, H.J., *Van 'konstgenoten' en hemelse fenomenen. Nederlandse sterrenkunde in de achttiende eeuw* (Rotterdam 1999).
- Zuidervaart, H.J., "A Plague to the learned world": Pieter Gabry FRS (1715-1770) and his use of natural philosophy to gain prestige and social status', in: *History of Science* (2007) 288-312.

Verantwoording illustraties

Omslag

ZA, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, deel IV, nr. 468.

Fotokatern

Afb. 1: ZA, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, deel II, nr. 678.

Afb. 2: ZB, Kluis 1148 A 112.

Afb. 3: ZB, collectie tekeningen en prenten, 324.

Afb. 4: Historisch Centrum Leeuwarden, THAA 386.

Afb. 5: ZA, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, deel IV, nr. 340.

Afb. 6: KB, KW 535 J 9.

Afb. 7: ZB, KLUIS 1074 C 13.

Afb. 8: ZB, KLUIS 1074 C 13.

Afb. 9: ZA, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, deel II, nr. 1099.

Afb. 10: Rijksmuseum, <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-AO-12A-105>
geraadpleegd 21-11-2016.

Afb. 11: ZB KLUIS 1043 G 10 bd II.

Afb. 12: ZB, KLUIS 1109 A.

Afb. 13: UB Amsterdam, OTM: OK 62-5412 (1).

Afb. 14: Rijksmuseum, <http://www.rijksmuseum.nl/collectie/RP-P-1894-A-18480>
geraadpleegd 21-11-2016.

Afb. 15: ZA, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata, deel II, nr. 1096.

Afb. 16: KB, T 1762 [1:11 2edr].

Persoonsnamenregister

A

Aa, C.C.H. van der, 51, 52, 315
 Abresch, F.L., 24
 Adams, G., 123, 125, 342
 Affleck, J., 190
 Alembert, J. le Rond d', 338
 Alberti, J., 39, 40, 205
 Albinus, B.S., 360, 365
 Alva, F. Alvarez de Toledo, 297
 Alexander de Grote, 307
 Anaxagoras, 245, 354
 Andriessen, A., 86, 102, 203, 204, 207, 208
 Andriessen, J.J., 207, 234, 235, 236
 Anemaat, C., 48, 49
 Anquetil du Perron, A. H., 308, 309
 Apponius, 285
 Aquino, Th. van, 265
 Aristoteles, 133, 350
 Asschenberg, H., 205
 Assendelft, P., 65, 68

B

Bachström, J.F., 368
 Bacon, F., 146
 Baker, H., 125
 Ballot, C.H.D., 176
 Buys Ballot, C.H.D., 176
 Barclay, J., 308
 Barkey, N., 282, 283, 320
 Barueth, J., 372, 374, 384
 Baster, J., 73, 323, 324, 326, 347
 Batavus, A., 211, 212
 Bayle, P., 73, 246, 247, 337, 346
 Beek, J. ter, 21
 Bekker, B., 183, 184
 Bellamy, J., 120, 121

Berg, A. van den, 208, 209, 210, 223, 224, 230
 Bernouilli, J., 244
 Bernsau, H.W., 251, 381
 Bèze, Th. de, 202, 203
 Bikker, L., 371
 Bilderdijk, W., 96, 314
 Bilfinger, G.B., 254, 257
 Bingham, J., 56
 Binnenvest, D.S. van, 208, 209, 210, 229
 Bitaubé, P.J., 308
 Bochart, S., 94
 Boddaert, P. (1694-1760), 207, 208
 Boddaert, P. (1730-1795), 351
 Bodmer, J., 61
 Boerhaave, H., 374
 Bomme, L., 320, 323, 324, 325, 326, 343, 347
 Bonnet, Ch., 350, 351, 352, 353, 354, 362
 Bonnet, G., 205
 Bonomo, G.C., 368
 Bogaard, M.Th. uit den, 157
 Borggraaf, Y.L., 109
 Borssele, J. van, 67
 Borssele van den Hooge, J. van, 77
 Bosch, R.A., 220
 Bosschart, E., 59
 Bosschart, P., 59, 60
 Botichius, J., 48
 Boudewijnsen, A., 167
 Bougainville, L.A., 342
 Bouguer, J., 345
 Bouguer, P., 344, 345, 346, 419
 Bouman, H., 11
 Brager, I.H., 62
 Brahé, J.J., 104, 169, 190, 205, 313
 Brand, D., 127

Brande, A.M. van den, 167
 Brande, C. van den, 167
 Brande, J.P. van den, 167
 Brouwer, H., 69
 Brucker, J.J., 247, 253, 302, 352
 Bruggen, N. ter, 209
 Brugmans, A., 244, 251, 252
 Bruijn, R. de, 65, 67, 68
 Bruijstens, A., 169, 174, 186,
 Bruining, H.A., 176, 178, 236, 237, 238
 Bruno, G., 146
 Budde, J.F., 246, 247
 Buffon, comte de, 126, 219, 348, 350,
 351, 352, 354, 362, 373
 Burgt, L. van, 164, 167
 Burke, E., 331, 335
 Burman, F., 204
 Busken, C., 98
 Buxtorf, J., 26, 27, 263
 Bynkershoek, C. van, 25

C

Caesar, 295, 305
 Caille, N.L. de la, 275
 Calvijn, J., 37, 38, 41, 42
 Cammaert J.F., 61
 Campanella, Th., 146
 Camper, P., 327, 353, 356, 358, 360
 Campmeyer, J.E., 113
 Canz, I.G., 254, 257
 Cardanus, H., 146
 Cassirer, E., 14
 Castro, N. de, 94
 Cau, I., 187
 Cellarius, C., 32
 Cestoni, G., 368
 Chalmers, J., 86
 Chalmers, J.M., 86, 207
 Chandler, R., 277
 Cicero, 247
 Clairvaux, B. van, 285
 Clazes, G., 164, 165, 167, 168

Clement, J., 117
 Clerc, J. le, 204
 Coccejus, J., 37, 39, 127, 265, 266, 288
 Columba, S., 111
 Comrie, A., 53, 54
 Confucius, 143
 Conring, J., 33
 Conring, L.C., 32
 Cook, J., 122, 342
 Costa, I. da, 96
 Costerus F., 52,
 Cramer, D., 64
 Cremer, B.S., 272
 Crousaz, J.P. de, 244
 Cruysselbergen, D. van, 323
 Cudworth, R., 246

D

Datheen, P., 201, 202, 203, 204, 205,
 215, 217, 220, 224, 225, 228
 Dathenus, P. (boekdrukker), 203
 Dautun, D.H., 101
 Deinsen, A., 169
 Deken, A., 91, 92, 380
 Dellebarre, L.F., 123, 24
 Desaguliers, J.Th., 23
 Descartes, R., 146, 241, 242, 247, 249,
 252, 256, 260
 Deutekom, A, 215
 Diderot, D., 14, 332, 338
 Diepelius, J., 48
 Democritus, 247
 Does van Noordwijk, W. van der, baron,
 209
 Douwes, C., 345
 Drijfhout, A., 252
 Duisel, P. van, 72
 Durell, D., 290, 291
 Duurkoop, J.A., 129

E

Effen, J. van., 90
 Engelberts, E.M., 372, 374
 Engelhard, N., 30, 31, 43, 241, 244, 249,
 250, 251, 252, 253, 257, 353, 381
 Engelman, J., 124, 374
 Erasmus, D., 94, 146, 147, 265
 Erastothenes, 275
 Ermerins, J., 11, 64, 67, 68, 70, 76, 77,
 97, 120, 121, 122, 129, 135, 149,
 176, 294, 295, 299
 Eskuche, B.L., 278
 Eswijler J.W., 52, 53, 77
 Euler, L., 256
 Euler, J., 256
 Eusebius, 305

F

Fagel, H., 213
 Fénelon, F. de Salignac de la Mothe, 90,
 91, 308, 333, 380
 Ferguson, J., 340
 Fermin, Ph., 328,
 Fèvre Dacier, A. le, 273
 Fockens, J.L., 33, 34
 Folmer, J.H., 208, 230
 Formey, J.H. S., 338
 Francq van Berkhey, J. le, 314, 352
 Frank, J., 141
 Frederik I, koning van Pruisen, 375
 Fresnoy, N.L. de, 101
 Friso, W.K.H., 55
 Fruytier, J., 55

G

Gabbema, S.A., 295
 Galvani, L., 249, 373
 Garcin, J., 251
 Gassendi, P., 252, 339
 Gay, P., 14
 Geerlof, J., 252
 Gellert, C.F., 331

Gerdes, D., 36, 37, 38, 39, 43, 265, 417
 Ghijsen, H., 202, 206, 207, 208, 213,
 214, 223, 226, 227, 229
 Gill, J., 290
 Gillissen, P., 233
 Glassius, S., 264, 265
 Glisson, F., 355
 Glover, R., 308
 Goens, R.M. van, 284, 331
 Goethals, J., 28, 29
 Gordijn, J., 138
 Gosen, 208
 Graaf, C.M. van de, 113
 Granvelle, A.P. de, 94
 's Gravesande, W.J., 243, 352
 's Gravezande, A., 97, 169, 170, 206, 320
 Guénée, A., 283
 Guépin, J., 204
 Guicciardini, L., 295
 Gürtler, N., 38, 304
 Guys, P.A., 307

H

Haak Forsborgh, P., 174, 177, 178, 190,
 328
 Habbema, J., 282, 283
 Hafiz, 288
 Hage, A., 164, 165, 166, 167, 168, 170,
 171
 Haller, A. von, 355
 Halley, E., 336, 337, 338
 Halma, F., 74,
 Hamer, A., 355
 Haringman, M., 323, 324
 Harlingen, M. van, 52
 Harmer, Th., 289, 291
 Hasselquist, F., 94
 Haverkamp, E., 187
 Hazard, P., 14
 Heere, L. de, 202
 Heerkens, G.N., 32, 33, 34, 35, 36, 43
 Heidegger, J.H., 275, 300

Heijden Sinclair, S.M. van der, 113
 Helden, B. van, 187
 Heldt, C.H., 97
 Hemsterhuis, T., 39, 40
 Hennert, J.F., 28, 256, 257, 322, 324,
 325, 328
 Herbelot de Molainville, B. d', 287, 309
 Hervy [Hervey], J., 331
 Hinlopen, J., 98, 207, 208, 209, 213, 217
 Hipparchus, 275
 Hobbes, Th., 131
 Hoffmann, F., 375
 Hofstede, P., 82, 97, 107, 108, 111, 112,
 282, 283, 320, 384
 Hollebeek, E., 29, 51, 57
 Holtzapfel, 88, 89
 Homerus, 277, 308
 Honert, J. van den, 39, 41, 42, 44, 267,
 417
 Honert, T.H. van den, 42, 44
 Hoogstraten, D. van, 211
 Horatius, 84,
 Houuttuyn, M., 348, 349, 353
 Huidecoper, B., 74, 211
 Hume, D., 301
 Hurgronje, A.I., 319
 Huysman, 191

I

Iperen, F. van, 134
 Iperen, I. van, 106
 Iperen, Jac. van, 21, 22
 Iperen, J. van, 21
 Iperen, J. van, sr. 21
 Iperen, J. van, jr., 121
 Iperen, L. van, 121, 134

J

Jacobi, J. ., 282, 283, 285, 286
 Jagt, J. van der, 59
 Jagt, D. van der, 63
 Jagt, P. van der, 238

Jansen, N., 48
 Janssen, J., 186, 187, 294
 Jenner, E., 371
 Josephus, F., 305
 Jozef II, keizer, 199
 Jungius, J.E., 261, 262, 266

K

Kaas, D., 236
 Kaempfer, E., 278, 307
 Kant, I., 243, 252
 Kastele, G. van de, 189
 Kate, L. ten, 74
 Kepler, J., 247, 275
 Kiliaan, C., 74,
 Klerk, R. de, 129, 148
 Klinge, S. E., 190
 Kluit, A., 126, 294
 Kluit, H., 70, 71, 294
 Kluit, W., 70
 Kluiver, J.H., 157
 Kluyter, J., 113
 Kolbe, P., 127, 307, 357
 Kolijn, K., 75
 Koning, W., 188
 Kulenkamp, A., 34
 Kulenkamp, G., 92
 Kuypers, G., 52, 53

L

Lakemacher, J.G., 281
 Lampe, F.A., 36, 55
 Lancisi, G., 373
 Langendijk, P., 333
 Lavater, J.C., 331, 357
 Lebleu, G., 60, 61, 72
 Lefevre, T., 306, 310
 Legger, A., 309
 Leibniz, G.W., 145, 146, 220, 242, 243,
 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250,
 251, 252, 253, 256, 257, 260, 302,
 332, 350, 351, 354

Lemke, G., 208, 209, 221, 224, 229
 Liens, H., 80, 88
 Limon, de, 196
 Lind, J., 368, 369
 Lindsey, Th., 332
 Linnaeus, C., 219, 256, 258, 356, 358
 Lipsius, J., 204
 Locke, J., 120, 146, 381
 Lodenstein J. van, 116, 237
 Loeff, M.S. van der, 173
 Loeff, S. van der, 80, 172, 175, 176, 177, 178, 348
 Lollema, P., 34, 36
 Lootens, W., 116, 237
 Lowth, R., 272, 273, 382
 Lubbers, Th., 208, 229
 Lufft, F.M. van der, 278
 Lulofs, J., 71, 260, 344
 Lups, J., 355
 Lussing, H., 98
 Lynden tot Hemmen, W., baron van, 210, 230

M

Malebranche, N., 146
 Marchant, J., 295
 Marck, F.A. van der, 91
 Marck, J. à, 41
 Marmontel, J.F., 108, 308
 Marnix van Sint Aldegonde, Filips van, 202
 Marot, C., 202, 203
 Martinet, J.F., 12, 79, 351, 384
 Marum, M. van, 124
 Maundrell, H., 286
 Mazel, J., 323
 Meer, A. van der, 225
 Meersch, A.A. van der, 107, 108
 Meeteren, E. van, 295
 Meier, G.F., 141, 252
 Meijer, J.J., 129
 Meijer, P., 205

Mencke, J. B., 340
 Mendelssohn, M., 330, 331, 335
 Merian, J.B., 254
 Merken, L. van, 100, 201, 205
 Mettrie, J.O. de la, 250
 Metzlar, J.C., 129
 Michaelis J.D., 261, 272, 273, 277, 278, 285, 292, 382, 419
 Miggrode, J. van, 94, 95, 96, 97, 98, 99
 Mirandola, G.P. della, 339
 Mohr, J.M., 142
 Mol, A., 69
 Molentiel, J., 234
 Molière, J.B.P., 332
 Momma, W., 158
 Monjou, H.H. van, 48
 Montesquieu, C.L. de Secondat, baron de, 146, 303, 308, 309
 Montague, M. de, 278, 286, 287, 370
 Moor, B. de, 39, 41, 42, 44, 417
 Mosheim, J.L. von, 51, 303, 304, 310, 419
 Motthe, A. la, 179
 Muilman, W., 97, 188
 Muller, A., 323
 Munck, J. de, 336
 Munck, Jac. de, 71
 Munnikemolen, A., 43
 Musschenbroek, P., 243

N

Nagtglas, F., 21
 Newton, J., 146, 222, 243, 247, 248, 249, 252, 253, 256, 338
 Nicholls, F., 249
 Nicolai, C.F., 107
 Niebuhr, C., 277, 278, 307
 Nieuwenhuizen, H., 104
 Nuys Klinkenberg, J. van, 13

O

Offerhaus, L., 32, 43, 294, 306

Oomius, S., 291
 Otterbein, 98
 Oudendorp, F. van, 39
 Outhof, G., 268
 Ovidius, 131, 281, 332, 336

P

Pallas, P.S., 351
 Pansmouzer, zie Lindsey Th.
 Pap de Fagaras, J., 328, 329
 Pater, L., 205
 Pauw, C. de, 146, 308, 358, 360
 Penau, 139, 358, 361
 Perizonius, J., 306
 Perkois, J., 29
 Perre, J.A. van de, 186
 Petau, D., 302
 Piccardt, P., 40
 Plantijn, C., 74
 Plato, 247, 350
 Plinius, 374
 Plutarchus, 131, 247
 Pocock, J., 14
 Pollmann, J., 299
 Pothoven, H., 11
 Probsting, G.J., 195, 196, 197, 198
 Provo, W., 72
 Publicola, V., 96
 Putte, M.J. van de, 28
 Puy, P. de, 99
 Pyrrho, 306

R

Radermacher, D., 371
 Radermacher, J.C.M., 137, 140
 Reimarus, H.S., 373, 377, 383
 Reitz, W.O., 24, 25, 26
 Rivet, A., 275
 Robertson, W., 303, 310, 419
 Röell, H.A., 183, 184
 Rossijn, J.Th., 252
 Rousseau, J.J., 333

Royer, J., 145
 Ruckersfelder, A.F., 273, 274
 Rue, P. de la, 104

S

Salmon, Th., 359
 Sannazarius, J., 84
 Sarpi, P., 300
 Saturninus, 305
 Scharp, J., 13
 Schelle, J. van, 267, 268
 Scheltus, I., 232
 Schelvisvanger, J., 136
 Schepens, G.P., 295
 Scheuchzer, J.J., 260
 Schichner, C., 323, 324, 335, 342
 Schlosser, F.Ph., 246
 Schoesetter, J. de, 80, 84, 100, 102, 103,
 175, 176, 177, 178, 238
 Schorer, I., 293, 294
 Schorer, J.A., 28
 Schouwman, F., 357
 Schultens, A., 31, 39, 40, 263, 264
 Schultens, J.J., 53, 54, 188
 Schutte, R., 75, 116, 205, 208, 209, 217,
 219, 223, 237, 327
 Schweinitz, A. van, 64, 65, 66, 67, 198
 Semeijns, M., 320, 343, 344, 346
 Semler, J.S., 271
 Serrurier, J.P., 126
 Servet, M., 37
 Sevi, S., 141
 Shaw, Th., 278, 279, 307
 Slood, A. van der, 69, 135, 189, 190, 191
 Smallegange, M., 85, 294, 295
 Smit, M.C. de, 21
 Smit, M. de, 21
 Smith, A., 303
 Smytegelt, B., 55
 Sniebert, 31
 Socrates, 108
 Sorkin, D., 14

Soudame, 358, 359, 360, 361
 Sozzini, F., 54
 Sozzini, L., 54
 Spaan, J. van, 208, 210, 223
 Spallanzani, L., 353, 362
 Spencer, J., 38
 Spiegel, L.P. van de, 236, 302
 Spinoza, B., 14, 246
 Spleissius, S., 31
 Stadius Müller, P.L., 51
 Steengracht, A., 66, 186
 Stel, L. van der, 49, 50
 Stenhuis, R., 48, 49, 57, 62, 77, 115, 130,
 158, 159, 161, 162, 163, 166, 168,
 169, 170, 171, 291
 Steury, M., 101, 106
 Stinstra, J., 54, 55
 Stocke, L., 22, 28, 73, 336, 337, 347
 Stoke, M., 75
 Strato, 245, 246, 247, 248, 249, 251
 Struyk, N., 339, 340
 Suetonius, 305, 308
 Swege, I. ter, 88, 100
 Sytzama, C.F. van, 33, 34
 Sytzama, P.G. van, 34, 149

T

Taats, B., 27, 28
 Tacitus, 305, 308
 Teellinck, W., 285
 Teller, W.A., 274
 Tertullianus, 305
 Thierriat, 318
 Thou, J.A. de, 297, 302
 Tiffelen, C. van, 173
 Tillotson, J., 51, 82
 Timmerman, J. de, 28
 Tjeenk, J., 136, 189, 191, 319, 323
 Tollé, H.A., 189, 190, 191
 Tollius, H., 76
 Tournefour, J.P., 278
 Treitel, J.N., 24

Trembley, A., 353, 354, 355, 362
 Trigland, S., 167
 Trip, J.L., 40
 Trip, L., 33

U

Udemans, G., 285, 287
 Utenhove, J., 202

V

Valentyn, F., 307
 Velingius, A., 98, 284
 Venema, H., 266, 269, 271, 273
 Verbrugge, O., 31
 Vergilius, 374
 Vermeer, Th., 129, 148
 Vermeulen, J., 29
 Vermij, R.H., 15
 Verwer, A., 211
 Verwout Noiret, G., 97
 Vitringa, C., 56, 127, 266, 273
 Vlak, J., 13, 183
 Voetius, G., 42, 268
 Voet, J.E., 205, 206, 212, 213, 214, 216,
 217, 218, 219, 222, 223, 227, 228,
 229, 230, 380
 Voltaire (ps. van François-Marie Arouet),
 75, 105, 117, 143, 199, 243, 282,
 283, 292, 301, 331, 332, 358, 359
 Vondel, J. van den, 308
 Vos, C., 189, 193, 234
 Vosmaer, A., 320
 Vriend, J. de, 176, 177

W

Waal F. de, 69
 Waal, M.C. de, 68, 69
 Wachter, H., 11, 140, 148
 Wagenaar, J., 85, 302
 Warburton, W., 279, 280

Water, J.W. te, 15, 82, 106, 109, 110,
113, 120, 125, 126, 128, 135, 136,
141, 142, 158, 174, 186, 272, 298,
302, 304, 384
Wauters, J.L., 237
Weiland, P., 76
Werenfels, S., 39, 306
Wesseling, P., 305, 306, 310, 382
Wichmans, J.G., 28
Wijck, J. van, 59, 60, 72
Wilhelmus, W., 167
Willems, P., 190
Willemsen, J., 27, 29, 30, 32, 82, 194,
206, 294, 417
Winckelman, I., 322, 335
Winkelman, O.R.F.W., 277
Winter, N.S. van, 205

Wit, G. de, 375
Witte Tierings, H. de, 28, 29
Woensel, P. van, 127
Wolff, C., 145, 146, 243, 245, 252, 254,
318, 332
Wolff-Bekker, E., 91, 92, 380
Wolthers, H., 32, 34
Wynpersse, D. van de, 322

X

Xenophon, 107

Y

Young, E., 104, 105, 117, 120, 331

Z

Zoroaster, 143

Summary

This dissertation focuses on the life and work of the Reformed minister Josua van Iperen (1726 - 1780), who picked his way through the opposing forces of orthodoxy and Enlightenment. He can be seen as an exponent of the large body of moderately enlightened ministers in the Republic. The first part of this dissertation (chapters one to five) will look at his life and career as a minister. The second part (chapters six to fifteen) will deal with his perception of his duties as a university-trained minister of religion, and also cover his wide variety of interests.

The first chapter describes his childhood in Middelburg. Both his father and his grandfather served as head clerks of the Orphan Board. He found a patron in Jacobus Willemsen, a serious follower of Cocceius, who made it possible for him to attend university. His circle of friends was moderately enlightened, and as far as his churchmanship was concerned van Iperen aligned himself with the Cocceius followers in the Middelburg congregation.

The second chapter describes his student days in Groningen and Leiden. In Groningen van Iperen became fascinated by Leibniz-Wolffian philosophy. He completed his degree with a *disputatio* supervised by professor Daniel Gerdes, a follower of Cocceius, on a typological topic. In Leiden he organized two consecutive disputations that supported opposing views, led by Voetius supporter Bernardinus de Moor and Cocceius supporter Joan van den Honert, respectively.

The third chapter focuses on his time in Lillo, where van Iperen was a minister for sixteen years. As a minister he is theologically hard to place. He aired orthodox-Reformed convictions on for instance the doctrines of the Trinity, justification and infant baptism, but was also open to the enlightened ideas of the time, as reflected in his views on exegesis and astronomy. In his position as minister he had to deal with not just the Reformed church, which still held a privileged position, but also with the state. He found he constantly needed to compromise between church and state, a skill which would prove to be necessary throughout his work as a minister.

The fourth chapter describes his twelve years as a minister in Veere. Soon after his installation, van Iperen had to deal with several disappointments. His evangelical style of preaching was not popular, and neither were his physico-theological expositions appreciated. He was, however, deputed by the States of Zeeland to represent the province on a national committee aiming to come to a better rhymed translation of the Psalms, which was a real highlight for him. In addition to this, membership of the *Zeeuwsch Genootschap* [Zeeland Society] gave him the opportunity to develop secondary activities. Desperately short of money, unappreciated by his parishioners and not receiving invitations to a ministry elsewhere, he was forced to accept a call to Batavia in 1778.

The fifth chapter deals with his stay in Batavia, which was brief. He died within a year, most probably due to malaria. However, his short time in the Dutch Indies was very productive. Van Iperen was the secretary of the *Bataviaasch Genootschap* [Batavian Society], did research on apes and albinos, and published on a wide variety of topics. He managed to effectively realise his long-cherished desire to be a professor by acting like one. He held public and private lectures and even succeeded in getting permission to give an introductory talk, which he dressed up as an inaugural lecture. In the more liberal spiritual climate of Batavia he found the courage to praise the era he lived in for the newly arisen opportunity to criticise the Creed. He did not, however, go as far as the so-called ‘enlightened Christians’. For van Iperen the scriptural Revelation remained the indisputable basic principle. The period in Batavia was too short to enable conclusions about the way in which van Iperen would have developed theologically.

After the course of van Iperen’s life was sketched in the previous chapters, the sixth chapter heralds the start of the second part of the dissertation. This chapter describes van Iperen’s attitude to church and state. Where there were conflicts he sought support from civil authorities and church authorities in turn. It was the principle of freedom – both of the parish and of the minister – that in each instance dictated his choice. When this freedom was threatened by the city council he turned to the classis for help. But when, to his mind, the church authorities infringed upon the freedom of parish or minister, he turned to the state.

In the seventh chapter we look at his work for the classis Walcheren. Although on occasion van Iperen had a conflict of interest with the classis, he very much enjoyed working with them, was convinced of the importance of this church assembly, and proud to be entrusted with all classis tasks. The classis was also important to him as a defence against accusations of heresy. Thus, it is no wonder that he included the testimony that he received on leaving in the printed version of his farewell address from Veere.

The eighth chapter concerns his work as a ‘civiliser of the Psalms’. Van Iperen devoted himself to communal worship with diligence and enthusiasm. First of all, as a member of the relevant committee he actively contributed to the improvement of the rhyming Psalm translations intended for singing. The choices he made when selecting hymns show that he felt most affinity with the moderately enlightened poetic society ‘Laus Deo Salus Populo’. In addition to this, he helped improve congregational singing in Veere by organising practice sessions in order to introduce the so-called ‘short style’ of singing. He was also open to singing the Psalms to new melodies. He appreciated these changes as improvements: liturgically, van Iperen can be seen as progressive.

The ninth chapter examines van Iperen’s philosophical work. His interest in philosophy resulted in a dissertation along Leibniz-Wolffian lines in 1752, which was a fairly superficial plea for the continued importance of Leibniz’s monadology. Although the Leibniz-Wolffian philosophy came in for an increasing amount of

criticism, van Iperen remained faithful to this method of practising philosophy. He saw its importance primarily in the possibility it afforded to make the Christian faith credible – a very attractive prospect to an apologist such as van Iperen was.

The tenth chapter looks into his views on exegesis. Van Iperen cannot be regarded as a traditional exegetic. For example, he attempted to develop a mathematical method of reasoning for the purpose of exegesis, used Arabic equivalents to explain Hebrew words, had an eye for the poetic aspects of the Hebrew language, and tried to explain difficult passages of Scripture by referring to travel logs and even Hindu writings. At the same time, he always remained an apologist. He fought this battle on various fronts. First of all, he criticised the allegorical interpretation of the Holy Scriptures. Secondly, he wanted to protect Scripture from ridicule at the hands of freethinkers. Thirdly, he wanted to protect Scripture from what were, to his mind, overly liberal methods of exegesis as practised by the well-known German scholar Johann David Michaelis and the neologists. Although up to a point he could see eye to eye with Michaelis, he recoiled from his methods. Van Iperen saw prophetic theology, provided it underwent rigorous renewal, as a sensible way to maintain the right balance.

The eleventh chapter describes his efforts as a historian. All his life, van Iperen had shown an interest in history. In this respect he evolved from a traditional Reformed historian to a philosophical historian, with Johann Lorenz von Mosheim and William Robertson as his sources of inspiration. His labours as a historian also show his urge to defend Christianity. He was and always would be an apologist, even when he wrote about history.

The twelfth chapter explores his work for various societies. He was especially active in the *Zeeuwisch Genootschap*. His contributions reveal van Iperen as a man with broad vision, who on occasion could be ahead of his time – as evidenced by the topics he would bring to the table, the urgency of which was only recognised later on. A lecture on aesthetics shows that he would always be a child of the Enlightenment and that he did not make the move towards pre-Romanticism.

The thirteenth chapter highlights his interest in astronomy and navigation. Van Iperen turns out to have had enlightened ideas about the phenomenon of comets, joining Pierre Bayle in the opinion that comets are normal natural phenomena. Van Iperen cannot therefore be grouped with the ministers who were writing pamphlets about the possibility of an imminent end of the world during the comet fever of 1758; however, he lacked overview, detailed knowledge and specific skills, so that his work on astronomy was never taken seriously. The same applies to his knowledge of navigation. Although he was ahead of his time in arguing for a common meridian, he also supported Bouguer's opinions, which on the contrary had a stagnating effect on innovation.

The fourteenth chapter is dedicated to his contributions to biology, which were in the physico-theological field. He turns out to have had a wide knowledge, but mainly of an encyclopaedic nature. He also clung to the Leibniz-Wolffian method

of argumentation. His plea to take albinos out of the realm of creatures of the night or other 'monsters', and to regard them as people, constituted a positive contribution to the albino debate. This matter once again shows an enlightened side to his thinking, but again, we note a certain ambivalence: on the one hand he clung to outdated insights, on the other he had an eye for new developments.

In the fifteenth chapter his medical essays are considered. Van Iperen saw the wisdom of the Creator everywhere he went, and so physico-theology dominates his medical treatises as well. From his assumption of God's wisdom in creation and even in bestowing the gift of invention on man, he could happily extol the virtues of vaccinations. Where others would use God's providence as an argument against vaccinations, van Iperen actually found it to be an argument in favour. This point of view marks him as decidedly progressive. He did not see diseases such as cattle plague as a punishment from God; instead, he looked for natural causes that could be used to solve such problems. However, to do so he indulged in wild speculation, which meant that his contributions did not lead to any practical solutions, but they do reveal an enlightened attitude.

The conclusion can be that in van Iperen we encounter a curious mixture of 'old' and 'new', of traditionalism and a certain measure of Enlightenment. This makes van Iperen, as representative of a broad class of reformed ministers in the eighteenth century Republic, a very interesting case study that can serve to clarify the multifaceted relationship between faith and Enlightenment.

Curriculum vitae

Willem Peene werd op 12 mei 1972 geboren te Arnemuiden. Hij voltooide in 1989 zijn havo-opleiding aan de Voetius-scholengemeenschap te Goes. Na in 1990 zijn hbo-propedeuse Theologie behaald te hebben aan de Evangelische Hogeschool te Amersfoort, volgde hij de vooropleiding Grieks en Latijn aan de Universiteit Leiden. Vervolgens studeerde hij Godgeleerdheid aan deze universiteit. In 1997 legde hij het doctoraal examen af (hoofdvak Oude Testament, bijvak homiletiek) en in 1998 het kerkelijk examen vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk. Hij werd achtereenvolgens predikant te Driesum (1998-2003), Veen (2003-2008) en Kootwijk-Kootwijkerbroek (2008-heden). Hij voltooide dit proefschrift naast zijn fulltime werk als predikant.

